

Ана З. Мацановић

СРПСКА ЈЕЗИКОСЛОВНА
ТЕРМИНОЛОГИЈА У 19. ВЕКУ

INSTITUTE FOR THE SERBIAN LANGUAGE SASA

Monographs 26

Ana Z. Macanović

SERBIAN LINGUISTIC
TERMINOLOGY IN THE
19TH CENTURY

BELGRADE

2018

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ
Монографија 26

Ана З. Мацановић

СРПСКА ЈЕЗИКОСЛОВНА
ТЕРМИНОЛОГИЈА
У 19. ВЕКУ

БЕОГРАД
2018

ISBN

Уредник серије:
Академик Александар Лома,
редовни члан САНУ

Рецензенти:
Проф. др Александар Милановић,
ванредни професор Филолошког факултета у Београду
Доц. др Исидора Бјелаковић,
доцент Филозофског факултета у Новом Саду
Др Рада Стијовић,
научни саветник Института за српски језик САНУ

Коректура:
Ана Мацановић

Тираж:
500

Издавање ове књиге финансијски је помогло Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

Издаје:
Институт за српски језик САНУ

Ликовно решење корица:
Colorgrafx, Београд

Припрема и штампа:
Colorgrafx, Београд

САДРЖАЈ

РЕЧ АУТОРА	9
1. УВОД.....	11
1. 1. О појмовима <i>терминологија</i> и <i>термин</i>	11
1. 2. О појмовима <i>језикословље</i> и <i>лингвистика</i>	12
1. 3. Језичка испитивања до 19. века	14
1. 4. Језичка испитивања у 19. веку	18
1. 5. Предмет, корпус, циљеви и методолошки оквир истраживања... 27	
1. 6. Досадашња истраживања језикословне терминологије	31
2. ОПШТИ ЈЕЗИКОСЛОВНИ ТЕРМИНИ	35
2. 1. Општи термини који се односе на језик и научне дисциплине које се њиме баве.....	35
2. 2. Термини за језикословне поддисциплине.....	48
2. 3. Термини за приручнике о језику.....	66
2. 4. Термини за језичке стручњаке	71
2. 5. Закључне напомене о општој језикословној терминологији	75
3. ГРАФИЈСКА И ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА ...	81
3. 1. Термини за графијске системе	82
3. 2. Општи термини за графеме (одн. слова) и гласове	88
3. 3. Подела гласова и графема (одн. слова)	95
3. 4. Термини за појам <i>јоворни орјани</i>	128
3. 5. Термини за појам <i>слој</i>	130
3. 6. Закључне напомене о графијској и фонетско-фонолошкој терминологији	133
4. ПРОЗОДИЈСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА	137
4. 1. Термини за акценат и његове врсте	137
4. 2. Закључне напомене о прозодијској терминологији	170

5. МОРФОЛОШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА	175
5. 1. Термини којима се именују променљиве и непроменљиве врсте речи.....	175
5. 2. Термини за именице и њихове врсте.....	179
5. 3. Термини за придеве и њихове врсте.....	199
5. 4. Термини за бројеве и њихове врсте.....	213
5. 5. Термини за заменице и њихове врсте.....	226
5. 6. Термини за глаголе и глаголске облике.....	248
5. 7. Термини за прилоге.....	285
5. 8. Термини за предлоге.....	288
5. 9. Термини за везнике	290
5. 10. Термини за узвике	292
5. 11. Закључне напомене о морфолошкој терминологији.....	295
6. СИНТАКСИЧКА ТЕРМИНОЛОГИЈА	315
6. 1. Термини за главне реченичне конституенте.....	316
6. 2. Термини за споредне реченичне конституенте	321
6. 3. Закључне напомене о синтаксичкој терминологији	328
7. ЗАКЉУЧАК	329
ИЗВОРИ.....	355
ЛИТЕРАТУРА.....	367
РЕГИСТРИ	
ИМЕНСКИ РЕГИСТАР.....	383
РЕГИСТАР ПОЈМОВА.....	389
SUMMARY	
Serbian linguistic terminology in the 19 th century	391
РЕЗЈУМЕ	
Сербская языковедческая терминология в XIX веке	393
О АУТОРУ	395

Мом ітати

РЕЧ АУТОРА

Систематско проучавање развоја и конституисања термилошког система српског језика, од времена када се стварају основи научних дисциплина у модерном смислу речи до савременог стања, врло је мало заступљено у досадашњим лингвистичким истраживањима. Посебно се чини неочекиваним да у србистици не постоји исцрпна студија посвећена језикословној односно лингвистичкој терминологији код Срба у 19. веку. Управо из тог разлога, с циљем да се системски прикупи и опише језикословна термилошка грађа у српским научним, публицистичким и есејистичким делима из 19. века, спроведено је ово истраживање.

С лексичко-семантичког и дериватолошког аспекта анализирана је термилошка грађа регистрована у 127 различитих извора (у питању су граматике, специјализовани уџбеници и монографије о језику, буквари, правописи и краћа дела научног, публицистичког и есејистичког карактера у којима се расправља о питањима језикословља), објављиваних у периоду од 1801. до 1894. године. Међусобно поређење термина на основу стања затеченог у корпусу водило је ка утврђивању основних праваца развоја српског језикословног термилошког система, смене појединих термилошких решења, евентуалних узора, као и процеса стабилизације термилошког регистра из ове области.

Ексерпирана грађа упоређена је са стањем у савременој лингвистичкој терминологији, с циљем да се утврди у којој мери језикословна терминологија из 19. века одговара савременој и постоји ли континуитет у формирању метајезика поменуте научне дисциплине. Поред тога, анализирана је и појава синонимије, творбена дублетност, као и семантичко варирање, како унутар термилошког лексикона тако и у вези са терминима насталим терминологизацијом неких лексема из општег лексичког фонда.

Термилошка грађа класификована је и према врсти речи (именице, придеви (и синтагме у којима су ове врсте речи управни чланови), глаголи и прилози), структури (једночлане термилошке јединице, термилошке синтагме) и пореклу (термини страног порекла – интернационализми, германизми, бохемизми; славенизми – русизми и руско-словенизми, славеносрбизми и посрбице; термини домаћег порекла).

Монографија *Српска језикословна терминологија у 19. веку* настала је у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савремене српске књижевне језика и израда Речника српскохрватске књижевне и народне језика САНУ*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Она представља измењено и допуњено издање докторске дисертације *Језикословна терминологија код Срба у 19. веку*, која је 2. јуна 2016. године одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду, пред комисијом коју су сачињавали: проф. др Александар Милановић (ментор), проф. др Божо Ћорић, доц. др Исидора Бјелаковић и научни саветник др Рада Стијовић.

Пријатна ми је дужност да свим члановима комисије и рецензентима овом приликом захвалим на пажљивом читању рукописа, вредним сугестијама, примедбама и саветима, који су допринели побољшању овог текста. Своме ментору, проф. др Александру Милановићу, уз чију сам сугестију одлучила да се бавим овим истраживањем, дугујем посебну захвалност, и стручну и људску, пре свега на издвојеном времену, преданом и савесном менторском ангажовању, бројним саветима и огромном стрпљењу. Значајну помоћ својом подршком и подстицајем приликом израде ове монографије пружиле су и колеге из Института за српски језик САНУ, на чему им срдечно захваљујем. Захвалност дугујем и проф. др Александру Јеркову, управнику Универзитетске библиотеке у Београду, који ми је изашао у сусрет пружајући ми неопходне и тешко доступне књиге. Захваљујем, такође, Научном већу Института за српски језик САНУ, које је уврстило ову монографију у свој издавачки план, као и Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, које је у целини финансирало штампање ове књиге.

И на крају, искрену захвалност дугујем члановима своје породице, што су претрпели све фазе израде овог текста.

У Београду, 3. децембра 2017. г.

1. УВОД

1. 1. О појмовима *терминологија* и *термин*

Назив *терминологија* потиче од латинске речи *terminus*, што значи 'међа, граница, циљ' и грчке речи *logos*, што значи 'реч, говор', од којих је К. Готфрид Шуц, немачки професор поезије и реторике, сковао сложеницу *Terminologie* (Реј 1995: 15). На полисемичност лексеме *терминологија* указао је Ранко Бугарски у својој монографији *Лингвистика у примени* (2007: 75),¹ а у овој монографији под *терминологијом* ће се подразумевати како наука која проучава термилошки систем тако и скуп термина који именују одговарајуће појмове у одређеној области (Михаљевић 1998: 7; Шипка ²2006: 149; Драгићевић 2007: 20; Јовановић В. 2016: 41; Бјелаковић 2017: 18). *Термини* су, заправо, речи (или групе речи) чији се језички знак поклапа са одговарајућим појмом одређене научне, техничке или уметничке области (Гортан Премк 1988: 15).

Будући да терминологија представља део лексикона, многи лексиколози су заинтересовани за ову област, тј. за истраживање њених специфичности у односу на друге делове лексикона (Драгићевић 2007: 20). Тако је у литератури често истицан специфичан статус термина у односу на лексеме које припадају општем лексичком фонду (Гортан Премк 1990: 15; 2004: 117; Драгићевић 2007: 21). Наиме, главни и основни део лексичког фонда чине лексеме које истовремено имају и номинационо и семантичку функцију. Оне, дакле, имају способности именовања и означавања, а њихов семантички садржај чини појам (архисема) са елементима реализације (семама), релевантним за парадигматски тип коме лексема припада (Гортан Премк 1990: 16; 1991: 50). Код термина је, међутим, ситуација нешто друкчија. Имајући у виду високи степен апстракције којом је издвојена појмовна вредност реалије на који се номинација термина односи, у садржају термина налази се „само архисема (или нешто слично архисеми)” (Гортан Премк 2004: 118).

¹ Бугарски наводи да се овај термин данас употребљава бар у пет значења, од којих прва три покривају практично-дескриптивне аспекте термина, а друга два се односе на теоријске видове термилошких истраживања. У питању су следећа значења: 1) скуп термина који репрезентују систем појмова неке области; 2) систематски опис образовања и употребе овог скупа термина; 3) публикација у којој је систем појмова неке области репрезентован терминима; 4) специјална теорија терминологије за поједине области и језике; 5) општа теорија терминологије (2007: 75).

Термини су, дакле, настали из потребе да се именује и дефинише нека специјална реалија у одређеној, углавном научној области, те у функцији инструмената у научној и стручној комуникацији термин представља један од индикатора научног функционалног стила (Дудок 1996: 17; Бјелаковић 2017: 19).

За разлику од лексема из општег лексичког фонда, које се у језику манифестују свим врстама речи, термини, будући да им је основна функција номинација, најчешће су репрезентовани именицом, а ређе придевима, глаголима или прилозима (Ћихоњска 1990: 24; Бјелаковић 2017: 21). Ипак, структурно гледано, највећи број термина у свим језицима је вишечлан (Ћорић 1990: 76; Бјелаковић 2017: 21). У питању је скуп лексема које се формално реализују као синтагме, али имају јединствено значење и функцију (Драгићевић 2007: 40). У литератури се ове јединице различито именују,² а у овој монографији биће коришћени називи *вишечлана терминологијска јединица* и *терминологијска синтагма*.

1. 2. О појмовима *језикословље* и *лингвистика*

1.2.1. *Језикословље* или, савременом терминологијом речено, *лингвистика* јесте наука о језику (Кристал ⁶2008, под *linguistics*; Ахманова ⁵2009, под *лингвистика*; Симеон 1969, под *језикословље*; Бугарски ²2003: 11). Она проучава структуру појединачних језика као и језике уопште, како на синхронијској тако и на дијахронијској равни (Суботић 2002: 8).

Интернационализам *лингвистика* латинског је порекла и употребљава се у многим светским језицима (уп. енгл. *linguistics*, фр. *linguistique*, нем. *Linguistik*, рус. *лингвистика*), мада поједини народи користе и домаћу реч уместо интернационалног термина. Тако се, на пример, назив *глотологија* (*glottologia*), који води порекло из грчког језика, јавља ретко и углавном у италијанској лингвистичкој терминологији. У немачком језику у употреби је и кованица *Sprachforschung* (Симеон 1969, под *лингвистика*), док се у руском користе и облици *јазиковеденије* и *јазикознаније* (Ахманова ⁵2009, под *языковедение* и *языкознание*). Назив *језикословље* јавио се код Јужних Словена у 19. веку. У РЈАЗУ је као прва потврда за овај термин наведен Шулеков *Хрвајско-њемачко-италијански рјечник знанственога називља* из 1874. године. У савременој српској лингвистичкој терминологији термин *језикословље* сматра се

² Искрпан попис термина којима се овакве терминологијске јединице називају в. у Бјелаковић 2017: 21–22, у фусноти.

застарелим, али се у хрватском језику и данас употребљава напореда са интернационализмом *линџвистика* (уп. *Инстџитут за хрватски језик и језикословље*, али *Хрватско друштво за ђримјењену линџвистџику*).

1.2.2. Као наука која настоји да проучи сџм језик као појаву, лингвистика је израсла из окриља *филолоџије*, науке која у језицима види средство историјски усмереног проучавања књижевности и културе појединих народа. Иако им се предмет, методе и циљеви најчешће разликују, ове две велике научне области имају много тога заједничког, те их је понекад тешко разликовати (Бугарски 22003: 15).

1.2.3. Будући да је лингвистика сложена и интердисциплинарна област, систематизација њених поддисциплина је врло отежана. С обзиром на ниво језичке структуре који проучава, лингвистика се може поделити на: 1) *фонетџику* – део науке о језику који проучава гласове и њихове промене (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 27); 2) *фонолоџију* – део науке о језику који проучава фонеме, одн. гласове као најмање језичке јединице за обележавање разлике у значењу морфема и речи (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 38); 3) *морфофонолоџију* – део науке о језику који проучава и описује гласовни (фонолошки) састав речи и понашање гласова (фонема) у промени облика речи и у творби речи (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 42);³ 4) *морфолоџију* – део науке о језику који проучава речи, њихове врсте и облике (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 69); 5) *џтворбу речи* – део науке о језику који проучава грађење (образовање) нових лексичких јединица (Ђорић 2008: 11); 6) *лексиколоџију* – део науке о језику који проучава значење речи, као и синтагматске, парадигматске и деривационе везе међу речима (Драгићевић 2007: 17); 7) *синџаксу* – део науке о језику који изучава принципе на основу којих се од речи формирају реченице као целовите (завршене) јединице усмене или писане комуникације (Станојчић/Поповић 2014: ¹⁵206); 8) *сџтилистџику* – део науке о језику који проучава избор и употребу речи и њихових облика у одређеним стиливима језика, али и у односу различитих стилова унутар једнога језика (Симић ²2010: 11); 9) *семанџику* – део науке о језику који проучава значење морфема, фраза, речи и реченица (Бугарски 2003: 207).

Свака од наведених лингвистичких поддисциплина може се испољавати у два вида: *диџахронијском* или *разновременом* и *синхронијском* или *исџовременом*. Први подразумева развој језика у времену, одн.

³ У наведену дисциплину сврстава се и *џрозодија*, као наука о акцентима и квантитету слога (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 63).

проучавање развитка неког језика (или више њих) у различитим временским периодима, а други проучава језичка стања у одређеном временском периоду, не водећи рачуна о евентуалним променама које су у току (Суботић 2002: 9, у фусноти).⁴

1. 3. Језичка испитивања до 19. века

Интересовање за језичке проблеме јавља се од најстаријих историјских времена код многих културно развијених народа (Ивић М. ⁶1990: 15). Различита запажања о језику почињу да се развијају у античкој Грчкој и Индији неколико векова пре нове ере.

1.3.1. Стари Грци били су први теоретичари језика у свету и њима припада слава као оснивачима принципа класичне европске граматике. Њихов рад на језичкој теорији произашао је из њиховог филозофског интересовања: како би прецизније образложили своје филозофске ставове, они су се трудили да сагледају порекло језика, однос његове гласовне структуре и одговарајућег значења, као и могућност примене логичких принципа у разјашњавању суштине граматичких форми (Ивић М. ⁶1990: 17–18). Грци су извршили и поделу гласова на самогласнике и сугласнике, а затим су сугласнике класификовали на полузвучне и беззвучне (Троцки 1936: 69–70; Марицки Гађански 1975).

Готово да нема значајне личности античке филозофије која се, бар успутно, није упустила у теоретисање о језику: Протагора, Питагора, Хераклит, Демокрит, Сократ, Платон, Аристотел, Аристрах итд. Платон полази од уверења да је реч материјални облик идеје, те покушава да дефинише основне граматичке категорије: указује на именицу као на оно о чему се нешто констатује, док би глагол требало схватити као нешто што се констатује о именици (Салус 1969: 27). На Платоново учење надовезује се Аристотел, који се у историји лингвистике сматра утемељивачем класичне европске граматике. Он је први покушао да разради теорију о подели речи на врсте: издвојио је именице и глаголе као речи које могу да значе нешто за себе, насупрот осталим речима, које у логичким процесима мишљења служе само за повезивање (уп. Троцки 1936: 60–64).

У трећем и другом веку п. н. е. по својим језичким учењима издвајају се две филозофске школе, чије се присталице називају *стоици* и *александријци*. Стоичка школа продубљује Аристотелово учење о падежима.

⁴ Наведене димензије лингвистичких истраживања увео је швајцарски лингвиста Фердинанд де Сосир.

Аристотел је, наиме, падежом сматрао сваки облик неке речи који одступа од онога што се сматрало основним, нпр. сваки глаголски облик у односу на презентски био је падеж; компаратив придева према облику позитива такође је био падеж итд. (Троцки 1936: 63). С друге стране, стоици су искључили глаголе из падежне категорије, обухватајући појмом падежа искључиво номиналне облике (Ивић М. ⁶1990: 19, у фусноти). Врхунац језичких хеленистичких проучавања достигли су александријци (Суботић 2002: 14).⁵ До појаве Александријске школе, граматика је била само огранак грчких филозофских студија, а у њихово време она постаје самостална дисциплина коју изучавају посебно обучени стручњаци.

Граматичко интересовање Индијаца посведочено је у њиховој древној писмености, у тзв. *ведским ѡексѡовима*. Потврду о континуитету језичких испитивања даје познати граматичар из Таксиле, Панини, који је у 4. веку п. н. е. описао и прописао правила употребе санскрта у своме делу *Осмокњиже*. Ова граматика је уједно прва позната граматика санскртског језика, која је постала узор готово свим потоњим граматичарима класичног санскрта.

Проучавајући латински језик, Римљани су примењивали грчке принципе (Блумфилд ¹³1976: 7). Веома је значајна латинска граматика *De lingua latina* Марка Теренција Варона (1. век п. н. е.), будући да је послужила као узор у проучавању латинског језика многим генерацијама средњовековних граматичара. Од каснијих граматичара, у доба Римског царства, најзначајнији су Донат (4. век н. е.) и Присцијан (6. век н. е.) (Ивић М. ⁶1990: 31).

Доба средњег века и ренесансе доносе промене у проучавању језика. Нарочита пажња поклања се светим књигама попут Библије и Курана, с циљем да се утврде оригиналне верзије и сачувају од промена. У ренесансном периоду обнавља се интересовање за тзв. класичне језике и интензивира се рад на стварању граматика и речника све већег броја језика који улазе у хоризонт европских истраживача. Два граматичара издвајају се у 16. веку: Италијан Клаудио Толомеј, који је први уочио правилности гласовних закона (развој латинског *pl* у италијанско *pi*: лат. *plenus* → итал. *pieno* и сл.) (Ивић М. ⁶1990: 36) и Француз Жозеф Ж. Скалигер, који је први покушао да одреди сродност међу различитим језицима европских народа и да установи терминологију према грчким и латинским узорима (Симеон 1969, под *линѡвисѡика*).

⁵ Чувени граматичар ове школе Дионисије Трачанин написао је најстарију сачувану грчку граматику, у којој излаже систем од осам врста речи.

Географска открића у 16. и 17. веку, одн. откривање тзв. Новог света и отварање путева ка Истоку, подстакли су заинтересованост европских филолога и за до тада непознате језике. У то доба јавља се идеја о стварању опште рационалне, тзв. *универзалне граматике*, утемељене на логичкој концепцији језика (Суботић 2002: 14). Прву и најпознатију такву граматiku створили су учењаци из француског граматичког центра *Port Royal* 1660. године, у којој су установљене граматичке категорије јединствене за све језике.

Компаративна и историјска лингвистика у раном 18. веку постају много конзистентније: тврдило се да сродност међу језицима мора бити заснована на сличностима њихових граматика, а не речника (Суботић 2002: 149). Посебна пажња посвећивана је и пореклу језика и почињу се нагло ширити знања о разноврсности језичке структуре.

1.3.2. Словени се у средњем веку у европски културни круг укључују углавном под утицајем Византије. Најстаријим сачуваним граматичким списом код Словена сматра се *Осмочасије, осмочасиный разумъ, осмочасиное учение. Сѡ осмихъ часѣехъ слова*,⁶ настао највероватније у 14. веку.⁷ Изворима овог трактата сматрају се византијске граматике М. Москопула и Хоиробоска, у којима су дефиниције и термини стоика прерађени у духу византијске теологије (Обижајева 2008: 99).

По налогу деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф (Костенечки), оснивач ресавске правописне школе, почетком 15. века износи своја начела у ортографско-граматичком спису *Сказание изъясленно о ѣисменехъ*. Будући добро упућен у реформе бугарског правописа, Константин Филозоф указује на правописно „кварење” светих књига, сматрајући да се у Трнову правилније пише (Јовановић Г. 2006: 286; Милановић А. ³2010: 46).

У првој половини 15. века трактат *Сѡ осмихъ часѣехъ слова* доспева у Русију преко Бугарске. По свом терминолошком систему он се може сматрати зачетком руске граматичке традиције, будући да је постао извор граматика Л. Зизанија (1596) и М. Смотрицког из 1619. године (Кузминова/Римњова 2000: 9). Од 16. века, код православних Словена промене у језичкој свести шириле су се са руских територија, а најзначајнији споменици руске лингвистичке мисли, које су постале основ за касније словенске граматике, јесу управо дела Л. Зизанија и М. Смотрицког.

⁶ У даљем тексту – *Сѡ осмихъ часѣехъ слова*.

⁷ Објавио га је В. Јагић тек крајем 19. века, тачније 1896. године.

Граммаѿки Славенскиа ѿправилное Свнѿшаѿма М. Смотрицког објављена је у Јевју 1619. године. О њеном значају и утицају говоре и подаци о многобројним раним преводима, нарочито на латински језик (уп. Нимчук 1979). Она је ушла и у основе Ломоносовљеве *Росѿйске ѿраммаѿике* и Вукове *Писменице сербскоѿа ѿезика*, а од ње су полазили у изградњи својих књижевних језика Украјинци, Белоруси, Бугари и Румуни (Караца 1984: 81; Обижајева 2008: 102).

1.3.3. У 18. веку код свих православних Словена као кључно питање језичког опредељења јавља се питање односа према статусу и функцији црквенословенског језика, одн. одређивање дистанце између црквенословенског и народног језика. У раду М. Обижајева „Онтологија првих српских граматика (црквено)словенског језика за Србе” хронолошки је наведено 36 наслова о језику објављених за Србе као циљну групу у Аустроугарској током 18. века (2008: 109–114).

Ушавши у 18. век са два језичка израза у књижевности, Срби су се нашли под ударом настојања католичке цркве и државних власти Хабзбуршке монархије, који су хтели да их покатоличе или поунијате. Будући да није било школа ни наставника који би образовали православно свештенство, Срби се окрећу Русији, из које долазе учитељи са руским уџбеницима (граматиком М. Смотрицког, букваром *Первое учение ойрокумъ въ немъже буквыи слоѿи* Т. Прокоповича и речником *Лексиконъ ѿреязычный сирѣчь речений славенскихъ, еллиноѿреческихъ и латѿнскихъ сокровище* Т. Поликарпова) (Младеновић 1987: 47; Милановић А. 32010: 77; Ранђеловић 2014а: 127). Тако су се нове генерације образовале на рускословенском и руском, те су ова два језика завладала у књижевности и администрацији. Готово пола века граматика М. Смотрицког служила је као једини уџбеник језика у свим српским школама (Караца 1984: 88). Године 1755. прештампao ју је митрополит П. Ненадовић, те је њена употреба, према Унбегауновој периодизацији развоја књижевног језика код Срба, обухватала два раздобља: прво, од 1690. до 1740, и друго, од 1740. до 1780. године (1995: 21).

Са становишта развоја терминологије науке о језику битно је истаћи и Ломоносовљеву *Росѿйску ѿраммаѿику*, насталу 1755. године. Ломоносов је наставио традицију служења старом црквенословенском терминологијом, којом се служио приликом описа руског народног језика. Овај правац русификације граматичке терминологије посведочен је и на нашем тлу, а најизразитије у граматички *Рѣководсѿво къ славенсѿѿѿѿ ѿраммаѿицѿ во уѿѿѿребленіе славенско-сербскихъ народныхъ*

училищѣ,⁸ коју је у својству уџбеника за српске школе Аврам Мразовић написао и штампао 1794. године. Овај уџбеник, писан под непосредним утицајем граматике М. Смотричког, доживео је више издања и до појаве Вукове *Писменице* био је основни извор граматичких знања код Срба (Караџа 1984: 88).

1. 4. Језичка испитивања у 19. веку

1.4.1. Током 19. века, у средишту европске језичке пажње била је реконструкција индоевропске породице уз помоћ компаративне методе, чему је битно допринело ново поимање историјске димензије језика, као и појам о еволуцији, нарочито разрађен у биологији. Међу истакнутим припадницима ове епохе су Данац Расмус Раск, Немци Франц Боп, Јакоб Грим и Август Шлајхер. Највећи теоретичар лингвистике 19. века био је Немац Вилхелм фон Хумболт, који се сматра оснивачем *ојшѣ линѣистике*. Хумболт је развио теорију о томе да је језик својеврсна еманенција духа једног народа, спољашњи израз једне унутрашње форме која открива одређени поглед на свет (Ивић М. 1990: 60). Сматрао је да се мишљење и перцепција могу пренети само помоћу језика, те да су језик и мишљење међузависни и неодојиви.

Седамдесетих година 19. века група лингвиста на Универзитету у Лајпцигу оснива тзв. *лајпцишку школу*. Њене тадашње присталице, као и сви познији лингвисти који су се бавили истим методолошким концепцијама, познати су као *младограмаѣичари*. Овај термин је скован када је млада генерација лајпцишке групе водила борбу против конзервативних идеја старијих лингвиста, будући да је противничка, старија генерација помињањем младости оних који су се залагали за нове токове лингвистичких мисли желела да умањи вредност њиховог научног залагања (Ивић М. 1990: 73; Симеон 1969, под *младограмаѣици*). Главни представници младограматичара – Карл Бругман, Август Лескин, Герман Остхоф, Ханс Делбрук и Херман Пол – сматрали су да су фонетски закони, по својој доследности којом делују, слични природним законима у физици (Суботић 2002: 19), те да се они апсолутно доследно врше, а изузеци настају тек накнадно, путем аналогије.

1.4.2. Оцем славистичке науке сматра се чешки филолог Јозеф Добровски, који је први на нов начин истраживао генетску повезаност словенских језика, извршио њихову класификацију и проучавао их у

⁸ У даљем тексту – *Руководство*.

индоевропском контексту. Његове студије *Entwurf zu einem allgemeinen Etymologikon der slawischen Sprachen* (1813) и *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris* (1822) пионирска су и темељна славистичка језичка дела. Бохемистички и славистички радови Ј. Добровског подстакли су слична, посебно палеославистичка и упореднограматичка истраживања у другим славенским срединама. На његов рад надовезује се и Павел Јозеф Шафарик својим делом *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (1826), у којем је покушао да опише историју језика и књижевности свих словенских народа. Овоме кругу припада и словенски филолог Јернеј Копитар, аутор прве словеначке граматике *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Karnten und Steyemark* (1808), бечки цензор за словенске и новогрчке књиге. Он је радио на стварању словеначког књижевног језика, а у србистици је познат као сарадник и ментор Вука Стефановића Караџића. Копитарев наследник у бечкој Царској библиотеци и први професор словенских језика и књижевности на бечком Свеучилишту, словенски филолог Франц Миклошич, иначе близак илиризму, био је један од најсвестранијих слависта свога доба. За развој упоредне граматике словенских језика од изузетног је значаја његово дело *Vergleichende Grammatik der Slavischen Sprachen* (1852–1875).

Код руских језикословаца у 19. веку издвајају се Александар Востоков, присталица младограматичара (Михалев ³2008: 83) и аутор неколико приручника о руском и рускословенском језику – *Сокращенная русская граммати́ка для употребле́ния в низших учебных заведениях* (1831), *Русская граммати́ка* (1831), *Грамматика церковнославянско́ю языка, изложенная по древнейшим оно́ю письменным памятникам* (1863), као и Николај Греч, са својим уџбеником *Практическая грамматика русско́ю языка* (1827).

На истраживања Ф. Бопа и Ј. Грима у другој половини 19. века ослањају се Руси Федор Буслајев (*Опы́т исторической граммати́ки русско́ю языка*, 1858) и Александар Потебња (*Из записок по русской граммати́ке*, т. I, II – 1874, III – 1899, IV – 1941), усредсређени најпре на проучавање руског и других источнословенских језика, али уз праћење и развоја осталих словенских језика.

1.4.3.1. Почетак 19. века Срби су дочекали са три нерешена језикословна питања: којим типом књижевног језика, каквом ћирилицом (Милановић А. 2013: 16) и правописом треба писати у будућности. Требало је, дакле, решити проблем српског књижевног језика, будући да су се током 18. века смењивали различити језички идиоми – српкословен-

ски, рускословенски, руски, славеносрпски и српски народни (Толстој 2004: 162). У жељи да се језик српске културе у најширем смислу приближи језичком осећању просечног говорника српског језика, настала је током 60-их година 18. века хибридна творевина са елементима рускословенског, руског књижевног, српског народног и српкословенског језика, названа још у то доба *славеносрпски језик*. Имајући у виду да за славеносрпски језик није била написана граматика која би нормирала особине овога језика (Младеновић 1960: 160; Ивић П. 1998: 134; Ранђеловић 2012: 445), недостајала су правила о томе које језичке елементе треба узимати из једног извора, а које из другог или трећег.

Замах који је српска култура добила крајем 18. и почетком 19. века понајвише се огледа у развоју науке, у оквиру које се почињу издвајати различите дисциплине. Стога се овај период може сматрати зачецима српског научног стила (Симић/Јовановић 2002: 61) и научне терминологије (Грицкат 1964: 139; Штасни 2001: 29; Бјелаковић 2017: 23).⁹ Значајно место међу научним дисциплинама, сходно нестабилној друштвенополитичкој ситуацији, добија и филологија, и језикословље (лингвистика) у оквиру ње (Милановић А. 2013: 13).

Прве праве научне опсервације српско језикословље добија почетком 19. века, тачније – 1810. године, и то у двама филолошким делима. Прво је *Сало дебелоја ера либо азбукойпройрес*¹⁰ Саве Мркаља, објављено у Будиму, у коме је Мркаљ на свега 18 страница изложио реформу црквене ћирилице. Друго дело је *Оиий настѡавлења к Србској сличнореченостѡи и слоѡмјерју или ѡросодиш*¹¹ Луке Милованова Георгијевића, које је 10. августа 1810. године прошло цензуру у Будиму, али, нажалост, Л. Милованов није имао довољно средстава да га штампа (Мићић 2010). Ценећи значај тог списка за правописну и књижевно-језичку реформу, Вук Стефановић Караџић га је објавио о свом трошку и са својим предговором у Бечу, у Штампарији Јерменског манастира 1833. године, када аутор више није био жив. Основна идеја у оба дела јесте да се реформа књижевног језика мора извршити постепено.

⁹ О развоју српског научног стила писао је и А. Стојановић (2003; 2007). Овај аутор истиче да је у историјској стилистици словенских језика (пре свега у руској) присутна тзв. рецептурност или рецептурни стил, која указује на недовољну развијеност научног метода и на начин излагања научно-стручних садржаја у равни интегралног текста, типичан пре свега за ране фазе развоја научног функционалног стила српског језика (2007: 59–60).

¹⁰ У даљем тексту – *Сало*.

¹¹ У даљем тексту – *Оиий*.

пено, најпре одбацивањем сувишних графема из српске ћирилице, наслеђених из ранијих епоха (Чигоја 2006: 26; Милановић А. 2013: 14).

Решење проблема конкуренције језичких идиома код Срба почетком 19. века сачекало је ступање Вука Стефановића Караџића на српску филолошку сцену. На подстицај Јернеја Копитара, Вук је 1814. године у Бечу објавио *Писменицу сербскога језика по јовору јосифовог народа написану*.¹² Свестан проблема који језички плурализам код Срба носи, Ј. Копитар је тражио неког ко ће написати прву српску граматику народног језика. Када је објављено Мркаљево *Сало*, он се понадао да је пронашао најпогоднију личност за овај посао, али се у томе преварио. Пре него што се упознао са Вуком, наговарао је Ј. Копитар неколико учених Срба, међу којима су и Димитрије Фрушић и Димитрије Давидовић, да се прихвате овог посла. Након сусрета са Вуком у Бечу 1813. године, Копитарева настојања да пронађе писца прве граматике српског народног језика крунисана су успехом. Млади Вук био је идеална личност за тај посао јер је одлично познавао народни језик, а истовремено је имао снаге и воље да се упусти у борбу за његово увођење у књижевност и подизање на ниво стандардног језика.

Вукова борба против доситејевског језика¹³ од 1815. године огледала се и у бројним полемичким расправама, вођеним најпре са најчитанијим писцем тога времена Милованом Видаковићем, а затим и са Јованом Хацићем, једним од оснивача Матице српске. У ове језикословне расправе различитим прилозима у периодици укључио се и велики број српских интелектуалаца, свештеника и лаика (Милановић А. 2013: 12). Иако се расплет тих полемика протегао и на другу половину 19. века, теорије Вукових противника научно је оборио млади Ђуро Даничић у свом чувеном делу *Рај за српски језик и његов писар*, објављеном 1847. године.

1.4.3.2. У првој половини 19. века, осим Мразовићевог *Руководства* и Вукове *Писменице*, објављено је још неколико граматичких уџбеника. Сам Вук, четири године након штампања прве граматике српског народног језика, издаје *Српски рјечник* (1818), уз који је штампана и грамика. *Рјечник* многи сматрају Вуковим најзначајнијим делом, будући да су у њему реализована језичка, графичка и правописна начела за која се он залагао. *Српска грамика* (1818) мањег је обима него *Писменица* (1814) јер је Вук у њој изоставио непотребне податке о сла-

¹² У даљем тексту – *Писменица*.

¹³ Термин *доситејевски језик* употребљава се у значењу које му даје Суботић 2007а.

6) *Србска їрамаїїка за ниже їмнасіалне класе* Петра Нинковића (1848). Нинковићева граматика доживела је касније још неколико издања, у којима је аутор, пре свега, мењао и усавршавао свој метајезик, постепено посрбљавајући руске одн. рускословенске и славеносрпске термине.

Иако је Вук обе своје граматике, као и преостали језикословни опус, базирао на српском народном језику, његове идеје углавном нису усвојене код поменутих аутора граматичких уџбеника, који су стварали „српске” граматике само по имену.¹⁶ Писци ових дела задржали су историјски и морфонолошки правопис, као и структуру и терминологију рускословенских граматика, постепено је србизирајући (неко више, неко мање) према потребама српскога језика.

Крајем 1849. године, Министарство просвете у Србији оснива Школску комисију са задатком да за потребе српских школа, нарочито основних, израђује и прегледа уџбенике (СЗ 1878: 236). Већ наредне, 1850. године, код Срба су објављена још два граматичка приручника чланова ове комисије:

1) *Србска їрамаїїка за основне србске школе* Константина Косте Цукића (1850), која је више пута прештампавана;

2) *Грађа за србску їрамаїїку. Теоретїическо-їрактїично руководство ко основномъ наїїтавленїю у србской їрамаїїки* Јована Балугџића (1850).

Оба уџбеника одликују се мешавином историјског и морфонолошког правописа, а терминологија у њима је србизирана рускословенска.

Друга половина 19. века може се одредити као период у којем наступају филолози вуковци, пре свих Ђуро Даничић, чије је дело огромно по обиму и по дometу. Као врстан филолог, способан да настави рад свог непосредног учитеља Вука кроз даље анализирање, допуњавање и продубљивање његових дела, показао се Ђ. Даничић својом *Малом српском їрамаїїком* (1850), која је потпуно изграђеном теоријском и терминолошком базом одмах заменила Вукове граматике и послужила као основица за све касније граматике код Срба (Јонке 1976: 50; Симић 1983: 4). Једна од највећих Даничићевих заслуга јесте та што је овом граматиком, као и осталим својим делима – *Српски буквар* (1854),

¹⁶ „Највише рускословенских елемената има код Соларића – чији је рад настао много пре осталих – и код Видаковића, који је из ината према Вуку и даље упорно кокетирао са славеносрпском традицијом” (Ивић П. 1998: 205–206).

Српска синџакса (1858), студије о српским акцентима (1851–1872),¹⁷ *Историја облика српскога или хрватскога језика* (1874), *Диоба словенских језика* (1874), *Основе српскога или хрватскога језика* (1876) итд.) – изградио научну подлогу и дао коначан облик реформисаном књижевном језику (Симић 1983: 1), тј. стандардном српском језику.

Даничићеви непосредни следбеници, београдски професор Јован Бошковић и карловачки професор Јован Живановић, углавном су неговали чистоту језика. Бошковићев *Извод из српске граматике I* (1863), који је саставио према Даничићевој граматици, доживео је више издања и био уџбеник у средњим школама све до прве граматике Стојана Новаковића. И Ј. Бошковић и Ј. Живановић залагали су се за исправљање појединачних грешака, испољавајући понекад и непотребну меру пуризма (Херити 1978: 204). Њихово је начело било да у језик не сме ући ништа што је противно „духу језика”, одн. правилима његове структуре. Борба ових аутора и њихових сабораца против страних речи била је далеко мање успешна „од много потпунијег изгоњења, односно посрбљивања рускословенских елемената” у првој половини 19. века (Ивић П. 1998: 236).

Даничићев ученик Стојан Новаковић заузима значајно место у нашој језикословној науци. О његовим филолошко-лингвистичким делима писао је А. Белић:

„Њега је у филолошко-лингвистичким пословима више интересовала пракса, школска граматика или развитак језика, него ли решавање научних проблема [...] Научна терминологија школске граматике, нови обрти и изрази за различне преливе у исказивању мисли, она гипкост коју наш књижевни језик тако моћно све више развија у делима савремених књижевника, све је то Новаковић подједнако неговао и утицао је тиме и на своје савременике и на поколења која су долазила. Он је тражио у исто време да се о свима тим позитивним успесима води рачуна и у граматицама и у речницима, да се у том правцу граматика ’модернизује’” (1998б: 462–463).

Новаковићева *Српска граматика*, коју је годинама дорађивао и допуњавао (прво издање објављено је 1894, а друго 1902. године), заменила је у српским школама Даничићеве граматике.¹⁸

¹⁷ Прештампано у књизи *Српски акценџи* 1925. године.

¹⁸ Поједини делови ове граматике објављени су још 1879. године: „Старајући се у пролеће 1879-те године о четвртоме издању Српске Синтаксе, смислим да према синтакси израдим и остале делове граматике, те да тако употребим белешке, студије и размисљања дугога низа година. У тим мислима и по тој одлуци четврто издање дотадашње

С друге стране, Новаковићев уџбеник замениле су граматике његовог ученика, академика и професора Велике школе, Љубомира Стојановића: *Лекције из српскога језика за II разред ђимназије* (1891) и *Српска граматика за I разред ђимназије* (1892). Стојановићево систематично и приступачно излагање учинило је да се ово дело задржи у српским школама много година и да доживи бројна издања.

Говорећи о развоју језикословних мисли код Срба у 19. веку, значајно је истаћи и рад двеју значајних институција – Матице српске и Друштва српске словесности. Најзначајнија културна и научна установа српског народа у Угарској била је Матица српска, основана 1826. године. Један од њених оснивача био је и Јован Хаџић, оштар противник Вукове реформе.¹⁹ Матица српска од 1826. преузима издавање најстаријег српског књижевног часописа који се бавио језиком, књижевношћу, историјом, религијом, фолклором и уопште културом не само српског народа него и целог словенског света – *Сербскій Лѣтописъ*. Први уредник овог листа био је Георгије Магарашевић, а након њега уредничког посла латили су се и знаменити филолози 19. века – Јован Хаџић, Јован Суботић, Јован Бошковић и др.

Однос Матице српске према Вуковој реформи није био нимало благонаклон, а централно место у формирању оваквог става имао је Сава Текелија, утицајан члан и финансијер ове установе (Милисавац 1986: 396–407; 1987: 197; Ивић П. 1998: 207, у фусноти; Милановић А. 2013: 59).²⁰ Након Текелијине смрти 1842. године уредник *Лѣтописа* постаје Ј. Суботић, који је међу сарадницима Матице српске имао најтолерантнији став према Вуковој реформи писма и правописа (Милановић А. 2014: 16). Будући да је Матица српска одбила његов предлог да се приложи штампају и Вуковом азбуком и правописом, он подноси оставку на место уредника *Лѣтописа*. Говорећи о Суботићевом језикословном

Српске Синтаксе први пут се нашампа с натписом целокупнога дела 'Српска Граматика за ниже гимназије и реалке у Кнежевини Србији. Четврти део. Наука о реченицама'. И одмах, још те године, изађе у првome издању први део Граматике 'Наука о гласовима', а на скоро за њим и трећи део 'Наука о облицима'. Неизрађен остао беше други део граматике, 'Наука о основама', за коју се, осим научних дела Ђ. Даничића и Ф. Миклошића, тада истом у свет пуштених, у нас налазило само нешто претходне радње у ранијим пословима Ђ. Даничића" (Нов. 4: IV–V, у предговору).

¹⁹ Детаљније о односу чланова Матице српске према Вуку уп. Милисавац 1987.

²⁰ „Текелија је током времена постајао све огорченији противник Вукове реформе. Године 1842, неколико месеци пре своје смрти, он је написао на рускословенском – додуше не баш беспрекорном – познато писмо Платону Атанацковићу у којем је претио да ће, ако се у Мативи српској буде употребљавала Вукова азбука, ускратити своју материјалну помоћ тој установи" (Ивић П. 1998: 207, у фусноти).

опусу, важно је истаћи да се бавио решавањем актуелних проблема на многим језичким нивоима: графијском, ортографском, граматичком, лексичком и нормативистичком, као и да је 1847. године победио на конкурс Матице српске за граматiku српског језика (Милисавац 1992: 162; Милановић 2014: 397). Нажалост, ова граматика је, за сада, остала у рукопису.²¹ Питање штампања Суботићеве граматике поново је покренуо Светозар Милетић 1867. године, али без успеха. Према речима Ж. Милисавца, „очигледно су обе стране увиделе да је она тада већ представљала анахронизам” (1992: 164).

Под уредништвом Ј. Бошковића у Матицином *Лѣтопису* уведен је фонолошки правопис, те овај часопис више није био „србски” него „српски”. Највећа заслуга овог језикословца огледа се у томе што је доследно увео Вуков правопис за све прилоге у *Лѣтопису*, без обзира на то како су их њихови аутори написали (Милисавац 1992: 403).

Развитак српског друштва и растуће интересовање за нормирање језика све више су актуелизовали питања стручне и научне терминологије. Посебан проблем чинио је недостатак термиолошке лексике, али и постојање конкурентних облика (нпр. *казнословно* и *казниџелно љраво*) (Поп. Ј. С. 2, 872). Године 1842. новоосновано Друштво српске словесности (1841–1846), далеки предак данашње Српске академије наука и уметности, прихватило је рад на терминологији као један од својих основних задатака. Чланови овог удружења били су истакнути српски научници, међу којима има знаменитих филолога, који су пружили значајан допринос развоју српског језикословља у 19. веку: Јован Стејић, Јован Стерија Поповић, Димитрије Тирол, Вук, Гаврило Поповић, Петар Нинковић, Јован Балугџић, Константин Коста Џукић, Ђуро Даничић итд. (уп. Никић и др. 2007). Први нацрти *називословној речника* појавили су се још исте, 1842. године. Стерија, један од иницијатора ове акције, имао је пуристички став према терминима страног порекла (Милисавац 1969: 105). Наместо грчких и латинских термина, често су предлагани рускословенски или руски називи, понекад домаћи, већ затечени у језику, али је нарочито много било новоскованих речи: „Терминологически или називословни речник овај биће дакле садржај технически из туђи језика, особито јелинског и латин-

²¹ „Иако су рецензенти Суботићеву граматiku веома позитивно оценили (а за Матицину одлуку нарочито је било меродавно мишљење Јозефа Шафарика), Матица се није могла одлучити да то дело штампа без икаквих измена. Она се још увек сматрала обавезном према Текелијином завету и његовој последњој вољи. До споразума није могло доћи јер Суботић ’ни за јоту’ није хтео одступити од онога што је написао и како је написао” (Милисавац 1992: 162).

ског, на србски језик преведене речи” (Матић П., у: Перуничих 1973: 61). Наведеним идејама успротивио се најпре Петар Матић, судија и књижевник из Беловара, а затим и Вук, сматрајући да би кодификација терминологије у том тренутку у језику учврстила многе непожељне изразе „будући да чланови Друштва нису довољно познавали правила српског језика” (Ивић П. 1998: 209). Дошавши на седницу Друштва у мају 1845. године, Вук је издејствовао да се акција обустави и да се неговање терминологије препусти заинтересованим појединцима, иза чијег мишљења не би стајао ауторитет Друштва. Две године касније, Стерија је у *Гласнику Друштва србске словесности* објавио списак од 513 термина из различитих научних области, који је Друштво до тада саставило (Стерија 1847).²² Детаљном анализом ових назива бавили су се Ирена Грицкат у раду „Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века” (1964), Александар Младеновић у чланку „Стеријина схватања о терминолошком речнику и грађанској ћирици” (1988) и Љиљана Суботић у раду „Још једном о Стерији и ’називословним речима’” (2007б).

1. 5. Предмет, корпус, циљеви и методолошки оквир истраживања

На важност и потребу систематског проучавања развоја лексикона српског језика, пре свега у предстандардној епоси, указивали су многи лингвисти (Грицкат 1964: 139; Ивић П. 2001: 291; Бјелаковић 2017: 34). Развијена терминологија јесте један од примарних услова који мора бити задовољен како би се о једном језичком изразу говорило као о стандардном, те би требало да буде резултат свесне интервенције и неговања. Управо су термини онај слој лексике који једном језику у великој мери обезбеђује атрибут поливалентног, чиме се једном народу омогућава да се укључи у интернационалну цивилизацију и у оквиру ње почне да се служи својим идиомом (Бјелаковић 2017: 21). Потреба за стварањем нових термина у српском језику била је директно условљена степеном развоја друштвеног живота и његовом уклопљеношћу у опште цивилизацијске токове. Нагли развој науке о језику код Срба почетком 19. века сукобио са недостацима постојеће, традиционалне језикословне терминологије. С тим у вези, веома је важно проучити метајезик језикословља, науке која је код Срба у време о којем говоримо тек у зачетку.

²² Овај списак првобитно је излазио у *Подунавци*, књижевном додатку ондашњих *Српских новина*, у неколико бројева од 1844. до 1845. године (Грицкат 1964: 132).

Предмет анализе у овој студији чини предстандардни и стандардни лексикон, тематски ограничен на језикословну терминологију регистровану током 19. века у граматикама, уџбеницима, уопште делима научног, публицистичког и есејистичког карактера са филолошким контекстом. О терминологији из области науке о књижевности већ је доста писано у литератури,²³ те се ово истраживање неће бавити филолошким већ само лингвистичком, језикословном терминологијом код Срба у 19. веку. Почетком 19. века у српској научној јавности не користи се термин *лингвистика*, већ је уобичајено да се наука о језику назива *језикословијем*. Стога је у наслову и кроз целу монографију коришћена по-србљена варијанта овог термина – *језикословље*, која је данас једина у употреби.

У истраживању је коришћено неколико различитих техника као што су: преглед и ексцерпција корпуса, класификација и анализа грађе, реконструкција основног облика термина (у случајевима када у тексту није потврђен) и транскрипција.

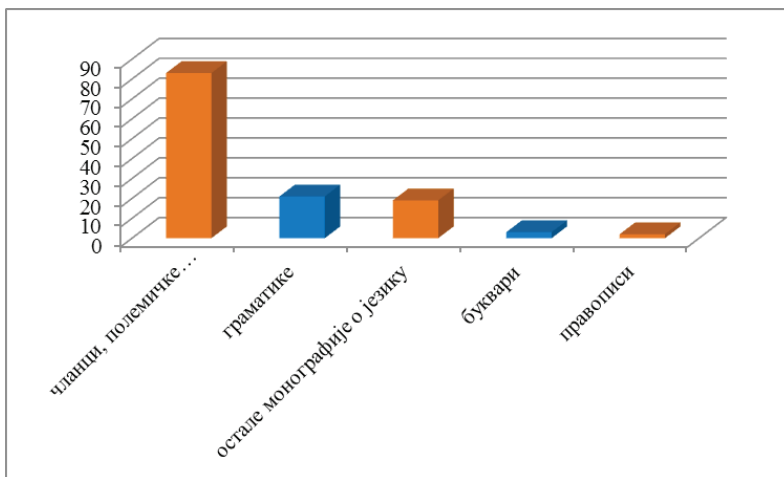
Примарни циљ монографије јесте да се системски прикупи и опише језикословна термилошка грађа, што представља неопходну базу на основу које би се могао саставити речник језикословних термина у 19. веку.²⁴ С наведеним циљем, анализирано је укупно 127 дела 42 аутора, која су објављивана од 1801. до 1894. године. Корпус²⁵ за ово истраживање чине: 21 граматика, 19 специјализованих језикословних уџбеника (из области синтаксе и акцентологије) и монографија о језику, три буквара, два правописа и 82 дела научног, публицистичког и есејистичког карактера (чланци, полемичке расправе, писма и предговори појединих издања у којима се расправља о питањима језикословља).²⁶ Процентуална заступљеност типова извора у корпусу приказана је Графикомом 1.

²³ Уп. РКТ 1986; РКТ ²2001; Поповић ²2010; Штасни 2012 и др.

²⁴ О теоријско-методолошкој концепцији израде дијахронијског термилошког речника в. у Бјелаковић/Суботић 2011 и Бјелаковић 2017: 193–216.

²⁵ Детаљни подаци о корпусу хронолошки су изложени на крају рада.

²⁶ Допунски корпус чине РЈАЗУ, РСАНУ и Михајловићеви речници.

Графикон 1: Процентуална заступљеност типова извора у корпусу

Наведени текстови писани су на рускословенском, доситејевском и на српском језику. Анализирана грађа транскрибована је савременом српском ћирилицом, у складу са постулатима правописа стандардног српског језика, према упутствима А. Младеновића (1979). Укупно је ексерпирано преко 8.000 страна, на којима је забележено око 3.500 термилошких јединица, од којих су за анализу издвојена 1.092 термина из језикословних области којима су аутори ексерпираних дела посвећивали највећу пажњу. У складу с тим, у главном делу монографије грађа је подељена у пет поглавља: „Општи језикословни термини”, „Графијска и фонетско-фонолошка терминологија”, „Прозодијска терминологија”, „Морфолошка терминологија” и „Синтаксичка терминологија”.²⁷

Лексичко-семантичка и дериватолошка анализа термилошке грађе, као и међусобно поређење термина на основу стања затченог у представљеном корпусу, водило је ка утврђивању основних праваца развоја српског језикословног термилошког система, смене појединих термилошких решења, евентуалних узора, као и процеса стабилиза-

²⁷ Као подстицај за даља истраживања остаје проучавање терминологије из осталих језикословних дисциплина – творбе речи, лексикологије и лексикографије, стилистике, ортографије, дијалектологије, као и термина који се односе на језичке идиоме. Тако комплетирана анализа била би погодан извор за стварање српских речника језикословних термина у 19. веку. Концепција и израда оваквог речника допринела би, између осталог, и конструисању речника савремених лингвистичких термина, који постоје за велики број језика (руски, енглески, немачки, шпански, италијански, румунски итд.), али не и за српски.

ције термилошког регистра из ове области. Поређењу језикословних термина добијених из ексцерпираног корпуса приступало се дијахронички, полазећи од најстаријих језикословних дела према новијим.

Поред наведеног, у овој студији се анализира синонимија,²⁸ творбена дублетност, као и семантичко варирање, како унутар термилошког лексикона тако и у вези са терминима насталим термилогизацијом неких лексема из општег лексичког фонда. У овом смислу, *језичка конкуренција* показала се као значајан феномен и у области терминологије.

Забележена грађа анализирана је и према врсти речи (именице, придеви (и синтагме у којима су ове врсте речи управни чланови), глаголи и прилози), структури (једночлане термилошке јединице, термилошке синтагме) и пореклу (термини страног порекла – интернационализми, германизми, бохемизми; славенизми – русизми и рускословенизми, славеносрбизми и посрбице; термини домаћег порекла). Порекло ексцерпираних термина утврђено је на основу података изложених у следећим речницама, приручницима и чланцима:

- *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика* (Скок 1971–1974);
- „Преглед српскохрватске граматичке терминологије XVII, XVIII и XIX вијека” (Маретић 1932);
- *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива* (Симеон 1969);
- *Рјечник хрватскога или српскога језика* (РЈАЗУ);
- *Словарь лингвистических терминов* (Ахманова ⁵2009);
- *Грамматический словарь: Грамматические и лингвистические термины* (Дурново ²2001);
- *Словарь лингвистических терминов* (Жеребило ⁵2010);
- *Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и языков* (Журављова и др. 2008);
- *Славенизми у Њеишевим јесничким делима* (Стијовић С. 1992);
- *Грађа за речник сјраних речи у јредвуковском јериоду* (Михајловић 1972; 1974);
- *Посрбице од Орфелина до Вука* (Михајловић 1982; 1984).

²⁸ Синонимима се у овој монографији сматрају све термилошке јединице које имају исти семантички садржај, одн. под синонимима се подразумевају и *једнокоренски* (истококорени) (нпр. *лингвист(а)* – *лингвистичар*) и *разнокоренски* термини (нпр. *језикословије* – *лингвистика*) који имају исто значење (уп. с тим у вези Драгићевић 2007: 246; Мацановић 2018).

Конечно, ексцерпирана грађа упоређена је и са стањем у савременој лингвистичкој терминологији, с циљем да се утврди у којој мери језикословна терминологија из 19. века одговара савременој и постоји ли континуитет у формирању метајезика анализираних научних дисциплина. Приликом утврђивања статуса термилошких јединица посведочених у анализираном корпусу поштовао се следећи принцип: ако је дати термин забележен у референтним граматичким уџбеницима (Станојчић/Поповић ¹⁵2014; Пипер/Клајн 2013) или у дескриптивним речницима²⁹ – РСАНУ (од слова А до слова О) и РМС (од слова П до слова Ш), сматран је савременим.

1. 6. Досадашња истраживања језикословне терминологије

Имајући у виду значај проучавања метајезика лингвистике, низ научника из различитих земаља света посветио је пажњу истраживању овога проблема, углавном предлажући стабилизацију и интернационализацију лингвистичких термина. Тако је у 20. и 21. веку настао велики број речника лингвистичке терминологије, од којих ће, илустрације ради, бити приказано неколико:

- *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics* (Метјуз ³2014);
- *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (Кристал ⁶2008);
- *Dictionnaire de la linguistique* (Мунен 1972),
- *Wörterbuch der grammatischen und metrischen Terminologie* (Хофман/Рубенбауер ²1963);
- *Diccionario de Términos filológicos* (Капетер 1953);
- *Rusko-český slovník lingvistické terminologie* (Ковал/Ман 1960);
- *Речник на лингвистичките термини в българския език* (Манолова 1999);
- *Грамматический словарь: Грамматические и лингвистические термины* (Дурново ²2001);
- *Словарь лингвистических терминов* (Ахманова ⁵2009).

²⁹ Термин се сматра савременим уколико није означен квалификаторима *заст.* или *арх.* Ипак, поједини термини тумачени су као застарели и када су у речницима наведени квалификатори изостали (одн. у време објављивања појединих томова нису били застарели), а аутор ове монографије је, на основу свог језичког осећања и провере у електронском *Корпусу српског језика* који одржава проф. др Душко Витас с Математичког факултета у Београду и који у овом тренутку садржи текстове различитих функционалних стилова укупног обима око 122 милиона речи, проценио да нису актуелни у савременом језику (нпр. *језички, лингвистичар, етимолошки, наплас* итд.).

internacionalnih naziva” (1962: 143). Даничићево раздобље и Т. Маретић и Д. Брозовић оцењују као базу савременог лингвистичког метајезика (Маретић 1932: 25; Брозовић 1962: 144).

Обрадом граматичке терминологије бавила се и Мевлида Караца у својој монографији *Извори српскохрватске грамађичке терминологије – улоја и местја Вука Карађића у њеном формирању и стандардизацији*. Као што се из самог наслова види, ауторка је фокус свога истраживања усмерила на Вукову граматичку терминологију. Имајући у виду да „Vukova gramatička terminologija nije samobitna struktura nego je ona u određenom odnosu prema svim ranijim terminološkim uzusima na sh. jezičkom tlu” (Караца 1984: 31), М. Караца је, осим Вукових дела, ексцерпирала и неколико граматика насталих од 1595. до 1814. године, као и неколико језичких уџбеника објављених за Вукова живота.³⁰ Након прегледне анализе Вукових граматичких термина, ауторка наводи њихов регистар. Иако је ова целина насловљена „Рјечник Вукових граматичких појмова-термина”, у питању је заправо абecedни инвентар, поткрепљен примером, годином која указује на извор и страном на којој је термин посведочен.

О развоју граматичке мисли у Србији и Црној Гори до 1850. године писала је Зорица Радуловић у студији објављеној 1990. године у Никшићу. Предмет ауторкиног интересовања биле су Мразовићева, Вукова, Милаковићева и Даничићева граматика. Ово дело, међутим, има недостатака. Поред тога што уводни део студије З. Радуловић обилује пасусима преузетим из дисертације М. Караце, без истицања да је реч о цитатима,³¹ у централном делу ауторка врло често парафразира делове

³⁰ Корпус за ово истраживање само се делимично поклапа са изворима коришћеним у делу М. Караце. У питању су Мркаљево *Сало*, Миловановљев *Ођић*, Вуков језикословни опус, граматике М. Видаковића, И. Захаријевића и Ј. Илића, као и *Мала српска грамађика* Ђ. Даничића. Што се тиче Мразовићевог, Нинковићевог и Вујићевог уџбеника, у овој монографији је коришћено друкчије издање у односу на изворе у студији М. Караце, те су нам у анализи њени спискови граматичких термина код Вукових претходника и савременика служили као контролни корпус. Такође би ваљало истаћи да се ауторка у своме делу бавила искључиво *грамађичком* терминологијом, док је тема овог истраживања мало шира и обухвата анализу *језикословној* терминосистема.

³¹ Уп.: „Tek će treće, Maretićevo, razdoblje donijeti skladan i potpun terminološki sistem koji će ukloniti Danićeve dvojnosti i popuniti postojeće praznine. U četvrtom, Beličevom, razdoblju ojačale su tendencije stabilizacije i unifikacije gramatike terminologije” (Караца 1984: 23; Радуловић 1990: 20); „Poređenje Mrazovićevih i Vukovih gramatičkih pojmova i termina kojima su označeni pokazuje priličnu podudarnost. Većina pojmova podrazumijeva isto ili vrlo slično značenje, s tim što se kod Vuka primjećuje težnja ka pojednostavljivanju i odbacivanju onoga što nije moglo biti potvrđeno u narodnom jeziku” (Караца 1984: 130; Радуловић 1990: 22–23) итд.

и класификације из анализираних граматика, не упуштајући се у њихова тумачења и појашњења,³² те у том смислу њена студија није сматрана релевантном за ово истраживање.

Осим наведених компаративних истраживања, неколико краћих чланака посвећено је изучавању метајезика појединих српских језикословаца из 19. века. Тако су се Вуковом граматичком терминологијом бавиле у својим радовима Радослава Брапцова (1988) и Наташа Марковић (2007), преглед Соларићеве граматичке терминологије представила је Биљана Панић Бабић (2003), док је метајезик у полемикама Ј. Хаџића анализирао Љиљана Суботић (1984а).

Најзначајнију и највећу помоћ при тумачењу језикословне терминологије у овом раду пружио је *Енциклопедијски рјечник лингвистичких термина* Р. Симеона (1969). У њему су, осим исцрпне обраде лингвистичких термина од најстаријих времена до актуелног стања, забележени и називи из бројних других области које су у тесној вези са науком о језику (књижевност, реторика и сл.).

³² Чак и приликом преношења појединих класификација, ауторка прави материјалне грешке. Тако, на пример, представљајући Мразовићеву поделу придева, она погрешно наводи примере – уместо придева, она поделу поткрепљује показним заменицама (1990: 51), које је аутор навео само да би указао на непроменљивост придевске речи (уп. тачку 5.3.1). Такође, запажене су бројне недоследности и грешке у транскрипцији (нпр. Мразовићеве заменичке врсте транскрибоване су на следећи начин: *оуказайџелнаа* као *указайџелно*, *возносиџелнаа* као *возносиџелнаја*, а *возврайџелное* као *возврайџелнице*) и сл. (1990: 58).

2. ОПШТИ ЈЕЗИКОСЛОВНИ ТЕРМИНИ

У овом поглављу најпре ће бити представљени општи термини који се односе на *језик* и научне дисциплине које се њиме баве, затим ће бити наведени термини за језикословне поддисциплине, називи за приручнике у којима су језикословци износили своја сазнања и запажања о језику, док ће на самом крају анализа бити усмерена на називе којима су се именovali сами језички стручњаци у 19. веку. Ради боље прегледности, грађа ће бити представљена табеларно.

2. 1. Општи термини који се односе на језик и научне дисциплине које се њиме баве

Табела 1: Општи термини који се односе на *језик* и научне дисциплине које се њиме баве

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
јазик	Стојк., XII	1801.
јазик	Страт., 121	1805.
језик	Дош., 14	1809.
језик, писменица	Мркаљ 1, 3, 18	1810.
граматика, језик, језиконаук, писменица	Мил., 468, 463, 468, 468	1810.
граматијски, јазик, скудојазични, странојазични	Кенг., 14, 13, 13, 13	1811.
јазик, писменица	Сол. 1, 3, 10	1812.
граматика, јазик	Мраз., 1, 1	1811.
језик	Вид. 1, 354, 355	1813.
језик, писменица	Вук 1, 37, 43, 33	1814.
граматика, језик	Вук 2, 20, 15	1814.
језик	Вук 3, 126	1814.
граматика, језик	Вид. 2, 316, 315	1815.
језик	Вид. 3, 361	1816.
језик	Мркаљ 2, 328	1817.
граматик, граматически, језик	Муш. 1, 79, 79, 65	1817.
језик	Вук 4, 136	1817.
граматика, граматикални, језик	Вук 5, 183, 183, 143	1817.
граматика, граматически	Вук 6, 207, 203	1817.
граматика, граматически	Вук 7, 215, 214	1817.
граматика, граматически, језик	Вук 8, V, XII, III	1818.

граматика, језик	Вук 9, XXX (у фусноти), XXX (у фусноти)	1818.
граматика	Вук 11, 231	1818.
језик	Муш. 2, 486	1819.
граматика	Вук 13, 26	1820.
граматика, језик	Вук 14, 43, 44	1820.
језик	Вук 16, 31	1820.
граматика, граматически, језик	Вук 18, 73, 68, 65	1821.
граматички	Вук 20, 101	1821.
језик	Вук 23, 338	1823–1825.
граматика, језик	Вук 24, 82, 79	1826.
језик	Вук 25, 54	1826.
језик	Вук 26, 116	1827.
граматика	Вук 27, 233	1828.
језик, језикознаније, писменица	Сол. 2, СЛ 24, 13, 13, 15	1831–1834.
граматика, граматически, језик, језикословни	Хац. 1, 291, 293, 292, 290 (наслов)	1837.
граматика, граматически, језик, језикословни	Павл., 299, 301, 299, 303	1838.
граматика, граматически, језик, писменица	Вид. 4, 1, 3, 1, 1	1838.
граматика, граматически	Милак., 1, II (предговор)	1838.
граматика, језик, језикословни	Бој., 304, 305, 304 (наслов)	1838.
граматика, граматически, језик	Хац. 2, 416, 417, 414	1839.
граматика, језик, језични, љубословље, филологија, филолошко	Драг., 81, 6, 60, 7, 7, 136	1840.
граматически	Суб. 2, 23	1840.
језик	Тек., 135	1842.
граматика, граматически, језик, језикословни	Пеј., 813, 812 (наслов), 812, 812 (наслов)	1842.
језични, филологија, филологични	Рад., 817, 815, 813 (наслов)	1842.
језик	Суб. 3, 46	1842.
граматика, језик	Нинк. 1, 898, 898	1842.
граматика, језик	Суб. 4, 59, VII (предговор)	1843.
језик	Нинк. 3, 891	1843.
језик	Јов. 1, 900	1843.
граматика, граматически, језик, језикословије, писменица	Поп. Ј., 1, X (предговор), 104, VII (предговор), 1	1843.
граматични	Вук 37, 166	1845.
језик	Суб. 5, 16	1845.
граматика, језик	Лаз., 800, 784	1845.
језик	Поп. Ј. С. 1, 857	1845.

језик	Јов. 2, 918	1846.
граматически	Јов. 3, 923	1846.
језикословни, филологија	Хаџ. 4, 1009, 1039	1846.
језик, језикословије	Поп. Ј. С. 2, 871, 874	1846.
језик, језикословије	Суб. 6, 109, 122	1846– 1847.
граматика, граматични, језик	Зах. 1, 5, 5, 12	1847.
граматика, језик, језикословни, филологовање, филолођија	Дан. 2, 6, 5, 4, 58, 8	1847.
граматика, граматични	Бал. 1, III (предговор), IV (предговор)	1848.
језик	Поп. Г., 886	1848.
језик	Јов. 4, 925	1849.
граматика, језик	Бал. 2, 5, 1	1850.
граматика, језик	Цук., 3, 3	1850.
језик	Груј., 1	1852.
граматика	Стеј. 2, 6	1853.
језик, филологија	Суб. 7, 16, 15	1853.
језик	Поп. Ј. С. 3, 7	1854.
граматика, граматични, језик, наука о говору	Нинк. 4, III (предговор), III (предговор), III (предговор)	1856.
граматика, језик	Дан. 5, 26, 3	1858.
писменица	Ил., 1	1860.
граматика, језик	Мих., 13, 7	1863.
граматика, језик	Бошк. 1, 1, 1	1863.
граматика	МСГ, 3	1866.
граматика, граматички, језик, писменица	Вуј., 1, 47, 1, 1	1867.
граматика	Нов. 1, 1	1870.
језик, лингвистички	Дан. 6, 16, 4	1874.
граматика	Жив. 2, 5	1874.
језик	Дан. 8, 1	1876.
граматика, језик	Маг., 3, I (предговор)	1883.
граматика, језик, филолошки	Бошк. 4, 6, 4, 64	1887.
глотика, граматика, граматични, језик, језикоучевни, језичарство, лингвистика, лингвистични, филологија, филолошки	Бошк. 5, 132, 76, 302, 126, 99, 132, 132, 1, 131, 1	1888.
граматички	Жив. 3, 82	1888.
граматика, граматички, језик, језиковни, лингвистика, лингвистичка наука, лингвистички, филолошки	Нов. 2, 7, 34, 7, 23, 35, 34, 34, 53	1888.
језик, лингвистичка наука	Жив. 4, 6, 5	1889.

граматика	Стој. 1, 3	1891.
граматика	Стој. 2, 1	1892.
граматика, језик, лингвистички	Нов. 3, 4, 3, 7	1893.
граматика, граматички, језик	Нов. 4, 21, 147, 1	1879–1894.

2.1.1. Термин *ЈЕЗИК/ЈАЗИК* и његови деривати³³ *ЈЕЗИКОВНИ* и *ЈЕЗИЧНИ* у употреби су код 35 језикословаца, од укупно 42 аутора чија дела представљају корпус овог истраживања. У првих дванаест година 19. века, код А. Стојковића, С. Стратимировића, П. Кенгелца, А. Мразовића и П. Соларића јавља се руски фонетски лик овог термина – *ЈАЗИК*. Након 1812. године, овај русизам/рускословенизам ниједном се није јавио у ексцерпираном корпусу. У своме делу *Букваръ славенскій ѿрѣзбучный, или ѿрвое руководство къ ѿзнанію книѣ и ѿсаніѣ, во уѿѿребленіе славено-сербѣвъ*³⁴ из 1812. године П. Соларић употребљава облик са руским фонетизмом, а у граматички из 1831. године користи српски народни облик – *ЈЕЗИК*. Лексема *језик* у најопштијем смислу означава систем знакова који служи као средство споразумевања међу појединцима (Симеон 1969, под *језик*). Тако, на пример, Мркаљ *ЈЕЗИК* дефинише на следећи начин: „Найболѣи су они [знаци – А. М.], кое човек очленненим гласом либо звуком своим от себе дае, и кои се нашки називаю рѣчма. Цѣли овакови знакова сбир, то ест, цѣли сбир очленнени разборни звукова, коима човек човеку мисли свое сообштава, наричемо ѣзиком у нас” (Мркаљ 1, 3). У истом значењу овај термин се јавља и код осталих језикословаца у 19. веку: „Све рѣчи заедно, кое мы говоримо за изразити друг другу свое мысли, чувствованья, и волю, зовусе [...] едным именем *ѣзык*” (Сол. 2, СЛ 24, 13); „Гласови они из уста, чрез коѣ лѹди мисли своѣ ѣдан другоме изѣављуѹ и сообштаваѹ, зову се рѣчи, а све рѣчи у ѣдно зову се ѣзык или говоренѣ” (Вук 1, 43).³⁵

У *Салу деблоѣа ѣра либо азбукойроѿресу*, поред наведеног значења, Мркаљ наводи још два „знаменовања” речи *ЈЕЗИК*: „Иначе три зна-

³³ Под појмом *дериваѿи* у овом истраживању подразумевају се сви производи настали у процесу творбе речи.

³⁴ У даљем тексту – *Буквар*.

³⁵ Тек почетком 20. века швајцарски лингвиста Фердинанд де Сосир, утемељивач модерне лингвистике и творац тзв. женевске школе, развија теорију према којој се целокупно подручје људског језика, дакле језик у општем смислу (*langage*), дели на *језик* као систем знакова који припада одређеној друштвеној заједници (*langue*) и *ѿвор*, суму индивидуалних остварења тог система (*parole*) (Сосир ²1977; Бугарски ²2003: 20–24).

менована има код нас рђч ова език. Наипре бо нам то, што смо рекли, значи; по томе уд едан тђла, Zunge; а најпослђ способност, возможность говорити; н.п. кад речем: Човек има език, на мђсто: Човек ест словесан” (Мркаљ 1, 3). Према овом следећем значењу, такође терминолошком, *ЈЕЗИК* подразумева ’моћ, способност говорења’,³⁶ које П. Соларић именује русизмом одн. рускословенизмом *СЛОВЕСНОСТ*.³⁷ „Словесность дакле, илити, способность мыслити и словити, сирђчъ говорити“ (Сол. 2, СЛ 24, 14).

Придеви *ЈЕЗИЧНИ* и *ЈЕЗИКОВНИ*³⁸ јављају се као синоними и посведочени су само код А. Драгосављевића, В. Радишића и С. Новаковића, и то у значењу ’који се односи на језик, који је у вези с језиком’: „Ни у каквомъ право старомъ изъ другога езычнога корака нашавшемсе рукопису неналази се знака, да се љ гдигодъ менято са іа, него понайвише са е и еи” (Драг., 60); „Огромна грађа писаца католика [...] који су нарочито у делима поезије употребили силну језиковну грађу, употребљена је сва у новоме академијском речнику” (Нов. 2, 23). Посматрано из савремене перспективе, ови терминолошки придеви могу се сматрати застарелим. Кроз 20. век они полако ишчежавају из употребе, а замењује их придев *језички*, за који нису забележене потврде у анализираном корпусу из 19. века. О томе сведочи и РСАНУ, у коме је термин *ЈЕЗИКОВНИ* одређен као застарели облик придева *језички*, док придев *ЈЕЗИЧНИ* нема квалификатор *заст.*, али се такође упућује на облик *језички*, а најмлађа потврда датира из треће деценије 20. века.

У предговору дела „Естествословіе” (1811) П. Кенгелца срећу се две занимљиве терминолошке кованице, тј. два неологизма, и то у истој реченици: „Не гчилиса матерней, но странноазычнѣй Грамматіцѣ, и не члили своа но странныа книги: и тогѡ ради скѣдоазычни вѣ своємѣ азыцѣ всташа” (Кенг., 13). Сложенице *СТРАНОАЗЫЧНИ* и *СКУДОАЗЫЧНИ* П. Кенгелац сковао је по угледу на руски језик. Првом је описао граматику, уџбеник ’на страном језику’, а другом ’ограниченост, слабост, мањкавост језика’ (ТС 1935–1940) која настаје под утицајем страних речи.³⁹ Ипак, у даљем развоју српског језикословног терминолошког система

³⁶ О још једном језикословном значењу термина *ЈЕЗИК* биће више речи у одељку о терминима за говорне органе.

³⁷ Облик је потврђен у *Посрбицама* В. Михајловића (1984) примером из 1840. године.

³⁸ Придев *ЈЕЗИКОВНИ* представља калк према немачком облику *sprachlich* (РЈАЗУ, под *језикован*).

³⁹ Из наведеног примера запажа се да се Кенгелчев пуризам није односио на рускословенизме и русизме.

ови облици нису посведочени, те остају на нивоу Кенгелчевих терминологичких индивидуализама.⁴⁰

2.1.2. Прва дефиниција термина *ГРАМАТИКА*,⁴¹ који води порекло из грчког језика (Маретић 1932: 13; Симеон 1969, под *граматика*), у анализираном корпусу посведочена је код А. Мразовића: „Славенска Граматика естъ Назка оучаштаа Славенски добрѣ глаголати, и праву писати” (Мраз., 1).⁴² За Мразовића је, дакле, *ГРАМАТИКА* наука која учи правилном говору и писању. И истом значењу овај термин се затим јавља у Видаковићевом полемичком спису из 1815. године:

„Понеже, гдѣтъе мени простый еданѣ Сербїянаѣ, а и нашѣ Бачванинѣ, кой нїе науке слушао, нїе Идее свое на оне субтилен предмете возводїо, нїе умѣ свой истончавао, кой незна што е Граматика, и кой нигда ни чуо зарѣ нїе штое Реторїка, гдѣтъе велимѣ онѣ болѣ езыкъ знати нежели наученый гражданинѣ” (Вид. 2, 316).

Већ у првој деценији 19. века као конкурентни облик термину *ГРАМАТИКА* јавља се и именица *ПИСМЕНИЦА*.⁴³ Овај термин може се тумачити као калк⁴⁴ интернационализма грчког порекла *ГРАМАТИКА* или као изведеница од именице *ѣисме* (ген. *ѣисмена*) (Маретић 1932: 13–14). У корпусу ексцерпираним за овај рад први пут је посведочен у Мркаљевом *Салу*:⁴⁵ „Да се діечица наша не буду ціелу, као сада, Писменницу изучити морала, перво него што право писати знаду” (Мркаљ 1, 18) и *Оиѣиѣу* Л. Милованова: „Писменица то јест Грамматика или Језиконаук

⁴⁰ Појмом *ѣтерминологички индивидуализам* у овој монографији назива се свака терминологичка јединица која је посведочена у језикословном опусу само једног аутора. *Нерасѣирѣиѣнем* *ѣтермином* сматра се пак назив који је у употреби код малог броја аутора (најчешће два или три).

⁴¹ Интернационализам грчког порекла *ГРАМАТИКА* посведочен је у Михајловићевом речнику у значењу ‘грана лингвистике која утврђује законе језика и даје систематику језичких елемената и језичких појава’. Аутор као прву потврду за овај облик наводи пример из Орфелиновог *Славеносрѣискоѣ маѣазина*, из 1768. године (Михајловић 1972).

⁴² Ова дефиниција налази се и у првом издању Мразовићеве граматике из 1794. године.

⁴³ Термин *ПИСМЕНИЦА* јавља се и у *Посрѣбицама* В. Михајловића (1984). Најстарији пример који В. Михајловић наводи такође је из 1810. године, али из *Бесѣјединика илирическо-ѣиѣалиѣјанскоѣ* Василија Вићентија Ракића, објављеног у Млечима. У руским речницима овај облик није посведочен.

⁴⁴ Под *калкирањем* се подразумева дословно превођење (Ћорић 2008: 10), настало процесом позајмљивања творбеног модела из страног језика, док се као чланови тога модела појављују домаћа лексика и домаће везане морфеме (префикси, инфикси и суфикси) (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 185). Резултати оваких преводних позајмљеница називају се *калковима*. Детаљније о калковима и њиховим врстама в. у Јовановић В. 2014.

⁴⁵ И РЈАЗУ као најстарију потврду наводи управо овај пример из Мркаљевог *Сала*.

употребљавали су и следећи аутори – Ј. Суботић, Ј. Илић, М. Видаковић, Ј. Поповић и В. Вујић (последња тројица само као контактни синоним⁵⁰ термину *ГРАМАТИКА*). Дакле, већ крајем 60-их година 19. века интернационализам *ГРАМАТИКА* у потпуности је потиснуо лексему *ПИСМЕНИЦА* из употребе.

И сâм Вук се од 1817. године враћа термину *ГРАМАТИКА*, а овога пута га употребљава и у новом, метонимијском значењу – 'школски предмет у оквиру којег се ова наука изучава': „Требало бы већ да се почне и Србска Грамматика предавати по школама” (Вук 5, 183).⁵¹

У граматичици П. Нинковића (1856) као синоним термину *ГРАМАТИКА* јавља се и описна термилошка конструкција *НАУКА О ГОВОРУ* (Нинк. 4, 1): „Србска є грамматика наука, која насъ учи србски чисто и правилно говорити, и читати, писати и разумѣти [...] Наука о говору дѣли се на четири главне части” (Нинк. 4, 1).

Најопштија и најшира дефиниција *ГРАМАТИКЕ* забележена је код Ј. Бошковића (1863): „Грамматика је наука о језику. Српска је грамматика дакле наука о српском језику” (Бошк. 1, 1). С друге стране, *ГРАМАТИКУ* као науку о гласовима, постајању речи, њиховим облицима и науку о реченицама одређују српски језикословци с краја 19. века – Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић и С. Новаковић. Занимљиво је да се код Љ. Стојановића среће дефиниција која је још почетком 19. века посведочена најпре код А. Мразовића: „Српска грамматика је наука која учи како се српски правилно чита и пише” (Стој. 2, 1).

О распрострањености термина *ГРАМАТИКА* говоре и бројни термилошки придеви у чијем се саставу ова именица налази – *ГРАМАТИЈСКИ*, *ГРАМАТИКАЛНИ*, *ГРАМАТИЧЕСКИ*, *ГРАМАТИЧНИ* и *ГРАМАТИЧКИ*.⁵² Сви наведени термини јављају се као синоними, са значењем 'који се односи на граматiku'.

Облик *ГРАМАТИЈСКИ* посведочен је као термилошка иновација П. Кенгелца: „Вси народи, и сами кзычници книги своѧ по грамматїйскимъ правиламъ списаша” (Кенг., 14).

⁵⁰ Под појмом *контактне синонимije* подразумева се „навођење два или, ређе, више синонима различитог порекла у линеарном низу и непосредном контакту” (Милановић А. 2013: 220).

⁵¹ Код хрватских језикословаца из 19. века (Вј. Бабукића, А. Мажуранића, Б. Шулека и др.) у овом значењу јавља се и термин *СЛОВНИЦА* (Маретић 1932: 67). У корпусу ексерпираном за овај рад, облик *СЛОВНИЦА* посведочен је само код А. Драгосављевића и В. Вујића, али у значењу 'учбеник' (в. наредни одељак).

⁵² У Михајловићевом речнику посведочени су придеви *ГРАМАТИЧЕСКИ* (са првом потврдом из 1790. године) и *ГРАМАТИКАЛНИ* (са првом потврдом из 1815. године), али и прилог *ГРАМАТИЧЕСКИ*, у значењу 'на граматички начин', забележен 1799. год., као и глагол *ГРАМАТИЧИТИ* (потврђен 1770), са значењем 'изражавати се сувише учено' (Михајловић 1972).

Придев *ГРАМАТИКАЛНИ* највероватније води порекло од латинског облика *grammaticalis* (Михајловић 1972) или од немачког *grammatikalisch*, а забележен је само у једном Вуковом чланку, одн. полемичкој расправи са М. Видаковићем из 1817. године: „Кадъ бы смо имали граммаликалне школе, морали бы имати и Грамматику” (Вук 5, 183). Овај облик изостаје са списка Вукових граматичких термина М. Караџе (1984),⁵³ а нема га ни у *Рјечнику* Р. Симеона (1969), али је посведочен у РСАНУ, који га упућује на облик *ірамаѣички*, а потврде које су наведене указују да је форма *ірамаѣикални* била уобичајенија код хрватских језикословаца (Вј. Новак, М. Ђалски) него код српских.

Од свих наведених придева у чијој се основи налази именица *ірамаѣика*, у ексцерпираном корпусу најфреквентнији је облик *ГРАМАТИЧЕСКИ*. Ова форма, са карактеристичним руским/рускословенским суфиксом *-ески*,⁵⁴ посведочена је код Вука, Л. Мушицког, Ј. Хаџића, Т. Павловића, М. Видаковића, Д. Милаковића, Ј. Суботића, К. Пејчића и Ј. Поповића. Тако, нпр., Т. Павловић истиче: „Има [се] сербскій писателъ збогъ недостатка граммаѣически правила борити” (Павл., 301). У предговору својој граматизи Ј. Поповић запажа да не треба „писати, као што простъ народъ говори, и то безъ икаквы Граммаѣически правила” (Поп. Ј., X, предговор).

Процес понародњавања овог руског одн. рускословенског облика запажа се код Вука већ почетком 20-их година 19. века, те тако он у једном чланку из 1821. године користи термин *ГРАМАТИЧКИ*: „Да узмемо најновије изданије Славенске библије, која је поправљата и поправљата, па ћемо још наћи у њој, не само *неједнакосѣи*, него и сами *ірамаѣички ѿірјешака!*” (Вук 20, 101). Вуков толерантан став према конкурентним наставцима за извођење придева лепо одсликава коегзистенција облика *ГРАМАТИЧНИ* и *ГРАМАТИЧКИ* од средине 40-их година па до краја 19. века: „Од гдјекојијех сушт. имена може бити да би се могло прил. начинити и на *ни* (мјесто *ки*), н. п. кад се каже *моѣично* држало, ваља да би се могло казати и *ірамаѣична* погрјешка?” (Вук 37, 166).

Придев *ГРАМАТИЧНИ* јавља се још и код И. Захаријевића, П. Нинковића, Ј. Балугџића и Ј. Бошковића, а напореда са овим обликом у другој половини 19. века у употреби је и форма *ГРАМАТИЧКИ*, и то код В. Вујића, Ј. Живановића и С. Новаковића. Конкурвенцију и коегзистенцију

⁵³ Посведочене су синонимне истокорене варијанте облика *ГРАМАТИКАЛНИ*, *ГРАМАТИЧЕСКИ*, *ГРАМАТИЧНИ* и *ГРАМАТИЧКИ* (Караџа 1984: 187).

⁵⁴ О придевском суфиксу *-ски* и његовим сложеним варијантама при грађењу славенизама уп. Стијовић С. 1992: 114.

ових творбених дублета најбоље ће приказати примери двојице аутора из исте, 1888. године: „Ред речи у реченици може за разумевање много више да важи. То јест речи су слободније и мењају место, како кад иште потреба, док језик држи све, или барем многе граматичне облике” (Бошк. 5, 302); „Осим тога, г. С. Вуловић мисли, да су све оно ногрешке,⁵⁵ што није по правилима граматичким” (Жив. 3, 82).

2.1.3. Граматика П. Соларића из 1831. године носи наслов *Вход к' Писменицы и ьзыкознанію*. Облик *ЈЕЗИКОЗНАНИЈЕ* највероватније представља калк према немачком *Sprachforschung* или *Sprachwissenschaft*.⁵⁶ Да два језикословна термина употребљена у наслову нису синоними, односно да *ПИСМЕНИЦА* представља ужи појам од *ЈЕЗИКОЗНАНИЈА*, П. Соларић појашњава већ у уводном делу: „Броисе у двору Писменице петъ прехода, чрез коє прелази се до ьзыкознанія: то естъ, има петъ Руководства, коя ученика руководе около осамъ дѣлова Говоренья” (Сол. 2, СЛ 24, 15). Он, дакле, издваја пет делова *ПИСМЕНИЦЕ*, али се у своме делу бави само једним – *РЈЕЧЕВЈЕДСТВОМ*,⁵⁷ које представља „матицу ьзыкознанія”, односно део науке о језику.⁵⁸ Овај термин руског/рускословенског порекла у анализираним језикословним делима из 19. века није посведочен ни код једног аутора, осим П. Соларића, те се може сматрати његовим терминолошким индивидуализмом.

Још један нераспрострањени облик у именовању науке о језику запажа се у српском терминолошком регистру. У Михајловићевим *Посрбицама* забележен је термин *ЉУБОСЛОВИЈЕ*, уз потврду из 1834. године (Михајловић 1982). Код А. Драгосављевића, осам година касније, запажа се посрбљени облик *ЉУБОСЛОВЈЕ*:⁵⁹ „Уколико ми слабо знанѣ мое у любословлю (филологиі) [...] успомогне, желимѣ редомѣ [слова – А.

⁵⁵ У питању је штампарска грешка, требало би да стоји „погрешке”.

⁵⁶ У РЈАЗУ и код Р. Симеона потврђен је облик *језикознанствѣ*, са потврдом из Шулековог *Хрвайско-њемачко-италијански рјечник знанствѣноја називља*.

⁵⁷ Графеме <ѣ> су, приликом транскрипције, додељиване следеће изговорне вредности: а) /je/ у терминима руског/рускословенског порекла; б) /(j)e/ у хибридним терминима; в) /e/ код екаваца одн. /je/ или /ије/ код ијекаваца у терминима домаћег порекла; г) /(j)e/ одн. /(иј)e/ у *Малој србској граматѣ* непознатих аутора, као и у делима појединих језикословаца код којих није било могуће утврдити изговорну вредност графеме <ѣ> у етимолошком положају; д) /e/ у секвенци са иницијалним палаталом /ље, ње/.

⁵⁸ О подели *ПИСМЕНИЦЕ* код П. Соларића и значењу термина *РЈЕЧЕВЈЕДСТВО* в. потпоглавље „Термини за језикословне поддисциплине”.

⁵⁹ РСАНУ бележи и именицу *ЉУБОСЛОВАЦ*, потпрепљену једним примером из 1829. године.

М.] протолковати” (Драг., 7). Поред овог калка према облику *ФИЛОЛОГИЈА*, аутор је, ради појашњења, у заградама навео управо овај контактни синоним, пореклом из грчког језика, од којег је направио и прилог *ФИЛОЛОЖНО*: „Докле намъ се небы исторично и филоложно у примерима доказало, не може се веровати” (Драг., 136).⁶⁰

Терминолошко шаренило запажа се и код других језикословаца из овог периода. Наиме, осим Соларићевог *ЈЕЗИКОЗНАНИЈА* и Драгосављевићевог *ЉУБОСЛОВЉА*, у српски терминолошки регистар у општем значењу ’наука о језику’ 40-их година 19. века улази и терминолошка сложенница *ЈЕЗИКОСЛОВИЈЕ*,⁶¹ са карактеристичним црквенословенским суфиксом *-ије*. Најстарија потврда у ексцерпираном корпусу забележена је у предговору граматике Ј. Поповића из 1843. године. Истичући своју љубав према матерњем језику, Ј. Поповић бележи:

„Таквомъ дакле я [...], любовомъ одушевлѣнь, – да бы у лавринеу езыкословія нашегъ, непотребне травке истребити [...] могао, шта самъ дакле друго чинити морао, развѣ прилѣжно сматрати на Списание Славны у Роду Мужева; ово у призрѣнію Правописаня; ово у смотренію правости, и свойства езыка” (Поп. Ј., VII–VIII, предговор).

Црквенословенизам *ЈЕЗИКОСЛОВИЈЕ* јавља се и у Стеријином тексту посвећеном терминолошкој лексици, односно *НАЗИВОСЛОВНИМ РЕЧИМА*.⁶² Стерија један део овог чланка посвећује упливу страних речи у српски терминолошки систем и закључује: „Нѣке су уведене безъ нужде, или по нѣкой моди [...] При свемъ томъ тежко ѿ ње сасвимъ прогнати изъ обичногъ говора, еръ се народъ не занима езыкословіемъ и численѣмъ рѣчій” (Поп. Ј. С. 2, 847). Трећа и последња потврда овог термина регистрована је код Ј. Суботића: „Вукъ [...] изда [...] ’Даницу’ Забавникъ одъ велике цѣне за езыкословіе” (Суб. 6, 122).

Занимљиво је пак напоменути да се у *Рјечнику* Р. Симеона, као и у РСАНУ, јављају само понародњени облици *језикословје* и *језикословље*,⁶³ у којима је црквенословенско *-ије* замењено еквивалентним *-је*. Наведени облици у корпусу ексцерпираном за потребе овога рада нису потврђени.

Посебну пажњу привлачи податак да је придев *ЈЕЗИКОСЛОВНИ* потврђен пре именице *ЈЕЗИКОСЛОВИЈЕ*: према ексцерпирном корпусу, он

⁶⁰ Аутор критикује Шафарикове погледе на српски језик.

⁶¹ Термин је забележен у *Посрбицама* В. Михајловића (1982), са потврдом из 1841. године.

⁶² Придев *НАЗИВОСЛОВНИ* посведочен је у *Посрбицама* В. Михајловића (1982), као и у РСАНУ, и поткрепљен је управо називом Стеријиног чланка.

⁶³ Симеон бележи потврде из Шулековог *Њемачко-иллирској рјечника* (1860), а у РСАНУ одредница *језикословје* такође је поткрепљена примерима хрватских филолога – М. Дивковића и В. Богишића, док су све наведене потврде за облик *језикословље* из 20. века.

ушао у српски термилошки систем појавом Хацићевог полемичког списка „Ситнице езикословне” из 1837. године. Овај термин заступљен је и код Т. Павловића, Л. Бојића, К. Пејчића и Ђ. Даничића, који су, подстакнути овим Хацићевим чланком, објављивали различите језичке расправе 30-их и 40-их година 19. века. Иако се у Симеоновом *Рјечнику*, као и у РСАНУ, наведени придев дефинише преко именице *језикословље*, не може се искључити могућност да је мотивна реч за извођење овог придева црквенословенски облик *језикословије*.⁶⁴

На даљу судбину овог термилошког придева указује једна занимљивост уочена у *Скућеним сјисима II* Ј. Бошковића. За потребе овога рада ексцерпирано је друго, измењено и допуњено издање овог Бошковићевог дела.⁶⁵ Измене које је аутор унео у ово допуњено издање указују на промене у српском језикословном термилошком регистру. Наиме, придев *ЈЕЗИКОСЛОВНИ*, употребљен у првome издању овога дела, аутор је у другом издању заменио сложеницом *ЈЕЗИКОУЧЕВНИ*: „Сви бољи граматичари словенски оставише деобу [облика – А. М.] Добровскога [...] а не примише Шлајхерову, која може бити да је подесна за језикоучевна разбирања, али је заплетена” (Бошк. 5, 99). С обзиром на то да је придев *језикоучеван* у РСАНУ поткрепљен једино наведеним примером из Бошковићевог дела, као и да се у корпусу ексцерпираном за потребе овог истраживања не налазе друге потврде, овај пример се може одредити као Бошковићев термилошки индивидуализам.

Неуједначеност назива за науку о језику се наставља, те се тако у Даничићевом *Райу за српски језик и љавојис* из 1847. године запајају две необичне форме: адаптирани облик грчке речи *филолоџија* – *ФИЛОЛОЏИЈА*⁶⁶ и девербатив *ФИЛОЛОГОВАЊЕ*.⁶⁷ Ставши у одбрану Вукових реформаторских идеја, Ђ. Даничић је у овоме делу аргументовано критиковао Ј. Хацића, а обе наведене именице употребио је у ироничном контексту: „О да дубока знања филолоџије Славенске!” (Дан. 2, 8); „Само [...] по својему вјештом филологовању могао је рећи [Ј. Хацић – А. М.] да би требало у нас да је и *закан* и *канац*” (Дан. 2, 58). Имајући у виду експресивност контекста у којем се ове лексеме јављају, питање је треба ли их убрајати у језикословни термилошки регистар.

⁶⁴ У чланцима Ј. Хацића, дакле, није регистрована именица од које је изведен овај придев. Занимљиво је да он у свом „Утуку III” из 1846. године науку о језику назива *ФИЛОЛОГИЈОМ* (Хац. 4, 1039).

⁶⁵ Прво издање чланка из наведеног Бошковићевог дела објављено је 1867. године.

⁶⁶ О дублетним групама речи из грчког и латинског језика према изговору сугласника *џ* испред вокала *е* или *и* уп. Пендељ 2012: 185.

⁶⁷ У Михајловићевом речнику (1974) посведочен је само придев *ФИЛОЛОГИЧЕСКИ*.

Иако се прва потврда за интернационализам латинског порекла *ЛИНГВИСТИКА* јавља 1888. године код Ј. Бошковића и С. Новаковића, придев *ЛИНГВИСТИЧКИ* посведочен је код Ђ. Даничића 1874. године: „Ту ми-сао подупиру осим реченога историјскога разлога још и лингвистички разлози” (Дан. 6, 4). Терминолошка синтагма *ЛИНГВИСТИЧКА НАУКА* забележена је у делима С. Новаковића и Ј. Живановића, а као конкурентан творбени синоним придеву *ЛИНГВИСТИЧКИ* јавља се и облик *ЛИНГВИСТИЧНИ* (Бошк. 5, 1).

Крајем 19. века, под утицајем угледног немачког филолога и слависте А. Шлајгера, Ј. Бошковић износи два гледишта „с којих се језик може схватити”. Он, наиме, врло прецизно разграничава термине *ФИЛОЛОГИЈА* и *ЛИНГВИСТИКА*:

„Онај део науке, коме је језик предмет, али који језик сматра више као средство, да би њиме дошао до садржине, ушао у књижевност каквога народа, те схватио сав духовни и просветни му живот, па ишао [...] до појединости његових, тај део науке зовемо *филологијом*. А ону страну научнога истраживања, која језик сматра као *језик*, коју језик занима само као говор, не питајући има ли на томе језику какве књижевности, да ли народ који њим говори има места у историји светској или не, ту страну зовемо *ојшћом науком о језику*, о човечјем говору, или пола латински пола грчки *линџивистичком*, место чега Шлајхер предлаже чисто грчку реч '*џлоџика*'. *Филологија* се бави целим *џуховним и џросветним живоџом* каквога народа, или више њих, *наука о језику* само *језиком* као *џовором*. Филологија може бити само онде, где има духовнога и просветнога живота, за науку је о језику то споредна ствар, она има посла с језиком гледајући граматику и речник. А што језичарство служи за познавање књижевности, ако какве има, то је код њега у другом реду” (Бошк. 5, 131–132).

Термин *ФИЛОЛОГИЈА*, дакле, код Ј. Бошковића добија ново, свеобухватније значење, које је заступљено и у савременој науци – њиме се више не именује само наука о језику, већ он подразумева и књижевност и друге научне дисциплине нужне за познавање историје и културе неког народа. Што се тиче термина *ЛИНГВИСТИКА*, стиче се утисак да га Ј. Бошковић није сасвим усвојио. Он наводи и Шлајхеров предлог – интернационализма грчког порекла *ГЛОТИКА*, али се у даљем тексту не опредељује ни за један интернационализам, већ користи описну терминолошку конструкцију *НАУКА О ЈЕЗИКУ* и уводи кованицу *ЈЕЗИЧАРСТВО*, која у даљем развоју језикословне терминологије није заживела.⁶⁸

⁶⁸ У РСАНУ је, поред Бошковићевог примера, забележена још само једна потврда

2. 2. Термини за језикословне поддисциплине

Као што је у уводном делу истакнуто, корпус за ово истраживање чине граматике, буквари и друге монографије које се баве науком о језику код Срба, као и чланци и полемички списи српских језикословаца у 19. веку. Међу ексцерпираним делима налази се 21 граматика, а анализа њихових структура била је полазна основа за утврђивање језикословних поддисциплина које су аутори уочавали и издвајали. Најчешће је језикословац на самој почетку своје граматике, у уводном делу, наводио области које наука о језику проучава, а затим би детаљно представио правила и законитости неких од њих. Тако, нпр., П. Соларић започиње своју граматику гранањем ове дисциплине на пет делова, а затим сву пажњу усмерава само на једну област, коју сматра „матиком језикознанија”.

Ради боље прегледности и структурне целovitости потпоглавља, грађа ће бити представљена у дијаграмима, за сваког аутора граматике понаособ, према хронолошком редоследу (почевши од граматике А. Мразовића из 1811. закључно са граматиком С. Новаковића из 1894. године), а затим ће бити допуњена терминима за језикословне дисциплине у другим делима тога аутора, уколико су у њима потврђени. Такође, биће представљени и термини осталих аутора, који нису писци граматика, али су о појединим језикословним нивоима говорили у оквиру својих дела.

2.2.1. На самом почетку своје рускословенске граматике, А. Мразовић је издвојио пет језикословних дисциплина, а затим је свакој од њих посветио по једно поглавље (Мраз., 2). Структура Мразовићеве поделе приказана је у Дијаграму 1:

Дијаграм 1: Термини за језикословне поддисциплине код А. Мразовића (1811)

за термин *ЈЕЗИЧАРСТВО*, и то из 1895. године, те се он може сматрати нераспрострањеним.

Као што се из Дијаграма 1 види, он најпре наводи интернационалне термине грчког порекла, а затим уз њих бележи и руске одн. рускословенске синониме, од којих поједини представљају калкове према грчким облицима – ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ⁶⁹ према ОРТОЕПИЈА,⁷⁰ ПРАВОПИСАНИЈЕ⁷¹ према ОРТОГРАФИЈА,⁷² СОЧИНЕНИЈЕ према СИНТАКСИС. Тако се, по А. Мразовићу, у оквиру ОРТОЕПИЈЕ или ПРАВОГЛАГОЛАНИЈА⁷³ проучавају гласови и њихова класификација, подела речи на слоге и графички знакови који утичу на правилан изговор гласова и гласовних целина; ПРОЗОДИЈА⁷⁴ или ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ⁷⁵ обухвата квантитет слогова и правила о месту акцента у речи; у склопу ОРТОГРАФИЈЕ или ПРАВОПИСАНИЈА излажу се начела за ваљану употребу интерпункцијских знакова; ЕТИМОЛОГИЈА⁷⁶ или ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ⁷⁷

⁶⁹ Облик је забележен у Михајловићевим *Посрбицама* (1984), уз потврду из 1800. године.

⁷⁰ Интернационализам грчког порекла *ОРТОЕПИЈА* посведочен је у Михајловићевом речнику (1974), са првом потврдом из 1800. године.

⁷¹ Облик је забележен у Михајловићевим *Посрбицама* (1984), уз потврду из 1794. године.

⁷² Термин *ОРТОГРАФИЈА* забележен је у Михајловићевом речнику (1974) и поткрепљен примером из 1794. године.

⁷³ Код М. А. Рељковића јавља се термин *ПРАВОГОВОРЕЊЕ* (Симеон 1969).

⁷⁴ Облик *ПРОСОДИЈА* забележен је у Михајловићевом речнику (1974), са потврдом из 1726. године, а потврђен је и придев *ПРОСОДИЈСКИ*, поткрепљен примером из 1794. године.

⁷⁵ Овим термином се у језикословним текстовима из прве половине 19. века углавном именује *најласак*, *акценат* (уп. поглавље „Прозодијска терминологија”). Управо је ово једино значење које је забележено у речнику Р. Симеона (1969, под *гласоудареније*). У *Посрбицама* В. Михајловића (1982) уз овај термин наведено је само значење ‘акцент’, али примери које аутор наводи указују на семантичко варирање овог термина.

⁷⁶ Овај термин грчког порекла посведочен је у Михајловићевом речнику (1972), са првом потврдом из 1790. године.

⁷⁷ Термин *ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ* јавља се и код Мркаља (Мркаљ 1: 18). Потврђен је и у Михајловићевим *Посрбицама* (1984), уз пример из 1832. године. На нејасну мотивацију овог термина указао је Б. Ћорић. Он истиче како су преводиоци Мркаљевог *Сала* овај термин задржали као непреведен, али уз побочна објашњења: Могуш и Вончина су се послужили техником контактне синонимије стављањем еквивалента у заграде – *рејторика*, док га је Окука у дну странице описао изразом *језичка знања и вјеишине*. Према Б. Ћорићу, ова тумачења нису тачна и он као аргумент управо наводи наслов Мразовићевог поглавља „О етимологији или художнословљу”, иза којег следи морфологија у савременом смислу речи (2012: 204–205). И РСАНУ, поред основног значења овог термина, које се везује за науку о пореклу речи, издваја и секундарно – ‘наука о облицима речи, морфологија’, али без примера, са редакторском скраћеницом у заградама. Требало би још додати да је у питању морфологија у ширем смислу, одн. да обухвата и творбу (грађење) речи.

Да је овај термин семантички проблематичан, види се и по начину на који се према њему односе досадашњи проучаваоци граматичке терминологије (Ћорић 2012: 204–205) – Мразовићева синтагма из назива поглавља преводи се само као *етимологија* (Караца 1984: 236), Мркаљев пример фигурира у списку термина (Караца 1984: 92), али га касније у индексу, где се иначе дају преводи на савремени језик, уопште нема.

обухвата грађење и промену речи; док се под *СИНТАКСИСОМ*⁷⁸ или *СОЧИНЕНИЈЕМ* подразумевају правила за повезивање речи у реченице. Термини *ПРАВОПИСАНИЈЕ* и *СОЧИНЕНИЈЕ* потврђени су у руским речницима лингвистичких термина (Дурново ²2001; Ахманова ⁵2009, под *йравойисание* и *сочинение*).

Иако је Мразовићево дело настало под непосредним утицајем уџбеника М. Смотрицког, композиције ове две граматике се донекле разликују. Први део Мразовићеве граматике – *ОРТОЕПИЈА*, није посебно издвојен у граматичици М. Смотрицког, али је у Ломоносовљевом делу *Россійская граммати́ка* из 1755. године веома развијен и разрађен, те би се могло рећи да је до одвајања *ОРТОЕПИЈЕ* од *ОРТОГРАФИЈЕ* код А. Мразовића могло доћи под утицајем М. Ломоносова (Караџа 1984: 89).

Условно речено, прву Мразовићеву језикословну дисциплину – названу *ОРТОЕПИЈА (ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ)* – савремена лингвистика рашчлањује на два, одн. три језичка нивоа⁷⁹ – *фонетику* са *фонологијом* и *ортоепијом*; друга се и данас назива *йрозодијом* и изучава се у оквиру *морфофонологије*; трећа дисциплина такође задржава интернационализам грчког порекла – *ОРТОГРАФИЈА*, док је калк *ПРАВОПИСАНИЈЕ* замењен другим калком – *йравойис*; четврту дисциплину (*ЕТИМОЛОГИЈА* или *ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ*) савремена лингвистика проучава у оквиру *морфологије* и *творбе речи*, а термин *ЕТИМОЛОГИЈА* данас има сасвим другачије значење и односи се на грану лингвистике која проучава порекло речи; пета Мразовићева језикословна област (*СИНТАКСИС* или *СОЧИНЕНИЈЕ*) такође задржава интернационални термин (адаптиран, без карактеристичног грчког форманта *-ис*), те се данас назива *синтаксом*.⁸⁰

2.2.2. *Ойиѣ настѣавлења к србској сличноречности и слоѣмјерју или йрозодиѣ* Л. Милованова већ у самоме наслову садржи два синонимна термина – *СЛОГОМЈЕРЈЕ*⁸¹ и *ПРОЗОДИЈУ* (Мил., 462). За разлику од А. Мразовића, који под термином *ПРОЗОДИЈА* подразумева науку о акцентима и квантитету слога, Л. Милованов овим термином означава науку о склопу стиха, о дугим и кратким слоговима и о акценту. Дакле, наведе-

⁷⁸ Термин грчког порекла *СИНТАКСИС* забележен је у Михајловићевом речнику (1974) и поткрепљен примером из 1794. године.

⁷⁹ О савременој подели језичких нивоа уп. Станојичић/Поповић ¹⁵2014.

⁸⁰ Према речима И. Грицкат, у вук-даничићевском периоду синтакса је била „донекле у сенци других лингвистичких грана, које су се бавиле изолованим лексичким јединицама” (1983: 6).

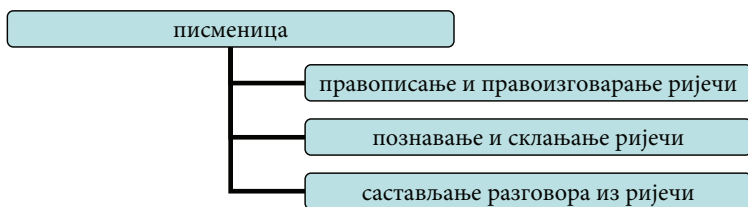
⁸¹ Термин је посведочен у *Посрбицама* В. Михајловића (1984) и поткрепљен је управо насловом Миловановљевог *Ойиѣ*.

ни интернационализам грчког порекла код А. Мразовића има уско језикословно одн. лингвистичко, а код Л. Милованова заправо филолошко значење, будући да се односи и на науку о језику и на науку о књижевности.

У Миловановљевом *Ойиџу* јавља се још један термин под којим се подразумева одређени ниво језикословне науке, а то је ПРАВОПИСАЊЕ (Мил., 462). Овај облик представља србизирану варијанту русизма ПРАВОПИСАНИЈЕ, који је пре Миловановљевог дела, осим код А. Мразовића, посведочен и у Мркаљево *Салу* (Мркаљ 1, 18).

2.2.3. Када је реч о језикословним дисциплинама, у Мркаљевим делима је, осим термина ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ (уп. фусноту 77) и ПРАВОПИСАНИЈЕ, забележена и кованица СЛОВСЛОЖНОСТ,⁸² која по свој прилици представља синоним за ортографију (Ћорић 2012: 204).

2.2.4. Истакавши да се писменица састоји из три главне целине, Вук их је, у недостатку адекватне терминологије, дефинисао описним терминолошким конструкцијама (Вук 1, 33).

Дијаграм 2: Термини за језикословне дисциплине у Вуковој *Писменици* (1814)

Он најпре издваја ПРАВОПИСАЊЕ и ПРАВОИЗГОВАРАЊЕ РИЈЕЧИ, а у приредби коју испод текста наводи издваја одељке које овај део граматике треба да описује (писмена, срицање, читање, гласоударење, употребљавање различитих интерпункцијских знакова, велика писмена). Вук је, дакле, Мразовићеве прве три језикословне дисциплине сажео у једну, а неке од његових руских одн. рускословенских термина посрбио. Тако је Мразовићево ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ код Вука постало ПРАВОИЗГОВАРАЊЕ, а ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ – ГЛАСОУДАРАЊЕ. У оба Вукова термина запажа се посрбљавање црквенословенског суфикса *-ије*, а у првој посрбици је измењена и руска одн. рускословенска основа *глаголаније* у народну форму *изговарање*. Мразовићева ЕТИМОЛОГИЈА или ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ, одн. морфологија

⁸² Наведени термин у истом значењу јавља се и у граматичи М. А. Рељковића из 1767. године (Караџа 1984: 234).

и творба речи са аспекта савремене лингвистике, код Вука је означена као *ПОЗНАВАЊЕ И СКЛАЊАЊЕ*⁸³ *РИЈЕЧИ*, а *СОЧИНЕНИЈЕ* (у данашњој лингвистици именовано као *синџакса*) Вук назива описном конструкцијом *САСТАВЉАЊЕ РАЗГОВОРА ИЗ РИЈЕЧИ*.

У граматици која претходи *Српском рјечнику* из 1818. године нема поделе на језикословне дисциплине, а уз три централна поглавља Вук у заградама наводи и контактне синониме на латинском језику: „О словима (*Serborum linguae elementa* 28; *vocales* 5; *p syllabam facit vel absque vocali*)”, „О гласоударенију (*de accentu*)” и „Склоненија (*de substantivorum declinatione*)” (Вук 9: XXIX, XXXIV–XXXV).

Иако га не издваја као засебну дисциплину у оквиру својих граматика, Вук у својим делима помиње *йравойис* (*орѣоѣрафију*) и за ову дисциплину употребљава три облика – русизам одн. рускословенизам *ПРАВОПИСАНИЈЕ* (Вук 13, 25),⁸⁴ у посрбљеној варијанти *ПРАВОПИСАЊЕ* (Вук 1, 31; Вук 2, 15) и најчешће интернационализам грчког порекла *ОРТОГРАФИЈА* (Вук 5, 196; Вук 6, 214; Вук 7, 214; Вук 8, IX, XI; Вук 11, 233; Вук 13, 26; Вук 19, 88; Вук 23, 338; Вук 24, 79, 80; Вук 37, 191). Међутим, наведени термини код Вука немају значење језикословне дисциплине која дефинише правила за писање речи и употребу реченичних знакова, већ подразумевају ’начин писања речи’ (Симеон 1969, под *орѣоѣрафија*, *йравойис* и *йравойисање*): „Што се тиче Србскога эзика, и свойства нѣгова, у тому Г: Србски новина учредници заслужую чест. Но будући да ни една ствар от човека совершена изитѣи неможе, тако и овде э Рец. неке погрешке, особито у правописаню, примѣтио” (Вук 2, 15).

У Вуковим текстовима јавља се и интернационализам грчког порекла *ЕТИМОЛОГИЈА* (Вук 9, XXXI; Вук 17, 80; Вук 18, 69; Вук 31, 437), као и придев *ЕТИМОЛОГИЧЕСКИ*, са карактеристичним руским одн. рускословенским суфиксом *-ически* (Вук 9, XXXII),⁸⁵ односно његова посрбљена варијанта *ЕТИМОЛОГИЧКИ* (Вук 37, 152, у фусноти). Овај термилошки придев најчешће се употребљава у колокацији са именицом *йремјена*, а та би се колокација у савременој лингвистици могла дефинисати као

⁸³ Термин је забележен у *Посрбицама* В. Михајловића (1984), али је потврђен примером из 1861. године.

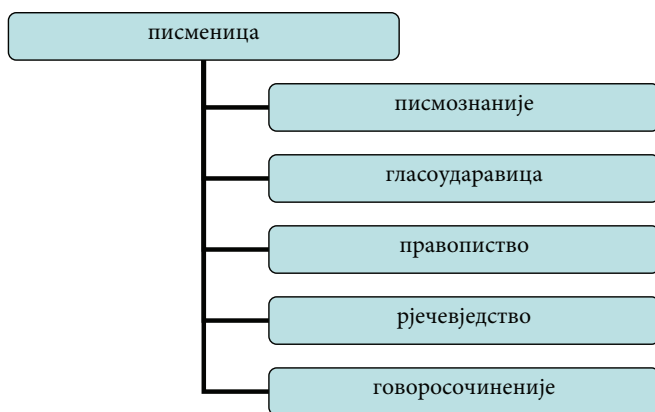
⁸⁴ У монографији М. Караџе није посведочен облик *ПРАВОПИСАНИЈЕ* (1984: 200), али се у њеном индексу Вукових граматичких темина налази и облик *ПРАВОПИС*, потврђен у чланку „Писма о српском правопису и језику” (1845), који није ушао у корпус за ово истраживање.

⁸⁵ Придев је потврђен у Михајловићевом речнику (1972) и поткрепљен примером из 1795. године.

’промена на морфемском шаву’.

2.2.5. У писму које је почетком 1817. године Ј. Мушички упутио Вуку, објављеном у виду чланка „О србском’ езыку и граматѣки” у часопису *Сербскій Лѣтописъ* тек 1838, посведочена су два термилошка интернационализма грчког порекла – *ОРТОГРАФИЈА* (Муш. 1, 72) и *ЛЕКСИКОГРАФ* (Муш. 1, 66). Први се, као и код Вука, односи на начин писања, а други означава особу која израђује, саставља речнике, иако у овом писму сама дисциплина којом се та особа бави није именована.

2.2.6. Соларић⁸⁶ у уводном делу свог *Входа* издваја пет „руководстава”, које треба да „ученика руководе около осамъ дѣлова Говоренѣя (врста речи – прим. А. М.)” (Сол. 2, СЛ 24, 15). Иако није навео шта би која дисциплина требало да проучава, на основу њиховог именовања може се закључити да Соларићева класификација углавном одговара Мразовићевој.

Дијаграм 3: Термини за језикословне поддисциплине код П. Соларића (1831–1834)

Тако црквенословенизам *ПИСМОЗНАНИЈЕ* одговара Мразовићевом *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈУ*, *ГЛАСОУДАРАВИЦА*⁸⁷ представља понародњено *ГЛАСОУДАРЕ-*

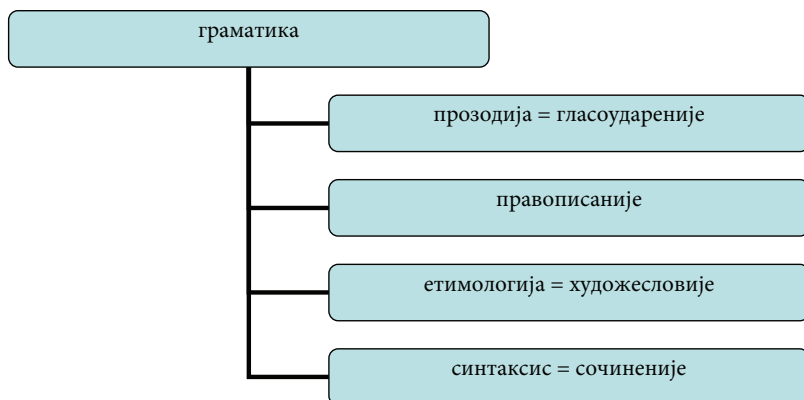
⁸⁶ О граматичкој терминологији П. Соларића писала је Б. Панић Бабић. Ауторка је у раду навела терминологију из Соларићеве граматике, не узевши у обзир још једно његово језикословно дело – *Букварь славенскій ѿрѣзбучный, или ѿервое руководство къ ѿознанію книѣ и ѿсаніѣ, во ѿѿѿребленіе славено-сербѿвъ*. Рад представља попис Соларићевих граматичких термина, без података о њиховом пореклу и значењу (Панић Бабић 2003: 169–177).

⁸⁷ Термин *ГЛАСОУДАРАВИЦА* није потврђен у РЈАЗУ нити код осталих аутора чији је корпус екскерпиран за потребе овог истраживања, те се може сматрати Соларићевом креацијом.

НИЈЕ, а ПРАВОПИСТВО⁸⁸ – ПРАВОПИСАНИЈЕ, Соларићевом РЈЕЧЕВЈЕДСТВУ пандан је Мразовићево ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ, а руска одн. рускословенска сложеница ГОВОРСОЧИНЕНИЈЕ прецизирала је Мразовићев термин СОЧИНЕНИЈЕ.

Ипак, треба напоменути и то да је П. Соларић у свом буквару из 1817. године (написаном четрнаест година пре објављивања првог дела граматике) користио Мразовићеву руску/рускословенску терминологију, те се у овом делу запажају термини ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ (Сол. 1, 10) и ПРАВОПИСАНИЈЕ (Сол. 1, 21).

2.2.7. Велики Вуков противник М. Видаковић писао је своја дела на доситејевском језику, а његова *Грамматика Сербска* (1838) је и структурно и термилошки рађена по узору на Мразовићеву. Иако у Видаковићевој граматичи нигде не постоји класификација ове области на мање дисциплине, она се ипак назире из саме структуре дела.

Дијаграм 4: Термини за језикословне поддисциплине
код М. Видаковића (1838)

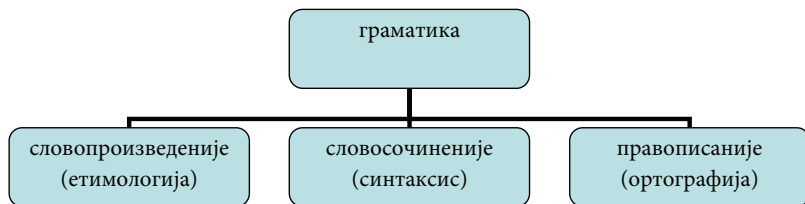
Уводно поглавље М. Видаковић је насловио „Вступленіе у Сербскѣ Грамматикѣ” (Вид. 5, 15) и у њему обрађује све оно што је Мразовић представио у поглављу о ПРАВОГЛАГОЛАНИЈУ: гласовни систем српскога језика и његову класификацију, поделу речи на слоге, употребу интерпункцијских знакова који помажу при правилном изговору речи. Називи осталих поглавља термилошки одговарају Мразовићевој подели (најпре је наведен интернационализам грчког порекла, а затим његов руски одн. рускословенски еквивалент), уз незнатна одступања. Тако је

⁸⁸ Овај облик забележио је и В. Михајловић у својим *Посрбицама* (1984), а поткрепио га је управо примером из Соларићевог *Входа*.

и код М. Видаковића у другој целини пажња посвећена *ПРОЗОДИЈИ* или *ГЛАСОУДАРЕНИЈУ* (Вид. 4, 29), у трећем поглављу се представља *ПРАВОПИСАНИЈЕ* (Вид. 4, 31), четврто је намењено *ЕТИМОЛОГИЈИ* или *ХУДОЖЕСЛОВИЈУ*⁸⁹ (Вид. 4, 50), а пето се бави *СИНТАКСИСОМ* или *СОЧИНЕНИЈЕМ* (Вид. 4, 149).

Премда у поглављу о *ПРАВОПИСАНИЈУ* М. Видаковић у самом наслову не наводи интернационални термин грчког порекла – *ОРТОГРАФИЈА*, он га употребљава у самој тексту (Вид. 4, 7, предговор), као и у једноме од својих полемичких чланака (Вид. 1, 355), али, попут Вука, у донекле измењеном значењу, које подразумева начин писања речи, а не саму дисциплину: „Тко не чита радо Досіѡеа нашегъ? [...] Хотя да овый Славный мужъ нити е на орѡографію, нити на чуже рѣчи позоръ давао” (Вид. 1, 355).

2.2.8. У исто време када и М. Видаковић објављује своју граматику, у Црној Гори, на Цетињу, излази Милаковићева *Србска граматика састављена за црногорску младежъ. Частъ њрва*. Кратак увод састоји се од свега две реченице, у којима аутор дефинише појам *ГРАМАТИКЕ* и дели је на три целине, најпре наводећи руски одн. рускословенски, а затим, као контактни синоним, интернационални термин грчког порекла (Милак., 1).

Дијаграм 5: Термини за језикословне поддисциплине
код Д. Милаковића (1838)

Милаковићева подела граматике разликује се од класификација његових претходника, али она не сведочи о ауторској оригиналности. Наиме, поједини истраживачи указали су на неоригиналност овог дела. Према В. Гуткову, Милаковићев текст обилује читавим пасусима преузетим из граматика руског језика двојице у то време водећих руских лингвиста – А. Востокова и Н. Греча (Гутков 1974–1975: 51), док Р. Шуковић сматра да се у овој делу преплићу норме Вуковог језика са нормама језика Вукових противника (1972: 116). Податак да је језикословна терминологија којом се Д. Милаковић служио углавном руског (и рускословенског) порекла иде у прилог Гутковљевим закључцима.

⁸⁹ Овај облик има нешто другачији фонетски лик у односу на Мразовићев термин (уп. *ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ* – *ХУДОЖЕСЛОВИЈЕ*).

Први део свога уџбеника Д. Милаковић назива *СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕМ* или *ЕТИМОЛОГИЈОМ*: „Србска Грамматика раздѣлює се на три части, коє су: I. Словопроизведеніє (Етимологія). II. Словосочиненіє (Синтаксисъ). III. Правописаніє (Орѳографія) [...] Словопроизведеніє показує, како се саставляю рѣчи, то єсть, разбира њіове саставне части и промѣне, и разлаже рѣчи у редове” (Милак., 1–2). Овој области Д. Милаковић посвећује читаву своју граматику, која проучава гласове и њихову поделу, акценат и његове врсте, врсте речи и грађење речи. То заправо значи да руском одн. рускословенском терминолошком сложеницом *СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕ* (РОС 2001–2007) аутор подразумева неколико језичких нивоа савремене лингвистике: фонетику са фонологијом, морфофологију, морфологију и творбу речи. Будући да термин *ЕТИМОЛОГИЈА* Д. Милаковић наводи као контактни синоним руском/рускословенском облику *СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕ*, овај интернационализам у Милаковићевом уџбенику има шире значење него у делима његових претходника.

Још у предговору ове граматике аутор напомиње да ће наредне, 1839. године, објавити њен други део, одн. *СЛОВСОЧИНЕНИЈЕ* (*СИНТАКСИС*) и *ПРАВОПИСАНИЕ* (*ОРТОГРАФИЈУ*) (Милак., предговор), али се ова замисао није остварила.

2.2.9. Полемички списи Ј. Хаџића, у којима се у више наврата сукобљавао са Вуком око правописне реформе и уздизања чистог народног језика на ниво књижевног идиома, садрже термине управо из ове језикословне области. Аутор је као синонимне облике употребљавао интернационализам грчког порекла *ОРТОГРАФИЈА* (Хаџ. 4, 998), калк *ПРАВОПИС*⁹⁰ (Хаџ. 4, 989) и посрбљени русизам/рускословенизам *ПРАВОПИСАЊЕ* (Хаџ. 4, 992). Ни један термин, међутим, није именовао саму научну дисциплину, већ су се, као и код Вука и М. Видаковића, односили на ’начин писања речи’: „И зато є онъ [Вук – прим. А. М.] са своимъ послѣдоватељима са свимъ удаліо се и одцепіо одъ правописа Славенскогъ, и задржао є свакій таковый звукъ само єдно єдино слово” (Хаџ. 4, 989).

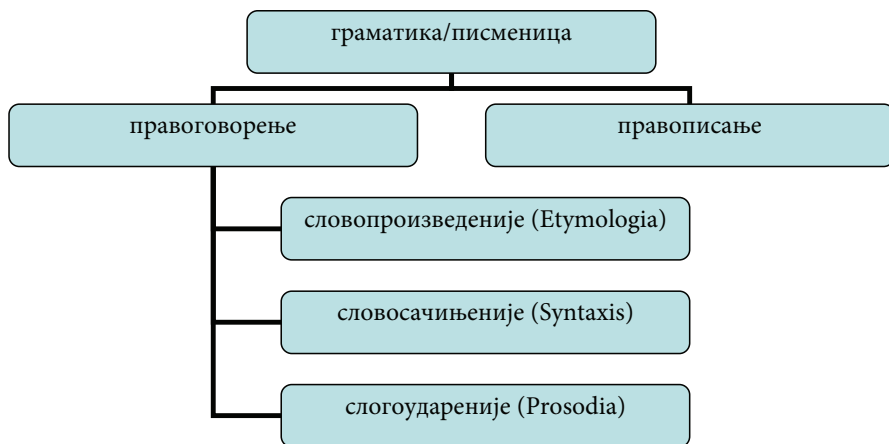
2.2.10. Слична ситуација забележена је и код А. Драгосављевића, који проучава „писменост каква је и каква треба да је у српском језику” (Драг.). И овај аутор употребљава интернационализам грчког порекла *ОРТОГРАФИЈА* (Драг., 30), али и руски одн. рускословенски синоним *СЛОВОПИС* (Драг., 76), који није посведочен ни код једног аутора у анализираном корпусу, те се може сматрати терминолошким индивидуализмом.

⁹⁰ Облик *ПРАВОПИС* забележен је у *Посрбицама* В. Михајловића (1984), са потврдом из 1841. године. Михајловић бележи и прилог *ПРАВОПИСНО*, потврђен 1830. године. У корпусу анализираном у овоме раду тог прилога нема.

Оба ова термина употребљена су у значењу 'начин писања речи'. У Драгосављевићевом тексту налази се и још једна термилошка новина – облик *ОРТОГРАФИСТ*, који је у РСАНУ обележен квалификатором *нерасџр.*, дефинисан као 'онај који се бави ортографијом, који саставља правопис, правописац' и посведочен једним примером управо из Драгосављевићевог дела (Драг., 115). Овај облик, са основинском именицом на *-ија* (уп. *орџоџраџија*), изведен је интернационалним суфиксом *-ист*.

2.2.11. Термилошки калк *ПРАВОПИС* у значењу 'начин писања' јавља се и у тексту В. Радишића (Рад., 814), док се код Е. Јовановића, поред овог (Јов. 5, 928), као синониман јавља и интернационализам грчког порекла *ОРТОГРАФИЈА* (Јов. 1, 901; Јов. 2, 917; Јов. 3, 924). У чланку В. Радишића забележен је и термин за језикословну поддисциплину која проучава акценатски систем – интернационализам грчког порекла *ПРОЗОДИЈА* (Рад., 817).

2.2.12. *Србска Граммаџика или Писменица* Ј. Поповића доноси једну новину у класификацији науке о језику. Аутор најпре граматик у дели на две дисциплине, које именује посрбљеним терминима – *ПРАВОГОВОРЕЊЕ* и *ПРАВОПИСАЊЕ* (Поп. Ј., 1), а затим ову прву рашчлањује на три дела: *СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕ* (*ETYMOLOGIA*), *СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ*⁹¹ (*SYNTAXIS*) и *СЛОГОУДАРЕНИЈЕ* (*PROSODIA*).

Дијаграм 6: Термини за језикословне поддисциплине код Ј. Поповића (1843)

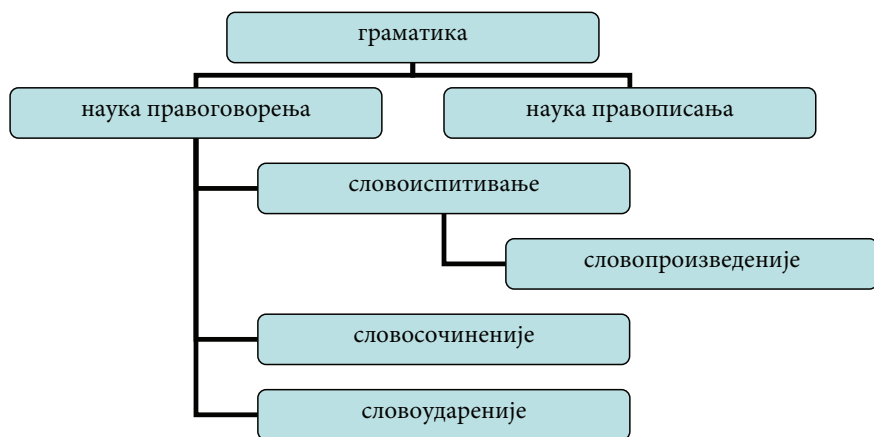
⁹¹ У односу на Д. Милаковића, Ј. Поповић је донекле на фонетско-творбеном нивоу посрбио овај руски одн. рускословенски термин (формант *со-* постао је *са-*), стварајући славеносрбизам.

И Ј. Поповић се, дакле, служи поступком контактне синонимије, али, за разлику од својих претходника, иза руских одн. рускословенских и славеносрпских сложеница наводи неадаптиране термине грчког порекла. Са савременог аспекта, могло би се рећи да аутор под русизмом одн. рускословенизмом *СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕ* подразумева фонетику са фонологијом, морфологију и творбу речи, славеносрбизму *СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ* одговара синтакса, а *СЛОГОУДАРЕНИЈУ*, сложеници руског порекла (ТС 1935–1940; РОС 2001–2007) – прозодија, као део морфофонологије (Станојчић/Поповић ¹⁵2014).

2.2.13. Године 1845. Ј. Суботић у Будиму објављује *Науку о србскомъ сѣихоѣворенію*. У овој филолошкој студији термин *ПРОЗОДИЈА* посведочен је у истом значењу у којем га је користио и Ј. Милованов (Суб. 5, 15). Суботић употребљава и термин *ПРОЗОДИК* када жели да именује особу која проучава наведену филолошку дисциплину (Суб. 5, VI).

У Суботићевим текстовима забележен је и термин *ПРАВОПИС*, али, као и код већине његових претходника, само као 'начин писања' (Суб. 6, 122).

2.2.14. Захаријевићева подела језикословних дисциплина структурно и семантички углавном одговара класификацији Ј. Поповића. И он најпре издваја две граматичке целине, које описује терминолошким синтагмама – *НАУКА ПРАВОГОВОРЕЊА* и *НАУКА ПРАВОПИСАЊА* (Зах. 1, 1). Даље посрбљавање руских одн. рускословенских термина уочава се само у првој грани *НАУКЕ ПРАВОГОВОРЕЊА* тј. у славеносрбизму *СЛОВОИСПИТИВАЊЕ*, док облици *СЛОВСОЧИНЕНИЈЕ* и *СЛОГОУДАРЕНИЈЕ* задржавају карактеристичан црквенословенски суфикс *-ије*.

Дијаграм 7: Термини за језикословне поддисциплине код И. Захаријевића (1847)

Чини се интересантним податак да је И. Захаријевић, у оквиру одељка о СЛОВОИСПИТИВАЊУ, након обрађених СКЛАЊАЈЕМИХ и НЕСКЛАЊАЈЕМИХ ЧАСТИ РЕЧИ (одн. *йроменљивих и нейроменљивих врста речи*), дефинисао и описао још једну језикословну дисциплину – СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЕ: „Словопроизведение есть такова наука, коя показує, како се речь одь речи прави” (Зах. 1, 73), иако је није уврстио у класификацију с почетка граматике. Овај руски одн. рускословенски термин односи се на *йворбу (ирађење) речи* и могло би се рећи да И. Захаријевић поменути дисциплину сматра пододељком СЛОВОИСПИТИВАЊА, пре свега због позиције на којој се налази у структури његове граматике.

2.2.15. Године 1850. појавиле су се чак три граматике српскога језика. Једна је *Мала српска граматика* Ђ. Даничића, друга је *Грађа за србску граматику* Ј. Балугџића, а трећа је *Српска граматика за основне србске школе* К. Цукића. Ни у једној од њих нема поделе науке о језику нити се у овим делима јављају термини за језикословне поддисциплине. Аутори су поглавља најчешће насловљавали према језичким елементима које описују (нпр. „Слова”, „Акценти”, „Прременљиве части говора”, „Познавање суштествителних” и сл.).

2.2.15.1. Ипак, у осталим Даничићевим делима забележени су термини за поједине језикословне дисциплине. Тако у *Историји облика* Ћ. Даничић користи термилошку синтагму *НАУКА О ГЛАСОВИМА* (Дан. 7, III, предговор), а у „Српским акцентима” вишечлану термилошку јединицу *НАУКА О ОБЛИЦИМА* (Дан. 1, 89). Интернационализам грчког порекла *СИНТАКСА* посведочен је у називу његове обимне студије *Српска синтакса* из 1858. године (Дан. 5), у којој је забележен и термилошки придев *СИНТАКТИЧКИ* (Дан. 5, 87, у фусно-ти). У својим делима Ћ. Даничић је користио и калк *ПРАВОПИС* (Дан. 2, 3; Дан. 4, 5) у значењу ’начин писања’, а за науку о пореклу речи употребљавао је интернационални термин грчког порекла *ЕТИМОЛОГИЈА* (Дан. 2, 12).

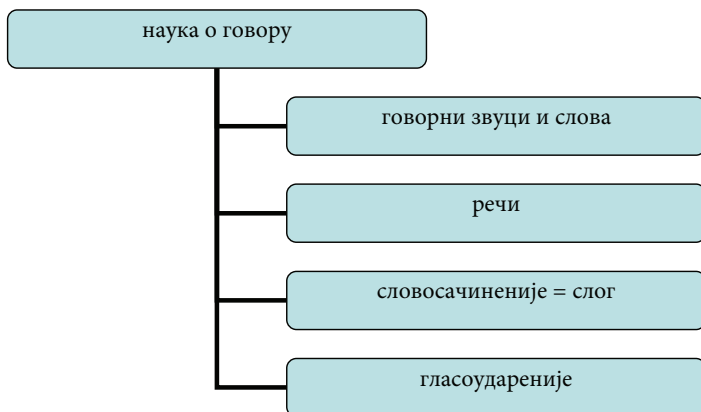
2.2.15.2. Термин *ПРАВОПИС*, такође као 'начин писања', посведо-
чен је и у језикословном чланку „Критичко-разложне мысли о двоякой
служби писмена ђ, ю, я” Ј. Балугџића.

2.2.16. Критикујући ред речи у Вуковој реченици приликом превода *Новой завети*, Н. Грујић употребљава славеносрбизам *СЛОВОСЧИЊЕЊЕ*⁹² (данашња синтакса), који су у својим делима користили још

⁹² Руски одн. рускословенски формант *со-* посрбљен је у *са-*, а црквенословенски суфикс *-ије* у *-је*.

и Д. Тирол (Тир., 3), Ј. Стејић (Стеј. 2, 12), Стерија (Поп. Ј. С. 3, 8) и Ј. Михајловић (Мих., 32).⁹³

2.2.17. У уводном делу *Србске грамматице за ниже гимназијалне класе*, П. Нинковић раздељује *НАУКУ О ГОВОРУ* на четири целине (Нинк. 4, 1).

Дијаграм 8: Термини за језикословне поддисциплине код П. Нинковића (1856)

Прве две нису термилошки одређене и аутор их назива према језичким сегментима које оне проучавају, а то су *ГОВОРНИ ЗВУЦИ И СЛОВА* и *РЕЧИ*. И управо они представљају предмет анализе у Нинковићевој граматици, на чијем се крају налази поглавље о *ПРАВОПИСУ* (Нинк. 4, 91). Будући да је овај термин, који представља калк са грчког језика, употребљавао В. Бабукић у својој *Словници* из 1836. године (Бабукић 1836/2013: 61), може се претпоставити да га је П. Нинковић од њега преузео, мада у једном чланку користи и интернационализам грчког појма *ОРТОГРАФИЈА* (Нинк. 3, 897).

Уз славеносрбизам *СЛОВСАЧИНЕНИЈЕ*, који је у овом облику (са посрбљеним формантом *са-*) користио и Ј. Поповић, П. Нинковић наводи синоним *СЛОГ*,⁹⁴ али ни ова област, као ни *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, нису обрађене

⁹³ О Грујићевим примедбама Вуку в. у Мошин 1974; Стијовић Р. 2014; Окука 2014.

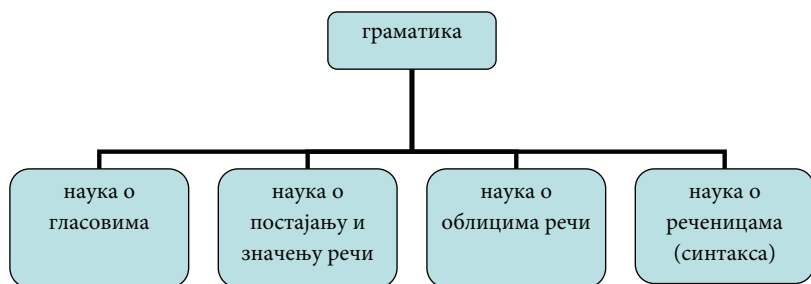
⁹⁴ Ово је једини случај у анализираном корпусу где се термин *СЛОГ* употребљава као синоним *СЛОВСАЧИНЕНИЈУ*, одн. данашњој синтакси. Његово значење у ексцерпираној грађи најчешће одговара оном које има у савременој лингвистици, а то је 'гласовна језичка јединица која се остварује једним изговорним захватом' (Станојчић/Поповић 2014: 37). Управо у том значењу користио га је и П. Нинковић у једној својој полемичкој расправи (Нинк. 2, 892).

У прилог термилошкој вишезначности облика *СЛОГ* иде и податак да у анализираном корпусу (код С. Стратимировића и Д. Милаковића) он бележи још једно значење – 'стил'. Тако, нпр., С. Стратимировић у писму Доситеју Обрадовићу из 1805. године

у његовој граматици. Занимљиво је напоменути да је П. Нинковић у првом издању своје граматике, објављеном 1848. године, ову језикословну дисциплину именовао руским одн. рускословенским термином *СОЧИНЕНИЈЕ*, уз коју је у заградама навео интернационализам грчког порекла *SYNTAKSIS* (Караџа 1984: 259).

2.2.18. Ни у *Српској писменици* Ј. Илића из 1860. године нема термина за језикословне дисциплине, а аутор је, попут тројице претходника који су објавили своје граматике 1850, поглавља насловљавао према језичким елементима које је у њима анализирао (нпр. „О писменима”, „О речима” и сл.).

2.2.19. Појава дела Ј. Бошковића на српској језикословној сцени донела је новине у гранању ове науке и терминолошку шароликост у именовању њених дисциплина. Док је већина његових претходника најчешће обједињавала области које се данас називају фонетика (са фонологијом), морфологија и творба речи, Ј. Бошковић већ у *Изводу из српске граматике I* (1863),⁹⁵ вођен Даничићевим идејама, науку о језику дели на четири гране, а то су: *НАУКА О ГЛАСОВИМА*, *НАУКА О ПОСТАЈАЊУ И ЗНАЧЕЊУ РЕЧИ*, *НАУКА О ОБЛИЦИМА РЕЧИ* и *НАУКА О РЕЧЕНИЦАМА* (*СИНТАКСА*) (Бошк. I, 1).

Дијаграм 9: Термини за језикословне поддисциплине код Ј. Бошковића (1863)

Под *НАУКОМ О ГЛАСОВИМА* Ј. Бошковић је подразумевао област која се у савременој лингвистици назива фонетиком, *НАУКА О ПОСТАЈАЊУ И ЗНАЧЕЊУ РЕЧИ* обухватала је творбу речи и поделу речи на врсте (део данашње морфологије), *НАУКА О ОБЛИЦИМА РЕЧИ* односила се на именске и глаголске парадигме, док је *НАУКА О РЕЧЕНИЦАМА* одговарала синтакси.

наводи: „Совѣтуйте Ему моимъ именемъ да онъ [Павле Соларић – истакла А. М.] писають просто Сербски, потрудисе, и величайшее прилѣжаніе въ томъ да приложи, да свойство, чистоту, и ясность Славеносербскаго слога (то естъ Стила) себи придобіе” (Страт., 120–121).

⁹⁵ У даљем тексту – *Извод I*.

Иако се може чинити да ове описне конструкције сведоче о недостатку адекватног термилошког апарата којим би се именовала одређена језикословна дисциплина, у *Скуљеним сјисима II* (1888) види се да је Ј. Бошковићу свакако позната адаптирана грчка терминологија којом се и данас означавају различити језички нивои: „Садашња наука дели граматику на четири дела: на фонологију, етимологију, морфологију и синтаксу или српски: науку о гласовима, о основама (творби речи), облицима речи и реченицама” (Бошк. 5, 117). Аутор, дакле, чешће употребљава описне термилошке конструкције како би избегао термине страног порекла и под *ФОНОЛОГИЈОМ* подразумева *науку о гласовима*, под *ЕТИМОЛОГИЈОМ* – *науку о основама*, одн. *творбу речи*, *МОРФОЛОГИЈОМ* назива *науку о облицима речи*, док је *СИНТАКСА* – *наука о реченици*.

Интернационалне термине грчког порекла *ФОНЕТИКА* и *ФОНОЛОГИЈА* Ј. Бошковић је употребио као синонине у истом делу, подразумевајући под њима ’науку о гласовима’ (Бошк. 5, 240, 117). Од првог термина аутор изводи два придева – *ФОНЕТИЧНИ* (Бошк. 5, 240), *ФОНЕТИЧКИ* (Бошк. 5, 62), у значењу ’заснован на гласовима, гласовни’, као и два прилога – *ФОНЕТИЧКИ* (Бошк. 5, 275) и *ФОНЕТИЧНО* (Бошк. 5, 66), у значењу ’по гласовним принципима’. Осим у првом делу своје граматике (Бошк. 1, 1) и *Скуљеним сјисима II* (Бошк. 5, 117), термилошку синтагму *НАУКА О ГЛАСОВИМА* Ј. Бошковић је употребио и у *Скуљеним сјисима I* из 1887. године (Бошк. 4, 55). У *Скуљеним сјисима II* посведочена је и вишечлана јединица *НАУКА О АКЦЕНТИМА* (Бошк. 5, 182).

Интернационализам грчког порекла *ЕТИМОЛОГИЈА* Ј. Бошковић је дефинисао на следећи начин: „Етимологија [је] наука о ’етимонима’, тј. о коренима, основама, пореклу речи, а неје само о гласовима и о мењању именских и глаголских облика” (Бошк. 5, 117). Будући да под термином *ТВОРБА РЕЧИ* (Бошк. 4, 87; Бошк. 5, 3) аутор подразумева *НАУКУ О ОСНОВАМА*, из наведеног се може закључити да ова научна дисциплина чини један сегмент онога што би *ЕТИМОЛОГИЈА* требало да проучава. Занимљиво је напоменути и то да се у *Скуљеним сјисима II* јавља и вишечлана термилошка јединица *НАУКА О ТВОРБИ ОСНОВА* (Бошк. 5, 122), док је у првом издању поменутог дела из 1867. године ова термилошка синтагма гласила *НАУКА О ТВОРЕЊУ РЕЧИ*.

Термин *СИНТАКСА* једини је интернационализам грчког порекла који Ј. Бошковић користи уместо вишечланих термилошких јединица (Бошк. 1, 1; Бошк. 2, 1; Бошк. 5, 3), а јавља се и облик *СИНТАКТИЧКИ*, и као придев (Бошк. 5, 116) и као прилог (Бошк. 5, 234).

У Бошковићевим делима термином *ПРАВОПИС* доследно је означен 'начин писања' (Бошк. 2, 4; Бошк. 5, 12), док се сама наука која проучава овај језички ниво назива описно – *НАУКА О ПРАВОПИСУ* (Бошк. 5, 40). Терминолошки придев *ПРАВОПИСНИ* посведочен је у *Скупиљеним сјисима II* (Бошк. 5, 316).

Посебно је важно напоменути и то да, иако не именује саму језикословну дисциплину, Ј. Бошковић употребљава интернационализам грчког порекла *ЛЕКСИКОГРАФ* (Бошк. 5, 61) у значењу 'особа која израђује, саставља речнике', као и придев *ЛЕКСИКОГРАФСКИ* (Бошк. 5, 73) – 'који је у вези са израдом речника'.

2.2.20. У *Малој србској граматички за основне србске школе* (1866), чији аутори нису познати, а коју је прегледала и одобрила ондашња Школска комисија, нема поделе језикословља на мање дисциплине. Сама поглавља у овом уџбенику насловљена су према врстама речи (нпр. „Именице”, „Прид(ј)еви” и сл.).

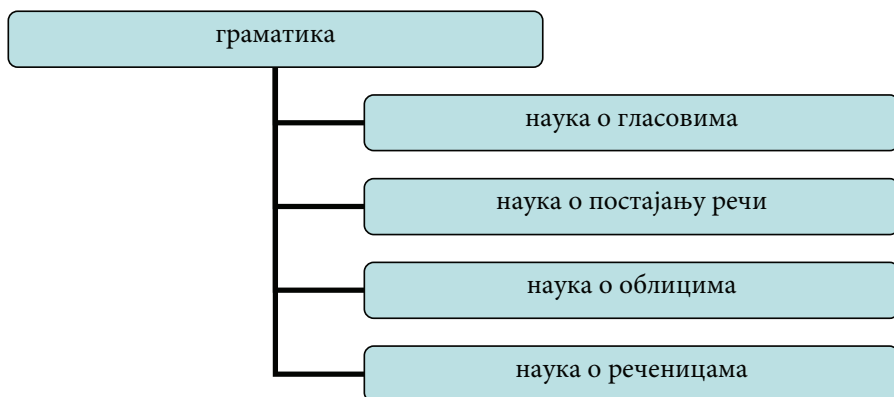
2.2.21. У уводном делу *Србске граматике за гимназије у Кнежевини Србији* В. Вујића наука о језику подељена је на два сегмента – *ЕТИМОЛОГИЈУ* и *СИНТАКСУ* (Вуј., 1), а затим су обрађене *ПРИГЛАСИЦЕ*, одн. акценти, и *НАЧИНИ ГОВОРА*, тј. дијалекти. Аутор потом прелази на *ЕТИМОЛОГИЈУ* и најављује да под њом подразумева одељке „о писменима, о слоговима и о речима” (Вуј., 3), те овај термин код В. Вујића обухвата фонетику са фонологијом, морфологију и творбу речи.

Дијаграм 10: Термини за језикословне поддисциплине код В. Вујића (1867)

Други део, који би требало да чини *СИНТАКСА*, тј. наука која анализира „како се речи једна с другом по законима језика слажу и састављају, па да из њих прави говор произађе” (Вуј., 1) у овом уџбенику није обрађен.

2.2.22. Живановићева класификација језикословних дисциплина у потпуности одговара Даничићевој и Бошковићевој, с тим што су код Ј. Живановића пуристичке тенденције изразитије, те нема употребе интернационалних термина грчког порекла за нивое науке о језику (Жив. 2, 5).

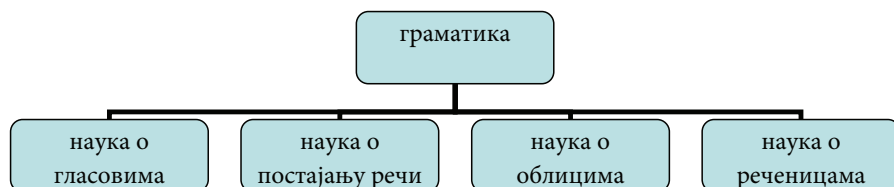

Дијаграм 11: Термини за језикословне поддисциплине
код Ј. Живановића (1874)

Једини изузетак представља термин *СИНТАКСА*, који је посведочен у називу његове обимне монографије *Српска синтакса* из 1889. године и сакупљеним чланцима објављеним у књизи *О српском језику* (Жив. 3, 65). Живановићев однос према терминима за језикословне дисциплине управо је исказан у овом делу: „Не ће бити добре ни оне речи, које се налазе по граматикама нашим: гласословље, обликословље, него наука о гласовима, наука о облицима” (Жив. 3, 11). Аутор даље наводи да термин *СЛОВО* у српском језику не значи 'реч', као што значи у „старом словенском језику”, те да стога термини са овом речју као основом нису у духу нашег матерњег језика.

У Живановићевим чланцима посведочен је и термин *ПРАВОПИС*, али, као и код већине његових претходника, не у значењу научне дисциплине, већ као 'начин писања' (Жив. 3, 175).

2.2.23. Даничићеве вишечлане терминолошке јединице у класификацији језикословних дисциплина, поред Ј. Бошковића и Ј. Живановића, преузео је и Ђ. Магарашевић (Маг., 3–4).

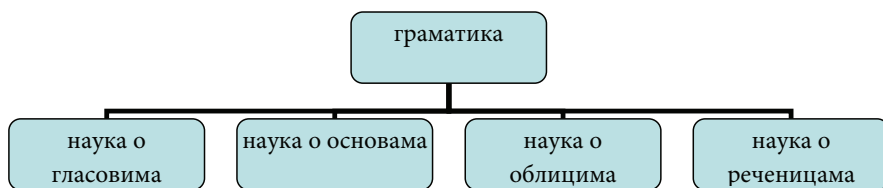

Дијаграм 12: Термини за језикословне поддисциплине
код Ђ. Магарашевића (1883)

У самом предговору *Малој српској граматици за српске народне школе* (1883) он истиче да се, поред Миклошичеве и Павловићеве, послужио граматицама и ове тројице аутора (Маг., предговор).

2.2.24. Што се тиче Љ. Стојановића, ни у једној од две његове анализиране граматике нема поделе науке о језику.

2.2.25. Низ Даничићевих следбеника у 19. веку завршава се са С. Новаковићем.

Дијаграм 13: Термини за језикословне поддисциплине
код С. Новаковића (1879–1894)

Новаковићева *Српска грамика*, коју је аутор стално дорађивао и допуњавао (прво издање објављено је 1894, а друго 1902. године), заменила је у српским средњим школама Бошковићеву граматику. Готово да нема термилошких иновација у односу на своје претходнике – и С. Новаковић употребљава од Даничићевих времена устаљене вишечлане термилошке јединице, те прву граматичку област представља као *НАУКУ О ГЛАСОВИМА* (Нов. 4, 22), друга је *НАУКА О ОСНОВАМА* (Нов. 4, 22) и она проучава *ГРАЂЕЊЕ РЕЧИ* (Нов. 4, 30), трећу чини *НАУКА О ОБЛИЦИМА (РЕЧИМА)* (Нов. 2, 36; Нов. 4, 23), а четврту *НАУКА О РЕЧЕНИЦАМА* (Нов. 4, 23).

Иако не употребљава интернационализам грчког порекла *ФОНЕТИКА*, у његовим текстовима посведочен је термилошки придев *ФОНЕТИЧКИ* (Нов. 2, 50). Попут својих претходника, и С. Новаковић за *НАУКУ О РЕЧЕНИЦИ* користи дотад већ устаљени термин *СИНТАКСА* (Нов. 1, 1; Нов. 2, 34; Нов. 4, 248), и од њега изведен придев *СИНТАКТИЧКИ* (Нов. 2, 27).

Новину у језикословном термилошком систему код Срба у 19. веку свакако представљају интернационализми којима С. Новаковић назива поједине дисциплине науке о језику о којима до сада или није било речи, или су помињане узред и површно. Тако, на пример, Л. Мушички први помиње термин *ЛЕКСИКОГРАФ*, који се јавља још и код Ј. Бошковића, али термилошка потврда за ову језикословну дисциплину – *ЛЕКСИКОГРАФИЈА* (Нов. 2, 17; Нов. 3, 3) у ексцерпираној грађи први пут је посведочена тек код С. Новаковића, као и придев *ЛЕКСИКОГРАФСКИ* (Нов.

2, 27). Овај податак не треба да чуди ако се има у виду да је управо од овог великог језикословца потекла идеја о стварању Академијиног тезаурусног речника, одн. *Речника срѣскохрвайскої књижевной и народной језика* САНУ.⁹⁶ У Новаковићевом првом обраћању ондашњој Српској краљевској академији 1888. године употребљени су термини за две језикословне области о којима, у материјалу који чини корпус за ово истраживање, није било помена. У питању су облик *СТИЛИСТИКА* (Нов. 2, 36) и од њега изведени придев *СТИЛИСТИЧКИ* (Нов. 2, 34), као и термин грчког порекла – *ФРАЗЕОЛОГИЈА* (Нов. 2, 34). Под првом дисциплином С. Новаковић је подразумевао науку која се бави стилем у књижевним делима, а друга обухвата проучавање устаљених израза и фраза у језику.

Занимљиво је напоменути и то да је у анализираној грађи код С. Новаковића први пут посведочен и термин *ГРАФИКА*, такође грчког порекла, а њиме је аутор означавао начин бележења гласова словима (Нов. 2, 20). Стога се значење овог термина може сматрати ужим од секундарне семантичке реализације термина *ПРАВОПИС* (Нов. 2, 10), која подразумева 'начин писања'.

2. 3. Термини за приручнике о језику

У овом истраживању приручницима о језику сматраће се све књиге чији је предмет проучавања језик у најширем смислу – његови закони и појаве, елементи и структура његова, као и научне дисциплине које се језиком баве. Савременом терминологијом речено, у питању су уџбеници граматике, буквари, правописи и речници, о чијем ће именовању код српских језикословаца у 19. веку бити речи у предстојећем одељку. Хронолошки распоред ексцерпиране грађе представљен је у Табели 2.

Табела 2: Називи за *приручнике о језику*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
писменица	Мркаљ 1, 18	1810.
граматика, писменица, словарь	Мил., 468, 463, 468	1810.
граматика	Мраз., наслов	1811.
буквар, граматика	Сол. 1, наслов, 5	1812.
буквар, писменица	Вук 1, 38 (у фусноти), наслов	1814.
граматика	Вук 2, 20	1814.
граматика, писменица	Вид. 2, 354, 354	1815.
писменица	Вид. 3, 361	1816.
буквар, граматика	Вук 5, 183, 183	1817.

⁹⁶ Детаљније о Новаковићевом доприносу српској лексикографији в. у Стијовић Р. 1995.

граматика	Вук 6, 206	1817.
лексикон, словник	Муш. 1, 65, 79	1817.
буквар, граматика, рјечник	Вук 8, V, V, VIII	1818.
граматика, рјечник	Вук 9, наслов, LXVIII	1818.
граматика	Вук 10, 220	1818.
граматика	Вук 12, 15	1819.
граматика	Вук 16, 35	1820.
рјечник	Вук 17, 79	1821.
граматика	Вук 18, 68	1821.
словар	Вук 20, 95	1821.
рјечник, словарь	Вук 22, наслов, 116	1821.
буквар	Вук 23, 337	1823–1825.
буквар	Вук 26, наслов	1827.
граматика	Вук 27, 233	1828.
рјечник	Вук 28, 345	1828.
буквар, рјечник, словарь	Сол. 2, СЛ 24, 14, 14, 14	1831–1834.
граматика	Вук 31, 438	1833.
граматика, словарь	Вид. 4, наслов, 3	1838.
граматика	Милак., наслов	1838.
граматика	Вук 33, 29	1839.
буквар	Хаџ. 2, 422	1839.
буквар, граматика, писменица, словница	Драг., 10, 81, 81, 81	1840.
граматика, писменица	Поп. Ј., наслов, наслов	1843.
буквар	Хаџ. 3, 524	1844.
граматика	Зах. 1, наслов	1847.
граматика	Дан. 3, наслов	1850.
граматика	Бал. 2, наслов	1850.
граматика	Цук., наслов	1850.
правопис	Стеј. 1, наслов	1852.
правопис	Тир., наслов	1852.
граматика, речник	Стеј. 2, наслов, наслов	1853.
буквар	Дан. 4, наслов	1854.
граматика	Нинк. 4, наслов	1856.
синтакса	Дан. 5, наслов	1858.
граматика, писменица	Ил., наслов, наслов	1860.
граматика	МСГ, наслов	1866.
граматика	Вуј., наслов	1867.
синтакса	Нов. 1, наслов	1870.
граматика	Маг., наслов	1883.
синтакса	Жив. 5, наслов	1889.
граматика	Стој. 1, наслов	1891.
граматика	Стој. 2, наслов	1892.
речник	Нов. 3, наслов	1893.
граматика	Нов. 4, наслов	1879–1894.

2.3.1. Као што је у претходном одељку истакнуто, науку која се бавила језичким елементима, законитостима и појавама у ужем смислу српски језикословци 19. века називали су *ПИСМЕНИЦОМ* или *ГРАМАТИКОМ*. Појам којим су именовали науку о језику аутори језикословних текстова користили су и за означавање уџбеника из те науке.⁹⁷ Термин *ПИСМЕНИЦА* у овом новом, метонимијски добијеном терминолошком значењу први пут је у 19. веку посведочен 1810. године у текстовима Л. Милованова и С. Мркаља: „Наш језик јоште до сад Писменицу своју на свијет издану видити жели” (Мил., 468); „На конач четврто: да тје нам бити лагше толико нуждну језика Сербског сочиннити Писменницу” (Мркаљ 1, 18), а затим је Вук прву граматику српскога народнога језика насловио управо овим термином. Ипак, чини се да наведени облик није заживео међу српским језикословцима у 19. веку. Свој уџбеник *ПИСМЕНИЦОМ* су назвали још и Ј. Поповић (1843) и Ј. Илић (1860), мада су у самом наслову додали и синоним *ГРАМАТИКА*. Уџбеници осталих језикословаца, укључујући и Вуков из 1818. године, насловљени су интернационализмом *ГРАМАТИКА*.

Највећи број синонима којима се именује уџбеник из језика посведочен је у делу А. Драгосављевића из 1840. године: „Свакій живый народъ има у своме ѣзыку, коимъ говори, свою тако рећи Словницу, Писменицу, Граматику, коя се ненаписана написати може” (Драг., 81). Према Т. Маретићу, облик *СЛОВНИЦА* може се тумачити на исти начин као и термин *ПИСМЕНИЦА* – или као калк грчке речи *ἱεραματῆρ* или као изведеница од именице *слово* (1932: 13–14).⁹⁸ Корпус за ово истраживање бележи још једну потврду овог термина, и то у граматици В. Вујића из 1867. године: „Грамматика је реч грчка [...], а то ће рећи *ѣисменица* или *словница*. У њој се излажу закони о језику, по којима се чисто говори, чита и пише” (Вуј., 1).

У значењу ’уџбеник граматике, граматика’ РСАНУ бележи још једну лексему – *ЈЕЗИКОВКА*, а као потврде наводи примере из Даничићевих *Сѣѣнијих сѣиса*⁹⁹ и Новаковићеве студије о Ј. С. Поповићу из 1907. године.

Попут лексема *ѣисменица* и *ἱεраματῆρ*, у процесу метонимијског преноса значења нашли су се називи за језикословне дисциплине о

⁹⁷ Детаљније о метонимији в. у Ковачевић (1999: 171–202), Гортан Премк (2004: 67–79) и Драгићевић (2007: 160–175).

⁹⁸ Термин *СЛОВНИЦА* заступљен је код хрватских језикословаца из 19. века и у значењу ’наука о језику’ (Маретић 1932: 67).

⁹⁹ Објавио их је 1925. године у Сремским Карловцима Јб. Стојановић.

којима су писали поједини аутори. Тако, нпр., Ј. Стејић и Д. Тирол своје књижице посвећене правилима за писање речи и употребу интерпункцијских знакова називају *ПРАВОПИСОМ*, а Ђ. Даничић, Ј. Живановић и С. Новаковић *СИНТАКСОМ* именују уџбенике посвећене управо овој језикословној грани.

2.3.2. Термин *БУКВАР* од 19. века до данас није променио своје значење. Њиме се назива књига из које се учи читати и писати, а прва потврда у 19. веку посведочена је 1812. године код П. Соларића: „Букваръ Славенскій естъ книга содержащая Правоглаголаніе Славенское” (Сол. 1, 10), који под *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕМ* подразумева „Познаніе Писменъ, Срицаніе, и Чтеніе” (Сол. 1, 11). Порекло термина *БУКВАР* често се у литератури везује за именицу *буква*, у значењу ’слово’ (уп. Симеон 1969, под *буквар*; Скок 1971–1974, под *буквар*). Међутим, и РЈАЗУ и Р. Симеон наводи прве потврде за овај термин из 18. века, док је лексема *буква* у значењу ’слово’ први пут потврђена у првој деценији 19. века (в. тачку 3. 2. у поглављу „Графијска и фонетско-фонолошка терминологија”). Стога је највероватније да су оба термина у српски језикословни термилошки регистар доспели под утицајем руског одн. рускословенског језика.

Осим П. Соларића, букваре су написали Вук (1827) и Ђ. Даничић (1854), а сâм термин *БУКВАР* јавља се и у делима Ј. Хаџића.

2.3.3.1. О значају појаве граматике и речника за даљи развој књижевног језика били су свесни и српски језикословци с почетка 19. века. Тако Л. Милованов, позивајући се на П. Соларића, у свом *Оѣиѣу* истиче: „Писменица [...] и Словар јесу, како вели учени Соларић, два судилишта, по којима ће се и последњи чрчкало¹⁰⁰ судити моћи” (Мил., 468–469). Оба „судишта” убрзо су изашла из Вуковог пера – *Писменица* 1814, а прво издање *Срѣскої рјечника* 1818. године. Осим у делу Л. Милованова, русизам/рускословенизам *СЛОВАР*¹⁰¹ јавља се у два Вукова чланка, као и у граматикама П. Соларића и М. Видаковића. Код М. Видаковића је, уз русизам/рускословенизам *СЛОВАР*, посведочен и термин *РЕЧНИК*.

Посебно је интересно запазити два, у 19. веку нераспрострањена синонимна облика, посведочена код Л. Мушицког, у писму посвећеном Вуку. У питању су термини *ЛЕКСИКОН*¹⁰² и *СЛОВНИК*, од којих је први

¹⁰⁰ Погрдан назив за рђавог, слабог писца, пискарала, шкрабала (РМС, под *чрчкало*).

¹⁰¹ Термин *СЛОВАР* потврђен је у Михајловићевим *Посрѣбцама* (1984).

¹⁰² Термин *ЛЕКСИКОН* грчког је порекла, а у речнику В. Михајловића (1972) као прва

грчког, а други руског одн. рускословенског порекла (уп. Ахманова ⁵2009, под *словник*): „Вашъ вопроствъ о писмену Х даде ми поводъ, да Вамъ о главнымъ совершенствама езыка, у колико се она у Лексікону появи́ти могу, и мораю, мнѣніе мое [...] откроемъ” (Муш. 1, 65); „Како се из словника изба́ци Х, где га народъ не говори, мора се изба́цити и изъ Грамматическогъ слововієні́я (Biegung)” (Муш. 1, 79). И интернационализам грчког порекла *ЛЕКСИКОН* и русизам одн. рускословенизам *СЛОВНИК* у значењу ’речник’ нису потврђени у преосталом анализираном корпусу.¹⁰³

2.3.3.2. О пореклу и историјату термина *Р(Ј)ЕЧНИК* у науци о језику јављају се опречна мишљења. Загребачки језикословац В. Путанец објавио је студију о пореклу неких језичких термина (1976–1977), између осталог и термина *Р(Ј)ЕЧНИК*. На основу старине потврда, В. Путанец закључује: „Termin *rječnik* stvorio je Belostenac u zadnjim godinama svoga života (negdje prije 1675), preuzeo ga u 18. stoljeću M. A. Reljković (1767), Kavanjin, Kanižlić (1780)”, а затим истиче да Вук „napušta rusizam slovar [...] i odlučuje se za Belostenčevu riječ *rječnik*” (1976–1977: 142–144). С друге стране, В. Гутков узима у обзир шири круг извора, укључујући српска и руска издања из 18. века, те историју термина *Р(Ј)ЕЧНИК* реконструише другачије. Према овом аутору, именица *Р(Ј)ЕЧНИК* „била је за старе српске језикословце (и, наравно, читаоце њихових дела) сасвим обична, редовна”, те стога сматра да ју је Вук изабрао јер се „била већ одомаћила у српској књи́зи и говору мање-више образованих Срба а уз то је била везана својим кореном за народни српски језик” (1980: 37).

О Вуковој дилеми у вези са насловом *Срѣској рјечника* сведочи и његова преписка са Л. Мушицким, вођена између 1816. и 1818. године. Вук, наиме, као могућа имена помиње и *РЈЕЧНИК* и *СЛОВАР* и *ЛЕКСИКОН* и *СЛОВНИК*, да би се на крају, након двогодишњег колебања, определио за именицу *РЈЕЧНИК* (Ивић П. 1966: 42–43, у фусноти), која убрзо почиње да потискује русизам/рускословенизам *СЛОВАР* и постаје доминантна у језикословној терминологији код Срба у 19. веку.

потврда јавља се пример из *Славеносрѣској маџазина* З. Орфелина.

¹⁰³ У списку граматичких термина П. Нинковића у монографији М. Караџе налази се и лексема *ЛЕКСИКОН*, посведочена у првом издању његове граматике из 1848. године (1984: 257). У другом издању (1856), ексцерпираном за потребе овога истраживања, наведеног термина нема.

2. 4. Термини за језичке стручњаке

Под *језичким стручњаком* подразумева се 'особа која влада стручним знањем везаним за науку о језику, одн. онај који се бави том науком'. Шаренило у именовању језичких стручњака у 19. веку хронолошки је представљено у Табели 3.

Табела 3: Називи за *језичке стручњаке*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
филолог	Вид. 3, 363	1816.
језикоиспитатељ	Мркаљ 3, 384	1817.
граматик, језикоиспитатељ, лексикограф	Муш. 1, 77, 69, 66	1817.
језикопоправитељ	Вук 5, 197	1817.
граматик	Вук 8, VI	1818.
граматик, језикопоправитељ	Вук 9, LIII, XLVII (у фусноти)	1818.
граматик	Вук 11, 227	1818.
граматик	Вук 16, 35	1820.
филолог	Вук 17, 80	1821.
граматик	Вук 24, 81	1826.
језикопоправитељ	Вук 25, 61	1826.
филолог	Вук 32, 17	1836.
граматик	Хаџ. 1, 291	1837.
филолог	Вид. 4, 3	1838.
граматик	Бој., 304	1838.
граматик, филолог	Хаџ. 2, 431, 418	1839.
граматик, граматикар, језикозналац, језикоучитељ, ортографист, филолог	Драг., 8, 54, 121, 82, 115, 44 (у фусноти)	1840.
граматик	Тек., 137	1842.
језикоиспитатељ, језикописац	Рад., 813, 817	1842.
филолог	Нинк. 1, 898	1842.
граматик	Суб. 4, 53	1843.
филолог	Поп. I., IX (предговор)	1843.
прозодик	Суб. 5, VI	1845.
језикоградитељ, језикопоправитељ	Вук 37, 196, 196	1845.
језикоградитељ, језикоиспитатељ, језикопознаваатељ, језикочиститељ, филолог	Хаџ. 4, 1040, 1025, 1016, 1040, 1037	1846.
филолог	Дан. 2, 32	1847.
граматик	Бал. 1, 903	1848.
филолог	Мих., 92	1863.
филолог	Бошк. 4, 172	1887.

глотичар, граматичар, језикочевник/језикословац, језичар, језичарев, лексикограф, лингвиста, филолог	Бошк. 5, 293, 21, 115, 133, 136, 61, 16, 1	1888.
граматичар, лингвист(а)	Жив. 3, 32, 57	1888.
филолог	Нов. 2, 16	1888.
лингвистичар	Жив. 4, 4	1889.

2.4.1. У првој половини 19. века истраживач који се бавио питањима из области језика најчешће је именован као *ГРАМАТИК*.¹⁰⁴ Овај термин према РЈАЗУ води порекло од латинског облика *grammaticus*, а први пут је потврђен у анализираном корпусу 1817. године код Л. Мушицког: „Грамматіцы присвоіше греческій знакъ мекогъ діханія” (Муш. 1, 77), а затим се од 1818. јавља и код Вука: „Наши Славенски граматичи називају још неке глаголе страдателнима, а неке отложителнима” (Вук 9, LIII). Поред наведених аутора, термин *ГРАМАТИК* употребљавали су и Ј. Хацић, Л. Бојић, А. Драгосављевић¹⁰⁵, С. Текелија и Ј. Суботић, а последњи посведочен пример у анализираном корпусу налази се у чланку Ј. Балугџића из 1848. године: „Да видимо, како су съ овим и граматичи наши мозакъ смели” (Бал. 1, 903). У другој половини 19. века облик *ГРАМАТИК* замењен је истозначницом *ГРАМАТИЧАР*, са народним суфиксом *-ар*, која је и данас у употреби: „ГраMATичари обично, што не могу да растумаче у језику по законима гласовним, веле да је изузетак, да је неправилно” (Жив. 3, 32); „Један од наших граматичара готов [је] да прогласи употребљавање 5 пад. на *це* као злоупотребу” (Бошк. 5, 21).

Дакле, као истокорене терминолошке варијанте с формантима различитог порекла у 19. веку јављају се именице *ГРАМАТИК*, *ГРАМАТИСТА*, *ГРАМАТИКАР* и *ГРАМАТИЧАР*. Прва два облика представљају интернационализме, док су деривати *ГРАМАТИКАР* и *ГРАМАТИЧАР*¹⁰⁶ настали по истом творбеном моделу – изведени су суфиксом домаћег порекла *-ар* од основинске речи *ірамаѣишка*.

¹⁰⁴ У Михајловићевом речнику (1972) потврђен је само термин *ГРАМАТИСТА*, у значењу 'граматичар, граматик', посведочен примером из 1805. године. РСАНУ пак бележи другачије значење облика *ГРАМАТИСТ(А)* – 'ученик језичког, граматичког одсека неке школе, оних разреда где се учила граматика', поткрепљено примером из 1809. године.

¹⁰⁵ Овде би било занимљиво напоменути да се код А. Драгосављевића, поред термина *ГРАМАТИК*, јавио и облик *ГРАМАТИКАР*, који је у српском језикословном терминолошком регистру остао нераспрострањен: „Кранџи су пакъ по сведочанству свога Граматикара, Адама Бохорића, јотирано ђ изговарали еј” (Драг., 54).

¹⁰⁶ У облику *ГРАМАТИЧАР* извршена је палатализација.

2.4.2. За интернационализам грчког порекла *ФИЛОЛОГ* Р. Симеон као најстарију потврду наводи Шулеков *Рјечник* из 1874 (Симеон 1969, под *филолоџ*), а у корпусу анализираном за потребе овог истраживања посведочен је најпре код М. Видаковића 1816. године: „Најпосле пишем чак и у Прагу (у Чехску) Господину Добровском, славному оному филологу, у мужу како у древному Славенском уезику, тако и у свим његовима дијалектима искуснијем” (Вид. 1, 363). Овај термин остао је у употреби код многих српских језикословаца из 19. века.

2.4.3. Заједно са термином *ЛИНГВИСТИКА*, крајем 19. века јавља се и назив *ЛИНГВИСТ(А)* у значењу ’особа која се бави лингвистиком’,¹⁰⁷ и то у делима Ј. Бошковића и Ј. Живановића из 1888. године. Интересантно је запазити да Ј. Бошковић наведени интернационализам употребљава у женском роду: „Наше лингвисте знају врло често потезати [творбу речи]” (Бошк. 5, 16), док се код Ј. Живановића јавља у мушком: „Из сваке реченице видиш великога лингвисту и особитога познаваоца својега језика” (Жив. 3, 57), уз конкурентан облик *ЛИНГВИСТИЧАР*: „Љуб. Стојановић [...] са недогледне висине уз Јована Шмита, славног лингвистичара презрително гледа на Миклошића” (Жив. 4, 4). Термин *ЛИНГВИСТ(А)*, са основинском именицом на *-истика* (*линџивистика*) и интернационалним суфиксом *-ист(а)* (Ђорић 2008: 81) преовладао је у односу на облик *ЛИНГВИСТИЧАР*, дериван народним суфиксом *-ар* од основинске речи *линџивистика*, и задржао се у употреби и у савременој србистици.

2.4.4. Поред наведених терминолошких јединица којима су се именовали језички стручњаци у 19. веку, посебно су занимљиви деривати у чијем се саставу налази именица *језик*. Тако се још 1817. године у чланцима С. Мркаља и Л. Мушицког јавља сложеница *ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ*,¹⁰⁸ са карактеристичним црквеновеном суфиксом *-џељ*.¹⁰⁹ „Тако на именованој страни говори преславни тај Ёзыкоиспытатель”¹¹⁰ (Мркаљ 3, 384); „Сербском’ Лексикографу належи највећа брига да [...] количество (массу) внутреннѣг’ богатства ѣзыка сабере, и философическом’ ѣзыкоиспытателю предъ очи стави” (Муш. 1, 69). О настанку ове лексеме писао је Б. Ђорић:

„Лексема *језикоисџиџаџељ* ... такође је Мркаљева креација. Она се, начелно, може творбено двојако интерпретирати: као права сло-

¹⁰⁷ О именицама на *-ист(а)* в. у: Ђорић 2008: 69–91.

¹⁰⁸ Облик је потврђен у *Посрбцима* В. Михајловића (1982), али се прва потврда наводи из 1838. године.

¹⁰⁹ Детаљније о овом суфиксу в. у радовима С. Ристић (1982; 1983).

¹¹⁰ Мркаљ мисли на немачког научника Мајнера.

Овај творбени начин постаје продуктиван 40-их година 19. века, па се тако у чланку В. Радишића јавља кованица *ЈЕЗИКОПИСАЦ*, а код Ј. Хаџића, поред поменутих лексема *ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ* и *ЈЕЗИКОГРАДИТЕЉ*, још и *ЈЕЗИКОПОЗНАВАТЕЉ* и *ЈЕЗИКОЧИСТИТЕЉ*. Ову последњу сложеницу Ј. Хаџић је, полемишући са Вуком, употребио у ироничном контексту: „Него кадъ Вукъ и нѣму подобни ѣзыкочиститељи и ѣзыкоградитељи стану тимъ путемъ нарѣчиѣ южно одъ сѣвернога чистити, нека незабраве, да и *жаока* и *жалацѣи* одъ *жалю жалѣце*, по нѣиовомъ правилу треба да буде *жеока* и *желацѣ*” (Хаџ. 4, 1040).

Крајем 19. века, код Ј. Бошковића посведочена је кованица *ЈЕЗИКОУЧЕВНИК*:¹¹² „Језикуучевници разликују и код самогласних гласове јасне [...] и мукле” (Бошк. 5, 115). Занимљиво је запазити да је у првом издању овог Бошковићевог дела из 1867. године уместо наведене сложене стајао облик *ЈЕЗИКОСЛОВАЦ*.

2. 5. Закључне напомене о општој језикословној терминологији

2.5.1. У Табели 4 приказани су синонимни облици општих језикословних термина који се односе на језик и научне дисциплине које се њиме баве. Поред сваког термина у заградама се налази година када је први пут забележен у анализираном корпусу.

Табела 4: Синоними општих термина који се односе на *језик* и научне дисциплине које се њиме баве

јазик (1801) – језик (1809)
писменица (1810) – граматика (1810) – језиконаук (1810) – језикознаније (1831) – филологија (1840) – љубословље (1840) – језикословије (1843) – филолођија (1847) – наука о говору (1856) – глотика (1888) – лингвистика (1888) – лингвистичка наука (1888)

Међу општим језикословним терминима свакако је најраспрострањенији облик *ЈЕЗИК*, који се јавља код већине српских језикословаца у 19. веку са значењем ’систем знакова који служи као средство споразумевања међу појединцима’. На почетку 19. века, под утицајем руске школе и науке, у употреби је био и руски фонетски лик *ЈАЗИК*. Већ код Мркаља овај назив проширује своје значење и на ’моћ, способност говорења’, а код појединих аутора посведочени су и придевски деривати *ЈЕЗИЧНИ* и *ЈЕЗИКОВНИ*, који се данас сматрају застарелим. Термин *ЈЕЗИК* у

¹¹² Будући да РМС бележи лексему *учевник*, наведена Бошковићева кованица настала је слагањем (композицијом).

19. веку остварио је широки творбени потенцијал, о чему сведочи и неколико кованица у чијем се саставу он налази, а којима су се именovali језички стручњаци (в. тачку 2.4.3).

У првој половини 19. века паралелно се употребљавају термини *ПИСМЕНИЦА* и *ГРАМАТИКА*. Интернационализам грчког порекла *ГРАМАТИКА* с временом је проширио своје значење – њиме се најпре именовала 'наука о читању и писању', а касније 'наука о језику' уопште. Бројни су придевски деривати добијени од овог облика –*ГРАМАТИЧЕСКИ*, *ГРАМАТИЧНИ* и *ГРАМАТИЧКИ*, од којих је најфреквентнији у анализираном корпусу облик са рускословенским суфиксом *-ески*. Међутим, у другој половини 19. века овај русизам одн. рускословенизам потиснут је из употребе, а запажа се коегзистенција творбено конкурентних ликова *ГРАМАТИЧНИ* и *ГРАМАТИЧКИ*.

Анализирана грађа показала је термилошко шаренило у именовању науке о језику. Поред поменутих термилошких јединица, јављају се и термилошки нераспрострањене форме попут облика *ЈЕЗИКОЗНАНИЈЕ*, *ЉУБОСЛОВЉЕ* и *ЈЕЗИЧАРСТВО*, док у другој половини 19. века превагу односе термини *ФИЛОЛОГИЈА*, *ЈЕЗИКОСЛОВИЈЕ*, *ЛИНГВИСТИКА* и термилошке синтагме *ЛИНГВИСТИЧКА НАУКА*, *НАУКА О ЈЕЗИКУ*. Прецизно разграничење термина *ФИЛОЛОГИЈА* и *ЛИНГВИСТИКА* јавља се крајем 19. века у *Скућљеним сјисима II* Ј. Бошковића.

2.5.2.1. У првој половини 19. века наука о језику почиње да се развија. Самим тим формирање њеног метајезика је тек у зачетку, те је термилошко шаренило сасвим очекивано. Еволуцију термилошког регистра којима се именују језикословне поддисциплине најбоље одсликава табела семантички конкурентних облика у овом периоду. Поред сваког термина у заградама је наведена година када је први пут посведочен у анализираном корпусу.

Табела 5: Синонимни термини којима се именују језикословне поддисциплине

правоглаголаније (1811) – правоизговарање (1814) – право говорење (1843)
гласоудареније (1811) – гласоударање (1814) – гласоударавица (1831) – слогуудареније (1843) – словоудареније (1847)
правописаније (1811) – правописање (1810) – правописство (1831) – правопис (1842)
художнословније (1811) – рјечевједство (1831) – художесловије (1838) – словопроизведеније (1838) – словоиспитивање (1847)
сочиненије (1811) – говоросочиненије (1831) – словосочиненије (1838) – словосачиненије (1843) – словосачињење (1852)

Табела 5 указује на чињеницу да је процес посрбљавања термина којима се означавају језикословне дисциплине у првој половини 19. века текао на два нивоа:

а) фонетском и творбеном – руски одн. рускословенски формант *со-* замењен је српским народним *са-* (нпр. *СЛОВСОЧИНЕНИЈЕ* : *СЛОВСОЧИНЕНИЈЕ*); црквенословенски суфикс *-ије* доследно је посрбљен у *-је*, те је дошло до јотовања са финалним *-н* у основи (нпр. *ПРАВОПИСАНИЈЕ* : *ПРАВОПИСАЊЕ*);

б) лексичком – руско одн. рускословенско *ГЛАГОЛАНИЈЕ* замењено је српским еквивалентима *ИЗГОВАРАЊЕ* и *ГОВОРЕЊЕ*.

У другој половини 19. века језикословне поддисциплине претежно се означавају термилошким синтагмама (нпр. *НАУКА О ГЛАСОВИМА*, *НАУКА О ОБЛИЦИМА*, *НАУКА О РЕЧЕНИЦАМА*), али се спорадично користе и интернационализми грчког порекла (нпр. *ФОНЕТИКА* и *ФОНОЛОГИЈА*, *МОРФОЛОГИЈА*, *СИНТАКСА*).

2.5.2.2. Имајући у виду да је развој језикословне науке код Срба у 19. веку тек у повоју, и њен термилошки апарат тек је кренуо да се формира. Број језичких нивоа које српски језикословци проучавају варира, али окосницу представљају они који и данас чине граматику у ужем смислу – морфологија, творба речи и синтакса. Ако се узме у обзир појмовно-термилошка неуједначеност самих назива за језикословне дисциплине (*ЕТИМОЛОГИЈА* је, на пример, код А. Мразовића, подразумевала морфологију и творбу речи, код В. Вујића је, поред наведених области, обухватала је и фонетику са фонологијом, а код Д. Милаковића и прозодију), наредна поглавља у овој монографији биће насловљена према језичким нивоима који се издвајају у савременој лингвистици. Оваква концепција поглавља олакшаће савременом читаоцу претрагу и проналажење жељеног термина.

2.5.3. Синонимне термилошке јединице којима су се у 19. веку називали приручници о језику, одн. граматике, буквари и речници, приказане су у Табели 6. Година поред сваког термина означава време прве потврде у ексцерпираном корпусу.

Табела 6: Синонимни термини којима се именују *приручници о језику*

писменица (1810) – граматика (1810) – словница (1810)
словар (1810) – лексикон (1817) – словник (1817) – р(ј)ечник (1818)
буквар (1812)

Метонимијским преносом значења термини *ПИСМЕНИЦА* и *ГРАМАТИКА* у 19. веку су, поред саме науке, проширили свој семантички опсег и на уџбенике из те науке.¹¹³ Као синонимни овим термилолошким јединицама, јављају се и облици *СЛОВНИЦА* и *ЈЕЗИКОВКА*, али они нису посведочени у широј употреби, те се могу сматрати нераспрострањеним термилолошким решењима.

Термилолошка уједначеност код српских језикословаца запажа се у именовању књиге из које се учило читање и писање. Она је доследно код свих аутора називана *БУКВАРОМ* и овај термин задржао се у употреби и до данас.

Књига која пописује речи једног језика и тумачи њихова значења код српских језикословаца у 19. веку најчешће је називана *Р(Ј)ЕЧНИКОМ*, али је у употреби био и русизам/рускословенизам *СЛОВАР*. У овом значењу код Л. Мушицког јављају се и облици *ЛЕКСИКОН* и *СЛОВНИК*, који нису заживели у даљој употреби.¹¹⁴

2.5.4. У Табели 7 приказани су синонимни називи за језичке стручњаке у језикословним делима из 19. века. Као и у претходним закључним табелама, иза сваког термина је у заградама наведена година првог појављивања у анализираном корпусу.

Табела 7: Синонимни називи за *језичке стџручњаке*

граматик (1818) – граматикар (1840) – граматичар (1888)
филолог (1816) – глотичар (1888) – језичар (1888) – лингвист(а) (1888) – лингвистичар (1889)
језикоиспитатељ (1817) – језикопоправитељ (1818) – језикозналац (1840) – језикоучитељ (1840) – језикописац (1842) – језикоградитељ (1846) – језикопознаватељ (1846) – језикочиститељ (1846) – језикоучевник (1888) – језикословац (1888)

Термин *ГРАМАТИК*, којим се у првој половини 19. века најчешће називао језички стручњак, последњих деценија замењен је формом *ГРАМАТИЧАР*. Током читавог 19. века у употреби је био и интернационализам грчког порекла *ФИЛОЛОГ*, док се истокорени синоними с формантима различитог порекла *ЛИНГВИСТ(А)* и *ЛИНГВИСТИЧАР* јављају крајем 19. века.

¹¹³ Идентична семантичка трансформација ('наука' → 'уџбеник из те науке') у анализираном периоду потврђена је и код термина *ПРАВОПИС* и *СИНТАКСА*. Занимљиво је, међутим, запазити да се интернационализмом грчког порекла *ОРТОГРАФИЈА*, који се јављао као конкурентан калку *ПРАВОПИС*, није именовао уџбеник из ове области.

¹¹⁴ Лексема *ЛЕКСИКОН* није нестала из употребе, већ се семантички развила у другој смеру, те се њоме данас најчешће означава 'врста енциклопедије (обично мање или специјализоване)' (РСАНУ).

Са дериватолошког аспекта посебно су занимљиве бројне сложене у чијем се саставу као прва компонента јавља лексема *језик*: *ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ*, *ЈЕЗИКОГРАДИТЕЉ*, *ЈЕЗИКОПОПРАВИТЕЉ*, *ЈЕЗИКОЧИСТИТЕЉ*, *ЈЕЗИКОЗНАЛАЦ*, *ЈЕЗИКОПИСАЦ*, *ЈЕЗИКОПОЗНАВАЛАЦ* и *ЈЕЗИКОУЧИТЕЉ*. Неке од њих, попут *ЈЕЗИКОГРАДИТЕЉ*, *ЈЕЗИКОЧИСТИТЕЉ* и *ЈЕЗИКОПОПРАВИТЕЉ*, поједини аутори употребљавали су у својим расправама са ироничним призвуком, како би омаловажили језичку компетенцију особе са којом полемишу, те остаје отворено питање да ли оне имају статус терминолошких јединица.

3. ГРАФИЈСКА И ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА

Славеносрпска ћирилица,¹¹⁵ којом су Срби писали крајем 18. и почетком 19. века, била је веома компликована и неподесна азбука, будући да се у њеном саставу налазило много више знакова него што је у српском језику било гласова (Ивић П. 1998: 172). Битка за стварање ефикасније и лакше ћирилице, која ће делотворније представити српски фонолошки систем и у којој неће бити сувишних, двофункционалних и вишефункционалних графема (Суботић 1991: 91–96; Милановић А. 2013: 47) интензивно се одвијала почетком 19. века, када су се појавили различити предлози за физиономију будућег ћириличног писма, што се најдиректније одразило и на графијски и фонетско-фонолошки терминолошки систем нашег језика.

У овом поглављу најпре ће бити наведени називи графијских система, затим општи термини којима се именују графеме (и слова)¹¹⁶ и њихове гласовне реализације, затим поделе гласова и графема (и слова), термини којима су означавани говорни органи и, на самом крају, термини за појам *слој*.¹¹⁷

Ипак, неопходно је истаћи да је подела термина на оне којима се називају графеме (и слова) и оне који именују гласове врло условна. С обзиром на то да је концепт фонеме усвојен у европској лингвистици тек почетком 20. века, није реално очекивати да оно што се данас подразумева под појмовима *фонема* и *џрафема* у 19. веку, у времену настајања и формирања српског језикословног терминолошког система, буде јасно издиференцирано. Наиме, у претходном поглављу истакну-

¹¹⁵ Овај термин први је почео користити Б. Ћорић, сматрајући да је адекватнији од распрострањенијег термина *јредвуковска ћирилица* „с обзиром на језик коме је служила” (Ћорић 2009: 157).

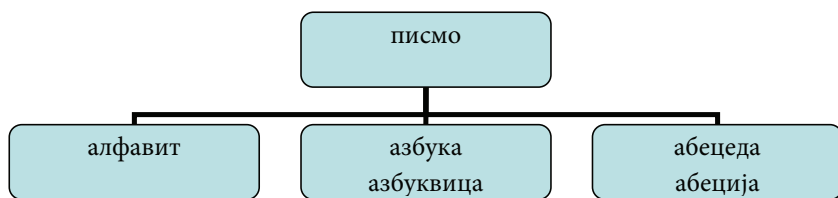
¹¹⁶ Термини *слово* и *џрафема* у овом раду употребљавају се у значењу које им даје Љ. Суботић: „Термин *џрафема* употребљава се у значењу најмање јединице која, на плану писаног текста, одговара фонему или секвенци фонема и представља се једним симболом, за разлику од термина *слово*, употребљеног овде у означавању симбола који нема фонетску вредност или је фонемски ентитет репрезентован комбинацијом двају симбола (диграфима)” (Суботић 1989: 14, у фусноти).

¹¹⁷ Комплетна анализа ортографске терминологије остаје као подстицај за наредно истраживање.

то је да је до одвајања *орѣоѣије* од *орѣоѣрафије* код А. Мразовића дошло под утицајем М. Ломоносова. Ипак, ово одвајање било је само условно јер је А. Мразовић мешао особине усменог и писаног говора, из чега је уследила и појмовно-терминолошка неуједначеност односа „глас : слово”, која прожима читав језикословни опус у 19. веку.¹¹⁸ Овај однос раздвојио је и појмовно и терминолошки М. Ломоносов у својој граматичи, у којој је *ѣолос* дефинисан као „нераздѣлимая часть слова [...] въ которой, въ нераздѣлимое по чувствамъ время, ни напряженіемъ, ниже повышеніемъ ничего отмѣннаго произвести не возможно” (Ломоносов 1755: 15), док је појмовни садржај термина *буква* описао на следећи начин: „Таковыя нераздѣлимыя части слова изображаются по ихъ разности различными начертаніями, которыя называются по нашему *буквы*” (Ломоносов 1755: 15). У развоју језикословне мисли и терминологије код Срба у 19. веку ово Ломоносовљево дефинисање *ѣласа* као најситније, недељиве говорне јединице са особинама по којима се разликује од свих других звукова било је значајно откриће које је омогућило разјашњавање и прецизирање многих појмова, нарочито у фонетици и фонологији.

3. 1. Термини за графичке системе

Графички систем се у језикословним делима из 19. века (код С. Мркаља, П. Соларића, Вука, А. Драгосављевића, Ј. Суботића, Ђ. Даничића, Ј. Бошковића и др.) најчешће именује општим термином *ПИСМО*.

Дијаграм 14: Приказ термина за утврђени систем и поредак графема у писму

3.1.1. Пишући о настанку „славенских слова” и утицају грчког писма на српску азбуку, А. Драгосављевић употребљава облик *АЛФАВИТ*: „Ни у єдномъ алфавиту неналази [се] таковы знакова, кои бы се старима ієроглифима приуподобили” (Драг., 4). Овај термин заправо представља

¹¹⁸ Анализирајући *Срѣску ірамаѣику*, објављену уз прво издање *Срѣскої рјечника*, П. Ивић је запазио да Вук често не разликује слово од гласа (1966: 58–59).

интернационализам грчког порекла јер се у њему запажа грчки фонетизам, такозвани витацизам (слово *βεῖθα* постало је *виѿа*). Познато је да је витацизам, насупротив бетацизму који је био устаљен у изразу католичке цркве, доминирао у делима православне цркве. Облик *АЛФАВИТ* настао је од имена прва два грчка слова – *алфа* и *виѿа*, и А. Драгосављевић га употребљава у значењу 'скуп слова у писму са утврђеним редоследом'. Слично значење има и термин *АЗБУКА*, који је настао од два прва словенска слова – *аз* и *буки* (Правопис МС 2010: 16): „Писмена кад се уједно скупе и напишу, зову се азбука” (Ил., 5); „Сва слова скупа кад се узму, чине азбуку” (Маг., 5). Занимљиво је пак напоменути да В. Вујић уз термин *АЗБУКА* у заградама наводи контактни синоним из латинског језика – *ALPHABETUM*: „Сва [...] писмена, узета скупа, зову се *Азбука* (*alphabetum*)” (Вуј., 4). Ипак, овај термин у 19. веку најчешће се користи у суженом значењу – као збирно име *словенских азбука*, глагољице и ћирилице, односно – имајући у виду да је глагољско писмо код Срба рано ишчезло из употребе, најчешће као синоним за ћирилицу (Мркаљ 1, 1; Вук 1, 35; Вук 11, 229, 231, 232; Вук 13, 26; Вук 19, 88; Вук 23, 338 (у фусноти); Хаџ. 4, 1010; Вид. 3, 361; Суб. 3, 38, 40; Суб. 2, 15; Муш. 1, 79; Вуј., 4; Мих., 39; Стеј. 1, 4; Поп. Ј. С. 3, 3): „Ја сад овде имајући за намерење успѣх Сербскога Књижевства не могу друге Азбуке употребити него Меркаилову” (Вук 1, 35); „Ја [се] нисамъ доволно оному списателю начудити могао, како е се онъ смѣо усудити онако до кровава живца нашу азбуку подкресавати, и онолика наша краснѣйша писмена около 16, безъ коихъ мы не можемо быти, изоставити!” (Вид. 3, 361).

У ексцерпираним језикословним текстовима из 19. века посведочен је и придев *АЗБУЧНИ*, и то најчешће у колокацији са именицама *ред*, *словар*, *ѿисмја*, у значењу 'који је састављен по реду слова у азбуци; који се односи на азбуку' (Сол. 1, 10, у фусноти; Вук 8, XVIII; Вук 22, 116; Милак., 146; Драг., 62; Бошк. 5, 66): „Зато ћемо ниже показати у азбучномъ реду сва окончанія првога главнога времена” (Милак., 146); „Писац не намешта свуда речи азбучним редом” (Бошк. 5, 66).

У анализираном корпусу посведочена су и два занимљива синонима са значењем 'азбука' – *АЗБУКВИЦА* (код А. Драгосављевића) и *АЗБУКОВИЦА* (код И. Захаријевића): „У старо време докъ јоштъ нїе было артїе, писали су или управо реѿи урезивали су люди речи на кори одъ дрвета, и то вальда букова, кадъ се каже буквица, азбуквица, букваръ” (Драг., 10); „Изъ овога: кайсіи, и кайсіомъ, и подобны види се, да се ј или примити, или направити мора, па ће се и Азбуковица онда скратити моѿи” (Зах. 1, 8). Облик *АЗБУКОВИЦА* није потврђен у РЈАЗУ, али га бележи РСАНУ, уз

једину потврду из 1905. године. Подаци о пореклу овог термина налазе се у првом тому *Етимолошкој речника српској језика*: „Азбука [...] од стсл. назива прва два слова ћирилице, [...] азбуквица пре плод укрштања са буквица, него ранији облик ове речи” (ЕРСЈ, под *азбука*). Међутим, имајући у виду да се у *Енциклопедијском рјечнику* Р. Симеона налази потврда за термин *АЗБУКВА* из 1561. године, а да је термин *АЗБУКВИЦА* посведочен 1583, вероватније је да је овај облик деривиран суфиксом *-ица* од мотивне речи *азбука*.

С друге стране, облик *АЗБУКОВИЦА*, изведен од именице *азбука* сложеним суфиксом *-овица*, може се сматрати Захаријевићевом кованицом, будући да ни у РСАНУ ни у корпусу за ово истраживање нема других потврда за наведени термин.

Као синониман термину *АЗБУКА* у оба значења јавља се код појединих аутора и облик *БУКВИЦА* (Мркаљ 1, 6; Вук 1, 38; Вук 35, 209; Дан. 2, 3; Дан. 4, 13; Драг. 10; Бошк. 1, 3; Бошк. 5, 241; Жив. 2, 5): „У Славенској буквици има више од 40 слова, а у Српском језику нема више од 30 различитијех гласова” (Вук 35, 209); „Сва слова у скупу зову се буквица” (Бошк. 1, 3). РЈАЗУ за овај облик у значењу ’азбука’ бележи потврде још из 16. века, те овај облик припада општесловенском лексичком наслеђу.

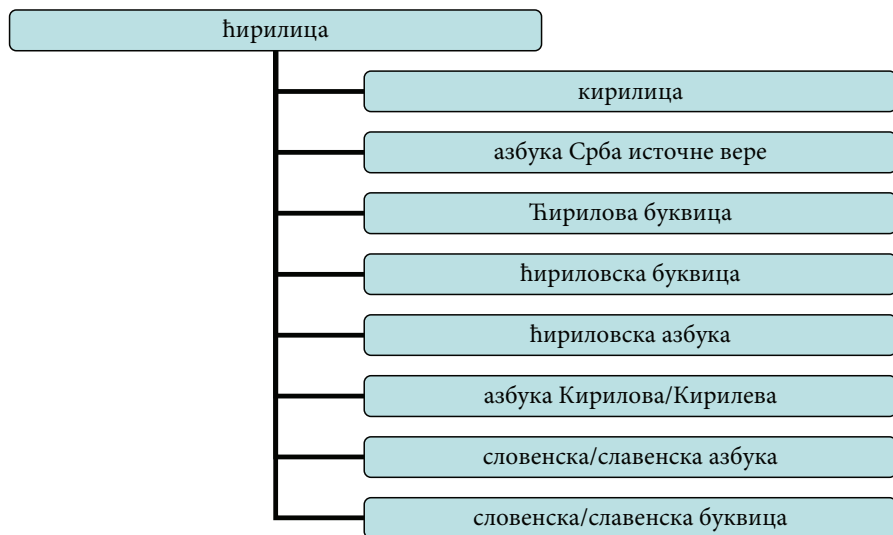
Термин *АБЕЦЕДА*, потврђен једино код Ђ. Даничића, настао је од назива прва четири латинска слова – *а, бе, це и де* (Правопис МС 2010: 16) и односи се на латинички систем слова: „Ни Чесима ђ, ђ, ж ни Пољацима а, е не би била за себе слова нити би требало да стоје у њиховијем абецедима” (Дан. 4, 13). Варијанту овог термина користи и С. Мркаљ у своме *Салу* – *АБЕЦИЛА*: „За примѣр узети, може нам и овде Нѣмачка служити абецѣа” (Мркаљ 1, 5). Облик *АБЕЦИЛА* није посведочен у преосталом корпусу, а не бележе га ни РЈАЗУ ни РСАНУ. Мркаљ га је највероватније сковао додавањем суфикса *-ица* на основу коју чине збир прва три латиничка слова – *абец-*.

3.1.2. Основ словенске писмености чине три писма – глагољско, ћириличко и латиничко. За старословенску азбуку, насталу у 9. веку као дело Константина Солунског, Ј. Бошковић и Ј. Живановић користе руски/рускословенски термин *ГЛАГОЛИЦА*:¹¹⁹ „Тако се латиница са глаголицом подудара и слаже у изговарању [...] имена: *Званимир* или *Завни-*

¹¹⁹ Име овог писма лингвисти различито тумаче: према П. Скоку, оно потиче од назива четвртог слова старословенске азбуке – *ѣлаѣл*, на који је додат суфикс *-ица* (Скок 1971–1974, под *ѣлаѣлица*); други пак сматрају да води порекло од старословенског глагола *ѣлаѣлати*, што значи ’говорити’ (Милановић А. ³2010: 27), док у РЈАЗУ за овај термин стоји да је начињен према облику *ћирилица*.

мир” (Бошк. 4, 236); „У хрватским споменицима писаним глаголицом одговара нашем ћ слово ово: П-Р” (Жив. 1, 131).

3.1.3. С друге стране, најраспрострањеније писмо у словенском свету српски језикословци из 19. века именовали су на различите начине. Термини којима се, поред претходно наведених назива, именovalo ћириличко писмо приказани су у следећем дијаграму:

Дијаграм 15: Термини за ћириличко писмо¹²⁰

Назив *КИРИЛИЦА*/ЋИРИЛИЦА везује се за Кирила, одн. Ћирила, чији су ученици саставили ову азбуку. Ипак, чини се да су српски језикословци управо овог грчког мисионара сматрали творцем друге словенске азбуке, што потврђује и Ј. Бошковић у својој граматици: „Срби православнога закона служе се словенском или ћириловском буквицом [...] Ћириловска се зове за то, што ју је свети Ћирило, који је у деветом веку после Христа преводио свето писмо и православну службу божију, удесио онаку, каква је у црквеним књигама и у другим књижевним старинама” (Бошк. 1, 3). Прва варијанта овог термина, са иницијалним грчким палаталним /к-/, доминирала је код српских језикословаца до 70-их година 19. века (Хаџ. 4, 1027; Поп. Ј. С. 3, 8; Мих. 2, 24; Вуј., 4). Тако, нпр., у једној полемици са Вуком, Ј. Хаџић истиче: „Ј овде нећу потезати Азбуку Латинску [...] надъ којомъ Кириллица [...] свакојоко пр-

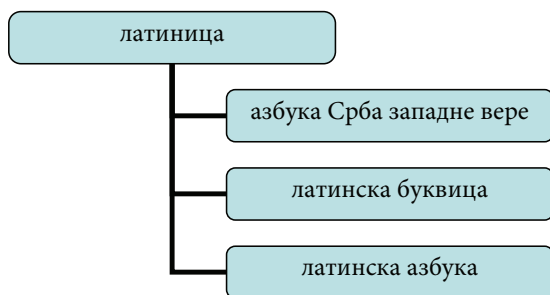
¹²⁰ У ексцерпираном корпусу није посведочен облик *ћириловица*. Ову лексему не бележи ни РЈАЗУ. Она се јавља у РМС, али уз потврду из 1960. године.

венство има” (Хаџ. 4, 1027). Још један Вуков противник, Ј. Михајловић, критикује реформу ћириличног писма: „Реформа та кирилице на добро народа и цркве наше неклонисе” (Мих., 24). Од 70-их година 19. века *КИРИЛИЦУ* замењује фонетски дублет *ЋИРИЛИЦА* (Бошк. 5, 308; Жив. 1, 131; Маг., 4; Нов. 2, 19; Нов. 4, 26): „Светски споменици ћирилицом писани већ у дванаестом веку имају за ђ облик овај: *ћ*” (Жив. 1, 131); „Слова којима ми пишемо зову се насупрот латиници *ћирилица*” (Нов. 4, 26). У ексцерпираној грађи забележене су и термилошке синтагме, чији центар чине термини *ЋИРИЛИЦА* или *БУКВИЦА* – у већини примера конгруентни атрибут у синтагми представља одређена варијанта присвојног придева изведеног од имена грчког мисионара Ћирила: *ЋИРИЛОВА БУКВИЦА* (Дан. 4, 4), *ЋИРИЛОВСКА БУКВИЦА* (Бошк. 1, 3), *ЋИРИЛОВСКА АЗБУКА* (Бошк. 5, 318) одн. *АЗБУКА ЋИРИЛОВСКА* (Маг., 5), *АЗБУКА КИРИЛОВА* (Поп. Ј. С. 3, 5), *АЗБУКА КИРИЛЕВА* (Мих. 1, V), *КИРИЛОВА АЗБУКА* (Вуј., 4), док се код појединих аутора језикословних текстова као конгруентни атрибут јавља придев *словенски/славенски*: *СЛОВЕНСКА АЗБУКА* (Нов. 4, 25), *СЛАВЕНСКА АЗБУКА* (Вук 19, 87; Зах. 1, 2), *АЗБУКА СЛАВЕНСКА* (Сол. 2, 14, у фусноти), *СЛОВЕНСКА БУКВИЦА* (Бошк. 1, 3), *СЛАВЕНСКА БУКВИЦА* (Вук 9, XXXVI; Дан. 2, 3; Нинк. 3, V). У Илићевој граматици ћирилично писмо именовано је описном термилошком конструкцијом *АЗБУКА СРБА ИСТОЧНЕ ВЕРЕ* (Ил., 5). Занимљиво је напоменути и то да је у својој студији *Одбрана езика србскоѿ од изоѿичиванѿ и ѿросѿиченѿ нѿѿовоѿ и кирилице одѿ вуковице* Ј. Михајловић за Вукову реформисану азбуку, на коју је имао мноштво замерки, сковао термин *ВУКОВИЦА*, највероватније по угледу на термин *КИРИЛИЦА*, мада је у заградама наводио и термилошку синтагму *ВУКОВА АЗБУКА*, како би читаоцу појаснио значење своје кованице: „Кадѣ су неки последоватељи Вуковице (Вукове Азбуке) пре више година по гдикое стѿхове и краѿе саставе сѣ ј, љ и њ, покушавали печатати [...] нису онда наши високи Достойници и Літератори рукомѣ одманѣивали” (Мих., 23); „Недаймо се варати сѣ онимѣ аргументима, да є Вуковица згоднѿја за нашѣ езикѣ него кѿрѿлица” (Мих., 44). Облик *ВУКОВИЦА* није забележен у преосталом корпусу, али се јавља у РСАНУ, поткрепљен примерима с почетка 20. века.

Историјат српске ћирилице може се пратити од 12. века, када је у њу уведено једно специфично слово – *ђерв*.¹²¹ Срби су вековима користили тзв. *црквену ћирилицу* (најпре српскословенску, а затим и рускословенску), а онда су с временом преузели реформисану, *ѿраѿанску ћирилицу* Петра Великог, уведену у Русији између 1707. и 1710. године

¹²¹ О историјату српске ћирилице уп. Ђорђић 1990; Ивић П. 2001.

(Младеновић 1989; Милановић А. ³2010: 83). Терминолошке синтагме за наведене варијанте ћириличног писма забележене су и у језикословним текстовима из 19. века – *КИРИЛИЦА ЦРКОВНА* (Мих., 46), *ЦРКВЕНА КИРИЛИЦА* (Мих., 39), *ЦРКВЕНА ЋИРИЛИЦА* (Бошк. 1, 3), *ЦРКВЕНА АЗБУКА* (Нов. 4, 25), *МИНЕЈСКА БУКВИЦА* (Бошк. 1, 3), с једне стране, насупротив терминима *ГРАЂАНСКА КИРИЛИЦА* (Мих., 40), *ГРАЂАНСКА ЋИРИЛИЦА* (Бошк. 5, 318), *ГРАЂАНСКА АЗБУКА* (Драг., 84; Поп. Ј. С. 3, 7; Нов. 4, 25), *ГРАЂАНСКА БУКВИЦА* (Бошк. 1, 3), *СВЕТОВНА ЋИРИЛИЦА* (Бошк. 1, 3)¹²².

Дијаграм 16: Термини за латиничко писмо

3.1.4. Термин *ЛАТИНИЦА* најфреквентнији је у анализираној грађи за називање латиничког писма, а запажа се у текстовима из друге половине 19. века (Мих., 44; Вуј., 4; Бошк. 4, 125; Жив. 1, 136; Маг., 4; Нов. 2, 15; Нов. 4, 26): „Ако би и ’ко нужду осећао, да читанѣ езика свогѣ одлакшати мора, то би [...] скоро сви они народи, кои се Латиницомѣ служе, то чинити морали” (Мих., 44); „Иста слова могу се написати и латинским знацима, отуда се каже, да се пише *лаѣиницомѣ*” (Маг., 4). Поред облика *ЛАТИНИЦА* јављају се и терминолошке синтагме *ЛАТИНСКА БУКВИЦА* (Вук 38, 213; Дан. 2, 3) и *ЛАТИНСКА АЗБУКА* (Поп. Ј. С. 3, 4). Насупрот термину *АЗБУКА СРБА ИСТОЧНЕ ВЕРЕ*, којим је означио ћирилицу, Ј. Илић за латиничко писмо употребљава описну терминолошку конструкцију *АЗБУКА СРБА ЗАПАДНЕ ВЕРЕ* (Ил., 5).

¹²² У својој граматичи из 1863, Ј. Бошковић истиче да је *СЛОВЕНСКА БУКВИЦА* била двојака: у црквеним књигама користила се *МИНЕЈСКА* или *ЦРКВЕНА ЋИРИЛИЦА*, док је у световним делима у употреби била *ГРАЂАНСКА* или *СВЕТОВНА ЋИРИЛИЦА* (Бошк. 1, 3).

3. 2. Општи термини за графеме (одн. слова) и гласове

Табела 8: Општи термини којима се именују графеме (и слова)

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
писме, знак	Мил., 462, 464	1810.
буква, знак, писме, слово	Мркаљ 1, 2, 16, 4, 2	1810.
буква, писмја	Мраз., 3, 2 ¹²³	1811.
писме/писмо ¹²⁴	Муш. 1, 65	1811.
буква, писме	Сол. 1, 18, 20	1812.
писмо	Вид. 1, 360	1813.
писме	Вук 1, 39, 34	1814.
писме	Вук 2, 19	1814.
слово	Вук 4, 137	1817.
знак, писмена ¹²⁵	Мркаљ 2, 327, 327	1817.
писмена	Мркаљ 3, 383	1817.
слово	Вук 8, III	1818.
слово	Вук 9, XXIX	1818.
слово	Вук 10, 219	1818.
слово	Вук 11, 227 (у фусноти)	1818.
слово	Вук 12, 16	1820.
слово, словце	Вук 13, 26, 25	1820.
слово	Вук 15, 55	1820.
слово	Вук 16, 34	1820.
слово	Вук 18, 61	1821.
слово	Вук 22, 117	1821.
слово	Вук 23, 338	1823–1825.
слово	Вук 25, 59	1826.
слово	Вук 24, 80	1826.
слово	Вук 26, 116	1827.
буква, писмена	Сол. 2, СЛ 24, 14, 24	1831–1834.
слово	Вук 31, 437	1833.
писмена	Хаџ. 1, 294	1837.
писмена	Бој., 305	1838.

¹²³ Термин *СЛОВО* код А. Мразовића, Ј. Мушицког и М. Видаковића означава реч (уп. тачку 5.1. у поглављу „Морфолошка терминологија”).

¹²⁴ У чланку „О србском’ езыку и грамматики” Ј. Мушицког јављају се оба облика ном. јд., и то на истој страни (Муш. 1, 72).

¹²⁵ Уколико је реконструкција основног облика термина *ПИСМЕ* одн. *ПИСМО* у текстовима у којима он није потврђен представљала потешкоћу, он је у тим случајевима наведен у облику ном. мн., како су га и сами аутори најчешће бележили.

писмо, знак	Вид. 4, 12, 11	1838.
писме	Милак., 2	1838.
писмо	Суб. 1, 24	1839.
знак, писме, слово	Драг., 16, 31, 39	1840.
писме	Рад., 814	1842.
писме	Поп. Ј. 1, 3	1843.
слово	Вук 37, 171 (у фусноти)	1845.
знак, писмена	Лаз., 801, 795	1845.
слово, писме	Поп. Ј. С. 1, 1, 2	1845.
знак, писмја	Суб. 3, 33, 34	1845.
писмо	Јов. 2, 917	1846.
писмо	Јов. 3, 924	1846.
писмена	Нинк. 2, 893	1846.
слово, словце	Хац. 4, 1008, 1007	1846.
знак, писмо	Зах. 1, 75, 1	1847.
писме	Бал. 2, 901	1848.
писме	Зах. 2, 14	1850.
слово	Дан. 3, 1	1850.
писмо	Цук., 3	1850.
писмо	Стеј. 1, 4	1852.
писмена	Тир., 4	1852.
писмо	Стеј. 2, 11	1853.
писмо, слово	Поп. Ј. С. 4, 3	1854.
слово	Нинк. 4, 2	1856.
знак	Дан. 7, 5	1858.
писме	Ил., 5	1860.
знак, слово	Бошк. 1, 3, 3	1863.
писмена	Мих., 10	1863.
слово	МСГ, 4	1866.
знак, писме	Вуј., 2, 3	1867.
слово	Жив. 1, 132	1872.
знак	Дан. 2, 18	1874.
знак, слово	Жив. 2, 5	1874.
знак, слово, писмена	Маг., 4, 4, 4	1883.
знак	Бошк. 5, 53	1888.
слово	Жив. 3, 10	1888.
слово	Нов. 2, 19 (у фусноти)	1888.
слово, знак	Стој. 2, 1, 1	1891.
слово	Нов. 4, 25	1879–1894.

У ексцерпираним језикословним делима из 19. века забележена су четири синонимна назива којима су се именовали писани знаци у азбуци. У питању су термини *БУКВА*, *ЗНАК*, *ПИСМЈА/ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО*. Термин *БУКВА*, преузет из првог издања Мразовићеве граматике (1794), употребљавали су у својим делима С. Мркаљ (1810) и П. Соларић (1817, 1834). Будући да је Мркаљево *Сало* посвећено реформи црквене ћирилице, не чуди што се у овом, по обиму невеликом делу, јављају сва четири поменута синонима, и то у једној реченици: „И ови посебити, сирѣч прости гласчитѣа, знаци писменама, буквама, а от неки и словама именујосе” (Мркаљ 1, 2). О пореклу термина *БУКВА* РЈАЗУ бележи следеће: „BUKVA [...] d) litera, slovo, nazvano po bukvi još u Nijemaca,¹²⁶ od kojih je riječ došla, što se negda rezalo na bukovu drvetu mjesto pisanja [...] Може бити и да је узето из руских књига” (РЈАЗУ, под *буква*).¹²⁷ У *Енциклопедијском рјечнику* Р. Симеона поред ове одреднице наводи се само старонемачка етимологија (уп. Симеон 1969, под *буква*). Међутим, будући да у Даничићевом *Рјечнику* нема потврда за термилошко значење лексеме *буква* (уп. Даничић 1880–1882), као и да РЈАЗУ и Р. Симеон наводе прве потврде за ово значење с почетка 19. века, може се закључити да је термин *буква* у значењу ’слово’ руског одн. рускословенског порекла. У прилог наведеној тврдњи говори и податак из РСАНУ. Наиме, у овом тезаурусном речнику именице *буква* као ’врста листопадног дрвета’ и *буква* у значењу ’слово’ обрађене су као хомоними (уп. РСАНУ, под *буква*¹ и *буква*²), с тим да је уз одредницу *буква*² (’слово’) дата руска етимологија.

Именица *ЗНАК* води порекло из прасловенског језика (Скок 1971–1974, под *знак*). Попут лексеме *буква*, своје термилошко значење ’обележени глас, слово’ (РСАНУ, под *знак ба*) развила је из општег лексичког значења ’ознака, обележје.’ У употреби је код већине језикословаца из 19. века, најчешће као синоним терминима *ПИСМЈА/ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО*, и то у оквиру њиховог дефинисања, нпр.: „Писмена јесу најпростији знаци гласова, којима људи мисли своје откривају другима”

¹²⁶ Уп. старонемачки *buocha* (РЈАЗУ).

¹²⁷ О етимологији овог термина изнео је свој став и П. Соларић. Он, наиме, наводи како су Словени писали на буковим дашчицама (за разлику од Латина и Грка, који су писали на липовим корама), те је *БУКВА* најпре означавала књигу уопште, а затим је добила уже значење – *АЗБУЧНОЈЕ ПИСМЈА* (Сол. 1, 9–10, у фусноти). Слично запажа и А. Драгосављевић: „У старо време док њошгѣ не было артие, писали су или управо рећи урезивали су люди речи на кори одъ дрвета, и то валѣда букова, кадѣ се каже буквица, азбуквица, букварѣ; Латини пакѣ назову књигу по кори липовой *Liber* (ликомѣ – личиномѣ) названой” (Драг., 10).

(Мил., 464); „Знаке Ѓ đ (ђ), Љ љ (љ), Њ њ (њ), и Ѓ ģ (ц) увео је у латиницу Ђуро Даничић” (Нов. 4, 26). Овај термин има развијену полисемантичку структуру, те се поред наведеног термилошког значења јављају још два – једно се односи на акценатско обележје (в. поглавље „Прозодијска терминологија”), а друго на правописну ознаку.¹²⁸ Интересантно је запазити да именицу *знак* Вук ни у једном свом делу није користио у значењу ’графема одн. слово’, већ искључиво као акценатски термин.

Облици *ПИСМЈА/ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО* представљају калкове са грчког језика (Маретић 1932: 13–14), а у српски термилошки систем ушли су преко рускословенског. Овај термин углавном се јавља у множинском лику – *ПИСМЕНА*. Руски одн. рускословенски облик *ПИСМЈА* посведочен је у Мразовићевој граматици, а јавља се и у Суботићевом чланку „О писмену ы” из 1842. године: „Писма є или є въ Славенскихъ реченїахъ двоакъ произносита” (Мраз., 5); „Писмя и, као знакъ гласа елементарног’ оснива се на природной нужности” (Суб. 3, 33–34).

Код појединих аутора, попут Л. Милованова, С. Мркаља, П. Соларића, Вука (само у *Писменици* и чланку „Рецензија Новина српских” из 1814. године), А. Драгосављевића, В. Радишића, Ј. Поповића и др., забележен је посрбљени облик *ПИСМЕ* (руско /-ја/ замењено је српским /-е/), нпр.: „Писме е или є [...] произносисе двоакw” (Сол. 1, 20); „У оконченїама *сїѡво* и *скїѡ* почетно писме *с* естъ предъ писмама *ѡѡ* и *к* дометак” (Рад., 814).

С друге стране, у делима М. Видаковића, И. Захаријевића, Е. Јовановића, Стерије, Ј. Стејића и К. Цукића, у ном. јд. потврђен је облик *ПИСМО*,¹²⁹ нпр.: „Писмо ђ не треба нам, имаютьи ми т, к и ь” (Јов. 2, 917); „Писмо *і* пише се, мѣсто *и*, предъ свима гласнымъ писменима” (Стеј. 1, 4). Назив *ПИСМЕ/ПИСМО* био је у употреби до краја 60-их година 19. века, када је замењен синонимом *СЛОВО*.

Термин *СЛОВО* први пут је забележен у Мркаљевом *Салу* (Мацановић 2017: 504). Код Вука се најпре запажа у полемичком чланку „Одговор на Палинодију, или Одбрану дебелогa јера њ” из 1817. године и од тада га он системски и доследно користи – у једном тексту чак и у деминутивном облику *СЛОВЦЕ*, који се јавља и код Ј. Хаџића : „Кадъ бы имали мы какво слово, кое бы значило као латинско *h*, онда бы могли писати

¹²⁸ Термином *знак* у анализираном корпусу именовао се и знак интерпункције, нпр.: „Велика писмена [...] пишу се [...] после вопросителне (?) и удивителне (!), кадъ се овымъ знацима, као точкомъ (.), слогъ или смисао заключава” (Стеј. 1, 13–14).

¹²⁹ Овај термин најчешће се јавља у значењу ’азбука’.

врh, врhа, врhу, крhати и т. д.” (Вук 4, 139); „Ми бисмо највољели, да он [П. Соларић – А. М.] није ни једнога словца додао, ни *изосѣавио*, ни *йромијенио* него управо онако како га је наштапао, као што је Доситеј написао” (Вук 113, 25).

Од 70-их година 19. века, потиснувши најпре синоним *БУКВА*, а затим и термин *ПИСМЕ/ПИСМО*, термин *СЛОВО* постаје доминантан у српском граfiјском термилошком систему.

Табела 9: Општи термини којима се именују *јласови*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
глас	Мил., 465	1810.
глас, глашчић, звук, звучић	Мркаљ 1, 1, 3, 1, 4	1810.
глас, писмја	Мраз., 3, 3	1811.
гласак, звук	Муш. 1, 71, 70	1811.
глас	Сол. 1, 16	1812.
глас, звук, писме	Вук 1, 43, 38, 36	1814.
глас	Вук 4, 138	1817.
глас	Вук 5, 182	1817.
глас, гласак, глашчић	Мркаљ 2, 326, 327, 327	1817.
глас	Вук 8, IX	1818.
глас, слово	Вук 9, XXX, XXIX	1818.
глас	Вук 18, 68	1821.
глас	Вук 26, 116	1827.
глас, гласић	Сол. 2, СЛ 26, 26; СЛ 24, 24	1831–1834.
глас	Вук 31, 437	1833.
глас	Хаџ. 1, 294	1837.
глас, звук, звучић	Вид. 4, 11, 16, 19	1838.
глас, звук, писме	Милак., 3, 2, 2	1838.
глас, гласић, писме	Драг., 3, 8, 31	1840.
глас, звук	Суб. 4, 47, 45	1842.
глас	Тек., 137	1842.
глас	Поп. Ј., 96	1843.
глас	Суб. 3, 39	1845.
глас	Суб. 1, 16	1846.
глас, гласић, звук	Хаџ. 4, 989, 1011, 989	1846.
глас, звук, писме	Зах. 1, 2, 2, 2	1847.
глас	Суб. 2, 14	1847.
глас, гласић	Бал. 2, 902, 902	1848.

глас	Бал. 1, 23	1850.
глас	Зах. 2, 12	1850.
глас, слово	Дан. 3, 1, 1	1850.
глас	Цук., 3	1850.
глас	Стеј. 1, 4	1852.
глас	Груј., 10	1852.
глас	Тир., 8	1852.
глас	Суб. 5, III (предговор)	1853.
глас, гласић, звук, писме	Нинк. 4, V (предговор), 99, 1, 2	1856.
глас	Дан. 7, 1	1858.
звук, писме	Ил., 1, 7	1860.
глас, слово	Бошк. 1, 1, 5	1863.
глас	Мих., 10	1863.
глас, звук	МСГ, 3, 3	1866.
глас	Бошк. 3, 14	1867.
глас, звук, писме	Вуј., 2, 5, 4	1867.
глас	Дан. 2, 6	1874.
глас, слово	Жив. 2, 5, 5	1874.
глас	Дан. 6, 26	1876.
глас, слово	Маг., 3, 5	1883.
глас, звук	Бошк. 5, 9, 63	1888.
глас, звук	Нов. 2, 34, 67	1888.
глас	Стој. 2, 1	1891.
глас	Стој. 1, 3	1892.
глас	Нов. 4, 1	1879–1894.

Терминима домаћег порекла *ГЛАС*¹³⁰ и *ЗВУК*¹³¹ именован је артикулисани звук као основни елемент говора, који улазе у састав слогова и речи (уп. РСАНУ, под *глас 4а* и *звук 3*). Као што се из Табеле 9 запажа,

¹³⁰ Облик *ГЛАС* јавља се у *Посрбицама* В. Михајловића (1982), са првом потврдом из 1790. године.

¹³¹ Именица *ЗВУК* се у литератури тумачи као русизам (Маретић 1932; Кравар 1955: 84). У прилог томе иду и чињенице да је Вук није забележио у своме речнику – вероватно му је или била непозната или му се чинило да је славенизам, а ни РЈАЗУ не бележи потврде млађе од 18. века. Ипак, ни РЈАЗУ као ни П. Скок не помињу њено руско порекло – Скок истиче да је она настала превојем вокала од свесловенске и прасловенске речи *звекъ* (Скок 1971–1974, под *звук*). Потврђена је и у *Посрбицама* В. Михајловића (1982) примером из 1790. године.

С обзиром на то да ова лексема постоји у многим словенским језицима (уп. чеш. *zvuk*, пољ. *dzwięk*, буг. *звук*, слов. *zvok*), може се сматрати да она припада општем словенском фонду.

у употреби су били и њихови деминутивни облици – *ГЛАСАК*,¹³² *ЋЛАСИЋ*, *ГЛАШЧИЋ* и *ЗВУЧИЋ*, и то нарочито код оних аутора који су писали до-ситејевским језиком (Мркаљ, П. Соларић, М. Видаковић, Ј. Балугџић итд.): „Согласно, на примѣр, писме ж, јоште не означава гласак ж” (Мркаљ 2, 327); „Примѣтимо овде, да писмена, или паче гласићи, г, ж, з. есу сродни” (Сол. 2, СЛ 24, 24); „Но како годъ што сваком гласчићу свой надлежи добити знак, тако исто не вала, да и више, него по едан имаду” (Мркаљ 1, 3); „Што език више прости частица, више прости звучића има” (Мркаљ 1, 3).¹³³

Именица *ГЛАС* је, према П. Скоку, у значењу ’збир звукова људских говорних органа’ настала још у прасловенском језику према закону лик-видне метатезе (1971–1974, под *їлас*). Из свог основног значења разви-ла је термилошко значење ’артикулисани звук као основни елемент говора, који улази у састав слогова и речи’ (РСАНУ, под *їлас* (4а)). По-ред наведеног, у анализираним делима из 19. века овај термин развио је још једно језикословно значење, које се односи на прозодијску терми-нологију и о њему ће бити речи у наредном поглављу. Именица *ЗВУК*¹³⁴ користи се у овом значењу напореда са термином *ГЛАС* – ни код једног анализираног језикословца није забележена само употреба облика *ЗВУК*, те је термин *ГЛАС* практично доминантан у српском фонетско-фоноло-шком термилошком систему из 19. века.

Као што је на почетку поглавља истакнуто, појмовно-термилош-ка неуједначеност односа „глас : слово” прожима читав језикословни опус у 19. веку. Нажалост, и поред одређеног утицаја М. Ломоносова, ова схватања нису оставила дубљег трага на већину српских језикосло-ваца. С друге стране, важно је истаћи да Мркаљ већ 1810. године у сво-ме *Салу* започиње реформу црквене ћирилице идејом да „за език едан толико писмена треба, колико звучића прости све рѣчи нѣгове имаду” (Мркаљ 1: 3). Мркаљ је, заправо, једини граматичар у чијем се тексту доследно, с једне стране, јасно разликују термини *ГЛАС*, *ГЛАШЧИЋ*, *ЗВУК*, *ЗВУЧИЋ*, а с друге *БУКВА*, *ЗНАК*, *ПИСМЕ* и *СЛОВО* (Мацановић 2017: 504).

¹³² Овај облик посведочен је у Михајловићевим *Посрбицама* (1982), а поткрепљен је примером из 1832. године, те би Мркаљева потврда била старија.

¹³³ Занимљиво је издвојити да су у Мркаљевом *Салу* потврђене и синтагме *очлене-ни їлас* одн. *очленени звук*: „Найболѣи су они [значи – А. М.], коє човек очленненим гла-сом либо звуком своим от себе дає, и кои се нашки називаю рѣчма” (Мркаљ 1, 3). Облик *очленени* представља калк према према латинскога порекла *арѣикулисани* (уп. лат. *articulatus*). Наведене синтагме нису потврђене у преосталом корпусу.

¹³⁴ О проблему синонимије термина *ГЛАС* и *ЗВУК* писао је Мирослав Кравар (1955).

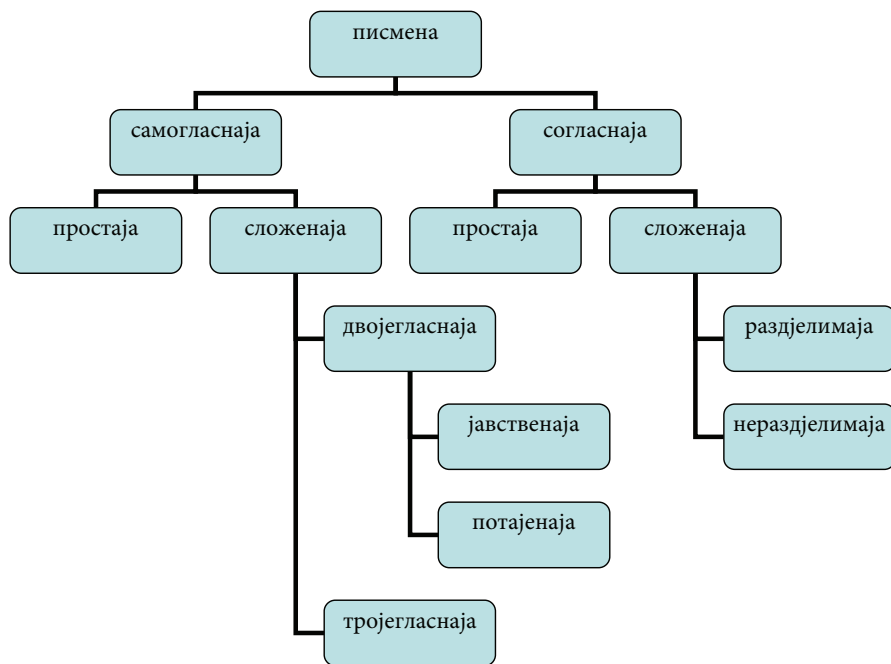
Вук је затим Мркаљев модел реформе усвојио, довршио је и применио на грађанско ћирилично писмо, али се у терминологији и даље, особито у првој половини 19. века, уочава неуједначеност. Наиме, терминима *ГЛАС* и *ЗВУК* именовани су само основни елементи гласовног система, који улазе у састав речи и слогова. С друге стране, терминима *ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО* углавном су се називали писани знаци у азбуци, али су се они могли односити и на њихове гласовне реализације. Тако, нпр., Вук у *Писменици* говори о изговору *ПИСМЕНА*: „Даклем кад ће писме ы равно писмену и, то нам перво (ы) не треба: на што би нам два једнака писмена?” (Вук 1, 36). Он затим *ПИСМЕНА* дели на *САМОГЛАСНА* и *СОГЛАСНА*, док у „Српској граматичи” уз *Рјечник* из 1818. *СЛОВА* рашчлањује на *САМОГЛАСНА* и *ПОЛУГЛАСНА*.

Употреба термина *ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО* у значењу ’глас’ карактеристична је и за друге ауторе језикословних текстова – А. Мразовића, П. Соларића, М. Видаковића, Д. Милаковића, А. Драгосављевића, Ћ. Даничића, И. Захаријевића, П. Нинковића, Ј. Илића, Ј. Бошковића, В. Вујића, Ј. Живановића и Ђ. Магарашевића: „Писмена раздѣлаются [...] на самогласна, [...] на согласна” (Мраз. 3–4); „Примѣтимо овде, да писмена, или паче гласићи, г, ж, з есу сродни” (Сол. 2, СЛ 24, 24); „Писме естъ изображеніе основнога звука, кои служи да састави рѣчь [...] Писмена раздѣлюю се на гласна, согласна и безгласна” (Милак., 2); „Слова *а, е, и, о, у* зову се самогласна, остала пак сугласна” (Дан. 3, 1); „Слова се дѣле на велика и мала, самогласна, сагласна, двогласна и безгласна, проста и сложена, тврда, мекана и сродна” (Нинк. 4, 2).

3. 3. Подела гласова и графема (одн. слова)

3.3.1. Након што је истакао да *СЛАВЕНСКИ ЈАЗИК* има 42 *БУКВЕ*, А. Мразовић *ПИСМЕНА* најпре дели на *САМОГЛАСНАЈА* и *СОГЛАСНАЈА* (Мраз., 3–4). Тако, на пример, А. Мразовић наводи да *САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА* „есть, еже само собою безъ дръгагw писмене гласъ ѿ себе дати можеть” (Мраз., 3), а *СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА* „есть, еже само собою безъ дръгагw писмене гласъ ѿ себе дати не можеть” (Мраз., 4). Досадашњи проучаваоци граматичке терминологије први наведени појам дефинисали су као *самогласник*, а други као *сугласник* (Караца 1984: 237, 238; Радуловић 1990: 34–35). Из дефиниција које је изнео А. Мразовић, а које су касније, доследно или уз мање интервенције, преузимали српски језикословци из 19. века, могло би се запазити да понуђени савремени синоними нису адекватни. Наиме, већ је наведено да је већина српских језикословаца у 19. веку

мешала особине усменог и писаног говора, што је резултирало појмовно-термиолошком неуједначеношћу односа „глас : слово”. Дакле, под наведеним терминима А. Мразовић не подразумева *гласове*, већ *слова* – први представља *слово* које самостално у говору може реализовати *глас*, а други оно које то не може.¹³⁵

Дијаграм 17: Мразовићева подела *писмена* (1811)

А. Мразовић даље дели и *САМОГЛАСНА* и *СОГЛАСНА ПИСМЕНА* на *ПРОСТАЈА* и *СЛОЖЕНАЈА* (Мраз., 3–4).¹³⁶ Он их не дефинише, али је из примера

¹³⁵ О комплексности Мразовићеве поделе писмена сведочи изостанак њеног семантичког тумачења у досадашњим истраживањима. Наиме, М. Караца у одељку посвећеном терминологији А. Мразовића прескаче ову класификацију, усредсредивши се на његову морфолошку терминологију. Термиолошке синтагме које је А. Мразовић у њој употребио ауторка наводи у индексу, али се не упушта у разјашњавање њихове семантике (нпр. *РАЗДЈЕЛИМАЈА СОГЛАСНАЈА* дефинисана су као 'врста сугласника', а *ПОТАЈЕНАЈА САМОГЛАСНАЈА*, која су, вероватно због нејасног отиска графеме <А>, која може заличити и на графему <А> у наведеној Мразовићевој термиолошкој синтагми, погрешно представљена као *ПОТЛЕНАЈА САМОГЛАСНАЈА*, тј. 'врста самогласника') (Караца 1984: 237). С друге стране, З. Радуловић излаже Мразовићеву класификацију, али се такође не бави њеним појмовним одређењем (1990: 33).

¹³⁶ Иако је истакнуто да су М. Смотрички и М. Ломоносов утицали на структуру и терминологију Мразовићеве граматике, његова класификација писмена није преузета

које наводи очигледно да првој групи припадају слова која у говору реализују један глас (нпр. <а>, <е>, <б>, <в> и др.), а другој она која у говору реализују два или три гласа. *СЛОЖЕНАЈА САМОГЛАСНАЈА ПИСМЕНА* стога, према А. Мразовићу, могу бити *ДВОЈЕГЛАСНАЈА* и *ТРОЈЕГЛАСНАЈА* (Мраз., 3–4). *ДВОЈЕГЛАСНАЈА* се пак деле на *ЈАВСТВЕНАЈА*¹³⁷ (Мраз., 3) – састоје се из два самогласна, од којих је друго увек *крайко* и (нпр. <ай>, <ей>, <йй> итд.) и то су, заправо, дифтонзи, и на *ПОТАЈЕНАЈА*¹³⁸ (Мраз., 4) – која аутор такође не дефинише, али се из наведених примера (<ѣ>, <ю>, <я>, <а>) закључује да су у питању знаци који у говору реализују два гласа. *ТРОЈЕГЛАСНАЈА САМОГЛАСНАЈА ПИСМЕНА* (Мраз., 4) настају када се на *ПОТАЈЕНАЈА* дода *крайко* и (нпр. <ѣй>, <юй>, <ай>).

СЛОЖЕНАЈА СОГЛАСНАЈА ПИСМЕНА А. Мразовић грана на *РАЗДЕЛИМАЈА* (Мраз., 4), и то су она која, када се нађу између вокала, не могу стајати заједно, већ се раздељују у две изговорне целине, одн. у два слога (нпр. <лл>, <нн>, <рс>, <км> итд.), и *НЕРАЗДЕЛИМАЈА* (Мраз., 4–5), која се у истој позицији не деле, већ припадају једној изговорној целини, тј. истом слогу (нпр. <бл>, <ст>, <вр>, <мл> итд.).

У одељку „Произношење писменъ” (Мраз., 5), А. Мразовић употребљава термиолошке синтагме *УСУГУБЛЕНАЈА*¹³⁹ *ЈЕДИНАКА САМОГЛАСНАЈА*, која се односе на удвојено бележење *САМОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* (нпр. *Авраамъ, бѣдаа*) и *УСУГУБЛЕНАЈА ЈЕДИНАКА СОГЛАСНАЈА*, која подразумевају удвојено писање *СОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* (нпр. *сѣиранный*).

Код А. Мразовића забележена је и вишечлана термиолошка јединица *МЕЖДОМЕТАЈЕМОЈЕ ПИСМЈА* и она означава слово које се бележи у средини сложене целине и чијом се звуковном реализацијом олакшава њен изговор (нпр. *йредо-мною, надо-мною*).

3.3.2. Језикословна терминологија у анализираним Мркаљевићевим радовима углавном је граfiјска и фонетско-фонолошка. Супротстављање звука и слова и идеја да сваки глас треба да има засебни знак подстакла је Мркаља да створи нове термине уместо Мразовићевих, који очи-

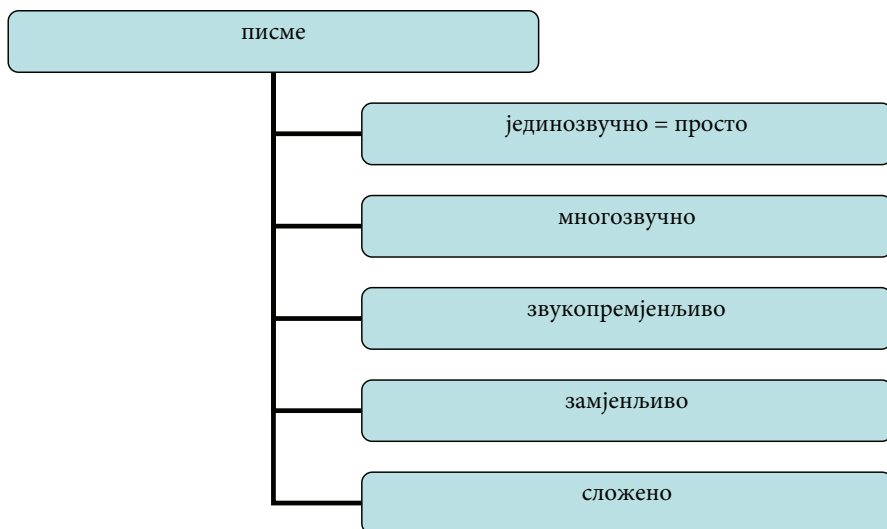
из граматика ове двојице аутора. И М. Сморицки и М. Ломоносов писмена деле најпре на *ГЛАСНАЈА* и *СОГЛАСНАЈА* (Сморицки 1619/2000: 136–140; Ломоносов 1755: 15), а *ГЛАСНАЈА* М. Сморицки даље рашчлањује на *САМОГЛАСНАЈА* и *ПРИПРАЖНОГЛАСНАЈА* (одн. два полугласна слова) итд.

¹³⁷ У РЈАЗУ посведочен је придев *јавствѣн* у значењу ’јаван’, уз напомену да се јавља само у црквенословенским текстовима.

¹³⁸ Придев *йотѣајан* такође се јавља у РЈАЗУ и има основно значење ’скривен, тајан’, а као једно од секундарних значења јавља се и ’чему је постање, порекло непознато’.

¹³⁹ У РЈАЗУ посведочен је глагол руског порекла *усугубиѣти*, у значењу ’удвостручити’.

гледно нису прецизно термилошки одређивали поједине граматичке појмове на начин како их је тумачио С. Мркаљ. Чини се да је С. Мркаљ заправо схватао да је А. Мразовић у својој сложеној класификацији писмена више мислио на графичку него на гласовну страну језика, те је створио прецизније термилошке синтагме (Маџановић 2017: 506).

Дијаграм 18а: Мркаљева класификација *писмена* пре извршене реформе (1810)

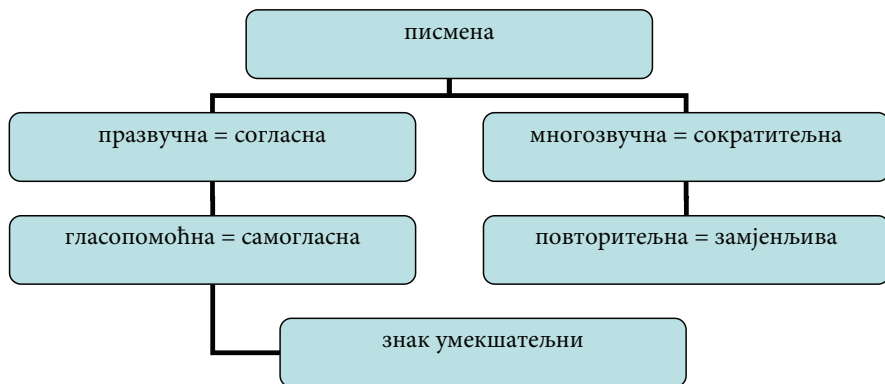
Пошавши од *ГЛАШЧИЦА* (одн. гласа) ка *СЛОВУ*, тј. од изговореног ка написаном, С. Мркаљ је најпре класификовао словне знакове црквене ћирилице. О Мркаљевој реформи писма у литератури се доста писало,¹⁴⁰ а за истраживање Мркаљеве терминологије од великог значаја јесте рад М. Оуке (2010). Аутор је у овом делу изложио Мркаљеву класификацију црквених ћириличких знакова пре извршене реформе и врло прецизно је означио њен појмовно-термилошки опсег (Младеновић 1983–1984: 5; Оука 2010: 76): *ЈЕДИНОЗВУЧНО* или *ПРОСТО ПИСМЕ* представља један знак, одн. једна графема која означава једну фонему (нпр. <а>, <б>, <в>); *МНОГОЗВУЧНО ПИСМЕ* чини један знак који има вредност две фонеме (нпр. <а>, <ю>); *ЗВУКОПРЕМЈЕНЉИВО*¹⁴¹ *ПИСМЕ* је графе-

¹⁴⁰ Истрпну библиографију радова посвећених С. Мркаљу објавила је Г. Илић Марковић (2012: 371–409).

¹⁴¹ Од овог придева С. Мркаљ је извео и именицу *звукопремјенљивост* (Мркаљ 1, 8) (Ћорић 2012: 204).

ма које може имати различите гласовне вредности (нпр. <с>, <ѡ>, <т>); *ЗАМЈЕНЉИВО ПИСМЕ* реализује исту фонему као неко друго слово у азбуци (нпр. <ѣ>, <ы>); док се *СЛОЖЕНО ПИСМЕ* састоји од више знакова, а реализује једну фонему¹⁴² (нпр. <дѣ>, <лѣ>, <нѣ>).

Излажући даље своје реформаторске идеје, С. Мркаљ уместо Мразовићеве руске одн. рускословенске синтагме *ДВОЈЕГЛАСНО ПИСМЕ* користи такође вишечлану термилошку јединицу *ДВОЗВУЧНО ПИСМЕ* (Мркаљ 1, 7, у фусноти), која се може тумачити као подврста *МНОГОЗВУЧНИХ ПИСМЕНА* јер подразумева један знак који има вредност две фонеме. У „Палинодији либо одбрани дебелогa ѣ”¹⁴³ С. Мркаљ се враћа Мразовићевој традицији и користи поименичени придев *ДВОЈЕГЛАСНО* (Мркаљ 2, 327).

Дијаграм 186: Мркаљева класификација *писмена* након извршене реформе (1810)

Након извршене реформе црквене ћирилице, из које је искључио сва сувишна слова, Мркаљ наводи нову класификацију писмена (Мркаљ 1, 14–15). Слова која је задржао у реформисаном ћириличком инвентару подељена су на *ПРАЗВУЧНА* или *СОГЛАСНА* (нпр. <б>, <в>, <г>), *ГЛАСОПОМОЋНА* или *САМОГЛАСНА* (нпр. <а>, <е>, <и>) и на *ЗНАК УМЕКШАТЕЉНИ*, који још назива и *УМЕКЧАК* (Мркаљ 1, 11), одн. *ѡанко јер*. Одстрањена ћириличка слова најзначајнији Вуков претходник класификовао је на *МНОГОЗВУЧНА* или *СОКРАТИТЕЉНА* и на *ПОВТОРИТЕЉНА* или *ЗАМЈЕНЉИВА*. Мркаљ даље напомиње да се *ПРАЗВУЧНА ПИСМЕНА* могу поделити „по сродству

¹⁴² Овакви знакови данас се називају *дијрафима*.

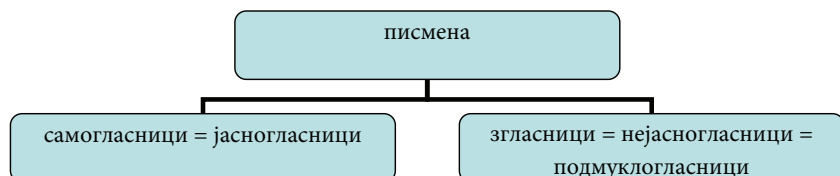
¹⁴³ У даљем тексту – „Палинодија”.

своме или по тврдоћи, или по мекости”, као и то да је <i> најмекше (Мркаљ 1: 15).¹⁴⁴

У „Палинодији” се, међутим, јављају одређене термилошке иновације. Уместо термилошких синтагми *САМОГЛАСНО ПИСМЕ* и *СОГЛАСНО ПИСМЕ*, С. Мркаљ употребљава поименичене придеве *САМОГЛАСНО*¹⁴⁵ и *СОГЛАСНО* (Мркаљ 2, 326; Мркаљ 3, 384). Поред ових термина, С. Мркаљ користи и облике *САМОГЛАСНИК* и *СОГЛАСНИК* (Мркаљ 2, 327). Прва изведеница потврђена је и у Миловановљевом *Оџију*, који је постхумно објављен 1833, али је за штампу био припремљен већ 1810. године, те би, тако гледано, Милованов био творац овог термина, док се термин *СОГЛАСНИК* може сматрати Мркаљевом креацијом (Ћорић 2012: 203). Поред наведених изведеница, С. Мркаљ је од облика *ДВОЕГЛАСНО* парадигматски направио и термин *ДВОЕГЛАСНИК* (Мркаљ 2, 327) (Ћорић 2012: 203).

Занимљиво је издвојити и то да је С. Мркаљ, бранећи дебело јер у „Палинодији”, именовао овај знак као *НИЈЕМИ САМОГЛАСНИК* (Мркаљ 2, 328).

3.3.3. У уводном делу свога *Оџија* поделом *ПИСМЕНА* бавио се и Л. Милованов. Он најпре наводи да српски језик има 28 писмена или „свепрости знакова”, те овом броју додаје графему <x>, „за туђе речи нужно”, а затим констатује да су <i> и <i> два знака и да српски језик има 30 писмена – „прекрасно и знаменито число” (Мил., 465).

Дијаграм 19: Подела *писмена* Л. Милованова (1810)

Сва писмена српске азбуке Л. Милованов дели у две групе (Мил., 465). Првој припадају *САМОГЛАСНИЦИ*, а појам означен овим термином одговара појму који је А. Мразовић именовао као *САМОГЛАСНАЈА ПИСМЕНА*.

¹⁴⁴ М. Караџа се, у оквиру истраживања Вукове граматичке терминологије, дотакла и Мркаљевог доприноса у *Салу*. Ауторка констатује његове термилошке иновације, али наводи само класификацију писмена на *ЈЕДИНОЗВУЧНА* и *МНОГОЗВУЧНА*, и на *ЗВУКОПРЕМЈЕНЉИВА* и *ЗАМЈЕНЉИВА*, не упуштајући се у семантичку диференцијацију ових термилошких јединица. У индексу Мркаљевих термина такође нема дефиниције ових појмова (Караџа 1984: 239).

¹⁴⁵ Поименичени придев *САМОГЛАСНО* потврђен је у Михајловићевим *Посрбицама* (1984), али са првом потврдом из 1830. године.

Милованов их назива још и *ЈАСНОГЛАСНИЦИМА* „јер су то знаци они гласова, који отвореним устима, самом паром извјестно угођеном и оглашеном бивају” (Мил., 465). Будући да су у РЈАЗУ најстарије потврде наведених термина управо из овог Миловановљевог дела, он се може сматрати њиховим творцем.

Насупрот *САМОГЛАСНИЦИМА*, Л. Милованов издваја *ЗГЛАСНИКЕ*, чије се појмовно одређење поклапа са Мразовићевим *СОГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА*. За ову групу писмена Л. Милованов је сковао још два синонима – *НЕЈАСНО-ГЛАСНИЦИ* и *ПОДМУКЛОГЛАСНИЦИ*.

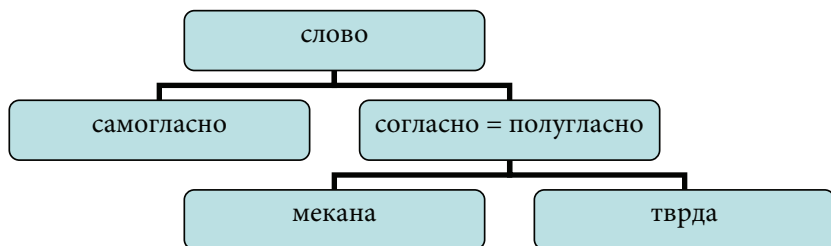
Миловановљеве и Мркаљеве термиолошке кованице указују на то да су ови језикословци веома добро разумевали и осећали проблеме номинације, коју нису доживљавали као механички процес. Њихова тежња за уочавањем и обележавањем гласа и слова, као и разлика у изговору вокала и консонаната веома је значајна за развој српске језикословне мисли у 19. веку.

3.3.4. У *Писменици* из 1814. године Вук употребљава руске одн. рускословенске термиолошке синтагме – *САМОГЛАСНО ПИСМЕ* и *СОГЛАСНО ПИСМЕ* (Вук 1, 38). *САМОГЛАСНА ПИСМЕНА* он је разделио на *ПРОСТА* и *СЛИВЕНА* (Вук 1, 37). У индексу термина код М. Караџе као синоним *СЛИВЕНОМ САМОГЛАСНОМ ПИСМЕНУ* у савременој лингвистици наводи се *дифтоні* (Караџа 1984: 207). Овај интернационализам грчког порекла такође је посведочен у једном Вуковом језикословном чланку (Вук 25, 58). Иако код Вука нема дефиниције ових термина, из контекста се може закључити да он под *СЛИВЕНИМ САМОГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* подразумева појам који је Мркаљ дефинисао као *МНОГОЗВУЧНО ПИСМЕ* – један знак којим се реализују два гласа: „Ово писме е (или э) да узмемо да може на свакоме мјесту стајати и пребити као сливено је пак ће нам онда бити сливено самогласно писме као што је я и ю” (Вук 1, 37).

Већ у „Одговору на *Палинодију*” 1817. Вук русизам одн. рускословенизам *ПИСМЕ* замењује термином *СЛОВО*, те тако говори о *САМОГЛАСНИМ СЛОВИМА* (Вук 4, 136), док се на истој страни јављају колебања између рускословенске синтагме *СОГЛАСНО СЛОВО* и посрбљеног облика *САГЛАСНО СЛОВО*¹⁴⁶ (Вук 4, 137). Поред наведених, Вук у овом чланку употребљава и поименичене придеве *САМОГЛАСНО* (Вук 4, 137) и *СОГЛАСНО* (Вук 4, 138) и подсећа да су још стари Римљани *СОГЛАСНА СЛОВА* делили на *НЕМА* (*STUMME*) и *ПОЛУГЛАСНА* (*HALBLAUTENDE*) (Вук 4, 137). Вук се, дакле, поново

¹⁴⁶ Наведени облик изостао је из индекса Вукових термина код М. Караџе (1984). Поименичени придев *САГЛАСНО* у значењу ’консонант’ посведочен је у *Посрбицама* В. Михајловића (1982), са првом потврдом из 1846.

служи контактном синонимијом, па поред калкова *НЕМО* и *ПОЛУГЛАСНО* (*СЛОВО*) у заградама бележи и термине из немачког језика који су послужили као узор при превођењу.¹⁴⁷

Дијаграм 20: Вукова подела слова (1818)

Терминолошку синтагму *САМОГЛАСНО СЛОВО* Вук задржава у свим својим делима (Вук 8, IX; Вук 9, XXIX; Вук 11, 229; Вук 16, 34; Вук 25, 54; Вук 26, 121; Вук 27, 233; Вук 31, 439), док је *СОГЛАСНО СЛОВО* већ у Предговору *Српској ђрамајици*, објављеној уз *Српски рјечник* 1818, замењено вишечланом терминолошком јединицом *ПОЛУГЛАСНО СЛОВО* (Вук 8, IX), коју доследно употребљава до краја свога стваралаштва (Вук 9, XXIX; Вук 10, 219; Вук 11, 226; Вук 23, 339; Вук 25, 54; Вук 26, 121; Вук 27, 240).

Дефинишући принцип своје ортографије, у којој се огледа фонолошки условљена алтернација сугласника по звучности, Вук у *Српској ђрамајици* истиче:

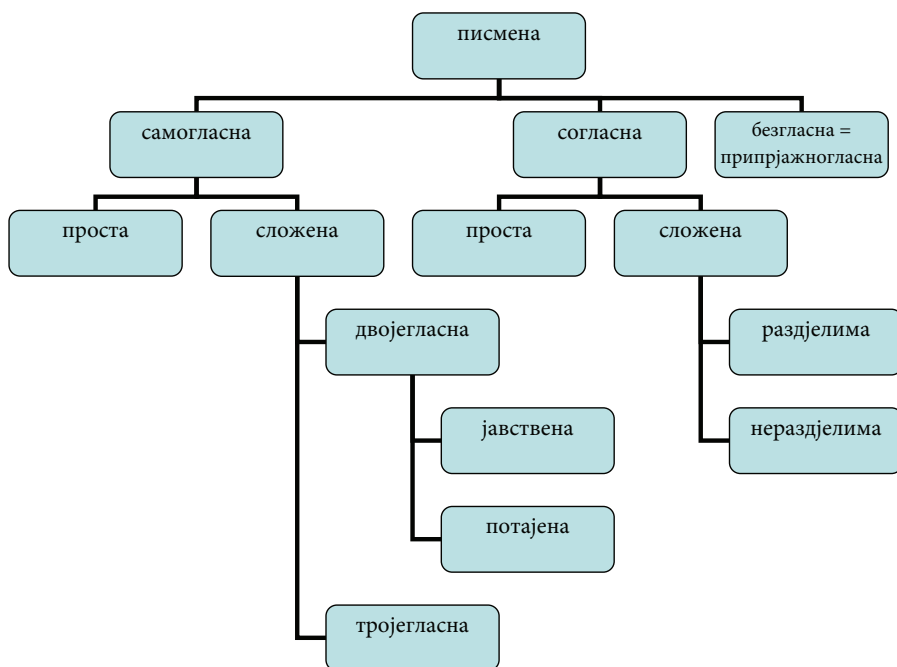
„Нека су полугласна слова врло налик по гласу једно на друго, н. п. б и њ, і и к, д и њ, ђ и ђ, ж и ш, з и с, џ и ч. Ова су слова тако налик (по гласу) једно на друго, да се само по том разликују што је б мекше од њ, і од к, д од њ, ђ од ђ, ж од ш, з од с, а џ од ч. Кад у каквој ријечи дође које од овије мекши слова пред ѡврђа (друго, а не пред његово) онда се оно мекше претвори у друго ѡврђе од њега (зашто се друкчије не може говорити), нпр. б у ѡ: шиб, шипка; Срб, Српски итд...” (Вук 9, XXX).

Вук, дакле, под терминолошком синтагмом *МЕКАНА* (*МЕКША*) *СЛОВА* подразумева *звучне суљаснике*, а под вишечланом терминолошком јединицом *ТВРДА* (*ТВРЂА*) *СЛОВА* – *беззвучне суљаснике*.¹⁴⁸ Наведене синтагме, по свему судећи, представљају калкове према немачким терминима *LENES* (*WEICH*) и *FORTES* (*HART*).

¹⁴⁷ Сви термини који су у оригиналу дати готицом у овој монографији транслитеровани су латиничким писмом.

¹⁴⁸ У регистру Вукових термина код М. Караџе (1984) ове терминолошке синтагме нису посведочене.

У *Српској граматици* Вук помиње и *СЛАВЕНСКА СЛОВА* (Вук 9, XXXIII), која представљају знаке црквене ћирилице. Ова терминолошка синтагма јавља се и у другим његовим текстовима објављеним 20-их година 19. века (Вук 20, 95; Вук 23, 338; Вук 24, 80; Вук 26, 120; Вук 27, 234), а као синонимне јављају се још и синтагме *ЋИРИЛОВА СЛОВА* (Вук 15, 55; Вук 23, 339; Вук 24, 81; Вук 26, 120) и *ЦРКВЕНА СЛОВА* (Вук 15, 55; Вук 20, 98, у фусноти; Вук 37, 171, у фусноти). Насупрот њима, Вук наводи црквенословенску синтагму *ГРАЖДАНСКА СЛОВА* (Вук 15, 55; Вук 24, 81), која се 1845. године јавља у посрбљеном лику – *ГРАЂАНСКА СЛОВА* (Вук 37, 171, у фусноти). У једном полемичком чланку из 1826. године Вук помиње и *ЛАТИНСКА СЛОВА* (Вук 24, 81), а у „Огледу Српског Буквара” истиче правила за употребу *ВЕЛИКОГ* и *МАЛОГ СЛОВА* (Вук 26, 120).

Дијаграм 21: Подела *писмена* П. Соларића (1831)

3.3.5. Најкомплекснија подела *ПИСМЕНА* представљена је у *Буквару* П. Соларића из 1817. године.¹⁴⁹ Аутор је, служећи се најчешће руском одн. рускословенском језикословном терминологијом, 42 *ПИСМЕНА СЛА-*

¹⁴⁹ Термини из наведене Соларићеве класификације нису представљени у раду Б. Панић Бабић (2003), будући да *Буквар славенски* није ушао у ауторкин корпус.

ВЕНСКЕ АЗБУКЕ најпре поделио „по образг чертанїа”, одн. по начину бележења, на *РУКОПИСНА* и *КНИГОПЕЧАТНА* (Сол. 1, 15), а даље, „по внѣшнемг видѣ”, одн. према њиховој величини, на *СТРОЧНА МАЛА* или *ПОДНАЧАЛНА*, *СТРОЧНА ВЕЛИКА* или *НАЧАЛНА* и *ДВОЈЕСТРОЧНА* или *НАДНАЧАЛНА* (Сол. 1, 15).¹⁵⁰

У Дијаграму 21 представљена је Соларићева подела *ПИСМЕНА* „по внѣшннѣи силы” (Сол. 1, 15–17), која углавном одговара Мразовићевој класификацији. Једина разлика јесте у томе што П. Соларић, поред *САМОГЛАСНИХ* и *СОГЛАСНИХ*, издваја и *БЕЗГЛАСНА* или *ПРИПРЈАЖНОГЛАСНА ПИСМЕНА*. Русизам *ПРИПРЈАЖНОГЛАСНА ПИСМЕНА* П. Соларић преузео је од М. Смотричког (1619/2000: 136). У питању су *ПИСМЕНА* која „сама собомъ гласа издати не могъ; а согласнымъ припраженна,¹⁵¹ биваю полггласна”, односно <ъ> и <ь> (Сол. 1, 17).

Да је П. Соларић писао свој буквар по угледу на Мразовићево поглавље о *ОРТОЕПИЈИ*, одн. *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈУ*, сведочи и то што се и у његовом одељку „Произношеніе писменъ” јављају три термиолошке синтагме преузете од А. Мразовића: 1) *УСУГУБЛЕНАЈА ЈЕДИНАКА САМОГЛАСНАЈА* (Сол. 1, 19), која се односи на удвојено бележење *САМОГЛАСНИХ ПИСМЕНА*, 2) *УСУГУБЛЕНАЈА ЈЕДИНАКА СОГЛАСНАЈА*, која подразумева удвојено писање *СОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* (Сол. 1, 20) и 3) *МЕЖДОМЕТАЈЕМОЈЕ ПИСМЈА*, која означава слово што се бележи у средину сложене целине и чијом се звуковном реализацијом олакшава изговор те целине (Сол. 1, 26). Соларић је преузео чак и идентичне Мразовићеве примере као илустрације за појаве које представља.

3.3.6. Термиолошке синтагме *ПИСМЕ СОГЛАСНО* и *ПИСМЕ САМОГЛАСНО* јављају се и код Л. Мушичког (Муш. 2, 70), који, поред наведених облика, употребљава и поименичене придеве *СОГЛАСНО* (Муш. 2, 71) и *САМОГЛАСНО* (Муш. 2, 73).

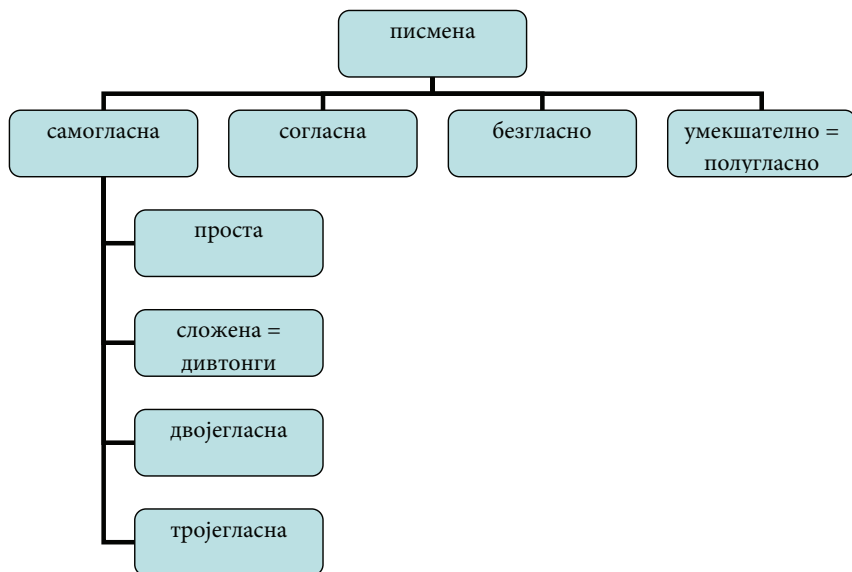
3.3.7. Видаковићева подела *ПИСМЕНА* представља нешто упрошћењу Мразовићеву класификацију.

М. Видаковић је, попут већине својих претходника, *ПИСМЕНА* поделио на *САМОГЛАСНА* и *СОГЛАСНА* (Вид. 4, 19) и ове термиолошке синтагме јављају се и у другим Видаковићевим делима (уп. Вид. 1, 360). Затим је *САМОГЛАСНА ПИСМЕНА* разделио на *ПРОСТА*, *СЛОЖЕНА*, *ДВОЈЕГЛАСНА* и *ТРОЈЕГЛАСНА* (Вид. 4, 21), преузимајући Мразовићеву руску/рускословенску

¹⁵⁰ Придев *НАЧАЛНИ* забележен је у Михајловићевим *Посрбицама* (1982), у значењу ’елементарни’.

¹⁵¹ Овај партицип представља архаизам у савременом руском језику и једно од његових значења гласи ’који је спојен са нечим’ (Ефремова 2000).

терминологију. Уз црквенословенску термилошку синтагму *СЛОЖЕНА САМОГЛАСНА ПИСМЕНА* као контактни синоним у заградама наводи и интернационализам грчког порекла *ДИВТОНГИ*.¹⁵² Подела *СОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* представљена је описно на она која се раздељују између два *САМОГЛАСНА* (нпр. Ан-на) и на она која се не раздељују између њих (нпр. <бл>: *о-блакъ*) (Вид. 4, 23), али аутор на једном месту у тексту употребљава поименичену придевску синтагму *НЕРАЗД(Ј)ЕЛИМА СОГЛАСНА* (Вид. 4, 24).

Дијаграм 22: Подела *писмена* М. Видаковића (1838)

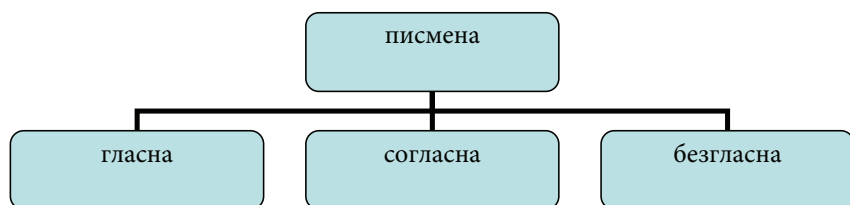
БЕЗГЛАСНИМ ПИСМЕНОМ М. Видаковић назива само дебело јер, док танко јер означава као *УМЕКШАТЕЛНО* или *ПОЛУГЛАСНО ПИСМЕ* (Вид. 4, 20).¹⁵³ Термини *УСУГУБЉЕНА ЈЕДНАКА ПИСМЕНА*, који се јавља још и у облику *УСУГУБЉЕНА ЈЕДНАКОГЛАСНА ПИСМЕНА* (Вид. 4, 22), и *МЕЖДУМЕТАЈЕМО ПИСМО* (Вид. 4, 23), такође су преузети од А. Мразовића.¹⁵⁴

¹⁵² Овај термин, у нешто другачијем граfiјско-фонолошком облику, јавља се у граматицама Л. Шитовића Љубишког (1713) и гласи *DIFTONGO*, и М. А. Рељковића (1767), у форми *DIFTONGUS* (Караца 1984: 228, 233). Занимљиво је да овај термин грчког порекла изостаје из индекса Видаковићевих термина у монографији М. Караце (1984).

¹⁵³ Код М. Караце наведене термилошке синтагме изостају, уместо њих се у индексу Видаковићевих термина наводе придеви *ПОЛУГЛАСАН* и *УМЕКШАТЕЛАН* (1984: 247, 248).

¹⁵⁴ И ове термилошке синтагме изостају са списка М. Караце (1984).

3.3.8. Милаковићева подела писмена показује одступања у односу на досад анализиране језикословце. Иако је област фонетике у његовој граматици слабо заступљена (Радуловић 1990: 33), он је 39 писмена поделио на *ЋЛАСНА*, *СОГЛАСНА* и *БЕЗГЛАСНА* (Милак., 2). Оваква класификација указује на директан утицај М. Сморицког и М. Ломоносова.

Дијаграм 23: Подела *писмена* Д. Милаковића (1838)

Под *БЕЗГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* Д. Милаковић подразумева јерове, а *Ћанко јер* назива још и *УМЕКШАТЕЉНИМ* (Милак., 3).

3.3.9. Постанку *СЛАВЕНСКИХ СЛОВА* А. Драгосављевић посветио је читаву монографију, која се одликује обиљем различитих термина и термилошких синтагми везаних са гласове и слова. И овај аутор користи вишечлану термилошку јединицу *СУГЛАСНО СЛОВО* (Драг., 26), као и поименичени придев термин *СУГЛАСНО*. Наведени облик представља калк према латинском *CONSONANS*, које А. Драгосављевић наводи у заградама као контактни синоним (Драг., 31). Као синоним овом поимениченом придеву А. Драгосављевић употребљава и облик *ПОЛУГЛАСНО* (Драг., 31). Уместо досад уобичајене термилошке синтагме *САМОГЛАСНО СЛОВО*, аутор користи вишечлану термилошку јединицу *ГЛАСНО СЛОВО*, а наредо са њим и поименичени придев *ГЛАСНО* (Драг., 29). Као семантички конкурентан наведеним облицима јавља се и термин *ГЛАСНИК*¹⁵⁵ (Драг., 22), а наведеним формама би у савременој лингвистици одговарао интернационализам латинског порекла *вокал*, одн. термин домаћег порекла *САМОГЛАСНИК*. У овоме делу А. Драгосављевића посведочен је и поименичени придев *ВРЛОГЛАСНО*, који се такође односи на вокале у савременом смислу, а уз њега је наведен контактни синоним, такође из латинског језика – *VOCALIS* (Драг., 31).

Описујући постанак и функцију слова *иже*, А. Драгосављевић га назива *ДВОГЛАСНИМ* или *ДВОЛИЧНИМ СЛОВОМ* (Драг., 30), одн. поимениченим

¹⁵⁵ У савременој лингвистичкој терминологији термин *Ћласник* има нешто другачије значење – њиме се именује 'сугласник који се по извесним особинама приближава самогласницима, сонант' (уп. РСАНУ, под *Ћласник* (5а)).

придевом *ДВОГЛАСНО* (Драг., 38), због двоструке гласовне реализације које је оно могло имати. Наведена термилошка синтагма синоним-на је Мркаљевој вишечлавној термилошкој јединици *ДВОЗВУЧНО ПИСМЕ*. Насупрот њему, слово коме одговара једна фонема аутор одређује као *ЈЕДНОГЛАСНО* (Драг., 30).

Да је и А. Драгосављевић успостављао јасно разлику између звука и гласа, с једне стране, и знака, одн. слова, с друге стране, сведочи његова језикословна термилогија. Графему *јери* овај аутор је описао као *ДВОСЛОЖНО СЛОВО* (Драг., 38), имајући у виду са се састоји од два знака, а њену говорну реализацију означио је као *ДВОСЛОЖНИ ГЛАС* (Драг., 38).

Јерови су и код А. Драгосављевића дефинисани термилошком синтагмом *БЕЗГЛАСНА*, одн. *НЕМА СЛОВА* (Драг., 39), а на једном месту их назива и *МУТНИМ ПОЛУГЛАСНИЦИМА* (Драг., 35). Насупрот њима, остала слова у азбуци одређује као *УСНЕНА ГЛАСНА СЛОВА* (Драг., 35), управо због њиховог јасног изговора.

3.3.10. У трећем, последњем делу својих полемичких расправа „Утукъ III. Ёзыкословный. О ёзыку и правопису србскомъ”¹⁵⁶ из 1846. године, Ј. Хаџић прави разлику између изговора гласова и њихових писаних знакова, те тако поред дотад уобичајене термилошке синтагме *САМОГЛАСНО СЛОВО* и поимениченог придева *САМОГЛАСНО* (Хаџ. 4, 1011), за њихове гласовне реализације користи изведеницу *САМОГЛАСНИЦЕ* (Хаџ. 4, 989).¹⁵⁷ У РЈАЗУ нема потврде за овај термин, те би се он могао сматрати Хаџићевом термилошком иновацијом. Према истом принципу, поред вишечлане термилошке јединице *СЛОЖЕНА СЛОВА*, којом су се именовали словни знаци за дифтонге, Ј. Хаџић ствара и термин *ДВОГЛАСНИЦЕ* (Хаџ. 4, 990). Поред наведених облика, он употребљава и поименичени придев *СОГЛАСНА* (Хаџ. 4, 1011), док о *ПОЛУГЛАСНИМ СЛОВИМА*¹⁵⁸ говори када критикује Вуков рад (Хаџ. 4, 997).

И овај аутор *ѣанко јер* назива *ЗНАКОМ УМЕКШАТЕЛНИМ*, али истиче да се некада за умекшавање користио *СЛИВАТЕЛНИ ЗНАК* <i> </i> (Хаџ. 4, 1011), који је, у комбинацији са *СОГЛАСНИМА*, у изговору именован као *СЛИВЕНИ ГЛАС* или *СЛИВАТЕЛНИ ГЛАСИѢ* (Хаџ. 4, 1011).

¹⁵⁶ У даљем тексту – „Утук III”.

¹⁵⁷ РСАНУ бележи да Ј. Хаџић у једном делу из 1858. употребљава и термин *ѣласница* у значењу ’самогласник, вокал’ (уп. РСАНУ, под *ѣласница* (3)).

¹⁵⁸ У раду о Хаџићевој граматичкој термилогији, Љ. Суботић (1984а: 48) напомиње да је овај велики Вуков противник у једном чланку из 1864. године термилошку синтагму *ПОЛУГЛАСНО СЛОВО* заменио кованицом *СУГЛАСНИЦА*, вероватно по угледу на облик *ДВОГЛАСНИЦА*, којим је именовао дифтонг.

Критикујући Вуков фонолошки правопис, Ј. Хаџић у свом „Утуку III” наводи:

„Вукъ е јошть у Грамматици својой год. 1818. поредъ Рѣчника стр. XXX. поставіо за писанѣ полугласны слова' тай основъ, да како годъ што се *ѡврдо слово* предъ *меканымъ* неможе изговорити као тврдо, но се преліе у сродно себи *мекше*, и обратно, тако исто валя то и претворено написати, немотрећи ни мало на коренитость нѣгову, тако да предъ *меканымъ* словима свима валя 'б' (буки) претворити у 'п', *і* у *к*, *ѡ* – *ѡ*, *ђ* – *ђ*, *ж* – *ш*, *з* – *с*, *ѡ* – *ч*, и обратно.” (Хаџ. 4, 997).

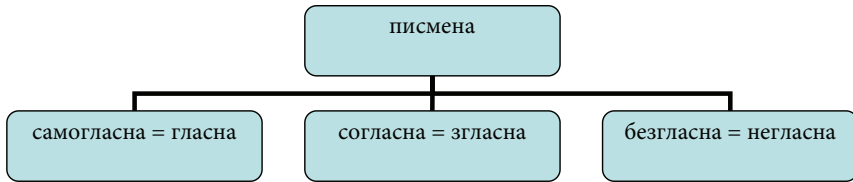
Из наведеног одломка јасно је да је термилошкој синтагме *МЕКАНО СЛОВО*, *ѡВРДО СЛОВО* и *ПОЛУГЛАСНО СЛОВО* Ј. Хаџић преузео од Вука. Ипак, Љ. Суботић (1984а: 49) с правом запажа да синтагма *МЕКАНО СЛОВО* код Ј. Хаџића означава *безвучни суѣласник*, а *ТВРДО СЛОВО* – *звучни*.¹⁵⁹ Дакле, наведене Хаџићеве термилошке синтагме имају супротно значење у односу на оно које је посведочено у Вуковим делима.

3.3.11. У „Писмима Платону Атанацковићу” С. Текелија употребљава три термилошке синтагме: *САМОГЛАСНО СЛОВО* (Тек., 137) – подразумевало је знак којим се бележио самогласник, *СЛОВО БЕЗГЛАСНО* (Тек., 138) односило се на јерове, и *ДВОЈЕГЛАСНО СЛОВО* (Тек., 137), одн. знак за дифтонг, док се код В. Лазића јавља једино поименичени придев *САМОГЛАСНО* (Лаз., 800).

Занимљиво је уочити термине које у чланку „Филологичный погледъ” користи В. Радишић. Он за слова којима се бележе самогласници употребљава руску одн. рускословенску термилошку синтагму *ЈАСНОГЛАСНА ПИСМЕНА*, док она којима се бележе сугласници назива *ТАВНОГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* (Рад., 814). Радишићева терминологија може се упоредити са Миловановљевој, који је вокале називао *ЈАСНОГЛАСНИЦИМА*, а сугласнике *НЕЈАСНОГЛАСНИЦИМА* или *ПОДМУКЛОГЛАСНИЦИМА*.

3.3.12. У чланку „Нешто о сербској азбуки” Ј. Суботић *ПИСМЕНА* дели на *САМОГЛАСНА* или *ГЛАСНА*, с једне стране, док с друге издваја термилошке синтагме – *СОГЛАСНА* или *ЗГЛАСНА ПИСМЕНА*, и она која су уведена „за не-гласове” – *БЕЗГЛАСНА* или *НЕГЛАСНА ПИСМЕНА* (Суб. 1, 1).

¹⁵⁹ Анализирајући Хаџићеву терминологију, ауторка је као синонимну синтагми *ТВРДО СЛОВО* представила термилошку синтагму *ПОЛУГЛАСНО СЛОВО* (1984а: 49). Из наведеног одломка Хаџићевог „Утука III” чини се да је његово значење поменуте синтагме равно Вуковом, односно да подразумева знаке којима су се бележили сугласници. Стога се *МЕКАНА* и *ТВРДА СЛОВА* у Хаџићевим делима, као и у Вуковим, могу сматрати врстом *ПОЛУГЛАСНИХ*.

Дијаграм 24: Подела *писмена* Ј. Суботића (1839)

У истом тексту јављају се и поименичени придеви *САМОГЛАСНО* (Суб. 1, 4) и *СОГЛАСНО* (Суб. 1, 7), али и интернационализам грчког по-рекла *ДИФТОНГ*, највероватније преузет од Вука, уз који као контактни синоним наводи посрбицу *ДВОГЛАСНО* (Суб. 1, 7).

3.3.13. У граматичи Ј. Поповића забележен је инвентар од 38 *АЗБУЧНИХ ПИСМЕНА*. Овај граматичар је преузео и донекле модификовао Мразовићеву и Видаковићеву класификацију.

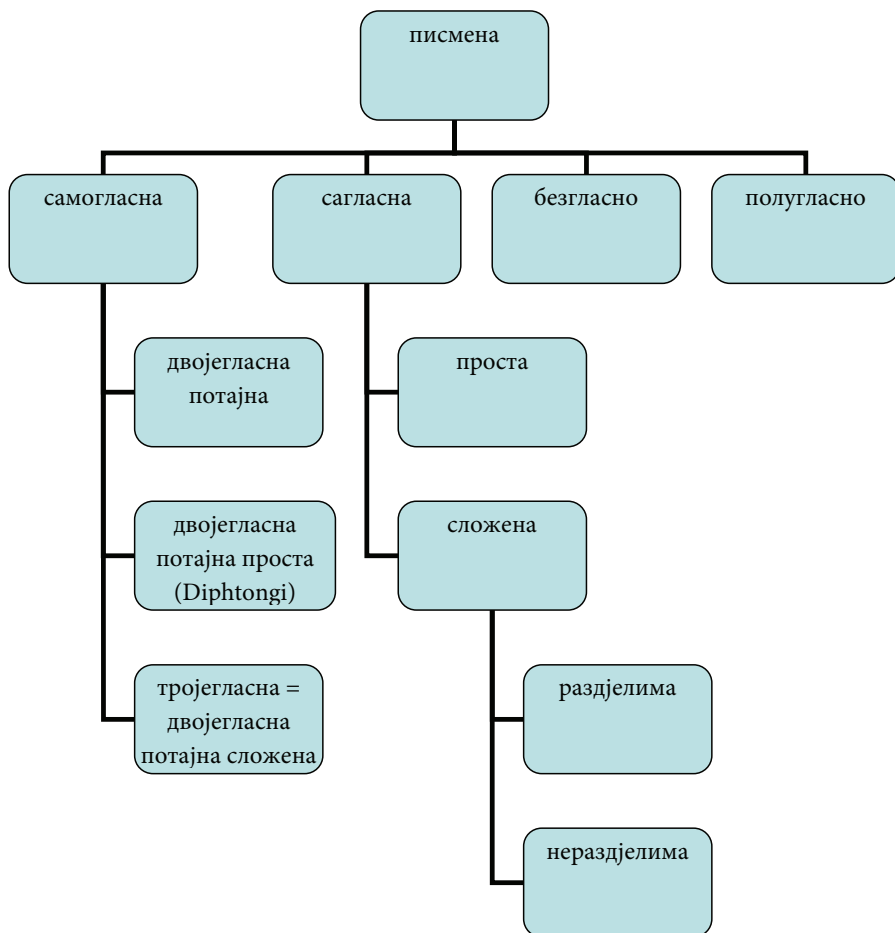
Поповић је најпре *ПИСМЕНА* поделио на *САМОГЛАСНА* и *САГЛАСНА* (Поп. Ј., 1), посрбивши руски одн. рускословенски префикс *со-* у Видаковићевом термину *СОГЛАСНА ПИСМЕНА*. Затим је издвојио *БЕЗГЛАСНО ПИСМЕ*, одн. *дебело јер*, док је *ѿанко јер* именовао као *ПОЛУГЛАСНО ПИСМЕ*, истакавши његову функцију умекшавања, по угледу на М. Видаковића (Поп. Ј., 2).

Поповићева класификација *САМОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* донекле се разликује од Видаковићеве. Он издваја: *ДВОЕГЛАСНА ПОТАЈНА ПИСМЕНА* (нпр. <ѣ>, <е>, <я>), *ДВОЕГЛАСНА ПРОСТА ПИСМЕНА*, уз које наводи контактни синоним из грчког језика – *ДИПТОНГ*, и дефинише их као спој двају *САМОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* (нпр. <ай>, <ей>, <ій>)¹⁶⁰ и *ДВОЕГЛАСНА ПОТАЈНА СЛОЖЕНА ПИСМЕНА*, које описује још и придевом *ТРОЕГЛАСНА* (нпр. <ѣй>, <ей>, <яй>)¹⁶¹ (Поп. Ј., 2).

САГЛАСНА ПИСМЕНА Ј. Поповић је поделио по угледу на Мразовићеву класификацију. Дакле, разделио их је најпре на *ПРОСТА* (нпр. <б>, <в>, <г>) и *СЛОЖЕНА* (<бл>, <ст>, <нн>), а затим *СЛОЖЕНА* дели на *РАЗДЕЛИМА* и *НЕРАЗДЕЛИМА* (Поп. Ј., 2).

¹⁶⁰ Иако Ј. Поповић то не истиче, из примера које наводи запажа се да је друго *САМОГЛАСНО ПИСМЕ* увек <й>.

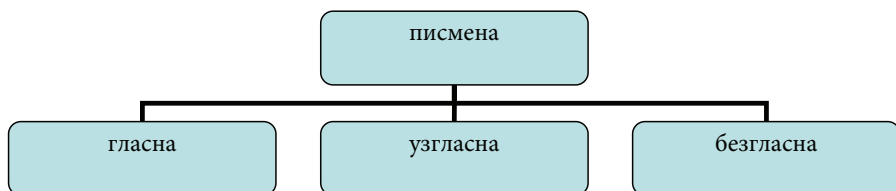
¹⁶¹ Из приложених примера уочава се да су *ТРОЕГЛАСНА ПИСМЕНА* сложена од *ДВОЕГЛАСНИХ ПОТАЈНИХ ПИСМЕНА* и *крајњкоі и*.

Дијаграм 25: Подела писмена Ј. Поповића (1843)

3.3.14. Поименичени придев *САМОГЛАСНО* употребљен је у јези-
кословном чланку Е. Јовановића из 1845. године (Јов. 3, 930).

3.3.15. Азбучни инвентар у *Србској грамматици* (1847) И. Заха-
ријевића садржи 35 ПИСМЕНА. Она су најпре подељена на *МАЛА ГРАЂАНСКА*
и *ВЕЛИКА ГРАЂАНСКА ПИСМЕНА* (Зах. 1, 2).

Дијаграм 26: Подела *писмена* И. Захаријевића (1847)

Класификација И. Захаријевића одговара Милаковићевој подели, који се пак угледао на М. Смотричког и М. Ломоносова. *ГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* названа су она која „дају јасан глас, праве слоге и речи”, док се уместо Милаковићеве руске одн. рускословенске термилошке синтагме *СОГЛАСНА ПИСМЕНА* јавља вишечлана термилошка јединица *УЗГЛАСНА ПИСМЕНА*¹⁶² (Зах. 1, 2). И овај језикословац *јерове* означава као *БЕЗГЛАСНА ПИСМЕНА*, истакавши три њихове особине: не дају глас, означавају род и умекшавају *ПИСМЕНА* (последња особина односи се само на *танко јер*) (Зах. 1, 3).

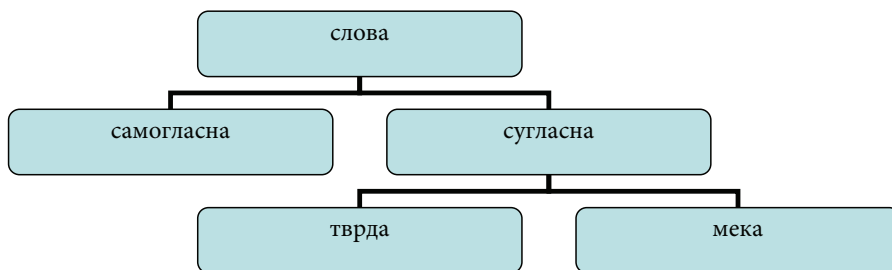
3.3.16. У *Райу за српски језик и њавојис* (1847) Ђ. Даничић полази од става да се *ПИСМЕНИМ* или *МРТВИЈЕМ ЗНАЦИМА* бележе *ГОВОРНИ* или *ЖИВИ ГЛАСОВИ* (Дан. 2, 6). Те знаке представљају *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА СЛОВА*, за које користи и поименичене придеве *САМОГЛАСНО* и *СУГЛАСНО* (Дан. 2, 6–7).

Полемишући са Ј. Хадићем и подржавајући Вука у начину на који Срби треба да пишу, Ђ. Даничић у једној фусноти помиње *ТВРДА* и *МЕКАНА СЛОВА* (Дан. 2, 24, у фусноти). Ову класификацију, у којој савремена фонетика користи термине *звучни* и *беззвучни сујласници*, Ђ. Даничић је детаљније описао у *Малој српској граматици*, три године касније.

Попут већине својих претходника, он *јерове* описује као *БЕЗГЛАСНЕ* (Дан. 2, 7), али, за разлику од њих, за *танко јер* истиче да је некада представљало *ЗНАК УМЕКШАВАЊА* у нашем језику (Дан. 2, 14, у фусноти) и да је оно данас задржано у руском и пољском, али не и у српском, који нема *УМЕКШАНА СЛОВА* (Дан. 2, 19).

И у *Малој српској граматици* Ђ. Даничић је слова српске азбуке поделио на *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА* (Дан. 3, 1).

¹⁶² Термин је највероватније настао према синтагми *гласна писмена*, додавањем префикса *уз-*.

Дијаграм 27: Подела слова Ћ. Даничића (1850)

Ћ. Даничић истиче да *слова* <р> понекад може бити *САМОГЛАСНО* и да му у писању претходи знак <ъ> који „нема гласа”, али служи да обележи самогласничку функцију *слова* <р> (Дан. 3, 1).

У *Раџу за српски језик и њравойис* Ћ. Даничић помиње *ТВРДА* и *МЕКАНА СЛОВА*, а ови термини одговарају савременој класификацији на *звучне и безвучне сујласнике*: „Сами и говорите и пишете пчела, а ту вам је и *мекано њ* само по спољашњему претварању постало од *ѡврдоѡа б*, какогод и Српче, ропче, какогод и Српски, врапци, копци и.т.д.” (Дан. 2, 28).

Не помињући Вуково име, у жељи да га не дискредитује, иако се са њим не слаже у погледу садржаја поменутих термина, Ћ. Даничић дискретно, у фусноти, наводи: „Мени је *б*, *ѡ* и.т.д. *ѡврдо* *слова*, а *ѡ*, *к*, и.т.д. *мекано*” (Дан. 2, 28, у фусноти). Дакле, Даничићев термилошки апарат овде појмовно одговара Хацићевом.

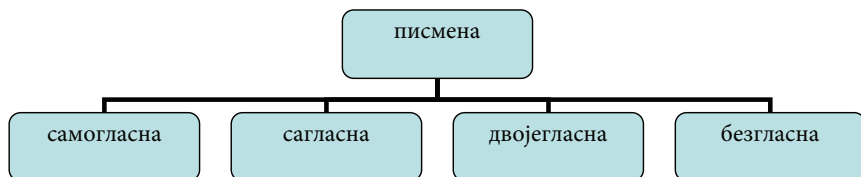
Три године касније, у *Малој српској ѡрамаѡици*, Ћ. Даничић је из *СУГЛАСНИХ СЛОВА* издвојио *ТВРДА* (<б>, <г>, <д>, <ђ>, <ж>, <з> и <ц>) и *МЕКА/МЕКАНА* (<п>, <к>, <т>, <ћ>, <ш>, <с>, <ч>, <ф>, <х> и <џ>) (Дан. 3, 1).

Даничићев *Нови српски буквар* из 1854. године доноси поделу слова на *РУКОПИСНА* и *КУРЗИВНА* (Дан. 4, 8). Други придев је латинског порекла и подразумева слова ’која су косо штампана’.

У монографији *Исѡорија облика*¹⁶³ (1874) Ћ. Даничић помиње *ГР-ЛЕНЕ ГЛАСОВЕ* (Дан. 7, 53). У питању су гласови који се артикулишу у задњем делу усне дупље, уз учешће меког непца, а које савремена фонетика назива *ЗАДЊОНЕПЧАНИМ СУГЛАСНИЦИМА*. Као синониман овој термилошкој синтагми јавља се и интернационализам латинског порекла *ГУТУРАЛ* (Дан. 7, 23).

¹⁶³ О значају Даничићеве *Исѡорије облика* за српску науку уп. радове С. Вукомановића (1981) и Б. Ћорића (2009: 149–154).

3.3.17. Сва ПИСМЕНА К. Цукић је у свом уџбенику *Србска граматика за основне србске школе* (1850) поделио на САМОГЛАСНА, САГЛАСНА, ДВОЈЕГЛАСНА и БЕЗГЛАСНА (Цук., 3–4).

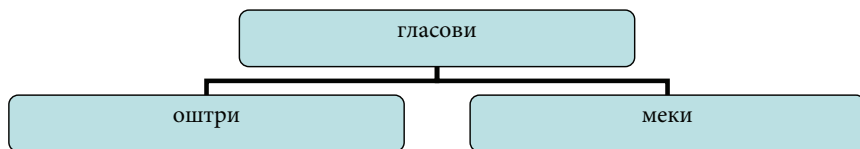

Дијаграм 28а: Подела писмена К. Цукића (1850)

Овај аутор задржава руски одн. рускословенски лик термилошке синтагме ДВОЈЕГЛАСНА ПИСМЕНА и под њоме подразумева ПИСМЕНА која су „час сагласна, час самогласна”, односно <i> и <r> (нпр. *іошїе* : *Србинъ*, *іробъ* : *твердъ*). Дакле, К. Цукић је први језикословац из ексерпираног корпуса који је наведеној термилошкој синтагми приписао значење 'који може имати и самогласничку и сугласничку функцију'.

Говорећи о *јеровима* као о БЕЗГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА, К. Цукић напомиње да они немају гласовну реализацију, већ се додају САГЛАСНОМ ПИСМЕНУ као МЕКИ или ОШТРИ ЗНАК (Цук., 4).

Он затим ГЛАСОВЕ дели на ОШТРЕ и МЕКЕ (Цук., 5). Из примера које наводи запажа се да у ОШТРЕ убраја оне који се у савременој фонетско-фонолошкој терминологији називају *јредњонейчаним* сугласницима, али и гласовне реализације ПИСМЕНА <я>, <е>, <ѣ>, <ю>, одн. ДВОЈЕГЛАСНИХ ПИСМЕНА чији је први гласовни елемент глас /j/, док све остале назива МЕКИМ.

Дијаграм 28б: Подела гласова К. Цукића (1850)

Он даље наводи да постоје СРОДНИ гласови (нпр. /д/ и /ђ/, /т/ и /ћ/, /л/ и /љ/, /о/ и /л/), уз објашњење: „Они се зато сродни зову, ер се често заменяю н. п. тврдъ, тврђій; жуть, жућій; белый, белій [...] пепео, пепела” (Цук., 5). СРОДНИ су, дакле, они парови гласова који учествују у различитим гласовним алтернацијама.

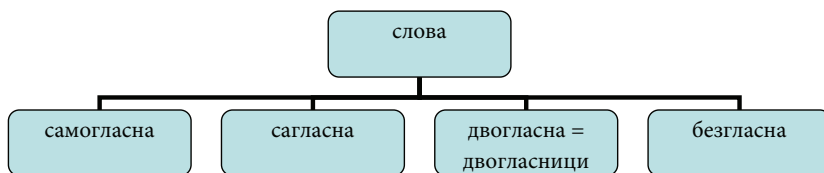
3.3.18. У Стејићевом правопису из 1852. запажа се појмовно-терминолошка диференцијација назива којима овај аутор именује *ПИСМЕНА* и њихове гласовне реализације. Он за вокале употребљава термине *ГЛАСНИЦИ* (Стеј. 1, 8) и *САМОГЛАСНИЦИ* (Стеј. 1, 9; Стеј. 2, 12), а за њихове писане знаке користи терминолошке синтагме *ГЛАСНА ПИСМЕНА* (Стеј. 1, 6), одн. *САМОГЛАСНА ПИСМЕНА* (Стеј. 1, 9). По истом моделу дифтонге назива *ДВОГЛАСНИЦИМА* (Стеј. 1, 4), а слова којима се они бележе *ДВОГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* (Стеј. 1, 6). У овом делу посведочен је и термин *СУГЛАСНИК* (Стеј. 1, 8). Дакле, у анализираној грађи, термини *САМОГЛАСНИК* и *СУГЛАСНИК* први пут се код Ј. Стејића 1852. године јављају у заједно, и то у значењу које имају у савременој лингвистици.

Требало би напоменути и то да је *крайко и*, тј. <й>, Ј. Стејић назвао *ПОЛУГЛАСНИМ ПИСМОМ* (Стеј. 1, 8): „й. – Ово се полугласно писмо, осимъ съ *и* и *ы* као *йй* и *ый* [...] пише *іоштъ* после *а, я, е, о, у, ю, ъ*, где се *и* с овимъ гласовима сливено изговара” (Стеј. 1, 8), а фонему /ѣ/ *СЛИВЕНИМ ГЛАСОМ* (Стеј. 1, 7): „ѣ. – Ово се писмо пише: [...] после други сугласника у корену и на краю *рѣчій*, где се сливены́й гласъ одъ *и* и *е* чуе, место писмена *е* или *іе*” (Стеј. 1, 7).

3.3.19. Исте године кад и Ј. Стејић, свој правопис је објавио и Д. Тирол, али његови термини одговарају Вуковим из 1818. године. Наиме, Д. Тирол је знаке којима се бележе сугласници означио терминолошком синтагмом *ПОЛУГЛАСНА ПИСМЕНА* (Тир., 5), а оне којима се бележе вокали вишечланом терминолошком синтагмом *САМОГЛАСНА ПИСМЕНА* (Тир., 6). Он напореда користи и поименичене придеве *ПОЛУГЛАСНО* и *САМОГЛАСНО* (Тир., 7), а као синонимна другом облику јавља се и форма *ГЛАСНО* (Тир., 6). Попут већине својих претходника који су се залагали за стару, славеносрпску ортографију, и овај аутор *јерове* назива *БЕЗГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА*, одн. поимениченим придевом *БЕЗГЛАСНО* (Тир., 9).

Уместо Мразовићеве терминолошке синтагме *УСУГУБЛЕНАЈА ПИСМЕНА* Д. Тирол користи посрбљену вишечлану терминолошку синтагму *УДВОЈЕНА ПИСМЕНА* (Тир., 14), а уместо *НЕРАЗД(Ј)ЕЛИМИХ ПИСМЕНА* користи синониме *СПОЈЕНА* или *СЛИВЕНА ПИСМЕНА* (Тир., 16).

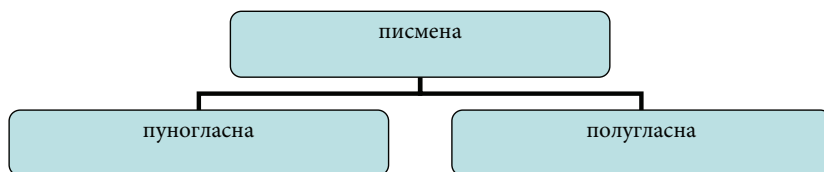
3.3.20. *Србска ꙗраммаѣика за ниже ꙗмнасіалне класе* П. Нинковића (1856) доноси нове терминолошке занимљивости. Аутор у предговору употребљава термин *САГЛАСНИК*, али и поименичене придеве *САМОГЛАСНО* и *САГЛАСНО*, док за /р/ каже да је *ПОЛУГЛАСНО* (Нинк. 4, V, предговор).

Дијаграм 29: Подела слова П. Нинковића (1856)

У првом поглављу, које је насловљено описном конструкцијом „Говорни звуци и слова”, слова су прво подељена на *ВЕЛИКА* и *МАЛА*, а затим на *САМОГЛАСНА*, *САГЛАСНА*, *ДВОГЛАСНА* и *БЕЗГЛАСНА* (Нинк. 4, 2). Осим посрбљавања руске одн. рускословенске терминологије, код П. Нинковића приметно је још неколико особености. За разлику од досад поменутих језикословаца, који су термин *ДВОЕГЛАСНА/ДВОГЛАСНА ПИСМЕНА* одређивали као подврсту *САМОГЛАСНИХ*, П. Нинковић из издваја у засебну врсту, напоредну са *САМОГЛАСНИМ*, *САГЛАСНИМ* и *БЕЗГЛАСНИМ СЛОВИМА*. Поред терминолошке синтагме *ДВОГЛАСНА СЛОВА*, овај аутор употребљава као семантички конкурентан облик и термин *ДВОГЛАСНИК* (Нинк. 4, 2), добијен највероватније фонолошким алтернацијама од Мркаљевог термина *ДВОЕГЛАСНИК*. Такође треба истаћи да подела слова на *ПРОСТА* и *СЛОЖЕНА* код овог аутора представља засебну класификацију, у којој истиче да су проста *САМОГЛАСНА* <а>, <е>, <и>, <і>, <о>, <у> и сва *САГЛАСНА*, док сложена чине само *САМОГЛАСНА* <я>, <е>, <ѣ>, <ю> и <ы> (Нинк. 4, 2). Нинковић је, попут већине аутора, *јерове* назвао *БЕЗГЛАСНИМ СЛОВИМА*, а *ѣанко јер* описује придевом *УМЕКШАВАЈУЋЕ* (Нинк. 4, 3).

3.3.21. Терминолошке иновације запажене су и у граматичи Ј. Илића. У њој се наводи да „азбука Срба источне вере” има 30 *ПИСМЕНА*, која дели на *ПУНОГЛАСНА* и *ПОЛУГЛАСНА* (Ил., 7).

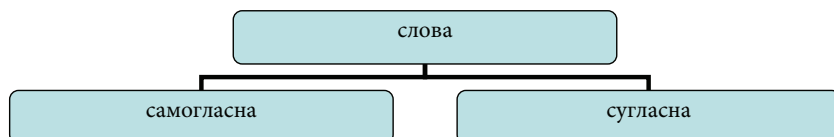
Дијаграм 30: Подела писмена Ј. Илића (1860)

Према Ј. Илићу, *ПУНОГЛАСНА ПИСМЕНА* су она која „имају потпуни глас, и чине слог”, а сва остала зову се *ПОЛУГЛАСНА*.

У одељку о *ПРЕТВАРАЊУ ПИСМЕНА*, одн. о гласовним променама, овај аутор помиње и *МЕКАНА ПИСМЕНА* (<ђ>, <ћ>, <њ> и <љ>), која настају стапањем јоте са *ПИСМЕНИМА* <д>, <т>, <н> и <л>.

3.3.22. Руска одн. рускословенска термилошка синтагма *САМОГЛАСНО ПИСМЕ* посведочена је и код Ј. Михајловића 1863. године (Мих., 145).

3.3.23. *Мала србска грамаџица за основне србске школе* непознатих аутора представља класификацију слова „по гласу или звуку” на *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА* (МСГ, 3).

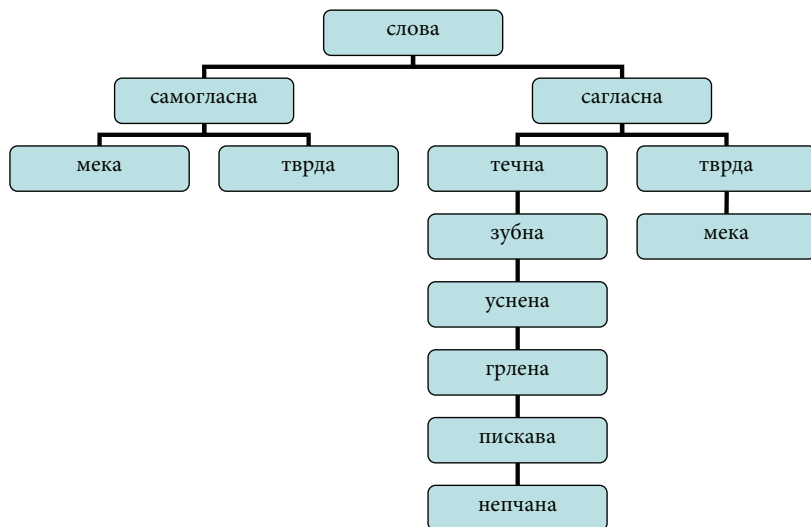

Дијаграм 31: Подела слова у Малој србској грамаџици (1866)

О *јеровима* се говори као и *БЕЗГЛАСНИМ СЛОВИМА*, одн. о словима која се пишу, али се не изговарају. Придевом *БЕЗГЛАСНО* аутори описују и *крајико* и које се нађе иза слова <i>, а испред <ь> (МСГ, 4).

У овој граматици истакнута је и самогласничка функција *СЛОВА* <р>, које се назива *СУГЛАСНИМ Р* (МСГ, 4).

3.3.24. Детаљнију и исцрпнију класификацију слова понудио је у првом делу своје граматике из 1863. године Ј. Бошковић. Он је пошао од основне поделе на *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА СЛОВА*, која је посведочена код већине српских језикословаца у 19. веку (Бошк. 1, 5), а употребљавао је и поименичене придеве *САМОГЛАСНО* (Бошк. 1, 9; Бошк. 4, 84) и *СУГЛАСНО* (Бошк. 4, 130; Бошк. 5, 14).

Дијаграм 32а: Подела слова Ј. Бошковића (1863)

Бошковић је истакао да *САМОГЛАСНИХ СЛОВА* има шест и класификовао их је на *МЕКА* (<и>, <е>) и *ТВРДА* (<а>, <о>, <у>, <р>) (Бошк. 1, 5). Ова подела одговара савременој класификацији на *вокале њредњеј реда* и *вокале задњеј реда*, с тим што је Ј. Бошковић у инвентар укључио и *САМОГЛАСНО Р*.

Аутор затим представља две класификације *САГЛАСНИХ СЛОВА*. Прва одговара подели сугласника према месту и начину творбе (изговора), која је актуелна у модерној лингвистици, а код Бошковића она изгледа овако: *ТЕЧНА* (<л>, <н>, <р>), *ЗУБНА* (<д>, <т>), *УСНЕНА* (<б>, <п>, <в>, <ф>, <м>), *ГРЛЕНА* (<г>, <к>, <х>), *ПИСКАВА* (<з>, <ц>, <с>) и *НЕПЧАНА* (<ж>, <ш>, <џ>, <ч>, <ј>, <љ>, <њ>, <ћ>, <ђ>) (Бошк. 1, 5). Гласови које је Бошковић именовао као *ТЕЧНА САГЛАСНА СЛОВА*¹⁶⁴ данас се називају *надзубним* или *алвеоларним сонантима*; савремена термилошка синтагма *зубни* или *дентални суласници* обухвата Бошковићева *ЗУБНА*, али и *ПИСКАВА*¹⁶⁵ *САГЛАСНА СЛОВА*; *УСНЕНА САГЛАСНА СЛОВА* и данас се називају *усненим* или *лабијалним*; Бошковићева *ГРЛЕНА СЛОВА* постала су *задњонейчани* или *веларни суласници*, а *НЕПЧАНА* – *њредњонейчани суласници*. Заправо, у савременој фонетици се под *нейчаним* подразумевају и *њредњонейчани* и *задњонейчани суласници*. Термилошке синтагме *ГРЛЕНИ*, *ПИСКАВИ* и *НЕПЧАНИ ГЛАСОВИ* јављају се у Бошковићевим *Скуљеним сјисима I* (1887), приликом описа „закона у језику”, односно гласовних промена, и то палатализације и сибиларизације (Бошк. 4, 87).

Описујући шта је „поправљено новим правописом у световној буквици”, Ј. Бошковић у првом делу граматике, између осталог, наводи и то да *СЛОВА БЕЗ ГЛАСА*, под којима подразумева *јерове*, више нису у употреби (Бошк. 1, 4). Међутим, након представљене класификације *САГЛАСНИХ СЛОВА*, он напомиње да постоји још једно слово, за које у говору нема гласа, а то је <ъ>. Оно се бележи само као ознака самогласничке функције *СЛОВА* <р>, о чему је писао и Ђ. Даничић.

Од Ђ. Даничића Ј. Бошковић је преузео и поделу слова на *ТВРДА* и *МЕКА*, односно – савременом термилогијом представљено – поделу сугласника по звучности (Бошк. 1, 5).

У *Скуљеним сјисима I* Ј. Бошковић полази од класификације *САМОГЛАСНИКА* и *СУГЛАСНИКА* (Бошк. 4, 238) из грчких и латинских гра-

¹⁶⁴ Придев *течни* највероватније представља калк према латинском облику *liquidus*. *Ликвида* је ’ликвидни, текући сугласник’ (Симеон 1969, под *ликвида*).

¹⁶⁵ Придев *пискав* може се тумачити као калк према латинском облику *sibilans*. *Сибиланти* су ’пискави сугласници’ (Симеон 1969, под *сибиланти*).

матика и том приликом служи се контактном синонимијом. Само при првом навођењу интернационализам има првенство, а посрбица је забележена у заградама. Она даље у тексту најчешће постаје доминантна – или је једина у употреби, или се јавља као примарна, са термином интернационалног порекла у заградама. Тако Ј. Бошковић истиче да се у грчком и латинском сви сугласници „по својој врсти” деле на „*MUTÆ* (МУКЛЕ) и *SEMIVOCALIS* (*TÖNENDE*, ГЛАСЧЕ или *JACHE*)”. У ГЛАСЧЕ (*JACHE*), напомиње даље аутор, спадају: „*LIQUIDÆ*, течно; *NASALES*, носно; и *SIBILANS*, пискаво” (Бошк. 4, 238). Сви остали сугласници спадају у МУКЛЕ, који се гранају на: *TENUES* (ТАНКЕ, ТАНКОГЛАСЧЕ), *MEDIE* (СРЕДЊЕ) или „*CRASSÆ*” (ДЕБЕЛЕ, ДЕБЕЛОГЛАСЧЕ) и *ASPIRATÆ* (ЗАДАХНУТЕ). Осећајући да употребљена терминологија, поред наведених домаћих еквивалената, може представљати проблем читаоцима, Ј. Бошковић покушава да појасни значење појединих термина: „’Средњи’ се зову с тога, што су стављени у *среду* између *ћанких* и оних *са дахом* [...] *Tenues* значи *ћанки*, *ћанкогласни*, *блаи* (*lenes*)” (Бошк. 4, 239).

Аутор затим прелази на стање у српском језику. Најпре напомиње да се сви гласови деле на МЕКЕ и ТВРДЕ: „Од *самогласних* је меко *е* и *и*, а остала су тврда. А од *сугласних* су мека сва непчана: *ј* (и њиме умекшана) *љ*, *њ*, *ћ*, *ђ*, *ш*, *ж*, *ч*, *џ*, – сва остала су *ћврда*” (Бошк. 4, 239). Затим прави паралелу између грчке и српске поделе сугласника, истакавши неуједначеност терминологије у српским граматицама: „Једни танкогласнике *к* *и* *и* зову *мекима* а други *ћврдима*; једни опет [...] дебелогласнике *џ* *д* *б* зову *ћврдима* а други *мекима*. Даничићу су они први гласови *меки*, а ови последњи *ћврди*” (Бошк. 4, 239). Термини ТАНКОГЛАСНИК и ДЕБЕЛОГЛАСНИК нису потврђени ни у РЈАЗУ ни у РСАНУ. Највероватније их је сковао сам Ј. Бошковић од придева *ћанкогласно* и *дебелогласно*. Овим облицима у савременој лингвистици одговарају термилошке синтагме *безвучни* и *звучни сугласник*.

Након што је представио стање у дотадашњој литератури, овај језикословац прелази на сопствену поделу сугласника:

„Дакле, сугласници се деле на *јасне* и *мукле*; а мукли опет (изузимајући *ј*) на *јаче* и *слабије*; на послетку, сугласници се деле на *ћврде* и *меке* (јотом умекшане).

Према свем томе предлажем:

1° Да се гласови *л р н* (и *м*) зову *јасници*, а зубни, уснени и грлени сугласници *муклаци* (*liquidæ* и *mutæ*).

2° Да се *tenues* и *mediæ* зову: сугласници *слични*, (јер *ћоједи* *номе* гласу одговара *друи*, изговорен *исћим орданом*, као *б* и *и*), од

којих су по снази гласа: *б, в, д, ї, з, ж, ђ, џ, —, —, јачи, звучни (tönend), а: ѿ, ф, ѿ, к, с, ш, ђ, х, џ, слабији, ѿихи (tonlos)* [...]

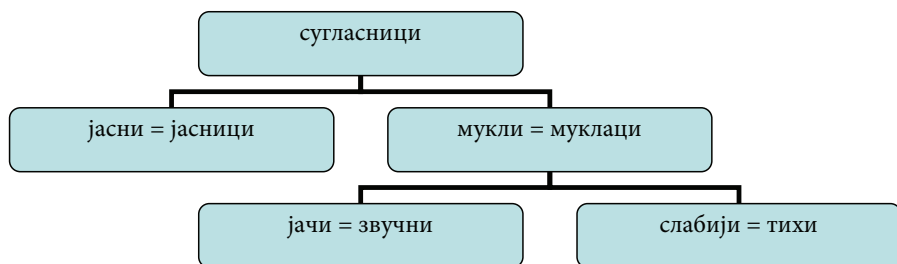
3° Да се сугласници, који се радо 'претварају један у други', зову *сродни*, а особито *ѿврди* сугласници и *меки* (јотом умекшани), који тврдима одговарају, као: *ї и з, ї и ж; з и ж; л и љ; д и ђ; и тако даље.*" (Бошк. 4, 240–241).

Бошковић је, дакле, 1887. представио нешто другачију поделу сугласника од оне из 1863. године. Под утицајем грчких и латинских граматика, он је све сугласнике најпре класификовао на *ЈАСНЕ* и *МУКЛЕ*. *ЈАСНИМ СУГЛАСНИЦИМА* или *ЈАСНИЦИМА* Ј. Бошковић је означио *ТЕЧНЕ СУГЛАСНИКЕ* (/л/, /р/, /н/) и *УСНЕНО* /м/. Кованица *ЈАСНИК* није потврђена у РЈАЗУ, док је у РСАНУ квалификована као застарели граматички термин са два значења. Прво значење подразумева 'звучни, сонорни сугласник; звучни глас' и поткрепљено је примерима из Новаковићеве граматике (1902) и Поповићевог српско-немачког речника (1895). Друго значење је описано и као индивидуализам — 'текући ликвидни сугласник, ликвида', а примери који следе управо су из Бошковићевих *Скуљених сјиса I*. Стога се Ј. Бошковић може сматрати творцем овог језикословног назива.

Термином *МУКЛИ СУГЛАСНИЦИ* одн. *МУКЛАЦИ* Ј. Бошковић је збирно именовао *ЗУБНЕ*, *УСНЕНЕ* и *ГРЛЕНЕ СУГЛАСНИКЕ* и даље их је раслојио на *ЈАЧЕ* и *СЛАБИЈЕ*. Међутим, из примера које наводи запажа се да су се поред *ЗУБНИХ*, *УСНЕНИХ* и *ГРЛЕНИХ СУГЛАСНИКА* овде нашли и *ПИСКАВИ* и већина *НЕПЧАНИХ СУГЛАСНИКА*. РЈАЗУ не бележи граматичко значење кованнице *МУКЛАЦ*, а код придева *мукао* једно од значења односи се на *НЕМЕ ГЛАСОВЕ*, одн. полугласнике. У РСАНУ се пак застарели граматички термин *МУКЛАЦ* дефинише као 'беззвучни сугласник, мукли, беззвучни глас уопште' и наводи се пример из Новаковићеве граматике (1902). Код придева *мукао* овај тезаурус бележи два значења — 'који се изговара без треперења гласних жица, беззвучан (о сугласницима)', поткрепљен Новаковићевим примером и потврдом из текста хрватског језикословца В. Пацела (1863), и 'који је неодређене, неизразите артикулације (о редуцираним вокалима, полугласницима)', уз које се наводи пример из Бошковићевог језикословног чланка објављеног 1867. године у часопису *Вила*.

Бошковићева подела сугласника на *ЈАСНИКЕ* и *МУКЛАЦЕ*, а затим даље гранање *МУКЛАЦА* на *ЈАЧЕ* (*ЗВУЧНЕ*) и *СЛАБИЈЕ* (*ТИХЕ*) представља пионирски подухват класификације сугласничког система. Условно речено, његовим *ЈАСНИЦИМА* могли би одговарати *сонанѿи* у савременој класификацији. Од укупно осам сонаната у традиционалној фонетици, Ј. Бошковић је међу *ЈАСНИКЕ* сврстао четири *ликвиде*. Он је осетио да је њихов

изговор другачији – јаснији и течнији од осталих сугласника, односно да ваздушна струја пролази неометано упркос препрекама које праве поједини делови говорног апарата. Његовом списку недостаје *јоџа* и њоме умекшано /љ/ и /њ/, као и спирант /в/, који се нашао међу *ЗВУЧНИМ СУГЛАСНИЦИМА*. Остале сугласнике он назива *МУКЛАЦИМА*, а данашња фонетика их одређује као *шумне сујласнике*, који се даље гранају на *звучне* и *беззвучне*. Као што је напоменуто, Бошковићевом списку *ЈАЧИХ (ЗВУЧНИХ) СУГЛАСНИКА* са савремене тачке посматрано једино не припада спирант /в/, који се и у савременој фонолошкој литератури сматра тзв. прелазним гласом,¹⁶⁶ док списку *СЛАБИЈИХ (ТИХИХ)* недостаје сугласник /ч/.

Дијаграм 326: Подела сујласника Ј. Бошковића (1887)

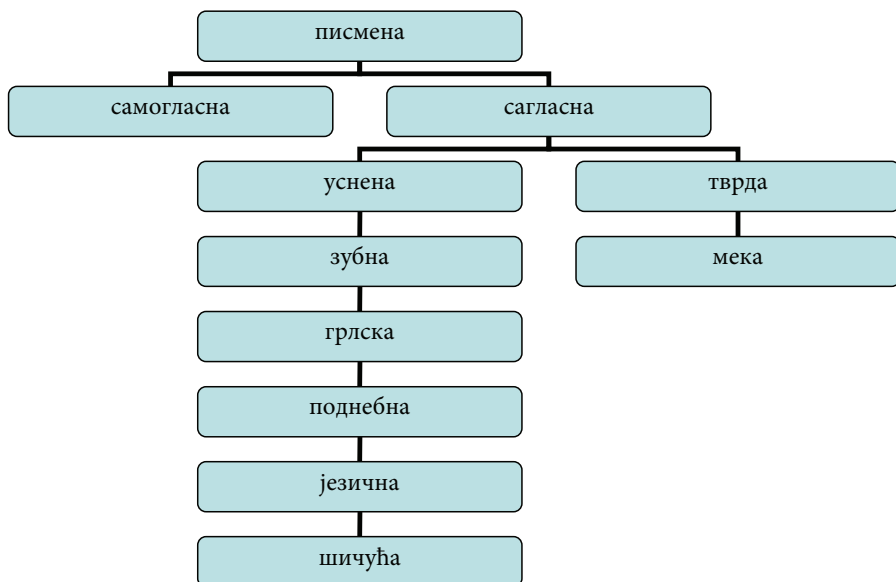
Попут К. Цукића, и Ј. Бошковић говори о *СРОДНИМ СУГЛАСНИЦИМА*, одн. о оним који учествују у сугласничким алтернацијама. Ту разликује *ТВРДЕ* и *МЕКЕ*, одн. јотом умекшане сугласнике.

У Бошковићевим *Скујљеним сјисима II* (1888) први пут у ексцерпираним корпусу јавља се интернационализам латинског порекла *ВОКАЛ* (Бошк. 5, 6). На истој страни, Ј. Бошковић описује *ПОЛУГЛАСНИКЕ*, који су ишчезли из српског језика, и као контактни синоним уз овај термин наводи и облик *СЕМИВОКАЛ* (Бошк. 5, 6), такође латинског порекла.

3.3.25. И у граматичи В. Вујића, објављеној 1867. године, 30 *ПИСМЕНА* српске азбуке подељено је на пет *САМОГЛАСНИХ* и 25 *СУГЛАСНИХ*, с тим што /р/ у одређеним позицијама може бити *САМОГЛАСНО* (Вуј., 4).

Овај аутор је *СУГЛАСНА ПИСМЕНА* даље поделио према двама критеријумима: „по сили изговора” на *ТВРДА* и *МЕКА*, и ова подела у потпуности одговара класификацији из *Мале српске грамајџике* Ћ. Даничића, одн. савременом фонетском терминологијом речено – подели сугласника по звучности.

¹⁶⁶ Уп. Гудурић 2004; Батас 2008.

Дијаграм 33: Подела писмена В. Вујића (1867)

„Гледајући на говорна оруђа”, В. Вујић *СУГЛАСНА ПИСМЕНА* дели на: *УСНЕНА* (<б>, <п>, <в>, <ф>, <м>), *ЗУБНА* (<д>, <т>), *ГРЛСКА* (<г>, <к>, <х>, <ј>), *ПОДНЕБНА* (<л>, <н>), *ЈЕЗИЧНА* (<р>) и *ШИЧУЋА* (<з>, <с>, <ж>, <ш>, <ч>, <ц>, <ћ>, <ђ>, <џ>) (Вуј., 4–5). Из представљене класификације запажа се очигледан утицај Бошковићеве граматике из 1863. године. *УСНЕНА* и *ЗУБНА СУГЛАСНА ПИСМЕНА/СЛОВА* идентична су код обојице аутора. Бошковићева *ГРЛЕНА СЛОВА* В. Вујић је преименовао у *ГРЛСКА ПИСМЕНА*, придодележујући им и *још*у, док је Бошковићеву скупину названу *ТЕЧНА* раздвојио на *ПОДНЕБНА* и *ЈЕЗИЧНО ПИСМЕ*, а *ПИСКАВА* и *НЕПЧАНА СЛОВА* спојио је у једну целину, назвавши их *ШИЧУЋИМ*.

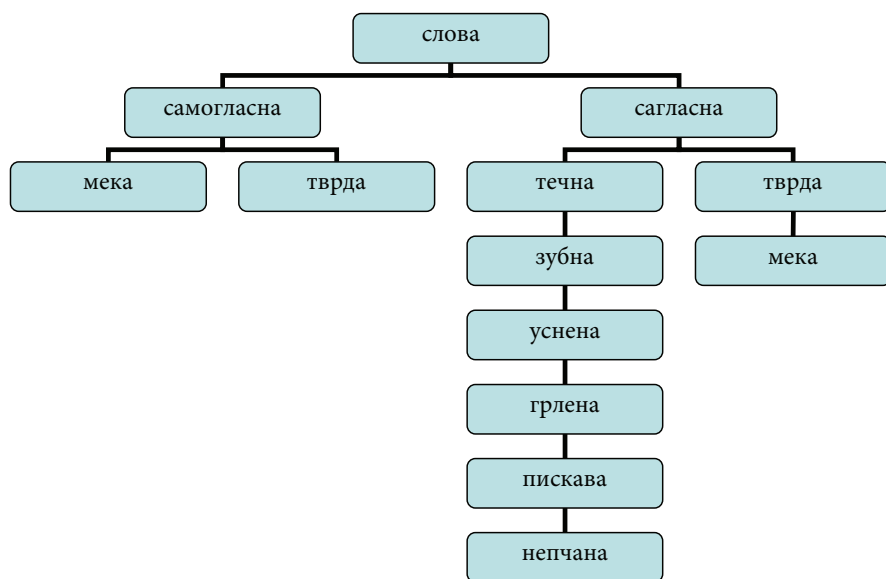
ПИСМЕНА <х> у овој класификацији нема јер оно, како аутор наводи, „у источном говору веома слабо се изговара” (Вуј., 5).

3.3.26. Живановићева класификација *СЛОВА* указује на несумњив утицај Ј. Бошковића. Читаво поглавље „Наука о гласовима” из Живановићевог *Извода из српске граматике* (1874) практично је идентично истоименом Бошковићевом поглављу у *Изводу I* (1863). Сва *СЛОВА* су најпре раздвојена на *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА*, а *САМОГЛАСНА* затим на *МЕКА* и *ТВРДА* (Жив. 2, 5).¹⁶⁷ Једина новина у односу на Бошковићеву граматичку

¹⁶⁷ Поред ових терминолошких синтагми, код Ј. Живановића се запажа и употреба

ку јесте фуснота у којој Ј. Живановић представља поделу *САМОГЛАСНИХ СЛОВА* „по оруђима за говор”, одн. по месту творбе. Тако је, према овоме језикословцу, /а/ *ГРЛЕНО*, /и/ *НЕПЧАНО*, /у/ *УСНЕНО*, /о/ *ГРЛЕНО* и *УСНЕНО*, а /е/ *ГРЛЕНО* и *НЕПЧАНО* (Жив. 2, 5, у фусноти).

Живановић такође описује самогласничку функцију *СЛОВА р*, наводећи да се она означава бележењем *СЛОВА БЕЗ ГЛАСА* (односно *ѿанкої јер*) уз *САМОГЛАСНО Р* (Жив. 2, 5).

Дијаграм 34: Подела *слова* Ј. Живановића (1874)

Подела *СУГЛАСНИХ СЛОВА* такође у потпуности одговара Бошковићевој класификацији из *Извода I*. Најпре је представљена класификација на *ТЕЧНА*, *ЗУБНА*, *УСНЕНА*, *ГРЛЕНА*, *ПИСКАВА* и *НЕПЧАНА СУГЛАСНА СЛОВА*, а затим и подела на *ТВРДА* и *МЕКА СУГЛАСНА СЛОВА* (Жив. 2, 8).¹⁶⁸

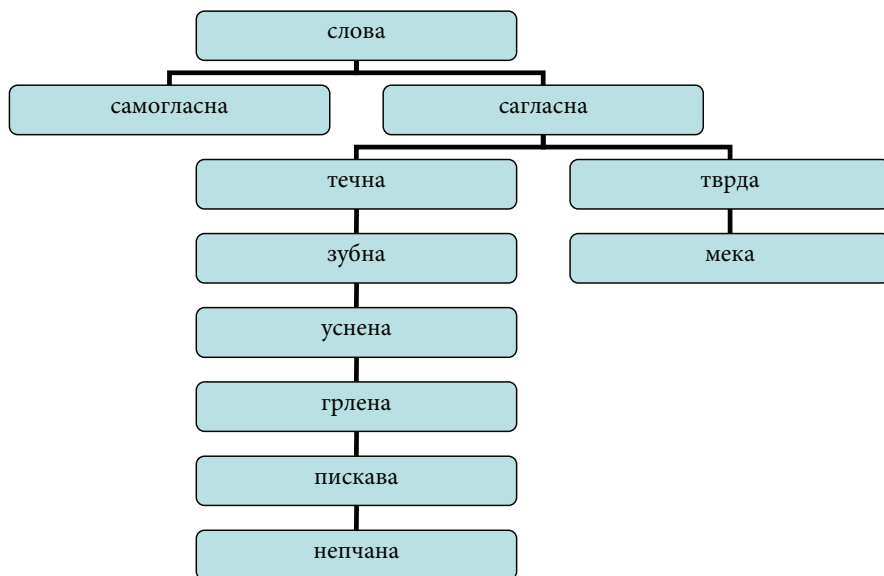
Новине у Живановићевој терминологији која се односи на опис гласовног система српског језика запажају се у његовој студији *О српском језику*, објављеној 1888. године. Те новине се пре свега огледају у употреби терминолошких интернационализама. Тако се, поред термина

поименичених придева *САМОГЛАСНО* и *СУГЛАСНО*.

¹⁶⁸ Придеви *ТЕЧНИ* и *ПИСКАВ* могу се тумачити као калкови према латинским облицима *sibilans* и *liquidus* (уп. фусноте 164 и 165).

ВОКАЛ (Жив. 3, 67), који је запажен и код Ј. Бошковића, јавља и интернационализам латинског порекла *КОНЗОНАНТ* (Жив. 3, 66), а *УСНЕНА СУГЛАСНА СЛОВА* постају *ЛАБИЈАЛНА* (Жив. 3, 235). С друге стране, Ј. Живановић је у овом делу преузео Бошковићев интернационализам латинског порекла *СЕМИВОКАЛ*, превodeћи префиксални формант *семи-* у *йолу-*: *ПОЛУВОКАЛ* (Жив. 3, 212).

3.3.27. И Ћ. Магарашевић се у потпуности угледао на Ј. Бошковића, те у *Малој српској грамајници за српске народне школе* (1883) 30 *СЛОВА* или *ПИСМЕНА* српске азбуке дели на *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА* (Маг., 5), а *СУГЛАСНА* затим рашчлањује најпре према томе „како се и где на ком месту у устима изговарају” на *ЗУБНА*, *ГРЛЕНА*, *УСНЕНА*, *НЕПЧАНА*, *ТЕЧНА* и *ПИСКАВА*, а затим и на *ТВРДА* и *МЕКА* (Маг., 5–6).

Дијаграм 35: Подела слова Ћ. Магарашевића (1883)

Класификација коју је Ћ. Магарашевић у своме уџбенику представио преузета је из Бошковићеве граматике. Једино је изостављена подела *САМОГЛАСНИХ СЛОВА*, која је посведочена и код Ј. Бошковића и код Ј. Живановића.

3.3.28. У фусноти 18 напоменуто је да, иако је Новаковићева *Српска грамајника* први пут у целини објављена 1894. године, аутор у предговору објашњава „како је постала ова књига”, односно „како су израђивани, штампани, прерађивани или прештампавани поједини њени делови”

(Нов. 4, IV). Наука о гласовима је, према речима С. Новаковића, написана још 1879. године, а затим је мање или више прерађивана: „Од 1881 почињу већ нова издања, мање или више прерађивана. ’Наука о гласовима’ штампана је у новом издању са знатнијим допунама већ године 1881. Треће издање тога одељка, од 1884, и четврто, од 1888, штампано је без икаквих промена” (Нов. 4, VI). Свој крајњи облик ово дело доживело је у издању *Српске граматике* из 1894. године. Ако се има у виду да је Новаковић већ 1879. године објавио уџбеник који проучава науку о гласовима, његова терминологија из ове области утицала је на Љ. Стојановића и многе потоње проучаваоце језикословних дисциплина.

Новаковић је гласове српскога језика поделио на *САМОГЛАСНИКЕ* и *СУГЛАСНИКЕ* (Нов. 4, 26). Миловановљева кованица *САМОГЛАСНИК* потврђена је и у Мркаљевој „Палинодији” и Стејићевом *Правовису*, а С. Новаковић ју је највероватније преузео од Ј. Бошковића. Термин *СУГЛАСНИК* први пут у ексцерпираној грађи посведочен је код Ј. Стејића, али је у Новаковићев термилошки инвентар такође доспео под утицајем Бошковићевих језикословних дела.

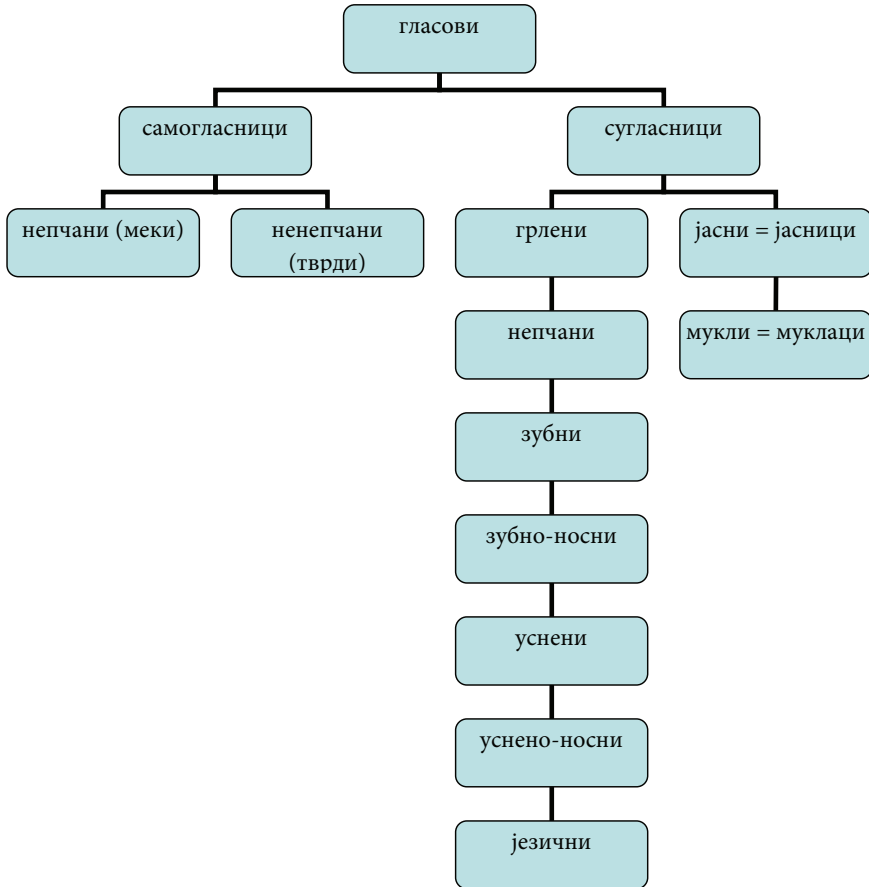
Аутор је истакао да српски језик има шест самогласника, сврставши међу њих и глас /p/, који је „и самогласник и сугласник, како у којој речи” (Нов. 4, 27). *САМОГЛАСНИКЕ* је даље поделио на *НЕПЧАНЕ* или *МЕКЕ* и *НЕНЕПЧАНЕ* или *ТВРДЕ*: „Између шест српских самогласника четири: *а, о, у, р*, изговарају се без учешћа непца; при изговору пак остала два – *е* и *и* – језик се прикључује у неколико непцу, те и оно учествује у изговору њихову.” (Нов. 4, 29–30)

Према досадашњој анализи, поделу самогласника С. Новаковић преузео је највероватније од Ј. Бошковића, додавши терминима *МЕКИ* и *ТВРДИ САМОГЛАСНИК* допунска термилошка одређења – *НЕПЧАНИ* и *НЕНЕПЧАНИ*. Употреба ових термина мотивисана је гласовним алтернацијама које се везују за задњонепчане сугласнике. Тако С. Новаковић напомиње: „Пред непчаним самогласницима ненепчани сугласници теже да се такође у непчане сугласнике претворе, нпр. *јунак, јуначе, јуначи*; *враг, враже, сиромаш, сиромаше; рекох, рече; вргох, врже* итд.” (Нов. 4, 30)

Ове гласовне промене, у савременој лингвистици именоване као *йалатайализација* и *сибилизација*, С. Новаковић је, услед недовољне развијености термилошког апарата, представио описном термилошком конструкцијом – *ГРЛЕНИ СУГЛАСНИЦИ* и *ЗУБНО Ц ПРЕД НЕПЧАНИМ САМОГЛАСНИКОМ* и *и е* (Нов. 4, 50).

Имајући у виду да је под *НЕПЧАНИМ СУГЛАСНИЦИМА* С. Новаковић, попут Ј. Бошковића, подразумевао *йредњонейчане сугласнике*, треба на-

поменути да се „претварање” *НЕНЕПЧАНИХ СУГЛАСНИКА* у *НЕЙЧАНЕ* испред *НЕПЧАНИХ САМОГЛАСНИКА* односи само на промену која се данас назива *йа-лајализацијом* ($/\kappa/ \rightarrow /ч/$, $/\Gamma/ \rightarrow /ж/$, $/x/ \rightarrow /ш/$). Стога пример ’јунаци’, наведен у претходно цитираном одломку, не припада наведеној скупини, будући да алтернација $/\kappa/ : /ц/$ није „претварање” *НЕНЕПЧАНОГ СУГЛАСНИКА* у *НЕПЧАНИ*, већ у други *НЕНЕПЧАНИ*.

Дијаграм 36: Подела *гласова* С. Новаковића (1879–1894)

У својој граматици С. Новаковић је представио две класификације сугласника. При подели сугласника „по говорним оруђима” (Нов. 4, 44) он је пошао од Бошковићеве класификације, коју је модификовао и проширио. Тако је сугласнике које је Ј. Бошковић називао *ПИСКАВИМ* ($/з/$, $/с/$, $/ц/$) припојио *ЗУБНИМ* ($/д/$, $/т/$), добивши у овој групи инвентар од пет су-

гласника, који је и данас актуелан. *ГРЛЕНИ СУГЛАСНИЦИ* (/к/, /г/, /х/) одговарају *задњонеичаним суғласницима* у савременој фонетици, а *НЕПЧАНИ* (/ђ/, /ћ/, /ж/, /ш/, /ј/, /љ/, /њ/, /џ/, /ч/) се данас називају *предњонеичаним*. Треба истаћи да је С. Новаковић уочио назалну компоненту приликом изговора сугласника /м/ и /н/, те је тако /м/ означио као *УСНЕНО-НОСНИ СУГЛАСНИК*, а /н/ као *ЗУБНО-НОСНИ*. Стога је његова група *УСНЕНИХ СУГЛАСНИКА* четворочлана (/б/, /п/, /в/, /ф/), а *ЈЕЗИЧНИХ* (данашњих *надзубних*) двочлана (/л/, /р/).

Поделу сугласника по звучности, а са њом и терминолошке синтагме и термине *ЈАСНИ* и *МУКЛИ СУГЛАСНИЦИ*, односно *ЈАСНИЦИ* и *МУКЛАЦИ*, С. Новаковић је такође преузео од Ј. Бошковића, истакавши да је „већи део сугласника подељен на *йарове*” (Нов. 4, 44). И код овог језикословца сугласник /в/ нашао је своје место међу *ЈАСНИМ СУГЛАСНИЦИМА*, а његов *ПАРЊАК* чини сугласник /ф/. Стога С. Новаковић наводи само два сугласника који немају свога пара по звучности, а то су /џ/ и /х/, док за /ђ/ и /ћ/ напомиње да су „стављени ради потпуности, али су за њихово претварање примери ретки” (Нов. 4, 45).

3.3.29. У *Лекцијама из српског језика за II разред гимназије* (1891) Љ. Стојановић је, под утицајем свог претходника и учитеља С. Новаковића, поделио гласове српског језика на *САМОГЛАСНИКЕ* и *СУГЛАСНИКЕ* (Стој. 1, 30).

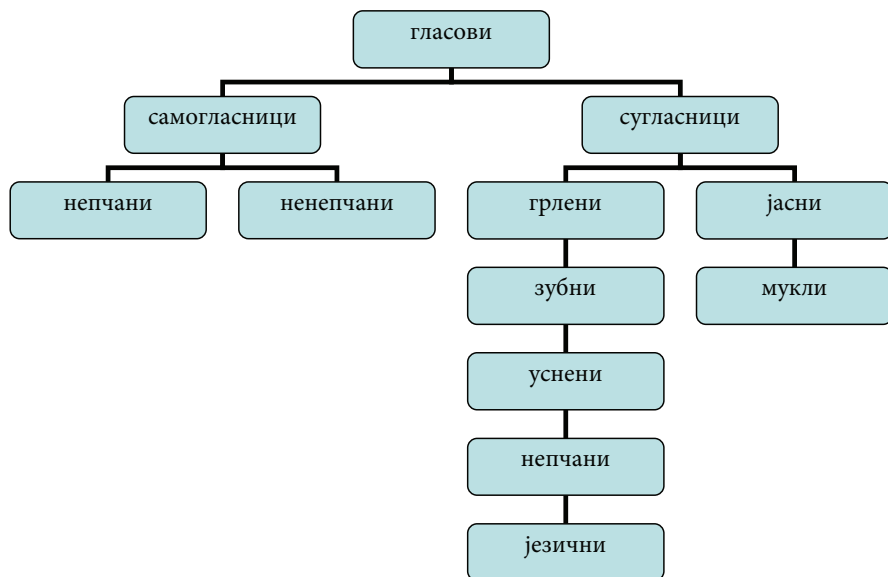
Стојановић је, као и С. Новаковић, *САМОГЛАСНИКЕ* поделио на *НЕПЧАНЕ* (/и/, /е/) и *НЕНЕПЧАНЕ* (/а/, /о/, /у/) (Стој. 1, 30), с једном разликом у односу на свог учитеља – из инвентара *НЕНЕПЧАНИХ* изоставио је слоготворно /р/.

СУГЛАСНИЦИ су у овоме делу „по месту где се изговарају” класификовани на *ГРЛЕНЕ* (/к/, /г/, /х/), *НЕПЧАНЕ* (/ђ/, /ћ/, /ж/, /ш/, /ј/, /љ/, /њ/, /џ/, /ч/), *ЗУБНЕ* (/д/, /т/, /з/, /с/, /џ/), *УСНЕНЕ* (/б/, /п/, /в/, /ф/, /м/) и *ЈЕЗИЧНЕ* (/л/, /н/, /р/) (Стој. 1, 36), а „по звучности” на *ЈАСНЕ* и *МУКЛЕ* (Стој. 1, 36–37).

Полазећи од Новаковићеве класификације сугласника по месту изговора, Љ. Стојановић је ову поделу упростио, усавршио и у потпуности приближио оној која је заступљена у савременој фонетици. Сугласник /н/, који је С. Новаковић називао *ЗУБНО-НОСНИМ* Љ. Стојановић је припојио *ЈЕЗИЧНИМ СУГЛАСНИЦИМА*, а сугласник /м/, код Новаковића одређен као *УСНЕНО-НОСНИ*, нашао је своје место међу *УСНЕНИМ СУГЛАСНИЦИМА*. Тако је Љ. Стојановић представио пет група сугласника по месту творбе,¹⁶⁹ које, уз донекле различито терминолошко одређење, имају

¹⁶⁹ Управо оваква петочлана класификација сугласника „по органима” посведоче-на је у уџбенику *Россійская граммати́ка* М. Ломоносова (1755: 17).

идентичан инвентар јединица, актуелан у данашњој науци о гласовима – *ГРЛЕНИ СУГЛАСНИЦИ* у савременој фонетици именују се као *задњонейчани*, *НЕПЧАНИ* као *предњонейчани*, *ЈЕЗИЧНИ* су *надзубни*, а *УСНЕНИ* и *ЗУБНИ* задржали су своје називе.

Дијаграм 37: Подела гласова Љ. Стојановића (1891)

Терминолошке синтагме *ЈАСНИ* и *МУКЛИ СУГЛАСНИЦИ* Љ. Стојановић је такође преузео од С. Новаковића, иако су они изворно Бошковићеве кованице. И овај језикословац наводи да „по звучности су сугласници подељени на парове, тако да скоро сваки *јасан* има свог парњака *мукло*” (Стој. 1, 36). Под утицајем свог учитеља, и Љ. Стојановић сугласник /в/ сврстава у *ЈАСНЕ СУГЛАСНИКЕ*, а његов *МУКЛИ ПАРЊАК* је сугласник /ф/. И код овог аутора наведена су само два сугласника који немају свога пара по звучности, а то су /ц/ и /х/ (Стој. 1, 37).

У *Српској граматички за I разред гимназије* (1892) Љ. Стојановић је представио нешто упрошћенију класификацију гласова, што се може тумачити намером да млађе ученике не оптерећује одмах компликованим разгранатим поделама, већ да их најпре треба упознати са основним појмовима и знањима која ће се касније ширити. И у овом делу су гласови подељени на *САМОГЛАСНИКЕ* и *СУГЛАСНИКЕ* (Стој. 2, 3). Даља класификација самогласника изостаје, али је наглашена двострука функција гласа /р/, које каткада може бити *САМОГЛАСНО* (Стој. 2, 3). Што се

сугласника тиче, подела по звучности није представљена, док је подела по месту изговора сасвим упрошћена – представљено је девет *НЕПЧАНИХ СУГЛАСНИКА*, док су сви остали означени као *НЕНЕПЧАНИ* (Стој. 2, 5).

3. 4. Термини за појам *говорни органи*

3.4.1. Општи називи којима се именују говорни органи¹⁷⁰ у језикословним делима из 19. века исказани су, као и у савременој фонетској терминологији – синтагмама. Ове синтагме посведочене су код свега осморице језикословаца: у првој половини 19. века о говорним органима су писали Вук, Ј. Суботић и Ј. Хацић, а у другој половини П. Нинковић, Ј. Бошковић, В. Вујић, Ј. Живановић и С. Новаковић.

Табела 10а: Општи термини којима се означава појам *говорни органи*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
орудја говорења	Вук 1, 38	1814.
органи говорни, органи говора	Суб. 1, 6, 2	1839.
бесједни органи, органи говора	Хац. 4, 998, 989	1846.
органи говорни	Нинк. 4, 3	1856.
говорни органи, говорна оруђа, справе за говор, оруђа за говор	Бошк. 1, 1	1863.
говорна оруђа	Вуј., 4	1867.
оружа за говор	Жив. 2, 5	1874.
органи за говор	Бошк. 5, 291	1888.
говорни органи	Жив. 3, 28	1888.
говорна оруђа, органи изговарања	Нов. 4, 24, 44	1879–1894.

Из Табеле 10а јасно се види да је најфреквентнија термилошка синтагма *ГОВОРНИ ОРГАНИ*. Ова вишечлана термилошка јединица настала је калкирањем латинског облика *organa vocis* (Симеон 1969, под *јоворан*, *јоворни*; Локнар 1987: 97). У језикословним делима из 19. века запажа се термилошка неуједначеност приликом именовања овог појма – иако је термилошка синтагма *ГОВОРНИ ОРГАНИ* у употреби код четворице од укупно осам аутора који номинују анализирани појам, она има и бројне синониме: *ОРУДЈА ГОВОРЕЊА*, *БЕСЈЕДНИ ОРГАНИ*, *ОРГАНИ ГОВОРА*, *ГОВОРНА ОРУЂА*, *ОРУЂА ЗА ГОВОР*, *СПРАВЕ ЗА ГОВОР*, *ОРГАНИ ЗА ГОВОР* и *ОРГАНИ ИЗГОВАРАЊА*. Код Ј. Хацића приметан је руски одн. рускословенски лик *БЕСЈЕДНИ ОРГАНИ* (Хац. 4, 998), док се у делима Ј. Бошковића

¹⁷⁰ Термини за говорне органе нису наведени у раду Т. Маретића (1932).

запажа термиолошко варирање четири различита облика – *ГОВОРНИ ОРГАНИ*, *ГОВОРНА ОРУЂА*, *СПРАВЕ ЗА ГОВОР* и *ОРУЂА ЗА ЋОВОР* (Бошк. 1, 1).

3.4.2. Приликом описа изговора гласова, српски језикословци користили су углавном анатомске називе за органе који учествују у стварању говора. У Табели 106 представљени су говорни органи помињани у ексцерпираном корпусу:

Табела 106: Термини којима се именују врсте *ћоворних органа*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
уста	Дош., XXI	1809.
уста	Мил., 465	1810.
бијела цигерица, бијелоцигерични, зуби, језик, уста	Мркаљ 2, 325, 327, 328, 327, 327	1817.
грло, језик, уста	Вук 4, 137, 137, 136	1817.
уста	Сол. 2, 11	1831–1834.
душник, зуби, усне, уста	Вид. 4, 16, 16, 16, 16	1838.
уста	Драг., 15	1840.
зуби, усне, уста	Хац. 4, 1010, 1010, 1010	1846.
душник, зуби, непце, усне	Дан. 2, 8, 8, 8, 8	1847.
зуби, усне	Нинк. 4, 3, 3	1856.
уста	Вуј., 7	1867.
грло, зуби, непце, усне, уста	Маг., 6, 6, 6, 6, 6	1883.
грло, зуби, језик, непце, нос, плућа, усне	Бошк. 5, 291, 291, 291, 291, 291, 291, 291	1888.
бела цигерица, гласница, грклан, душник, задње непце, зуби, језик, непце, нос, писак, плућа, усне	Нов. 4, 24, 24, 24, 44 (у фусноти), 24, 24, 24, 24, 24, 24, 24	1879–1894.

Из наведене табеле уочава се да су најфреквентнији говорни орган у језикословним текстовима из 19. века *УСТА*. Ову именицу из категорије *pluralia tantum* употребило је 11 језикословаца, док се облик *УСНЕ* јавља код седморице аутора. Иако на први поглед изгледа да се ове две форме употребљавају као синоними, *УСТА* представљају превод латинског облика *os, oris* и односе се на читаву усну шупљину, а *УСНЕ* су превод латинског термина *labium* и именују две меснате покретне ивице уста.

Описујући изговор гласова, Мркаљ је у својим чланцима из 1817. године употребио термиолошки неологизам *УСТООТВОР* (Мркаљ 2, 327; Мркаљ 3, 383). Имајући у виду да у самоме тексту Мркаљ на различи-

те начине варира компоненте које ће унети у своју кованицу (*различны оодтвораня уусѣа*¹⁷¹ – Мркаљ 2, 326; *различноја одѣвора уусѣа* – Мркаљ 2, 327; *едан одтворъ уусѣа* – Мркаљ 2, 327), Б. Ћорић у дериваторној анализи Мркаљевог језика нуди две творбене интерпретације овог облика. Према првој, у питању је сложено-суфиксални облик настао од синтагме *оѣворѣи усѣа* (нултим суфиксом и спојним вокалом -о-), а према другој – права сложеница од две самосталне лексичке јединице. Ипак, Б. Ћорић не искључује могућност да је Мркаљева кованица *УСТООТВОР* заправо калк према немачком облику *Mündöffnung* (Ћорић 2012: 207).

Овај облик употребио је и Вук, критикујући Мркаљеву „Палинодију” (Вук 4, 136), док се синтагматски спојеви *ОТВОР УСТА*, *УСѣА ОТВОР*, *ОТВОРЕНА УСТА* запажају у текстовима из прве половине 19. века (Мил., 465; Зах. 1, 3; Вук 1, 38; Нинк. 4, 1).

У Мркаљевој „Палинодији” пак *ПЛУѢА*¹⁷² се именују као *БИЈЕЛА ЦИГЕРИЦА*¹⁷³ (Мркаљ 2, 325). Од ове синтагме он изводи и придев *БИЈЕЛОЦИГЕРИЧНИ* (Мркаљ 2, 327).¹⁷⁴ С друге стране, Ј. Бошковић и С. Новаковић наводе оба синонима – *ПЛУѢА* и *БЕЛА ЦИГЕРИЦА* (Бошк. 1, 1, Нов. 4, 24). У инвентару гласовних органа С. Новаковића запажају се четири термина за три појма која изостају приликом описа изговора гласова код осталих језикословаца. У питању су *ГЛАСНИЦА*¹⁷⁵ или *ПИСАК*, *ГРКЉАН* и *ЗАДЊЕ НЕПЦЕ* (Нов. 4, 24, 44, у фусноти).

3. 5. Термини за појам *слог*

Посматрано из перспективе савременог језика, *слој* је најмања (и основна) јединица изговора. Остварује се једним артикулационим захватом и чини га или један сам самогласник или самогласник са једним сугласником или више њих (Станојчић/Поповић¹⁵ 2014: 37). У Табели 11 приказани су термини којима се у 19. веку означавао овај појам.

¹⁷¹ Удвајањем графема обележавају се дуги вокали.

¹⁷² Облик је потврђен у Михајловићевим *Посрбицама* (1982).

¹⁷³ О статусу фонеме /ц/ у Мркаљевој реформисаној азбуци уп. Милановић А. 2012.

¹⁷⁴ Синтагма *БЕЛА ЦИГЕРИЦА* и придев *ЦИГЕРИЧНИ*, турскога порекла, посведочени су у Михајловићевом речнику (1972; 1974).

¹⁷⁵ Термин *ГЛАСНИЦА* потврђен је у Михајловићевим *Посрбицама* (1982), али у значењу 'вокал, самогласник'. Прва потврда забележена је 1817. године.

Табела 11: Термини којима се именује *слој*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
слог	Дош., 23	1809.
слог	Мил., 465	1810.
слог	Мраз., 15	1811.
слог	Сол. 1, 10	1812.
слог	Вук 1, 39	1814.
слог	Мркаљ 2, 327	1817.
слог	Мркаљ 3, 383	1817.
слог	Муш. 1, 79	1817.
слог	Вук 9, XXIX	1818.
слог	Вук 11, 229	1818.
слог	Вук 16, 33	1820.
слог	Вук 18, 61	1821.
слог	Вук 19, 89	1821.
слог	Вук 25, 54	1826.
слог	Вук 27, 233	1828.
слог	Сол. 2, СЛ 24, 16	1831–1834.
слог	Вид. 4, 29	1838.
слог	Хаџ. 2, 420	1839.
слог	Драг., 36	1840.
слог	Суб. 2, 18	1841.
слог	Суб. 3, 44	1842.
слог	Поп. Ј., 2	1843.
глас	Вук 37, 132	1845.
слог	Суб. 5, III	1845.
слог	Лаз., 801	1845.
слог	Поп. Ј. С. 1, 858	1845.
слог	Нинк. 2, 892	1846.
слог	Хаџ. 4, 1007	1846.
слог	Суб. 6, 19	1846–1847.
слог	Зах. 1, 1	1847.
слог	Дан. 2, 11	1847.
слог	Бал. 1, 8	1848.
слог	Јов. 4, 925	1849.
слог	Бал. 2, 901	1850.
слог	Цук., 4	1850.
слог	Стеј. 1, 9	1852.
слог	Тир., 6	1852.
слог	Дан. 1, 2	1851–1872.

слог	Нинк. 4, 5	1856.
слог	Дан. 5, 35	1858.
слог	Ил., 9	1860.
слог	Мих., 10	1863.
слог	Бошк. 1, 1	1863.
слог	МСТ, 4	1866.
слог	Вуј., 2	1867.
слог	Жив. 2, 5	1874.
слог	Дан. 8, 5	1876.
слог	Маг., 3	1883.
слог	Бошк. 4, 177	1887.
слог	Бошк. 5, 17	1888.
слог	Жив. 4, 19	1889.
слог	Стој. 1, 31	1891.
слог	Стој. 2, 5	1892.
слог	Нов. 4, 1	1879–1894.

Табела 11 показује потпуну термилошку уједначеност у именовану најмање и основне јединице изговора. Термин *слог* је грчког порекла, а у српски језик ушао је преко црквенословенског (Симеон 1969, под *слої*). Прва потврда у анализираном корпусу посведочена је код Ј. Дошеновића 1809. године, а овај термин употребљава и Л. Милованов у свом *Ойиѣу*, насталом 1810. године: „Слог јест једнога или више писмена једним уста јазом изговорен глас. Једно дакле или више писмена, једним отвором уста изјаснено, чини један слог” (Мил., 465).¹⁷⁶ Ипак, ни Миловановљева дефиниција *СЛОГА* није у потпуности изворна – он је највероватније допунио и прерадио појашњење овог термина из првог издања Мразовићеве граматике (1794), које је доследно пренето и у треће издање из 1811. године: „Самогласное само собою либо съ многими писмены во единъ кратъ произношеное, слогъ называется” (Мраз., 9).

Термин *слог*¹⁷⁷ доследно је коришћен у наведеном значењу кроз читав 19. век, а у употреби је и данас. Овај црквенословенизам није имао конкурентне синонимне облике, а о његовој продуктивности сведоче бројне сложенице, настале сложено-суфиксалном творбом, у чијем се саставу он налази, и то у својству друге творбене основе: *ЈЕД(И)НО-СЛОЖНИ*,¹⁷⁸ *ДВО(ЈЕ)СЛОЖНИ*, *ЋРО(ЈЕ)СЛОЖНИ*, *ЧЕТВЕРОСЛОЖНИ*, *ЋЕТЕРОСЛОЖНИ*/

¹⁷⁶ У Михајловићевим *Посрбицама* (1984) забележен је пример из 1808. године.

¹⁷⁷ О семантичком варирању овог термина уп. фусноту 94.

¹⁷⁸ Поред синтагме *РЕЧЕНИЈА ЈЕДИНОСЛОЖНА*, код М. Видаковића јавља се и описна

ПЕТОРОСЛОЖНИ, ВИШЕСЛОЖНИ и МНОГОСЛОЖ(Е)НИ. Ови придевски деривати најчешће се јављају у колокацији са лексемама *реченије*, односно *р(и)еч*: „Двоегласна и троегласнаа въ единосложныхъ реченїахъ всегда дв҃га с҃гть” (Мраз., 13); „Свака реч имаће у себи онолико слогова, колико се у њој самогласних налази, и по броју својих слогова постају речи или: *једносложне* или *вишесложне*” (Вуј., 7); „Нѣке двоесложне [...] рѣчи, добываю у свѣма падежима Множ. Числа, нарашћенѣ” (Поп. Ј., 18); „По броју слогова речи се деле на једносложне, *које имају један слој*, и *вишесложне* које имају више слогова (двосложне, тросложне, четворосложне, итд.)” (Стој. 2, 5); „По различномъ гласоударенію [...] скланяю се не само двосложне, него и тросложне, четворосложне и петоросложне рѣчи” (Нинк. 4, 28).¹⁷⁹

3. 6. Закључне напомене о граfiјској и фонетско-фонолошкој терминологији

Анализа граfiјске и фонетско-фонолошке терминологије обухватила је пет нивоа.

3.6.1. Први ниво подразумева преглед и хронолошки приказ термина за граfiјске системе, њихово етимолошко и структурно одређење. Обликом *АЛФАВИТ* именован је утврђени редослед слова у грчком писму. Овај термин забележен је само код А. Драгосављевића (1840). За латинички систем слова посведочени су облици *АБЕЦЕДА* и *АБЕЦИЈА*. Глагољско писмо именовало се русизмом одн. рускословенизмом *ГЛАГОЛИЦА*, док је у именовању најраспрострањенијег словенског писма владало термилошко шаренило. У употреби су били једночлани синонимни термини *АЗБУКА*, *АЗБУКВИЦА*, *АЗБУКОВИЦА*, *БУКВИЦА*, *КИРИЛИЦА*, *ЋИРИЛИЦА*, као и термилошке синтагме *АЗБУКА СРБА ИСТОЧНЕ ВЕРЕ*, *ЋИРИЛОВА БУКВИЦА*, *ЋИРИЛОВСКА БУКВИЦА*, *ЋИРИЛОВСКА АЗБУКА*, *СЛОВЕНСКА АЗБУКА*, *СЛОВЕНСКА БУКВИЦА* и сл. С друге стране, за латиничко писмо потврђене су само четири термилошке јединице: *ЛАТИНИЦА*, *АЗБУКА СРБА ЗАПАДНЕ ВЕРЕ*, *ЛАТИНСКА БУКВИЦА* и *ЛАТИНСКА АЗБУКА*.

3.6.2.1. Други ниво садржи хронолошки преглед, опис порекла и структуре општих термина којима се именују словни знакови и њихове гласовне реализације. Анализом је утврђено да су се писани знаци

термилошка конструкција – *РЕЧЕНИЈА ОД ЈЕДНОГА СЛОГА* (Вид. 4, 30).

¹⁷⁹ У првом издању Нинковићеве граматике из 1848. године, поред термина *СЛОГ*, у заградама се као контактни синоним јавља његов семантички еквивалент пореклом из латинског језика – *SYLLABA* (Караца 1984: 258).

азбуке у језикословним делима из 19. века термилошки одређивали као *БУКВА*, *ЗНАК*, *ПИСМЈА/ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО* (Табела 12). Сви наведени облици представљају једночлане термилошке јединице.

Табела 12: Синонимни термини којима се именују *слова*

писме (1810) – знак (1810) – буква (1810) – слово (1810) – писмја (1811) – писмо (1813)

Руски одн. рускословенски облици *БУКВА* и *ПИСМЈА* најмање су фреквентни – сваки од њих посведочен је само код тројице аутора – први код А. Мразовића, С. Мркаља и П. Соларића, а други код А. Мразовића, П. Соларића и Ј. Суботића. Оба облика већ 30-их година 19. века ишчежавају из употребе. Термини *ПИСМЕ/ПИСМО* користили су се до 70-их година, када термин *СЛОВО* постаје доминантан.

3.6.2.2. Основни елементи гласовног система који улазе у састав слогова и речи у ексцерпираним корпусу називали су се *ГЛАСОВИ* или *ЗВУЦИ*. Наведени облици су једночлане термилошке јединице домаћег порекла, а у употреби су биле чак четири њихове деминутивне форме – *ГЛАСАК*, *ГЛАСИЋ*, *ГЛАШЧИЋ* и *ЗВУЧИЋ*. Хронолошки преглед у Табели 9 показао је да се термин *ГЛАС* може сматрати доминантним у српском фонетско-фонолошком термилошком систему из 19. века, док се облик *ЗВУК* никада не јавља као једино термилошко одређење, већ искључиво као семантички конкурентан термину *ГЛАС*. У овом одељку истакнута је појмовно-термилошка неуједначеност односа „глас : слово”, која прожима читав језикословни опус у 19. веку. Ова појава проузроковала је употребу термина *ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО* у значењу 'глас' код многих граматичара (Вук, Ђ. Даничић, Ј. Бошковић итд.).

У Табели 13 приказани су синонимни називи којима се у 19. веку именовао појам *глас*:

Табела 13: Синонимни термини за појам *глас*

глас (1810) – глашчић (1810) – звук (1810) – звучић (1810) – писмја (1811) – гласак (1811) – писме (1814) – слово (1818) – гласић (1831)

3.6.3. Трећи ниво је најобимнији. У њему су описане класификације гласова и слова које су српски језикословци изложили у својим делима. Наиме, полазну тачку у овом нивоу представљала је Мразовићева класификација 42 *ПИСМЕНА* са руском одн. рускословенском терминологијом. Ову поделу су, уз делимичне измене и србизирање руских/руско-

словенских облика, преузели противници Вукове реформе П. Соларић, М. Видаковић и Ј. Поповић. Заправо, они су задржали азбучни инвентар сличан Мразовићевом, у којем је било знакова за дифтонге, двофункционалних или вишефункционалних слова, тзв. немих слова и сл. Самим тим, и класификација *ПИСМЕНА* ових језикословаца била је сложена јер је суштинске разлике међу њима требало и термилошки изразити. С друге стране, Мркаљеви и Миловановљеви чланци, настали 1810. године, ослободили су азбуку непотребног баласта који је чинио готово трећину њеног инвентара. Тако растерећена азбука садржала је знакове који нису били двофункционални или вишефункционални, те су у говору реализовали само један глас. Мркаљеву и Миловановљеву реформи усавршио је и доследно спровео Вук, те су се у тако реформисаној азбуци слова издвајала по томе „дају ли глас сама од себе или не”. Дакле, начело „један знак – један глас” довело је до бинарне поделе слова на *САМОГЛАСНА* и *СОГЛАСНА/ЗГЛАСНА/САГЛАСНА* или *ЈОЛУГЛАСНА*. Највећи број језикословаца из прве половине 19. века, чија су дела анализирана у овоме раду, противио се Вуковој реформи. Њихове класификације нису тако разгранате као Мразовићева, Соларићева, Видаковићева и Поповићева, али они начелно не одустају од *јерова*, које углавном називају *БЕЗГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* или *СЛОВИМА* (Д. Милаковић, И. Захаријевић и др.), а појединци у основним класификацијама *СЛОВА* или *ПИСМЕНА* задржавају чак и знаке за дифтонге (А. Драгосављевић, Ј. Хаџић, П. Нинковић, К. Цукић итд.). Поједини аутори (В. Радишић, Ј. Илић) покушавају са термилошким иновацијама, па се тако за ове појмове срећу називи *ЈАСНОГЛАСНО ПИСМЕ*, *ТАВНОГЛАСНО ПИСМЕ*, *ПУНОГЛАСНО СЛОВО*, али они остају на нивоу нераспрострањених термилошких јединица.

У Вуковој *Српској грамањници* објављеној уз *Српски рјечник* 1818. године први пут је описана и термилошки изражена подела *СЛОВА* на *МЕКАНА* (данас *звучна*) и *ТВРДА* (данас *беззвучна*) односно, метајезиком савремене фонетике изражено, подела сугласника по звучности. Ова класификација потврђена је затим и у „Утуку III” (1845) Ј. Хаџића, али у обрнутом значењу – он је звучне сугласнике називао *ТВРДИМ*, а беззвучне *МЕКИМ*, од кога је, по свему судећи, преузео и Ћ. Даничић, а затим и В. Вујић. Термини *САМОГЛАСНИК* и *СУГЛАСНИК*, актуелни у савременој фонетици, први пут су у оваквом грађијско-ортографском лику потврђени код Ј. Стејића (1852), мада треба напоменути и то да се код Л. Милованова још 1810. године јављају облици *САМОГЛАСНИК* и *ЗГЛАСНИК*.

Највеће појмовно-термилошке иновације у српски грађијски и фонетско-фонолошки систем увео је Ј. Бошковић. У његовим делима за-

пажа се прва класификација *САМОГЛАСНИХ СЛОВА* у реформисаном писму, као и подела *СУГЛАСНИХ СЛОВА* према месту и начину изговора. Ове поделе су преузимали и даље усавршавали његови савременици и настављачи – Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић.

3.6.4. Четврти ниво у овом поглављу обухватио је преглед и анализу термина којима су именовани органи који учествују у изговору гласова. Показало се да је од општих термина најфреквентнија синтагма *ГОВОРНИ ОРГАНИ*, настала калкирањем латинског облика *organa vocis*, мада је уочена и термилошка неуједначеност приликом именовања овог појма, односно појава различитих синонимних варијанти: *ОРУДЈА ГОВОРЕЊА*, *БЕСЈЕДНИ ОРГАНИ*, *СПРАВЕ ЗА ГОВОР*, *ОРГАНИ ИЗГОВАРАЊА* и сл. (Табела 14):

Табела 14: Синонимне термилошке синтагме којима се именује појам *говорни органи*

орудја говорења (1814) – органи говорни (1839) – органи говора (1839) – бесједни органи (1846) – говорна оруђа (1863) – справе за говор (1863) – оруђа за говор (1867) – органи за говор (1888) – органи изговарања (1894)
--

Што се тиче термина за означавање појединачних говорних органа, аутори су најчешће користили анатомске називе. Код ових форми може се констатовати термилошка уједначеност, из које се изузима једино Мркаљев термин *БИЈЕЛА ЦИГЕРИЦА*, који је код језикословаца из друге половине 19. века потиснут обликом *ПЛУЋА*, као и Новаковићева *ГЛАСНИЦА*, односно *ПИСАК*. Највећи број термина којима се именују говорни органи посведочен је код Ј. Бошковића и С. Новаковића.

3.6.5. У петом нивоу приказана је термилошка уједначеност приликом именовања појма *слој*. Црквенословенизам *СЛОГ*, настао калкирањем грчког облика, доследно су употребљавали сви језикословци у 19. веку приликом означавања најмање изговорне јединице која се састоји од само једног самогласника или једног самогласника у комбинацији са једним сугласником или више њих. Представљени су и придевски деривати у чијем се саставу овај термин налази. Наиме, српски језикословци су према броју слогова речи углавном делили на *ЈЕД(И)НОСЛОЖНЕ* – 'које се састоје од једног слога' и *ВИШЕСЛОЖНЕ*¹⁸⁰ – 'које се састоје од више слогова', међу којима се издвајају *ДВО(ЈЕ)СЛОЖНЕ*, *ТРО(ЈЕ)СЛОЖНЕ*, *ЧЕТВОРОСЛОЖНЕ* итд.

¹⁸⁰ Као синониман придеву *ВИШЕСЛОЖНИ* јавља се и облик *МНОГОСЛОЖ(Е)НИ*.

4. ПРОЗОДИЈСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА

У предстојећем поглављу најпре ће табеларно бити приказани, а затим и анализирани општи термини којима се у 19. веку именовало истицање једног слога јачином и(ли) висином гласа, одн. *акцѐнаѝѝ*. Термини за врсте таквог истицања, односно називи графичких знакова којима се обележава истицање слога, биће представљени дијаграмима код сваког језикословца који се бавио акценатским системом српског језика.

Ваљало би напоменути да ће се у овом поглављу наћи и невелики број ортографских термина, будући да су аутори рускословенских и славеносрпских приручника о језику (А. Мразовић, П. Соларић, М. Видаковић) под једним појмом – *УДАРЕНИЈЕ (ГЛАСА) / ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* подразумевали акценте (и спирите), али и друге графичке знакове попут слитне и цртице, којом се растављају речи на крају реда.

4. 1. Термини за акценат и његове врсте

Табела 15: Општи термини којима се именује акценат

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
пригласило	Мил., 468	1810.
удареније, удареније гласа	Мраз., 8, 15	1811.
гласоудареније, удареније	Сол. 1, 35, 35	1812.
гласоударење, глас, пригласило	Вук 1, 39, 39, 39	1814.
гласоудареније, удареније гласа	Вук 9, XXXVI, XXXVI	1818.
гласоудареније	Вук 22, 119 (у фусноти)	1821.
акцент	Вук 23, 342	1823–1825.
гласоудар	Вук 27, 234	1828.
натчерк	Сол. 2, СЛ 24, 16	1831–1834.
акцент	Вук 31, 440	1833.
удареније, удареније гласа	Вид. 4, 26, 31	1838.
удареније	Милак., 4	1838.
акцен(а)т	Драг., 116	1840.
акцент, удареније гласа	Суб. 2, 20, 24	1841.
гласоударење	Рад., 817	1842.

знак	Вук 35, 204	1843.
удареније, гласоудареније	Поп. Ј., 133, 136	1843.
акцент	Суб. 5, III	1845.
гласоудареније	Хаџ. 4, 1009	1846.
удареније	Зах. 1, 1	1847.
акценат, ударање гласа	Дан. 2, 18, 18	1847.
удареније	Зах. 2, 12	1850.
акценат	Дан. 3, 3	1850.
удар гласа	Цук., 38	1850.
акценат	Дан. 4, 10	1854.
акценат	Дан. 1, 1	1851–1872.
гласоудареније	Нинк. 4, 20	1856.
пригласица	Ил., 4	1860.
акценат	Бошк. 1, 7	1863.
гласоудар	МСГ, 25 (у фусноти)	1866.
акценат, пригласица, ударање гласа	Вуј., 2, 2, 2	1867.
акценат	Дан. 7, 57	1874.
акценат	Жив. 2, 11	1874.
акценат, наглас, нагласак	Маг., 8, 8, 8	1883.
акценат	Бошк. 4, 19	1887.
акценат, нагласак	Бошк. 5, 17, 17	1888.
акценат	Нов. 2, 20	1888.
акценат	Стој. 1, 34	1891.
акценат	Стој. 2, 6	1892.
акценат	Нов. 3, 6	1893.
акценат, наглашавање, наглашивање	Нов. 4, 30, 30, 39	1879–1894.

4.1.1. У поглављу „Општи језикословни термини” истакнуто је да А. Мразовић посебну целину у својој граматици поклања *ПРОЗОДИЈИ* или *ГЛАСОУДАРЕНИЈУ*, у којој дефинише ову језикословну дисциплину и, између осталог, износи правила о дугим и о кратким слоговима. Тако су, према Мразовићевом одређењу, увек дуга *ДВОЕГЛАСНАЈА* и *ТРОЕГЛАСНАЈА ПИСМЕНА* у једносложним речима, узвици *ох* и *ах*, док су увек кратки предлози *во*, *до*, *за*, *ка*, *на* итд., речце *не*, *ни*, *ли*, *же*, *да*, *но* на почетку речи, завршни слогови *је*, *осѣ*, *ѿел*, *ник* у вишесложним речима итд.

Међутим, сâм опис акценатског система А. Мразовић је представио у првом поглављу своје граматике, посвећеном *ОРТОЕПИЈИ* или *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈУ*.¹⁸¹ По угледу на М. Смотричког, он најпре уводи терминолошку синтагму *ОТМЕНИ ЗНАЦИ*, којом збирно именује графичке ознаке које су се употребљавале: а) изнад речи и б) у реченици.¹⁸²

У својој монографији о црквенословенском језику, З. Ранковић истиче да су у овом језичком идиому у употреби били нарочити знаци који су се стављали изнад речи, над ред, и да се они зову *дијакритички знаци*. Систем дијакритичких знакова у црквенословенском језику формирао се у периоду 17. и 18. века, а под ових појмом подразумевали су се акценти, *сиријии*¹⁸³ и знаци скраћивања речи (*ишиле*), као и други знаци попут пајерка, слитнаје и др. (Ранковић 2011: 21).

У граматичи А. Мразовића нема посебног термина којима се именује прва група *ОТМЕНИХ ЗНАКОВА* – оних који се бележе изнад речи, али су они даље раслојени на две целине. Првој припада *СОКРАТИТЕЛНАЈА*, одн. титла, надредни знак који се бележио изнад скраћених речи, док другу групу чине *УДАРЕНИЈА*.

Термин *УДАРЕНИЈЕ* овај језикословац је такође преузео од М. Смотричког: „Ѣдаренїа ѡпреблаютсѧ въ знакѣ имѣагѡ быти измѣненїа гласа при произношенїи слѡгѣ” (Мраз., 8). Према Р. Симеону, руски одн. рускословенски облик *УДАРЕНИЈЕ* представља калк латинског термина *ictus* (Симеон 1969, под *удареније*). Наведени термин А. Мразовић често употребљава у синтагматском споју – *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*: „Сложеннаа реченїа имѣтѣ ѡдаренїе гласа всегда на напоследѣющей части сложеннагѡ рѣченїа” (Мраз., 15). Код анализираног аутора запажа се следећа терминолошка дистинкција: термином *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* он означава прозодију као науку, док термином *УДАРЕНИЈЕ*, односно терминолошком

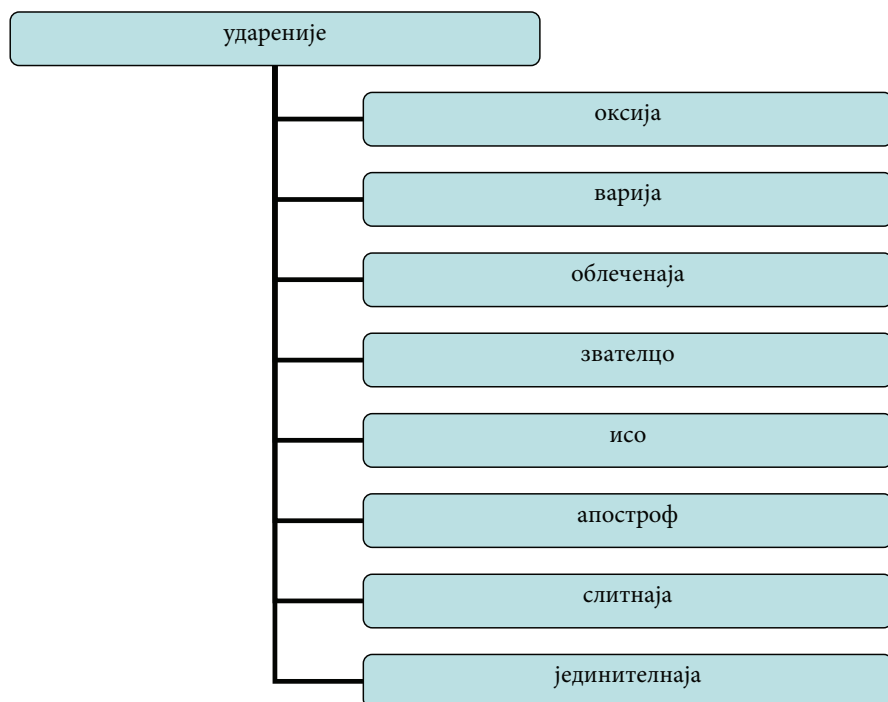
¹⁸¹ Акценатски систем представљен у граматичи А. Мразовића изложила је у својој монографији и З. Радуловић (1990: 37). Иако је ауторка у својој студији јасно раздвојила поглавља посвећена ортоепији и прозодији, остаје нејасно зашто је акценатски систем из Мразовићеве граматике наведен у прозодијском делу када га је Мразовић обрадио у ортоепском.

¹⁸² У другу групу Мразовићевих отмених знакова, одн. оних који се употребљавају у реченици, спадају интерпункцијски термини – *ЗАПЛАТАЈА*, *ТОЧКА СО ЗАПЛАТАЈА*, *ДВОЈЕТОЧИЈЕ* и сл. Комплетна анализа ортографске терминологије остаје као подстицај за наредно истраживање.

¹⁸³ „Спирити, одн. *spiritus asper* и *spiritus lenis*, дословно ’оштри’ и ’благи дах’, на иницијалним вокалима означавали су у старогрчком почетну аспирацију, док се у старословенском, а то значи и у старосрпском, то свело на механичко преузимање, јер је већ у време настанка старословенске писмености и у грчком правопису ово био анахронизам” (Јовановић Г. 1998: 13, у фусноти).

синтагмом *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*, именује знак којим се у речи означава промена гласа при изговору слога.

У даљем тексту он наводи осам врста *УДАРЕНИЈА*: *ОКСИЈА*, *ВАРИЈА*, *ОБЛЕЧЕНАЈА*, *ЗВАТЕЛЦО*,¹⁸⁴ *ИСО*, *АПОСТРОФ*, *СЛИТНАЈА* И *ЈЕДИНИТЕЛНАЈА* (Мраз., 10).

Дијаграм 38: Врсте *ударенија* код А. Мразовића (1811)

У својој монографији о развоју акценатске мисли у Србији и Црној Гори до 1850. године. З. Радуловић констатује да је у питању пренос и опис акценатског система из грчког језика у црквенословенски, при чему су „дословно преузети и одговарајући термини” (1990: 37). Ипак, чини се да је Мразовићева класификација *УДАРЕНИЈА*¹⁸⁵ далеко сложенија, будући да нису сви његови називи акцената грчког порекла.

¹⁸⁴ Овде би се могло претпоставити да је у питању штампарска грешка и да овај облик треба да гласи *ЗВАТЕЛНО*. Међутим, треба напоменути да је и у издању Мразовићеве граматике из 1821. године такође посведочен облик *ЗВАТЕЛЦО*. Такође, приликом описа спирита у црквенословенском језику, З. Ранковић је такође користио термин *ЗВАТЕЛЦО* (2011: 21).

¹⁸⁵ Термин *УДАРЕНИЈЕ* јавља се у Михајловићевим *Посрбицама* (1984) и поткрепљен је примером из 1794. године.

Термине *ОКСИЈА*, *ВАРИЈА* и *ОБЛЕЧЕНАЈА* А. Мразовић је преузео из граматице М. Смотричког.¹⁸⁶ Облици *ОКСИЈА* и *ВАРИЈА* грчког су порекла. Оба термина посведочена су код В. Михајловића, са првим потврдама из 1726. године.¹⁸⁷ Међутим, ови облици јављају се у српским споменицима већ од друге половине 13. века, а потврђени су и у *Сказанију о ѱисменех* Константина Филозофа из 15. века, у којем је *ОКСИЈА* означена као 'оштра', а *ВАРИЈА* као 'тешка сила гласа' (Јовановић Г. 1998: 13). Смотрички (1619/2000: 146) поред ових облика наводи и њихове руске одн. рускословенске синониме – *ОСТРАЈА* и *ТЛШКАЈА*, али су код А. Мразовића у употреби само термини грчкога порекла. С друге стране, за трећу врсту *УДАРЕНИЈА* А. Мразовић од М. Смотричког преузима само руску одн. рускословенску форму *ОБЛЕЧЕНАЈА*, која представља превод грчког термина *ѱерисѱомени* (*ѱерисѱомена*).¹⁸⁸

Четврту врсту *УДАРЕНИЈА* А. Мразовић је назвао *ЗВАТЕЛЦО*. Према З. Ранковићу, у питању је термин којим се у црквенословенском језику именовао спирит и овај знак није имао гласовну вредност. Спирит је, међутим, могао стајати заједно с акцентом – *ОКСИЈОМ* или *ВАРИЈОМ* (Ранковић 2011: 21). Свезе ових знакова имају посебне називе, те тако код А. Мразовића пету врсту *УДАРЕНИЈА* представља *ИСО*,¹⁸⁹ односно веза спирита и *ОКСИЈЕ*, а шесту – *АПОСТРОФ*,¹⁹⁰ веза спирита и *ВАРИЈЕ*.

¹⁸⁶ У својој *Грамаџици црквенословенској језика* З. Ранковић запажа да у црквенословенском језику постоје три акценатска знака – *ошѱри акценатѱ* (*оксија*), *ѱешки акценатѱ* (*варија*) и *камора* (*ѱерисѱомени* или *облеченаја*) (2011: 21). Олга Недељковић пак у својим радовима користи форму *ѱерисѱомена* (1965; 1975).

¹⁸⁷ Михајловић (1972; 1974) наводи да је термин *ВАРИЈА* латинског, а термин *ОКСИЈА* грчког порекла. Међутим, оба облика посведочена су у грчко-хрватском речнику Стјепана Сенца, те се могу сматрати грецизмима (Сенц ³1910).

¹⁸⁸ У црквенословенској грамаџици овај акценат се назива још и *камора* (Ранковић 2011: 21).

¹⁸⁹ Овај облик грчког порекла такође је посведочен код В. Михајловића (1972), као и у речнику С. Сенца (³1910).

¹⁹⁰ У анализираном корпусу из 19. века интернационализам грчког порекла *АПОСТРОФ* најчешће означава запету изнад реда за означавање изостављеног слова (углавном *танког* или *дебелог јер*). Уп. „Глаголи кои се окончавају на ремѱ [...] у причастиу дѱйствиельномѱ прошастомѱ избацуу оно послѱ р стоѱе е, коѱга мѱсто заузима апострофѱ” (Милак., 155). У овом значењу потврђен је и у Михајловићевом речнику (1972), са првом потврдом из 1726. године, а посведочен је и глагол *АПОСТРОФИРОВАТИ СЕ* у значењу 'означити апострофом' (поткрепљен примером из француско-славеносрпске граматице Јоакима Вујића, из 1805. године). Као семантички конкурентни термину *АПОСТРОФ* јављају се још и облици *ПАЈЕРИК*, *ЈЕРИК*/*ЈЕРОК* или *ЦРВИѱ*. Уп.: „Србљѱ неѱмајуѱи издавна правога гласа у ѱзыку за ѱ на краю, служилису се кадѱ сѱ еднѱмѱ кадѱ сѱ другѱмѱ безѱ строгаѱ разликованѱ, докѱ иѱ нису после са ерикомѱ и пасрикомѱ заменули” (Хаѱ. 1, 294); „Срокѱ [...] се по својој природѱ онде пише, гдѱ писме недостаѱ” (Суб. 2, 22); „Треба ли писати [...] *Грамаџицима Србским*’ са црвиѱем или безѱ црвиѱа” (Хаѱ. 2, 428).

Као седму врсту *УДАРЕНИЈА* А. Мразовић наводи *СЛИТНАЈУ* – дијакритички знак који се ставља изнад слова <й> да означи његову краткоћу и гласовну вредност /j/. Осма, и последња врста *УДАРЕНИЈА* код анализираног аутора названа је *ЈЕДИНИТЕЛНАЈА*, а она служи „кѣ сопраженію въ двѣ стрѣки раздѣленныхъ реченій. Н. п. чело - вѣкъ” (Мраз., 10). По свему судећи, у питању је ортографски термин, односно цртица која се пише приликом растављања речи на крају реда. Будући да се овај знак не бележи изнад слова у речи нити утиче на његову гласовну вредност, стаје нејасно зашто га је А. Мразовић уврстио у своју класификацију.

Након анализе Мразовићевих врста *УДАРЕНИЈА (ГЛАСА)*, могло би се закључити да је овај језикословац под наведеним термином подразумевао не само акценатске, већ и ортографске знакове.

4.1.2. Детаљан опис акценатског система српског језика први пут је изложен почетком 19. века, у *Оиѣиу* Л. Милованова.¹⁹¹ Теорија акцената Л. Милованову је била неопходна како би отпочео своју расправу о стиховима у српском песништву. Његова основна намера била је да у свом делу пропише метричка правила по којима ће се ондашњи стихотворци управљати. Да би то могао учинити, он најпре говори о слоговима у српском језику – према дужини, дели их на *КРАТКЕ*, *ДУГЕ* и *ОПШТЕ*¹⁹², а затим укратко представља графичке знакове (*ОСОБНЕ ЗНАКЕ*) за њихово обележавање, које назива *ПРИГЛАСИЛИМА*.¹⁹³

„По несрећи и на штету Србске књижевности писмена, која би само знаци прости гласова бити морала, уврзла су се у главу скоро свима списатељима, да она и ову службу одправљати, то јест различност дужине гласа или изговора означивати имају: али ово могу прекрасно њеки знаци особни извршавати; и дуге слоге од кратки, и дуге опет међу собом разликовати. Како се зову међу собом ови особни знаци, и колико и је?

О знацима предаје нам науку Писменица: Но будући да наш језик јоште до сад Писменицу своју на свјет издану видити жели, зато овде нешто мало о знацима овима особнима споменути нужно ми се види. Ове знакове именујем пригласила” (Мил., 468).

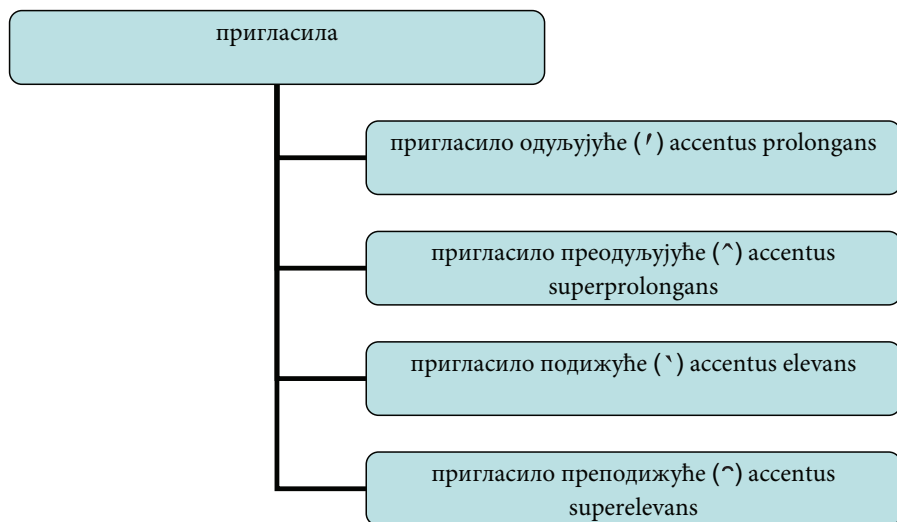
¹⁹¹ О доприносу Л. Милованова развоју акценатске и метричке теорије код Срба писали су Јб. Томић (1982), М. Караца (1984: 97–98) и М. Богдановић (2014).

¹⁹² Под *ОПШТИМ СЛОГОВИМА* Л. Милованов је подразумевао оне које „искусни пјесмословци сад на мјесто дугог, сад на мјесто кратког поставити се може” (Мил., 467).

¹⁹³ Термин *ПРИГЛАСИЛО* јавља се у *Посрбицама* В. Михајловића (1984) и поткрепљен је примером из Миловановљевог *Оиѣиу*.

За сâм појам *АКЦЕНАТ* Л. Милованов је, уместо руског одн. рускословенског термина *УДАРЕНИЈЕ*, створио нов термин – *ПРИГЛАСИЛО* (Караца 1984: 97). Да је овај облик Миловановљева креација сведочи и РЈАЗУ, у којем се под овом одредницом наводи једино пример из *Ойиѿѿа*. У раду М. Караце термин *ПРИГЛАСИЛО* тумачи се као дериват од именице *ѿлас* (Караца 1984: 97). Ако се има у виду да је у РЈАЗУ посведочена лексема *ѿриѿлас* у значењу 'начин изговарања', са потврдама још из 17. века, вероватније је да је ова именица послужила као мотивна реч Л. Милованову за извођење термина *ПРИГЛАСИЛО*.

На самом почетку 19. века – 1810. године, Л. Милованов поставља важан темељ акценатској теорији код Срба издвајањем четири типа *ПРИГЛАСИЛА*.¹⁹⁴

Дијаграм 39: Акценатски систем Л. Милованова (1810)

¹⁹⁴ Практично у исто време кад је Л. Милованов писао *Ойиѿѿ*, хрватски језикословац Ш. Старчевић ствара своју *Ричословицу*, објављену 1812. године, у којој такође уочава четири врсте акцента. Без обзира на то што ниједан од ове двојице аутора није потпуно тачно описао акценатски систем свог матерњег језика, они су ипак ударили темеље обележавања четвороакценатског система новоштокавских говора. Ипак, Миловановљев допринос могао би се сматрати значајнијим, будући да је створио и термине за наведене акценте, док се Ш. Старчевић задржао само на опису (уп. Караца 1984: 73; Ивић П. 1998: 177, у фусноти).

Своју акценатску поставку Л. Милованов поткрепљује двома групама примера:

„Данас видила се једна дуџа.

Ја сам видео много дуџа.

Ова ми је хаљина дуџа.

Ја неимам много дуџа. Или:

Прешао је преко много вџда.

И зна добро шта је вџда.

Јучер својега коња вџда.

Данас своју жену вџда” (Мил., 468).

На основу Миловановљевих примера, Маријана Богдановић (2014: 338) интерпретира његову акценатску теорију на следећи начин: Миловановљево ПРИГЛАСИЛО ОДУЉУЈУЋЕ одговара данашњем дугоузлазном акценту, ПРИГЛАСИЛО ПРЕОДУЉУЈУЋЕ одговара дугоузлазном акценту испред неакцентованог дугог слога, ПРИГЛАСИЛУ ПОДИЖУЋЕМ пандан је данашњи краткоузлазни акценат, а ПРИГЛАСИЛУ ПРЕПОДИЖУЋЕМ дугосилазни.

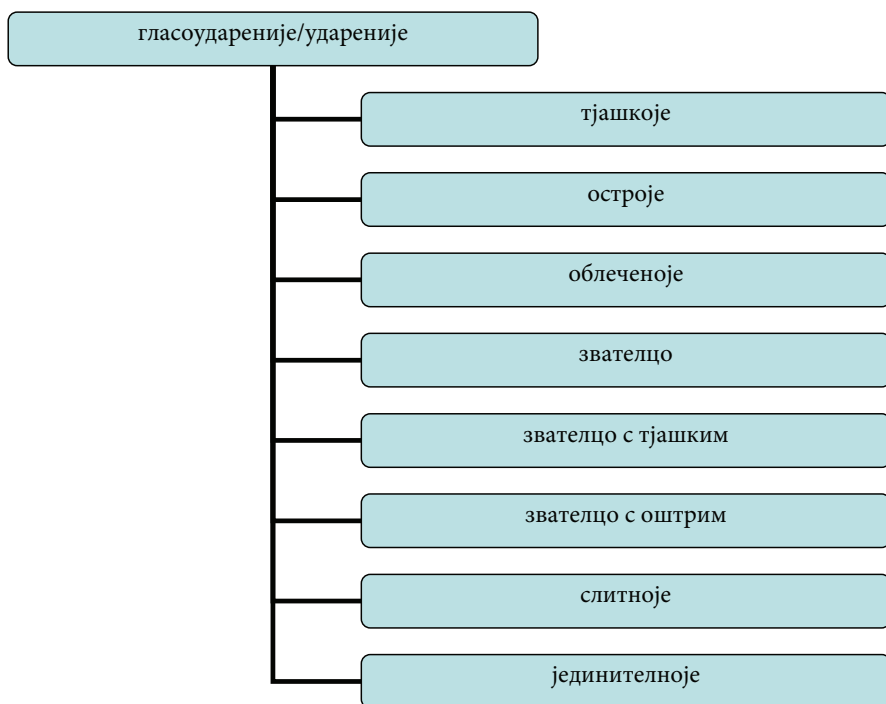
Дакле, ако се четвороакценатски систем Л. Милованова упореди са савременом теоријом акцената, може се запазити да његовој поставци недостаје термин, графичка ознака и пример за краткосилазни акценат.¹⁹⁵ Такође, поста акценатска дужина у Миловановљевој теорији није посебно истакнута – он је сједињује са дугоузлазним акцентом и обележава их једним знаком који именује ПРИГЛАСИЛО ПРЕОДУЉУЈУЋЕ. Овај, тзв. „двослоговни акценат”, којим је обухваћена прозодијска изражајност двају слогова, са становишта савремене акценатске теорије није допустив, што су, уз непостојање краткосилазног акцента, теорији Л. Милованова критичари узимали као највећу слабост (Томић 1982; Богдановић 2014: 339). Ипак, Л. Милованову не могу се оспорити заслуге за прве темељите теоријске поставке и систематски опис акценатске структуре новоштокавских говора.

4.1.3.1. Мразовићев приказ акценатског система рускословенског језика применио је у своме *Буквару* П. Соларић, али уз делимично другачију терминологију. У одељку „Познаніе СѢтмѣнныхъ Знакѣвъ”, које

¹⁹⁵ Ипак, ваља напоменути да Л. Милованов у једној напомени бележи како му се чини да међу кратким акцентима ипак постоји извесна разлика, али он не успева да је дефинише: „По мојој мисли не могу и [кратке слокове – прим. А. М.] раздвоити премда ми се њека разлика међу њима чини, н. п. црвен, roth, ruber : црвен, die Rōthe, rubog. Разлика ова бива од туд, што први слог у другом случају нешто уимље, особито од дугачког до себе стојећег слога” (Мил., 465–466).

се односи на графичке знаке, и П. Соларић најпре издваја оне који се бележе у речима: „Таковіи называюсе Гласоудареніа или самѡ Удареніа, и постављаюсе надъ самогласными писмены въ указаніе измѣненіа гласа при произношеніи слогѡвъ” (Сол. 1, 35).¹⁹⁶ За разлику од А. Мразовића, који је *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕМ* називао научну дисциплину, П. Соларић овим термином именује именује знак којим се у речи означава промена гласа при изговору слога, а поред поменутог облика користи и Мразовићев термин *УДАРЕНИЈЕ*, преузет од М. Смотрицког.

Соларић даље у потпуности преноси осам врста *УДАРЕНИЈА* из Мразовићеве граматике, али уместо термина грчког порекла он наводи њихове руске одн. рускословенске синониме (Сол. 1, 36):

Дијаграм 40: Врсте *гласоударенија/ударенија* код П. Соларића (1812)

¹⁹⁶ По угледу на А. Мразовића, П. Соларић је у одељку о *ОТМЕНИМ ЗНАЦИМА* наводио и акценатске и правописне знаке.

Тако уместо грчких термина *ВАРИЈА* и *ОКСИЈА* П. Соларић користи поименичене руске/рускословенске придеве *ТЈАШКОЈЕ* и *ОСТРОЈЕ*, који се као преводни еквиваленти са грчког наводе и у граматичи М. Смотрицког. Облици *ОБЛЕЧЕНОЈЕ*, *СЛИТНОЈЕ* и *ЈЕДИНИТЕЛНОЈЕ* преузети су из Мразовићеве граматике, као и термин *ЗВАТЕЛЦО*, који подразумева спирите. Уместо грчких термина *АПОСТРОФ* и *ИСО*, којима је А. Мразовић означавао свезе спирита са варијом и оксијом, П. Соларић користи термилошке синтагме *ЗВАТЕЛЦО С ТЈАШКИМ* и *ЗВАТЕЛЦО С ОСТРИМ*. Иако је *ЈЕДИНИТЕЛНОЈЕ* сврстао у групу *ГЛАСОУДАРЕНИЈА* по угледу на А. Мразовића, П. Соларић осећа да овом ортографском термину ту није место, те констатује: „Єдинителное [...] нїе никаково гласосударенїе, но сл҃жи токмѣ кѣ сопр҃женїю реченїй, коѣ єднѣмѣ или множаими своими слогами преносесе вѣ єдне строке (версте) на др҃гг” (Сол. 1, 36). Наведена дефиниција овог језикословног термина потврђује закључак да је у питању ортографски знак који се бележио приликом растављања речи на крају реда.

4.1.3.2. У граматичи објављеној 1831. године, код П. Соларића се запажа назив *НАТЧЕРК*: „Гласоударавица [...] учи, давати свакому у рѣчма слогу надлежећій дугій или краткій глас, посредством надчерка” (Сол. 2, СЛ 24, 16–17). Облик *НАТЧЕРК* није посведочен ни у РЈАЗУ, ни код Р. Симеона, нити код иједног другог језикословца у анализираном корпусу, а не налази се ни у другим консултованим руским речницима. У Фасмеровом етимолошком речнику *Russisches etymologisches Wörterbuch* (1950–1958) забележен је глагол ’черкнути’,¹⁹⁷ за који се истиче да води порекло од именице ’черта’ (на српском ’црта’). Стога би се Соларићев термин *НАТЧЕРК* могао тумачити као нека врста надредног знака, графичке ознаке којима се бележио квантитет акцентованог слога.

У одељку о промени именица, П. Соларић пружа парадигме за деклинацију сва три именичка рода (као примере наводи лексеме ’богослов’, ’глава’ и ’пиво’):

„Число Единствѣнно

Им:	Богослов	Глава,	пиво
Род:	ва	ве	ва
Дат:	ву	вы	ву
Вин:	ва	ву	во
Зв: о!	ве	во	во
Тѣ:	вом	вом	вом
Ск:	ву	вы	ву.

¹⁹⁷ У значењу ’написати неколико речи’.

Число Множесѣвенно

Им:	Богословы	Главе	пива,
Род:	wá	вá	вà
Дат:	wm	wm	wm
Вин:	ве	ве	ива
Зв: о!	вы	ве	ива
Тѣ:	вами, вы	вами	вами, вы
Ск:	wm	вам	wm” (Сол. 2, СЛ 24, 23)

а затим даље запажа:

„Овде треба добро пазити на Надчерке, и по њима гласоударати, такође на писмена w, є, и Надчерк сведенный (˘) у множественном числу: ерь медьу: Богослова и Богословà, Богослове и Богослове, Богословом и Богословwm; Глава и Главà, Главе и Главè, Пива и Пивà, Пивом и Пивwm; посвуда другоячіє є значеніє” (Сол. 2, СЛ 24, 24).

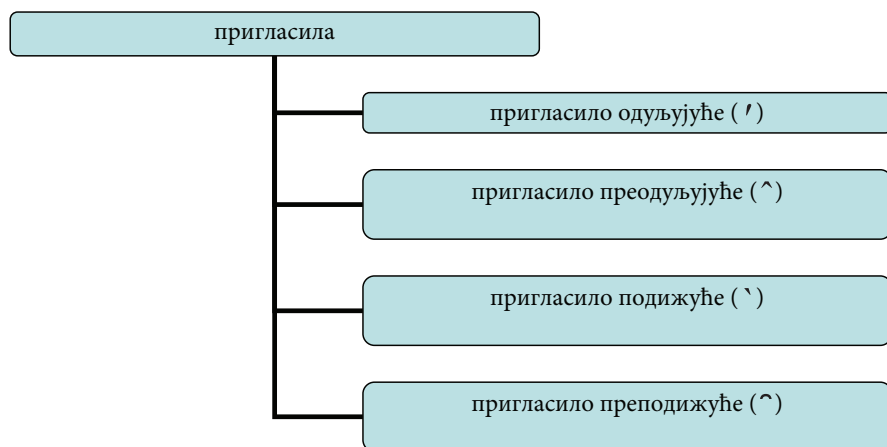
Поређење примера којим П. Соларић илуструје *НАТЧЕРК СВЕДЕНИ* (*Пива и Пивà*) са именичком парадигмом коју је навео на претходној страници доводи до закључка да облик *Пива* представља ном. мн., а облик *Пивà* ген. мн. Иако овај аутор у даљем тексту не помиње акценатске знаке, представљени примери указују на то да би у савременој акценатској терминологији Соларићевом *НАТЧЕРКУ СВЕДЕНОМ*, по свему судећи, могао одговарати дугосилазни акценат. Графичка ознака ` на крају речи, за коју није посведочен термин, могла би се тумачити као знак за обележавање неакцентованог дугог слога, али проблем представљају примери *Главе и Главè*, за које се не може са сигурношћу утврдити које падежне облике представљају (ген. јд., ном. мн, акуз. мн. или вок. мн.), будући да у парадигми именице *їлава* коју П. Соларић наводи ниједан од поменутих облика није обележен знаком `.

Поред представљених термина, у цитираном одломку из Соларићеве граматике налази се и један глагол с термилошким значењем. У питању је облик *ГЛАСОУДАРАТИ*, највероватније скован према руском одн. рускословенском облику *ГЛАСОУДАРЕНИЕ* или према синтагми *УДАР(ЕНИЕ) ГЛАСА*.

4.1.4.1. У одељку под насловом „О гласоударенју” Вук у *Писменици* бележи: „Свака рич состоїсе из їеднога, или из више слогова; но ови слогови како уговору, тако и читанју неизговарају се свуд їеднаким гласом, него се на неким слоговима глас манье или више продужује, на неким пак скраћује, а на неким подиже” (Вук 1, 39). На основу наве-

деног примера може се запазити да је термином *ГЛАС*, поред основног елемента говора (уп. поглавље „Графијска и фонетско-фонолошка терминологија”), означавао и акценат, одн. истицање једног слога јачином и(ли) висином гласа. У прилог наведеној тврдњи сведочи још један пример из Вукове *Писменице*: „Пригласило одуљујуће (') нужно је поставити код риечи које су по писанју једнаке с другим риечима, а позначењу и по гласу различне” (Вук 1, 41).

Графичке знакове којима се то истицање бележи Вук је у *Писменици* именовао Миловановљевим термином – *ПРИГЛАСИЛА*: „Зато су измисљени неки знаци, с којима се назначује то премјенивање гласа. Такова знака имају 4 и именују се пригласила” (Вук 1, 39). У србистичкој литератури често се наводи да Вук у потпуности преузима акценатски систем, а самим тим и терминологију од Л. Милованова (Белић 1998а: 106; Богдановић 2014: 340):

Дијаграм 41а: Акценатски систем у Вуковој *Писменици* (1814)¹⁹⁸

За разлику од Л. Милованова, Вук уз наведене термилошке синтагме пружа, осим примера, и кратак коментар, односно опис представљених акценатских знакова (в. Богдановић 2013: 458).

Поредећи Вуков опис новоштокавског акценатског система и мере које наводи са Миловановљевом теоријом акцената, може се за-

¹⁹⁸ О акценатском систему у Вуковој *Писменици* писала је и З. Радуловић (1990: 38). Она истиче да је Вук четири акцента преузео од Л. Милованова, али погрешно интерпретира њихова значења – за *ПРИГЛАСИЛО ПРЕОДУЉУЈУЋЕ* истиче да означава „дући силазни или неакценѿовану дужину”, а *ПРИГЛАСИЛО ПРЕПОДИЖУЋЕ* „узастѿойне дужине, двије или три почев од означеног слога па до краја ријечи”.

кључити да је Вук у *Писменици* од Л. Милованова преузео број акцената и термине којима се они именују, али да у интерпретацијама двају језикословаца постоје извесне разлике.

Милованов је, као што је већ истакнуто, под термином *ПРИГЛАСИЛО ОДУЉУЈУЋЕ* подразумевао дугоузлазни акценат (*Данас видила се једна дѹѡа* – ном. јд. именице *дѹѡа*; *Јучер своѡа коња вѡда* – 3. л. јд. аориста глагола *вѡдаѡи*). Вук овај нагласак описује на следећи начин: „Пригласило одуљујуће (‘), које се пише над оним самогласним писменом, на коме се самом, глас протеже н. п. тра́ва, ра́на, ду́га, во́з, стру́к” (Вук 1, 39). Из наведених примера запажа се један Вуков недостатак – он и једносложним речима додељује дугоузлазни акценат.

Миловановљево *ПРИГЛАСИЛО ПРЕОДУЉУЈУЋЕ* обухвата дугоузлазни акценат и поста акценатску дужину (*Ја сам видео мноѡо дѹѡа* – ген. мн. именице *дѹѡа*; *Прешао је ѡреко мноѡи вѡда* – ген. мн. именице *вѡда*). Вук, с друге стране, истиче:

„Пригласило преодуљујуће (‘), које се пише над оним самогласним писменом, на коме се глас тако верло протеже да и слѣдујућим њему самогласним писменима (ѣрбо оно по највише у среди, а рједко на крају или упочетку долази) од свога продуживања нешто предаје н. п. десет љѹди; шест ко́ња; седам ѣ́зика; и пр. Ово пригласило сваки може ласно разликовати од првога, ѣрбо прво продужује само оно ѣдно писме, над ко́им оно стои́и, а под овим се другим писме ве́ма продужује, и од продужавања свога нешто и другим њему слѣдујућим писменима предаје, као овде у ричи љѹди, ѹ предаје продужавање писмену и; у ричи ко́ња писме ђ предаје продужавање писмену а; а у ричи ѣ́зика, писме ѣ предаје продужавање писменима и и а” (Вук 1, 39–40).

Он, дакле, понавља Миловановљеву теорију и под овим термином подразумева тзв. двослоговни акценат, тј. акценат који подразумева прозодијску изражајност двају слогова – дугоузлазни са поста акценатском дужином. Једина разлика у односу на Л. Милованова је та што Вук наводи и један тросложни пример (‘седам ѣ́зика’), док су код Л. Милованова оба примера двосложна, те се тек код Вука запажа да *ПРИГЛАСИЛО ПРЕОДУЉУЈУЋЕ* може бити и „трослоговно”, односно може обухватати прозодијске карактеристике трију слогова.¹⁹⁹

Из Миловановљевих примера за *ПРИГЛАСИЛО ПОДИЖУЋЕ* М. Богдановић (2014: 338) закључује да се под наведеном терминолошком син-

¹⁹⁹ Ипак, ваља истаћи да М. Богдановић (2013: 459) запажа како Вуков пример ‘седам ѣ́зика’ није ваљан и не спада у наведену групу, јер је у питању краткосилазни акценат са двома неакцентованим дужинама, а не дугоузлазни.

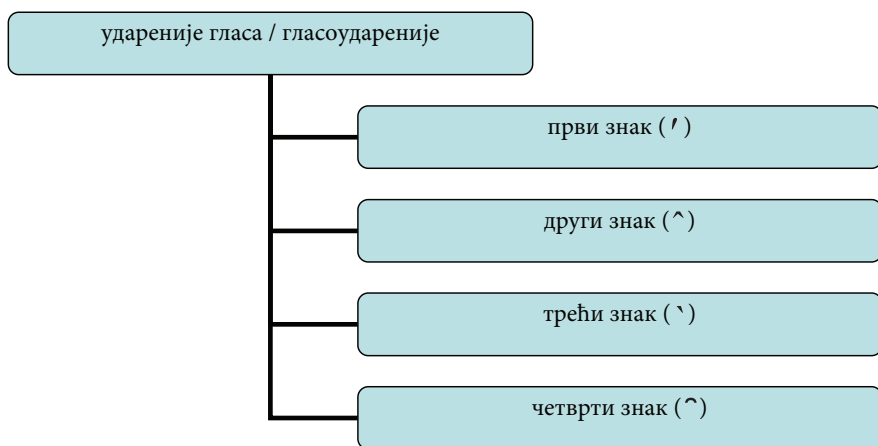
тагмом подразумева данашњи краткоузлазни акценат (*И зна добро иѿио је вѿда* – ном. јд. именице *вѿда*; *Ова ми је хаѿина дѿѿа* – ном. јд. ж. рода придева *дѿѿ*). Спорним се, међутим, може сматрати други пример, будући да су у РСАНУ облици женског и средњег рода придева *дѿѿ* наведени као акценатски дублети (*дѿѿа*, *дѿѿо*, одн. *дѿѿа*, *дѿѿо*). Стога је немогуће прецизно одредити на који је прозодијски лик ове лексеме Л. Милованов мислио. Ауторка ипак на крају закључује: „Како је овај облик наведен заједно са именицом *вода*, као пример за 'пригласило подижуће', претпостављамо да Лукино *дѿѿа* (уз неспорно *вѿда*) одговара данашњем краткоузлазном акценту. Акценатски систем Луке Милованова онда остаје без примера за краткосилазни акценат” (2014: 324).

У Вуковој *Писменици ПРИГЛАСИЛО ПОДИЖУЋЕ* дефинисано је на следећи начин: „Пригласило подижуће (‘), које се пише над оним самогласним писменом, на коме се глас мало подиже и берзо изговара н. п. нѿга, вѿда, рѿна, врѿна, кѿд, сѿд, и пр.” (Вук 1, 40). Представљени Вукови примери указују на податак да он у овој фази свог стваралаштва не разликује кратке акценте. Имајући у виду спорни пример код Л. Милованова, остаје отворена могућност да је неиздиференцираност кратких акцената Миловановљев пропуст, који је посведочен и у Вуковој *Писменици*.

За *ПРИГЛАСИЛО ПРЕПОДИЖУЋЕ* Л. Милованова може се из примера које овај аутор наводи рећи да одговара данашњем дугосилазном акценту (*Ја неѿмам мноѿо дѿѿа* – ген. јд. именице *дѿѿ*; *Данас своју жену вѿда* – 3. л. јд. презента глагола *вѿдаѿи*). Вук га описује на следећи начин: „Пригласило преподижуће (‘), које се пише над оним самогласним писменом на коме се глас мало више подиже и развучи, и од развучења мало слѣдујућем писмену предаје н. п. благо, драго, злато и пр” (Вук 1, 40). Анализирајући Вукове примере, видљиво је да и код њега *ПРИГЛАСИЛО ПРЕПОДИЖУЋЕ* има вредност дугосилазног акцента, али Вуков теоријски опис овог нагласка није адекватан, имајући у виду извесну постацкентску дужину коју он осећа, а која је у наведеним примерима сувишна.

4.1.4.2. Четири године касније, у *Срѿској ѿрамаѿици* Вук један одељак такође посвећује акценту. Уместо посрбљеног облика *ГЛАСОУДАРЕЊЕ* из *Писменице*, он користи руски одн. рускословенски лик овог термина и одељак насловљава „О гласоударенију”, а затим у заградама наводи контактни синоним из латинског језика – *de accentu* (Вук 9, XXXVI). Овај део његове граматике писан је самостално (Караца 1984: 121). Миловановљев термин *ПРИГЛАСИЛО* Вук овде замењује русизмом

одн. рускословенизмом *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* или термилошкоком синтагмом *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*: „Које ријечи на ком слогу имају који знак гласоударенија, то ће се по времену одредити у граматикама” (Вук 9, XXXVI); „У Српском језику имају 4 различна ударенија гласа, и по њима су ево начињена 4 знака” (Вук 9, XXXVI):

Дијаграм 41б: Акценатски систем у Вуковој *Српској граматичици* (1818)

Вук, дакле, одбацује Миловановљеве термине, те тако *иријласило иодижуће* постаје *ПРВИ ЗНАК*, *иријласило одуљујуће* *ДРУГИ*, *иријласилу ирейодижућем* одговара *ТРЕЋИ*, а *иријласилу иреодуљујућем* *ЧЕТВРТИ ЗНАК*. Значајна новина коју Вук уводи у овом делу јесте употреба посебног знака (˘) за краткосилазни акценат (Ивић П. 1966: 71), којем није доделио посебан назив: „Глас је првога знака (') двојак, које се особито може познати у једнаким ријечима²⁰⁰ [...] зато сам ја у оваковим ријечима метнуо два знака (˘) ће се оштрије изговара” (Вук 9, XXXVI). Ипак, Вук у разликовању кратких акцената ни у овом делу није био доследан. Њему се чинило да је разлику између двају кратких акцената потребно обележити само код хомонима (нпр. *ја̀рица* и *ја̑рица*) или у случајевима када се оба акцента јављају у различитим облицима исте речи (нпр. *во̀да*, *во̀де*, али *во̑ди*, *во̑ду*) (Ивић П. 1966: 71).

У чланку „О језику Јована Рајића и Атанасија Стојковића”, насталом између 1823. и 1825. године, Вук употребљава интернационализам латинског порекла *АКЦЕНТ*. „За чудо је да Раић у предикатима има акценте у многим ријечма по Руски, н. п. зако̀на, Гдѝна, себѐ” (Вук 23, 342).

²⁰⁰ Под *ЈЕДНАКИМ РИЈЕЧИМА* Вук подразумева хомониме.

У речнику Р. Симеона као прва потврда за овај термин наводи се Даничићева *Мала српска грамаџица* из 1850. године (Симеон 1969, под *акцентѝ*), док у РЈАЗУ изостаје одредница *акцен(а)ѝ*. С друге стране, М. Караца региструје овај термин код Вука, али тек 1850. године, у чланку „Главна правила за јужно нарјечје”.

Интернационализам *АКЦЕНТ* Вук је, поред наведених дела, употребио и у Предговору Миловановљевог *Оѝиѝу* из 1833. године: „Може бити да би се према Грчкој просодији могло казати, да је на првом слогу акцент, а други слог је дугачак” (Вук 31, 440). Поред наведених термина, код Вука се среће и облик *ГЛАСОУДАР*.²⁰¹ Говорећи о непостојаном /а/, он истиче: „Млога имена (и суштествителна и прилагателна) имају пред посљедњим полугласним словом А, које се у свему даљем употребљавању (кад самогласно слово дође после полугласнога) избацује. Ово је А свагда без гласоудара” (Вук 27, 234).

Из свега наведеног запажа се да у Вуковим делима влада терминолошко шаренило у именовању акцента. Он, с једне стране, за истицање слога јачином и(ли) висином гласа користи пет термина – *ГЛАСОУДАРЕЊЕ*, *ГЛАС*, *ГЛАСОУДАРЕЊИЈЕ*, *АКЦЕНТ* и *ГЛАСОУДАР*. С друге стране, графичке знаке којима се то истицање бележи Вук најпре назива Миловановљевим термином *ПРИГЛАСИЛО*, док од 1818. године у овом значењу користи термин *ЗНАК*.

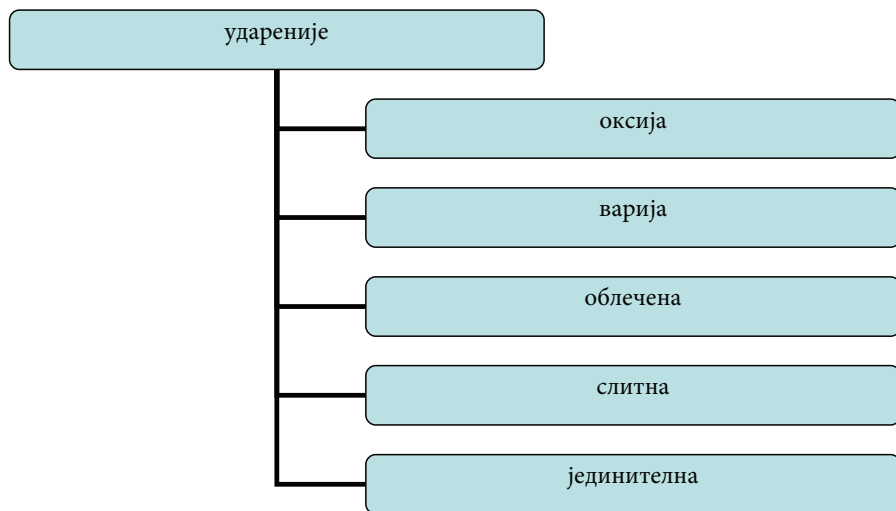
4.1.5. Видаковић у својој граматици у потпуности преузима Мразовићев концепт, те тако и он посебно поглавље посвећује *ПРОЗОДИЈИ* или *ГЛАСОУДАРЕЊИЈУ*, у којем дефинише ову језикословну дисциплину и, баш као и А. Мразовић, износи правила о дугим и о кратким слоговима.

Ни у теоријском опису акценатског система М. Видаковић није био самосталан – попут А. Мразовића, представио га је у првом поглављу своје граматике, посвећеном *ОРТОЕПИЈИ* или *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈУ*, као врсту знакова који се употребљавају изнад речи, као обележје промене гласа при изговору слога: „Ударенія употребляюсе ко измѣненію гласа произношећи слоге” (Вид. 4, 26). По угледу на А. Мразовића, и М. Видаковић термин *УДАРЕЊИЈЕ* често употребљава у синтагматском споју – *УДАРЕЊИЈЕ ГЛАСА*: „Реченія сложена имаю удареніе гласа свагда на послѣдной части сложеннога реченія” (Вид. 4, 31). Будући да је овај језикословац практично преузео већи део Мразовићеве граматике, посрбивши његов рускословенски језик, и код М. Видаковића се запажа терминолошка ди-

²⁰¹ Термин је посведочен у *Посрбицама* В. Михајловића (1982), али са потврдом из 1846. године.

стинкција облика *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* и *УДАРЕНИЈЕ* / *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА* – он првим термином именује прозодију као науку, док другим означава акценат.

Једина разлика у односу на А. Мразовића је та што М. Видаковић упрошћава рускословенски акценатски систем, наводећи пет врста *УДАРЕНИЈА* (Вид. 4, 26–27):

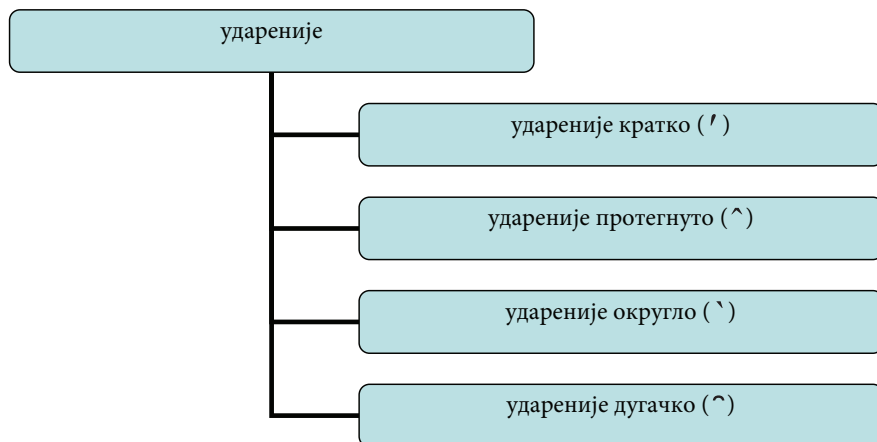
Дијаграм 42: Врсте ударенија код М. Видаковића (1838)

Видаковић је задржао Мразовићеве термине за акценте: два грчког (*ОКСИЈА* и *ВАРИЈА*) и један руског одн. рускословенског порекла (*ОБЛЕЧЕНА*). Код овог последњег запажа се одбацивање Мразовићевог руског одн. рускословенског номинативног наставка *-ја* (*ОБЛЕЧЕНАЈА* → *ОБЛЕЧЕНА*).

Међу Видаковићевим врстама *УДАРЕНИЈА*, за разлику од А. Мразовића и П. Соларића, не налазе се спирити – *ЗВАТЕЛЦО*, а самим тим нема ни спојева спирита са оксијом и варијом – *ИСО* и *АПОСТРОФ*.

Еволуција термина, која се огледа у процесу србизирања финалне руске одн. рускословенске секвенце /ja/, огледа се и у Видаковићевим терминима *СЛИТНА* и *ЈЕДИНИТЕЛНА* (уп. Мразовићево *СЛИТНАЈА* и *ЈЕДИНИТЕЛНАЈА*).

4.1.6. *Србска љраммаѣика* Д. Милаковића не доноси термилошке новине у именовању графичког знака којим се бележи акценат у речи. Попут већине својих претходника, и овај аутор тај знак назива *УДАРЕНИЈЕМ*: „У србскимa рѣчимa изговараю се неки слогови оштро а неки протегнуто, и за означенѣ те разлике имаю чeтыри ударенiя” (Милак., 4).

Дијаграм 43: Акценатски систем Д. Милаковића (1838)

Анализирајући Милаковићеве граматичке мисли, В. Гутков наводи да је у овом Милаковићевом одељку уочљив утицај Вукове *Српске љрамаишке* из 1818. године (Гутков 1974–1975: 59). Ову тврдњу преузима и З. Радуловић (1990: 38). Поређење Милаковићеве акценатске теорије са Вуковом из 1818. године ипак даје нешто друкчије резултате. Милаковић је, наиме, из Вукове *Српске љрамаишке* преузео само број акцената и њихове графичке ознаке, али не и термине којима је Вук те ознаке именовао. Тако Вуков *ПРВИ ЗНАК* код Д. Милаковића постаје *УДАРЕНИЈЕ КРАТКО*, *ДРУГИ ЗНАК* одговара *УДАРЕНИЈУ ПРОТЕГНУТОМ*, *ТРЕЋЕМ* је пандан *УДАРЕНИЈЕ ОКРУГЛО*, а *ЧЕТВРТОМ ЗНАКУ* – *УДАРЕНИЈЕ ДУЉАЧКО*. Такође, упоредном анализом Вуког теоријског описа акценатског система са Милаковићевим запажа се разлика у појашњењу *ТРЕЋЕГ ЗНАКА*, односно *УДАРЕНИЈА ПРОТЕГНУТОГ*. Док Вук овај акценат описује као знак који „стоји над оним словом, ђе се глас као округло разлази” (Вук 9, XXXVI), Милаковићев опис се чини прецизнијим и потпунијим: „Кадъ се писме какво изговара тако протегнуто, да се у протезаню гласъ пенѣ и спушта, онда валя да надъ њимъ стои удареније округло” (Милак., 5).²⁰²

4.1.7. У делу А. Драгосављевића из 1840. године само је у једном примеру посведочен термин *АКЦЕН(А)Т*. „Све оно, што у изговору има разлику да се акцентима разлучи а што є у єзыку єднако безъ разлике, то и у писму єднако да остає” (Драг., 116).

²⁰² Такође, треба истаћи и то да многи примери које Д. Милаковић наводи уз одређене акценте припадају говору његовог дијалекатског, зетско-рашког подручја (*йодушѣ, овѣа*).

4.1.8. Четрдесетих година 19. века код Ј. Суботића запажа се конкурентна употреба интернационализма латинског порекла *АКЦЕНТ* и рускословенске синтагме *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*. Тако он у истом делу, говорећи о обличком поклапању одређених падежних форми, наводи: „Падеже, кои една писмена имаю, разликуе акцентъ и смысао” (Суб. 2, 20), али и: „Г҃ безъ тонкає, чини ми се, да ни є потребно задржати, ни [...] за разликованѣ еднаки падежа: ерѣ а.) *ѣророка* (род. ед.) разликуе удареніе гласа отъ *ѣророка* (род. множ.)” (Суб. 2, 24).

4.1.9. У чланку В. Радишића из 1842. године посведочен је посрбљени облик – *ГЛАСОУДАРАЊЕ*: „Има у Србји места, где се дає чути у народу [...] гласоударанѣ [...] налик на Црквено-Славянску просодију” (Рад., 817). Уместо црквенословенског суфикса *-ије*, овај аутор је употребио облик са српским народним *-ње*.

4.1.10. У граматичи Ј. Поповића није посвећена посебна пажња акценту. Кратко поглавље „О Слогоударенію (Prosodia)” налази се на самом крају текста и аутор у њему, по угледу на А. Мразовића и М. Видаковића, износи правила о дугим и кратким слоговима. Акценат помиње тек узгред, у једној примедби: „Србљи [...] јавно ударенія надѣ слоговы писати престали су” (Поп. Ј., 133). Дакле, Ј. Поповић је графичке знакове којима се бележило истицање слогова именовао руским одн. рускословенским термином *УДАРЕНИЈЕ*.

Међутим, ваља запазити да се Ј. Поповић у једном кратком пасусу осврће и на наглашавање речи: „Удареніе гласа, само ради означенія силе и важности, коє се поєдинымѣ рѣчма у читанію дає, называсє гласоудареніе (tonus)” (Поп. Ј., 136). Поред русизма одн. рускословенизма *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, аутор као контактни синоним у заградама наводи латински облик *TONUS*, а затим овај термин даље појашњава:

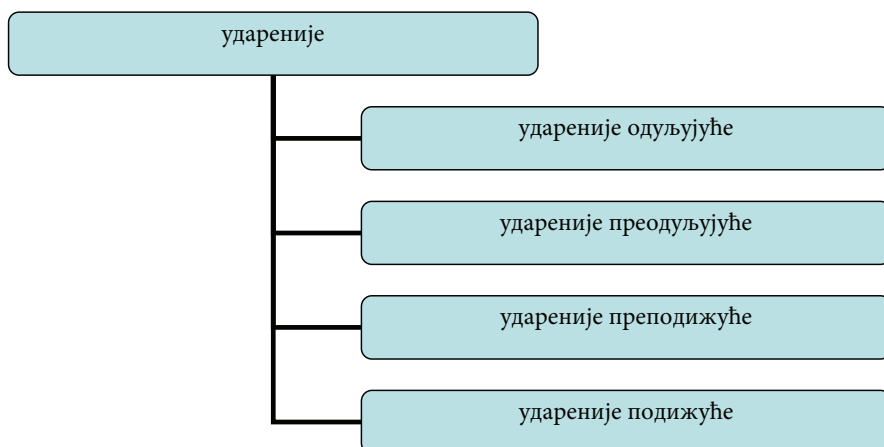
„Оно естъ особыто повышеніе гласа, съ коимѣ говореһій у цѣлой своіой бесѣди, ону рѣчь осимѣ свію веһма произноси, коіой по намѣренію своме, найвеһу важность и силу придати жели. Отуда видисє, да гласоудареніе премѣнително естъ, н. п. У овомѣ предложенію: онѣ є тебе срећна учинію, удареніе може быти четворогубымѣ образо-мѣ” (Поп. Ј., 136–137).

Наведени пасус из Поповићеве граматике имплицира да је овај аутор под *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕМ* подразумевао тзв. логички или реченични акценат.

4.1.11. Полемишући са Вуком о реформи српског писма и правописа, Ј. Хацић у свом „Утуку III” наводи: „Тако се у изговору разликує

и́и одъ и́и, добрый одъ добри и добры́, тако се разликуе *люди* одъ *люди́й* (род. множ.) [...] Но да ово ние само разлика у гласоударенію [...] доказую остала нарѣчія Славенска, у којима се яснѣ та разлика означава” (Хац. 4, 1008–1009). И овај језикословац употребљава русизам одн. рускословенизам *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* за именовање акцента.

4.1.12. У поређењу са до сада анализираним корпусом, новина у акценатској терминологији нема ни у граматици И. Захаријевића. Одељак „О словоударенію”, коме је аутор посветио непуну страницу, највероватније је писан под утицајем Вукове *Писменице*. Захаријевић на самоме почетку текста наводи да у српском језику постоје четири *УДАРЕНИЈА*, а то су: *УДАРЕНИЈЕ ОДУЉУЈУЋЕ*, *УДАРЕНИЈЕ ПРЕОДУЉУЈУЋЕ*, *УДАРЕНИЈЕ ПРЕПОДИЖУЋЕ* и *УДАРЕНИЈЕ ПОДИЖУЋЕ*.

Дијаграм 44: Акценатски систем И. Захаријевића (1847)

Захаријевићев теоријски опис акценатског система углавном је преузет из Вукове *Писменице*, с двама разликама. Прва се односи на терминологију – термин *ПРИГЛАСИЛО*, који је Вук употребљавао у *Писменици*, преузевши га од Л. Милованова, И. Захаријевић замењује руским/ рускословенским обликом *УДАРЕНИЈЕ*. Другу Захаријевићеву дистинкцију у односу на Вука из 1814. године чине примери које овај аутор пружа за *УДАРЕНИЈЕ ПОДИЖУЋЕ*. Док се код Вука запажа неиздиференцираност кратких акцената, И. Захаријевић код *УДАРЕНИЈА ПОДИЖУЋЕГ* бележи све примере са краткосилазним акцентом (*слѣва*, *врѣна*, *крѣва*).

Међутим, да је постакценатска дужина уносила забуну у језички осећај И. Захаријевића, сведочи и следећи пример из његових полемич-

ких списа из 1850. године: „Ј самъ казао, да мы имамо у гдикоймъ реч-ма два ударенія, као у речи: вѣдѣмо, ѹчѣмо” (Зах. 2, 12).

4.1.13. Ступањем Ћ. Даничића на језикословну сцену српска акценатска слика почиње се прецизирати. Иако је Вук још у *Писменици* унео краткосилазни акценат за оне примере где је та прозодијска компонента семантички релевантна (нпр. *ја̀рица* и *ја́рица*), прецизност у обележавању новоштокавских акцената донеле су Даничићеве студије (Пецо 1981: 228).²⁰³ У својој расправи *Раџ за срѣски језик и ѣравойис* (1847),²⁰⁴ млади Ћ. Даничић опредељује се за интернационални термин *АКЦЕНАТ* (Дан. 2, 18), који ће касније доследно користити у свим својим делима и који ће остати у употреби до данашњих дана. Као врстан научник, Ћ. Даничић је схватио значај термина и потребу да ниједан, поготово нови, па још и интернационални термин не буде употребљен тако да читаоца оставља у недоумици у погледу свог значења. Отуда је код њега посведочен поступак, веома цењен и у савременој науци, да се уз први пут употребљен термин експлицитно наведе његово значење (Кашић 1975: 78). Критикујући Хаџићеве идеје о морфонолошком правопису, Ћ. Даничић бележи:

„Неки ће можда повикати: али се друкчије изговара *зе́лен*, *der grüne*, а друкчије *зе́лѣн*, *das Grün*. Јест истина; али ваљда нико није толико слијеп (а овдје и не требају очи него само чисто ухо) да не види да ту нема разлике у гласу *н*, него само да се друкчије гласом удара код самогласнога *е* [...] Ово нијесу говорни гласи, но само ударање гласом или акценти, па као што ниједан народ не пише за акценте особитијех слова, тако не ћемо ни ми, него ћемо их биљежити дру-гијем знацима изнад правијех (говорнијех) гласова, гдје је од потребе” (Дан. 2, 17–18).

Интернационализам латинског порекла *АКЦЕНАТ* пре Ћ. Даничића спорадично је био у употреби код Вука, а посведочен је и у делима А. Драгосављевића и Ј. Суботића. Ипак, може се претпоставити како је Ћ. Даничић сматрао да овај интернационализам није довољно познат, будући да је већина његових претходника употребљавала руске одн. руско-словенске форме попут *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*, *УДАРЕНИЈЕ* и сл.

Године 1850. у Бечу излази његова *Мала срѣска ѣрамаѣиѣка*, не-сумњиво писана под Вуковим утицајем (Кашић 1975: 78). Ипак, како П.

²⁰³ О Даничићевом опису акценатског система писали су бројни угледни лингвисти (уп. Пецо 1970; 1981; Симић 1981; Николић Б. 1981; Бабић 1968; 1981).

²⁰⁴ Значајне прилоге о Даничићевој филолошкој аргументацији исправности Вукове реформе књижевног језика и правописа дали су А. Младеновић (1981), П. Ивић (1997) и П. Херити (1997).

Ивић запажа, у овој граматици налази се сасвим друкчија терминологија од Вукове (1966: 64). Док одговарајуће поглавље у Вуковој граматици из 1818. године носи наслов „О гласоударенију” (са контактним синонимом латинског порекла у заградама), Ћ. Даничић је такво поглавље назвао „Акценти”, не покушавајући да створи домаћи, синонимичан назив. О акцентима он каже следеће: „Акцената у Српском језику имају четири; друкчије се н.п. изговара прво *a* у ријечи *лава*, друкчије у *права*, друкчије у *маїла*, друкчије у *слава*. Од ова четири акцента прва два су дугачка, а друга два кратка” (Дан. 3, 3). Даничић затим представља графичке знакове за четири акцента, без навођења термина којима би их именовао. Врсни језикословац ишао је ка систему – речи као што су *маїла* и *слава* имају различите акценте, па то треба посебно и графички истаћи. Овога начела Ћ. Даничић ће се придржавати не само у својој граматици, већ ће то доследно спровести у у другом издању Вуковог *Српској рјечника* из 1852. године (Пецо 1981: 228). Овде би требало нагласити да је Ћ. Даничић већ 1851. године имао готов чланак „Нешто о српскијем акцентима”, објављен у Миклошичевој *Slavishe Bibliothek* (књига 1), у којем представља систематски преглед акцената у промени именица женског рода.

Даничићев рад на опису српског акценатског система, који обухвата седам чланака о акцентима објављеним од 1851. до 1872. године, сабрала је и под насловом *Српски акценџи* објавила 1925. године Српска краљевска академија.²⁰⁵ Иако је ово дело остало незаменљив извор за акцентологију српског језика (Пецо 1981: 243), у њему нема термилошких новина које се односе на именовање четири врсте акцената у српском језику. Ипак, у последњем чланку објављеном у наведеној монографији, запажа се употреба једног термина који није посведочен у до сада представљеном корпусу. У питању је именица *АКЦЕНТУАЦИЈА*, настала адаптацијом немачког облика *Akzentuation* (уп. РСАНУ, под *акценџуација*). Овај термин Ћ. Даничић употребљава у значењу ’начин, систем акцентовања’: „Pokazavši u dojakošnjim raspravama sadašnju akcentuaciju našega hrvatskoga ili srpskoga jezika, kakva je u pojedinim riječima i kako se u oblicima njihovijem mijenja, zaželjeh potražiti je li prije bila taka ili je negda bila drugačija” (Дан. 1, 237).

Занимљиво је напоменути и то да Ћ. Даничић у *Малој српској граматици* употребљавао и термилошку синтагму *СИЛА ГОВОРА*, којом је означавао тзв. логички или реченички акценат: „Ове замјенице имају

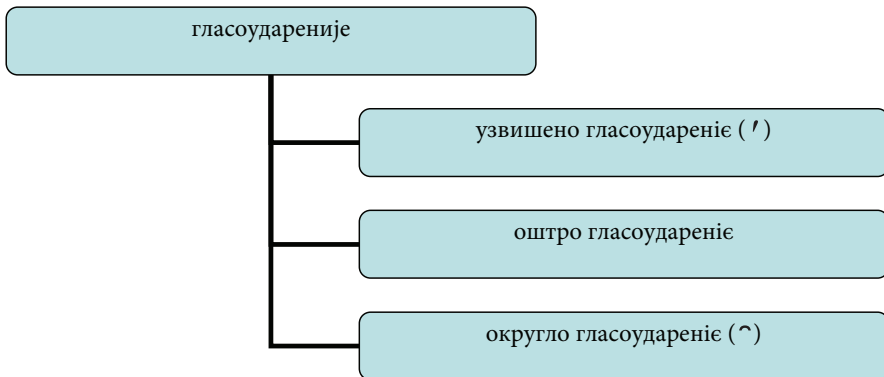
²⁰⁵ Приређивач овога издања био је М. Решетар (1925).

у гдјекојим падежима двојако, ако: *мене* и *ме*, *ѿебе* и *ѿе* [...] Прво (пуније) говори се: 1) кад је сила говора на замјеници, н. п. ја сам *ѿеби* дао, а не *њему*” (Дан. 3, 33).

4.1.14. У граматичи К. Цукића, намењеној српским основцима, такође нема одељка о акцентима. Аутор је само на једном месту, приликом описа личних заменица, употребио термилошку синтагму *УДАР ГЛАСА*. Како би појаснио разлику између акцентованих и енклитичких облика личних заменица, он истиче: „*Ме, ми, ѿе, ѿи, ѿа* [...] употребљавају се у свези сь глаголомъ, а *мене, мени, ѿебе, ѿеби, нѿа* [...] стављају се, кадъ ударъ гласа на заимену лежи, или кадъ се одвоено одъ глагола употребљавају” (Цук., 38).

4.1.15. У граматичи П. Нинковића нема засебног одељка који је посвећен акцентима. Ипак, аутор помиње акценте у поглављу о *ИМЕННИМА СУШТЕСТВИТЕЛНИМ*, односно о именицама, називајући их термином *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* (Нинк. 4, 20). Овај русизам одн. рускословенизам код П. Нинковића био је двозначан – њиме је најпре именовано део „науке о говору”, односно део граматике који се бави проучавањем акцената (уп. поглавље „Општи језикословни термини”), а затим и сâм акценат: „Суштемствителна на *лацъ*, кодь коихъ на *а* нема гласоудареніа, избацују га у свима падежима, осимъ Род. множ.” (Нинк. 4, 20).

Приликом описа врста именичких декинација, П. Нинковић помиње три врсте *ГЛАСОУДАРЕНИЈА*:

Дијаграм 45: Акценатски систем П. Нинковића (1856)

Описујући властита имена, П. Нинковић бележи: „Имена собствена двосложна, која на првомъ слогу узвишено (') гласоудареніе имају, добијају у Зват. ед. о, као: *Кѳста Косто, Пѳра Перо, Маца Мацо, Стана*

Стано, Люба Любо, и. т. д.” (Нинк. 4, 26–27). Према наведеном опису могло би се закључити да *УЗВИШЕНО ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* одговара савременом дугоузлазном акценту. Од наведене тврдње одступа једино именица *Кѡсиѡа*, на којој стоји краткосилазни акценат.

Нинковић затим наставља: „Овамо принадлеже имена, која *ошѣпро* гласоудареніе имаю, као: Јоца Зв.²⁰⁶ Јоца, Ружа Зв. Ружа, Мила Зв. Мила, и т. д.” (Нинк. 4, 27). За *ОШТРО ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* П. Нинковић није навео графички знак. Имајући у виду да је аутор изговор овог акцента означио као *ошѣпар*, могло би се претпоставити да је у питању кратак, мада два од три наведена властита имена (Јоца, Ружа) имају дугоузлазни акценат.

Лучни графички знак П. Нинковић назива *ОКРУГЛИМ ГЛАСОУДАРЕНИЈЕМ*: „Коя пак [имена] на првомъ слогу округло гласоудареніе (^) имаю, та добіяю на краю *ій*, као: сламка, сламкій, чавка чавкій, шайка шайкій, торба торбій, женка женкій, и т. д.” (Нинк. 4, 28).²⁰⁷ Наведени примери указују на то да *ОКРУГЛО ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* одговара данашњем дугосилазном акценту.

Треба још и напоменути да је на недостатке у опису акцената из Нинковићеве граматике указао још 1888. године Ј. Бошковић:

„На стр. 26 помиње се у овој граматичи ’узвишено (^) гласоудареніе’; тако исто на страни 27, ’ошѣпро’ (без знака), а на стр. 28, врста 5, ’окруїло’ (^). Још се на истој стр., у 28 врсти, вели за неке речи: ’ма какво гласоудареніе да имаю’; – али се нигде у њој не разлаже, на колико се начина може какав наш слог изговорити, гледајући на ’гласоудареніе’, и како се ова записују, а у српској граматичи (и речнику) не бележити акценте велика је мана” (Бошк. 5, 17).

4.1.16. *Срѣска ѣисменица* Ј. Илића (1860), највероватније под утицајем Вукове *Срѣске ѣрамаѣике*, доноси кратак и врло прецизан опис српског акценатског система. Будући да се код овог аутора запажају пуристичке тенденције, он се не одлучује за интернационализам *АКЦЕНАТ*, већ према Миловановљевој термину *ПРИГЛАСИЛО* кује своју терминологију изведеницу – *ПРИГЛАСИЦА*: „Лепоте ради говора свака реч има свој особити глас. Те гласове бележимо знацима, и зовемо их Пригласице. Пригласица имамо четири: две кратке (^), (^ ^), и две дуге (^), (^ ^)” (Ил., 4). Дакле, по угледу на Вукову граматику, Ј. Илић наводи графичке ознаке за два кратка и два дуга акцента, али изостају термини којима се они именују.

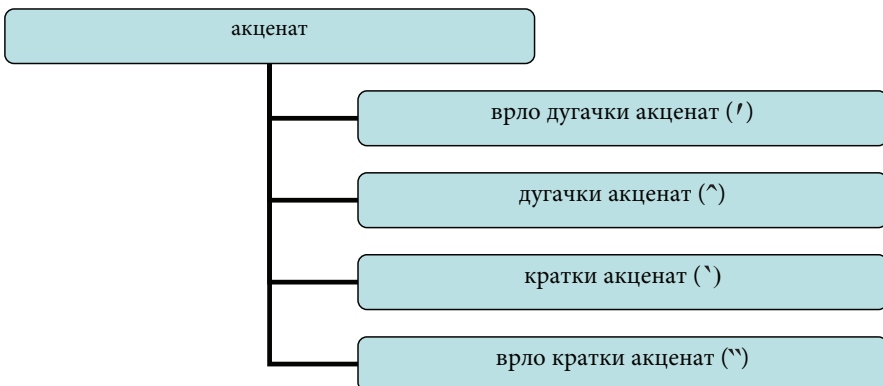
²⁰⁶ Скраћеница Зв. означава *ЗВАТЕЛНИ ПАДЕЖ*, односно вокатив.

²⁰⁷ Из наведене скупине са дугосилазним акцентима једино одудара лексема *ѣорба*, која може имати двојак акценатски лик – *ѣѡрба* и *ѣѡрба* (РМС, РСЈ).

Данашњи краткоузлазни акценат, односно своју *ПРВУ ПРИГЛАСИЦУ*, он описује на следећи начин: „На првој Пригласици мало се произдиже гласом, но тако, да се то дизање гласа у говору једва чује; н. п. *îðra* – планина” (Ил., 4). Јасна дистинкција између кратких акцената запажа се у опису наредне, *ДРУГЕ ПРИГЛАСИЦЕ*, која у савременој акцентологији одговара краткосилазном акценту: „Друга Пригласица изговара се оштро; н. п. *îðra* – хуђа, рђавија” (Ил., 4). Дугоузлазном акценту пандан је *ТРЕЋА ПРИГЛАСИЦА*, која „отеже се гласом повисоко; н. п. *ðûia* – на небу” (Ил., 4), док *ЧЕТВРТА ПРИГЛАСИЦА*, која „отеже се гласом, али се то отезање неиздиже у висину, него се обло повија и спушта; н. п. (имам двеста гроша) *ðûîâ*” (Ил., 4) одговара дугосилазном акценту и(ли) постаценатској дужини. Илић, дакле, као примере за разликовање дугих и кратких акцената наводи хомонимне облике – за кратке акценте именицу *’gòra*’ и компаратив придева *’зао’* у женском роду – *’gõри’*, а за дуге именицу *ðûia* и ген. мн. именице *ðûî*. Имајући у виду да је у последњем примеру аутор графички идентично обележио оба вокала, односно дугосилазни акценат и постаценатску дужину (имам двеста гроша *ðûîâ*), као и примере *мр̂к*, *бòс*, *сн̂ѐ*, *л̂абѹд*, *ј̂ас̂ен* чини се да ни овај језикословац није правио дистинкцију између дугосилазног акцента и неакцентоване дужине.

4.1.17. Према анализираној грађи, од 60-их година 19. века интернационализам латинског порекла *АКЦЕНАТ* постаје доминантан и готово једини у употреби код српских језикословаца.

У *Изводу I J*. Бошковић дефинише *АКЦЕНАТ* на следећи начин: „Акценти су ударања гласом или тонови на речима. Гласом се удара само на самогласна” (Бошк. 1, 7). Овај језикословац даље наводи да у српском језику постоје четири акцената.

Дијаграм 46а: Акценатски систем Ј. Бошковића (1863)

Анализа конгруентних придева у саставу термилошких синтагми представљених Дијаграмом 46а сугерише да у акценатском систему Ј. Бошковића не постоји дистинкција акцентованих слогова по квалитету. Бошковић је, наиме, акценте поделио на *ВРЛО ДУГАЧКЕ* и *ДУГАЧКЕ*, односно на *КРАТКЕ* и *ВРЛО КРАТКЕ*. Имајући у виду његов акценатски термилошки систем, може се стећи утисак да је овај језикословац разликовао само дужину и краткоћу акцентованог слога, односно да је само квантитативну дистинкцију сматрао релевантном.

Иако аутор у даљем тексту не износи теоријски опис наведених акцената, из примера које наводи се, међутим, може закључити да:

а) *ВРЛО ДУГАЧКИ АКЦЕНАТ* одговара савременом дугоулазном акценту (глава, река, писмо, рода, рука, брвно);

б) *ДУГАЧКИ АКЦЕНАТ* одговара савременом дугосилазном акценту (правда, тело, стрица, дџака, ћурка, жрвањ);

в) *КРАТКИ АКЦЕНАТ* одговара савременом краткоулазном акценту (магла, сведок, бисер, поток, ускрс, вртлог);

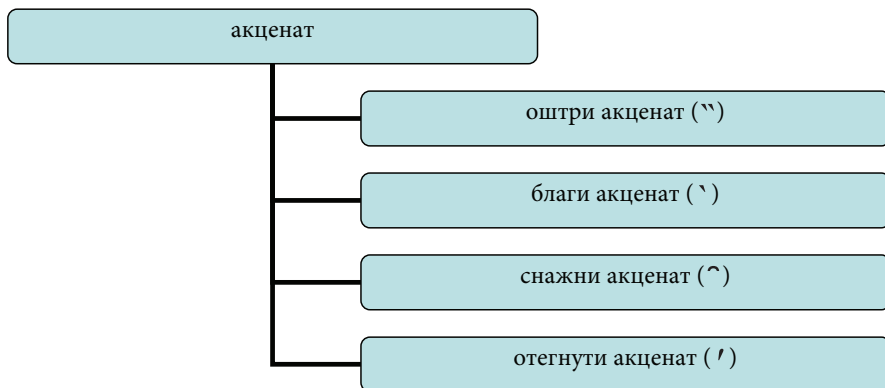
г) *ВРЛО КРАТКИ АКЦЕНАТ* одговара савременом краткосилазном акценту (слава, теме, рџка, мџре, устава, Србин).

Ваља истаћи и то да се, под Даничићевим утицајем, у Бошковићевом *Изводу II (синџакса)* јавља термилошка синтагма *ОСОБИТА СИЛА* у значењу 'реченички, логички акценат': „Кад је особита сила у подмету, онда се и он изреком каже: *Он* је паша, а *ја* сам субаша” (Бошк. 2, 2).²⁰⁸

У чланку „О непотребним туђим речима у српском говору”, објављеном 1887. године у оквиру *Скупињених сџиса I*, Ј. Бошковић износи нешто другачију акценатску терминологију: „Као што је познато, у српском језику имају четири акцента, два кратка ``` (оштри и благи) и два дуга ^' (снажни и отегнути), слава, магла – правда, глава” (Бошк. 4, 19).

Запажа се, дакле, да је Бошковић термилошке синтагме *ВРЛО КРАТКИ АКЦЕНАТ*, *КРАТКИ АКЦЕНАТ*, *ДУГАЧКИ АКЦЕНАТ* и *ВРЛО ДУГАЧКИ АКЦЕНАТ* заменио синтагмама *ОШТРИ АКЦЕНАТ*, *БЛАГИ АКЦЕНАТ*, *СНАЖНИ АКЦЕНАТ* и *ОТЕГНУТИ АКЦЕНАТ*. Вишечлане термилошке јединице *ОШТРИ АКЦЕНАТ* и *БЛАГИ АКЦЕНАТ*, по свему судећи, настале су под утицајем назива грчких спирита – *spiritus asper* и *spiritus lenis* (дословно 'оштри' и 'благи дах') (уп. Јовановић Г. 1998: 13).

²⁰⁸ У наведеном значењу код Ђ. Даничића посведочена је термилошка синтагма *СИЛА ГОВОРА*.

Дијаграм 466: Акценатски систем Ј. Бошковића (1887)

У истоме Бошковићевом делу посведочен је и интернационализам латинског порекла *АКЦЕНТУАЦИЈА*, највероватније преузет од Ћ. Даничића: „У опште гласови и облици имају своје законе, који кад се изуче, онда је готова ствар (изузимајући акцентуацију), а речник и реченице приступачније су особном и туђем утицају” (Бошк. 4, 66).

На истој страни у *Скућљеним сјисима II* Ј. Бошковића забележене су и две термилошке новине. У питању су глагол *АКЦЕНТОВАТИ*, у примеру: „Даничић у својој граматици акцентује: дрџах, дрџа, дрџа” (Бошк. 5, 18) и термин домаћег порекла *НАГЛАСАК*, који се јавља као синоним интернационализму *АКЦЕНАТ*. „Српски језик има, после литавскога, од свију европских језика највише нагласака, два кратка и два дуга” (Бошк. 5, 18).

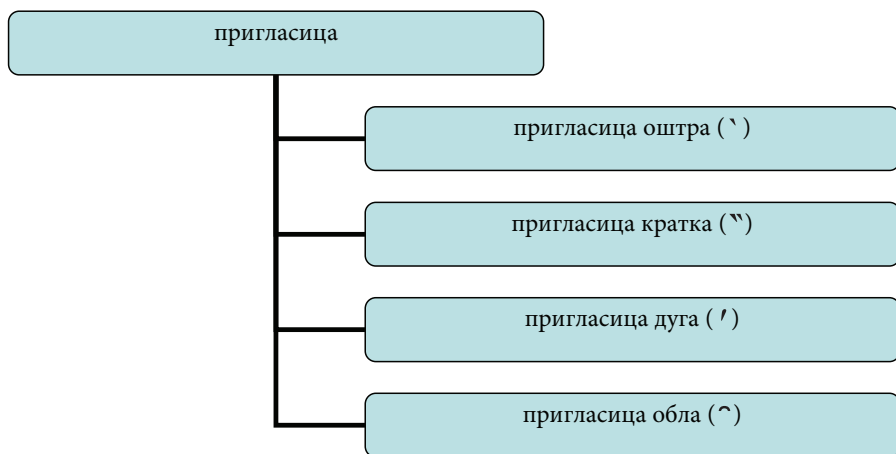
4.1.18. У *Малој србској граматици* из 1866. године изостаје опис акценатског система српског језика, али је у једној фусноти, приликом представљања придевског вида, посведочена сложеница *ГЛАСОУДАР*: „У женскомъ и среднѣмъ роду одређени се придѣви распознаю одъ неодређены само по гласоудару” (МСГ, 25, у фусноти).

4.1.19. У поглављу о акцентима В. Вујића запажа се утицај Ј. Илића. Вујић поглавље насловљава Илићевим термином *ПРИГЛАСИЦЕ*, а у заградама наводи и интернационализам *АКЦЕНТИ* (Вуј., 2). Осим термина, овај аутор је од Ј. Илића преузео и саму дефиницију:

„Ко је рад да лепо и разговетно говори, тај неможе речи једнаким гласом изговарати, него мора о неке слоге јаче или слабије гласом ударати, неке опет брже или спорије изговарати. Различно ово ударање гласа бележимо знацима (*пригласице*), а слоге без ударања називамо: *неолашене*. Таквих *пригласица* имамо у нашем језику четири” (Вуј. 2, 2).

На основу наведеног одломка уочава се термилошка дистинкција у именовању истицања слога, које аутор назива термилошком синтагмом *УДАРАЊЕ ГЛАСА*, и графичких знакова којима се такво истицање бележи – *ПРИГЛАСИЦАМА*. Такође, запажа се и једна новина, која се односи на именовање слогова који нису под акцентом, односно ненаглашених слогова. Њих В. Вујић назива *НЕОГЛАШЕНИМ*.

Аутор даље наводи четири врсте *ПРИГЛАСИЦА* у српском језику.

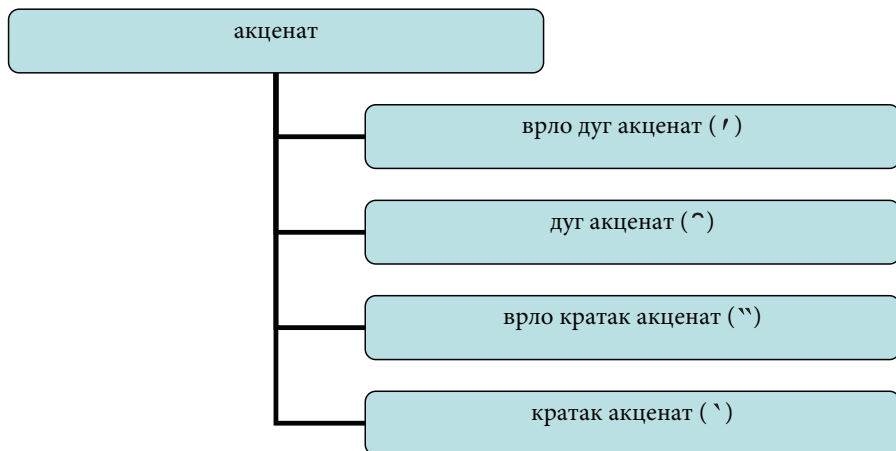

Дијаграм 47: Акценатски систем В. Вујића (1867)

Вујићева *ПРИГЛАСИЦА ОШТРА* одговара данашњем краткоузлазном акценту, *ПРИГЛАСИЦИ КРАТКОЈ* синоним у савременој акцентологији јесте краткосилазни акценат, *ПРИГЛАСИЦА ДУГА* пандан је дугоузлазном, а *ПРИГЛАСИЦА ОБЛА* дугосилазном акценту.

4.1.20. Термилошких новина у односу на до сада анализирани корпус нема ни у опису акценатског система српског језика у граматичи Ј. Живановића. Овај аутор у потпуности преузима одељак о акцентима из Бошковићевог *Извода I*: „Акцената у српском језику имају четири: (´) врло дуг, (˘) дуг, (ˊ) врло кратак, (ˆ) кратак. Акценти су ударања гласом или тонови на речима. Гласом се удара само на самогласна” (Жив. 2, 11).

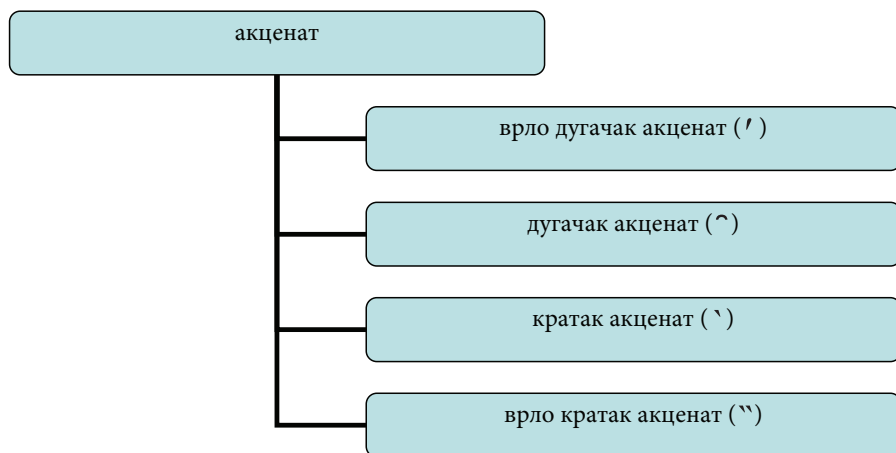
Осим дефинисања и терминологије, Ј. Живановић је од Ј. Бошковића преузео и примере којима је поткрепио разлике у наведеним акцентима. Ваља још напоменути и то да је овај језикословац, поред Ј. Бошковића, једини у анализираном корпусу употребио глагол *АКЦЕНТОВАТИ*: „Најтеже је у руском језику научити акцентовати речи” (Жив. 3, 142).

Дијаграм 48: Акценатски систем Ј. Живановића (1874)

4.1.21. Имајући у виду да Ђ. Магарашевић у предговору своје граматике истиче како се „послужио” граматикама Даничића, Новаковића, Живановића и Бошковићевим *Изводом*, не чуди што и његово поглавље о акцентима не одудара много од Бошковићевог из 1863. године. Једина новина јесте употреба домаћих термина *НАГЛАС* и *НАГЛАСАК*, а јавља се и интернационализам *АКЦЕНАТ*, који у даљем тексту остаје једини у употреби: „У говору често приметимо, да се неки гласови у речи једној јаче изговарају и боље чују, него други: да смо их боље нагласили. За такве гласове кажемо, да имају на себи *наїлас* или *акценаїи*” (Маг., 8); „Замислимо, да је та реч написана са два *а* место једног на ком је нагласак” (Маг., 8). Термин *НАГЛАСАК* забележен је још 1836. у Бабукићевој граматичи (1836/2013: 12), а облик *НАГЛАС* први пут је посведочен код В. Јагића 1864. године (уп. Симеон 1696, под *наїлас*). Имајући у виду да и РЈАЗУ и Симеонов *Рјечник* као прву потврду за глагол *наїласиїи* у значењу ‘акцентовати’ наводе Шулеков *Хрваїско-њемачко-їталијански рјечник знансїивеноїа називља* из 1874. године, као и да је облик *НАГЛАСАК* посведочен скоро три деценије пре облика *НАГЛАС*, чини се да су наведени термини – *НАГЛАСАК* и *НАГЛАС* – творбено конкурентни. Творбену основу оба облика формира предлошко-падежна конструкција на + акузатив (*на* + *їлас*), а њој се придодаје суфикс *-ак* (*наїлас-* + *-ак*) одн. нулти суфикс (*наїлас-* + *-ø*).

У првом Магарашевићевом примеру запажа се и употреба глагола *НАГЛАСИТИ*, коме се као семантички конкурентан намеће облик *АКЦЕНТОВАТИ*, посведочен код Ј. Бошковића и Ј. Живановића.

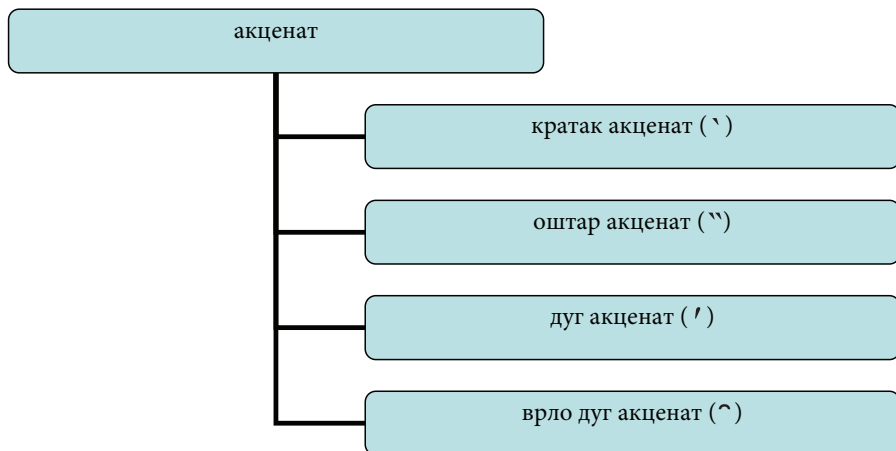
Дијаграм 49: Акценатски систем Ђ. Магарашевића (1883)

Као што се запажа из Дијаграма 49, акценатски систем Ђ. Магарашевића истоветан је оном представљеном у Бошковићевом *Изводу I* из 1863. године.

4.1.22. Значајне термилошке новине запажају се у *Српској граматици* С. Новаковића. Ако се изузме из вида Ђ. Даничић, чији су чланци о српским акцентима сабрани у читаву монографију, С. Новаковић је од свих анализираних аутора граматика у своме уџбенику највише простора посветио акценатском питању.

Након описа и класификације самогласничког система српског језика, он наводи осам особина самогласника „на које ваља пазити”, међу којима је и *НАГЛАШАВАЊЕ* или *АКЦЕНАТ* (Нов. 4, 30). Облик *НАГЛАШАВАЊЕ* први пут је посведочен у анализираном корпусу, а и код С. Новаковића запажа се извесно колебање – приликом дефинисања акцента овај језикословац употребљава форму *НАГЛАШИВАЊЕ*: „Поједини гласови једнога слога и различити слогови једне речи вежу се у једну целину наглашавањем или изговорном силином гласа, која се зове акценат. Акценат увек пада на самогласнике” (Нов. 4, 39).

У даљем тексту С. Новаковић представља четвороакценатски систем српског језика:

Дијаграм 50: Акценатски систем С. Новаковића (1879–1894)

Наредни одељак, насловљен „Главни и споредни акценат”, међутим, указује на одређене недостатке Новаковићевог теоријског описа акценатског система српског језика. На самом почетку овог одељка он наводи:

„Кад у којој речи има више од једног слога, акценат може бити или само *на једном* или *на више слојева*.

Ако је акценат само на једном слогу, онда се тај један слог, зато што је акцензован, сâм собом издиже између осталих слогова, и ови се, зато што су неакцентовани, око њега као око свога стожера нижу” (Нов. 4, 40).

Новаковић, дакле, сматра да вишесложне речи могу имати више акцената. Пре него што се зађе у детаљнију интерпретацију ове његове тврдње, ваљало би запазити једну терминолошку новину. Први пут у ексцерпираном корпусу јављају се терминолошке синтагме *АКЦЕНТОВАНИ* и *НЕАКЦЕНТОВАНИ СЛОГ*.

У наставку текста, С. Новаковић појашњава шта сматра *ГЛАВНИМ*, а шта *СПОРЕДНИМ АКЦЕНТОМ*:

„Ако је у речи више акцензованих слогова – онда они увек један према другоме тако стоје, да је један између њих *главни*, а остали да су *споредни* по акценту. Од четири горе наведена српска акцента *главни* може бити сваки, а *споредни* је обично само високо дуг, зато што у њега глас пада на ниже.

Главни акценат увек стоји *исјред спореднога* или *споредних* (ако их има више). По томе у речима с више акцената *главни је по акценцију* – *први акценцизовани слој*.

Примери:

вр-лѣт [...], вѣ-зѣр [...], за-вѣј [...], бѣд-нѣк [...], са-ставѣа, за-селѣа”
(Нов. 4, 40–41).

Наведени цитат указује на чињеницу да је С. Новаковић, попут појединих својих претходника, сматрао да једна реч може имати више акцената због тога што није разликовао дугосилазни акценат од неакцентованог дугог слога. Ипак, требало би истаћи да је он ваљано запазио да „главни акценат увек стоји *исѣред сѣоредноѣа* или *сѣоредних* (ако их има више)”, односно да се дуги неакцентовани слогови налазе након акцентованог слога и да их може бити више у речи.

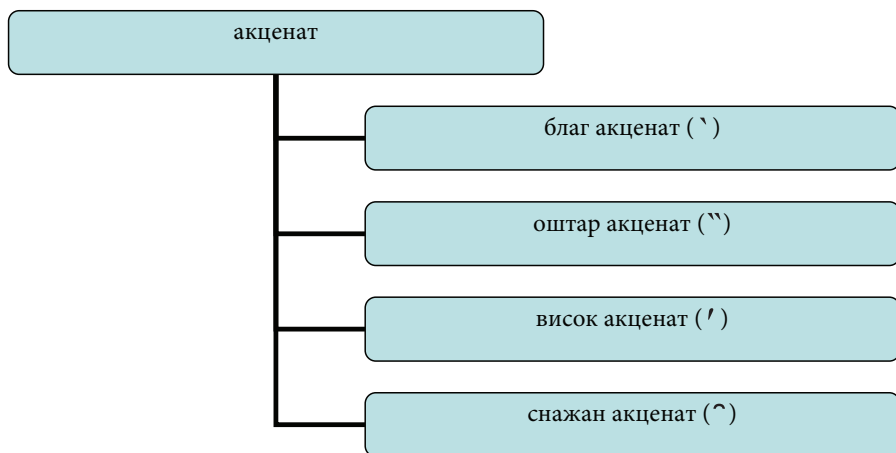
Новаковић затим укратко излаже правила о месту акцената у речи и наводи примере за промену акцента у оквиру деклинационе парадигме неке именске речи, а затим уводи нову термилошку синтагму – *АКЦЕНАТНА РЕЧ*, која се у савременој лингвистичкој терминологији може интерпретирати као ‘акценатска целина’: „Обично свака реч има и свој акценат, барем један; али се често једносложне и двосложне *заменице, ѣрилози, ѣредлози и свезе* с речима испред себе и иза себе спајају у једну акценатну реч, која се по том у наглашавању као једна реч сматра и наглашује” (Нов. 4, 42). Њему, дакле, недостаје термин за речи које немају свој акценат, већ чине акценатску целину са речју испред или иза себе, а које се у савременој науци о акцентима називају *клиѣикама*. Посматрано из савремене лингвистичке перспективе, Новаковићевом списку неакцентогених речи недостају помоћни глаголи, а неоправдано су се ту нашли прилози.

На самом крају овог одељка налази се кратка напомена о преношењу акцента на проклитику: „Ова акценатна реч доводи често за собом и промену акцента, нпр. бѣсмо – нѣ-бѣсмо” (Нов. 4, 42).

Ваља још запазити и то да се у Новаковићевој граматички такође јавља термилошка јединица којом је именован реченички, логички акценат. За разлику од Ђ. Даничића, који је у овом значењу употребљавао синтагму *СИЛА ГОВОРА*, и Ј. Бошковића, у чијем се делу јавља синтагма *ОСОБИТА СИЛА*, С. Новаковић користи облик *СИЛА МИСЛИ*, док у заградама наводи синоним *ЛОГИЧКИ АКЦЕНАТ*. „Ако на таки заменички подмет пада сила мисли (логички акценат), онда се не може изоставити и ваља га изреком казати” (Нов. 4, 252).

4.1.23. Акценатски систем српског језика истоветно је приказан у обема граматикама Љ. Стојановића које су ушле у корпус за ово истраживање. Код овог језикословца запажа се утицај његових претходника и учитеља – Ђ. Даничића, Ј. Бошковића и С. Новаковића.

У одељку о самогласницима, Љ. Стојановић описује њихов изговор, према којем их дели на *КРАТКЕ* и *ДУГЕ* (Стој. 1, 33; Стој. 2, 4). Одмах након овог податка у његовим граматикама следи одељак о *АКЦЕНТУ*, који дефинише на следећи начин: „У речима које имају више слогова сви се слогови не изговарају једном висином гласа, него се сваки пут *један слој* изговара већом висином, јаче се наглашује, од осталих. То наглашавање зове се *акценат*, а слог који се вишим гласом изговара зове се *акцентировани слој*” (Стој. 1, 34). Он затим даље наводи да у српском језику постоје два акцената, *СЛАБ* и *ЈАК*: „Код слабог акцената глас се на акцентованом слогу *диже* и спушта се тек на другом до њега. Код јаког акцената глас *ида* на акцентованом слогу и не продужује се даље” (Стој. 1, 34). Стојановић, дакле, за појам *АКЦЕНАТ* везује два елемента – висину и јачину изговора, док компоненту трајања или квантитета накнадно придружује овој групи: „Како и један и други акценат може падати на кратке или дуге самогласнике, то за обележавање акцената имамо четири знака: два за кратке слокове, два за дуге” (Стој. 1, 34).

Дијаграм 51: Акценатски систем Љ. Стојановића (1891. и 1892)

Стојановићевом *БЛАГОМ АКЦЕНТУ* у савременој акценатској терминологији одговара краткоузлазни акценат, *ОШТРОМ* је једнак краткосилазни, *ВИСОК АКЦЕНАТ* данас се назива дугоузлазним, а *СНАЖАН* дугосилазним.

За разлику од већине својих претходника који су се бавили питањем акцената у српском језику, Љ. Стојановић јасно издваја и поста акценатску дужину, не мешајући је са дугосилазним акцентом (иако је графички обележава на идентичан начин као ову врсту акцената). „Ако се знак ^ налази на ком другом слогу осим првога, онда он означава само да је тај

слог дуг, н. пр. ра̀дѣм, мѣслѣм, ѣдѣм, ја̀бѣука̀, итд.” (Стој. 2, 7). Ипак, ни код овог језикословца нема термина којим би се она именовала.

4. 2. Закључне напомене о прозодијској терминологији

4.2.1. Компаративном анализом акценатских мисли у делима српских језикословаца из 19. века, као и интерпретацијом прозодијске терминологије којом су се служили, могу се издвојити три фазе у развоју теорије акцената у 19. веку. Ове фазе, међутим, нису јасно временски омеђене, већ постоје напоредо и често се преплићу.

4.2.2.1. Представнике прве фазе чине А. Мразовић, П. Соларић и М. Видаковић. Акценатски систем у Мразовићевој граматици из 1811. године идентичан је оном из првог издања овог дела, објављеног 1794. С термилошке стране, занимљива је дистинкција између облика *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, којим је овај језикословац именовао научну дисциплину – прозодију, и облика *УДАРЕНИЈЕ*, односно термилошке синтагме *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*, којима се бележила промена гласа при изговору слога. Врсте *УДАРЕНИЈА* код А. Мразовића представљају збир акцената, спирита, спојева спирита са акцентима, као и одређене ортографске знаке, а именоване су терминима грчког порекла (*ОКСИЛА*, *ВАРИЈА* итд.) и руским/рускословенским облицима (*ОБЛЕЧЕНАЈА*, *СЛИТНАЈА* итд.).

Теоријски опис акценатског система од А. Мразовића преузима и П. Соларић у свом *Буквару* из 1812. године, с једном термилошком разликом – код П. Соларића се русизми одн. рускословенизми *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* и *УДАРЕНИЈЕ* јављају као синоними у значењу ’акценат’. Ипак, у својој граматици, објављеној 1831. године, П. Соларић уноси новине у акценатску терминологију. Он креира термин *ГЛАСОУДАРАВИЦА*, којом именује научну дисциплину – прозодију, а употребљава и облик *НАТЧЕРК* који, по свему судећи, представља неку врсту надредног знака, односно графичке ознаке за обележавање трајања (квантитета) акцентованог слога.

Под Мразовићевим утицајем био је и М. Видаковић, у чијој је граматици такође представљен акценатски систем црквенословенског језика. Видаковићев је овај систем донекле упростио, изостављајући спирите и њихове спојеве с акцентима. Код овог аутора се, међутим, запажа процес посрбљавања Мразовићевих рускословенских облика, те тако *СЛИТНАЈА* постаје *СЛИТНА*, а *ЈЕДИНИТЕЛНАЈА* – *ЈЕДИНИТЕЛНА*.

Последњи из групе језикословаца који су били под Мразовићевим утицајем и чували стару, славеносрпску традицију, јесте Ј. Поповић.

Иако овај аутор у својој граматици из 1843. године не посвећује много простора акценту, значајно је поменути једну новину која се у његовом делу јавља – у питању је кратак опис тзв. логичког (реченичног) акцен-та, који он назива *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕМ*.

4.2.2.2. Прва теорија српског акценатског система произашла је 1810. године из пера Л. Милованова. Имајући то у виду, Л. Милованов се може одредити и као родоначелник друге фазе у развоју акценатске мисли српских језикословаца у 19. веку. У своме *Опису*, с намером да пропише метричка правила за ондашње стихотворце, Л. Милованов износи акценатске поставке које, уз све недостатке наведене у тачки 4.1.2, имају високи значај као први покушај у српској науци да се различити нагласци у говору теоријски образложе и означе.

Милованов одбацује руску и рускословенску терминолошку традицију својих претходника, те уместо облика *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* и *УДАРЕНИЈЕ* ствара нови термин – *ПРИГЛАСИЛО*, којим ће именовати акценат, и наводи систем од четири *ПРИГЛАСИЛА*, поткрепљен контактним синонимима на латинском језику, графичким знаковима за њихово обележавање и примерима употребе. Иако Л. Милованов није потпуно тачно описао акценатски систем свог матерњег језика (замера му се недостатак термина, графичке ознаке и примера за краткосилазни акценат, као и постојање тзв. „двословног” акцената), неоспоран је његов значај као првог српског језикословца који је ударио темеље обележавању четвороакценатског система новоштокавских говора.

Вук у *Писменици* одељак о акцентима пише под Миловановљевим утицајем. Ипак, у приказу акценатских начела између ове двојице језикословаца постоје извесне разлике. *Писменица* је једино дело из ексцерпираног корпуса у коме се термин *ГЛАС* употребљава да значи акценат, односно наглашавање слога јачином и(ли) висином гласа, док је графичке ознаке којима се такво наглашавање бележи Вук називао Миловановљевим термином *ПРИГЛАСИЛА*. Осим овог термина, Вук је од Л. Милованова у *Писменици* преузео и број акцената и термине којима се они именују, али је Миловановљеву акценатску теорију допунио коментарима и примерима, из чијих се интерпретација могу уочити сличности и разлике у акценатским поставкама ове двојице језикословаца (в. тачку 4.1.4.1).

За сâм одељак о акцентима Вук у својој првој граматици користи посрбљени облик – *ГЛАСОУДАРЕЊЕ*, док се у граматици објављеној уз *Српски рјечник* 1818. године враћа руском одн. рускословенском лику – *ГЛА-*

СОУДАРЕНИЈЕ. Управо се у његовој другој граматичкој, у којој је одељак о акцентима писан самостално, уочава једна значајна новина – успостављање дистинкције између кратких акцената и увођење графичког знака за обележавање краткосилазног акцента.

Иако у Вуковим језикословним делима влада термилошко шаренило у именовању акцента (он, с једне стране, за истицање слога јачином и(ли) висином гласа користи термине *ГЛАСОУДАРЕЊЕ*, *ГЛАС*, *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, *АКЦЕНТ* и *ГЛАСОУДАР*, а с друге, графичке знаке којима се то истицање бележи најпре назива Миловановљевим термином *ПРИГЛАСИЛО*, а од 1818. године користи термин *ЗНАК*), треба истаћи да је код Вука први пут у анализираном корпусу посведочен и интернационални термин латинског порекла – *АКЦЕНТ*, који ће од 60-их година 19. века бити најдоминантнији у употреби код Срба.

Другој фази у развоју акценатске мисли код Срба припадају и Д. Милаковић, И. Захаријевић и Ј. Илић, који донекле настављају Вукову традицију из *Српске граматике*. Они од Вука преузимају број акцената и њихове графичке ознаке, али не и термине којима је Вук те ознаке именовао. Овој групи могао би се прикључити и В. Вујић, чији је део о акцентима преузет из Илићеве граматике.

За све наведене језикословце из друге фазе развоја заједничка је и термилошка и графичка неиздиференцираност дугосилазног акцената и постаценатске дужине, а код појединих се запажа и колебање у разликовању кратких акцената.

4.2.2.3. Даничићев рад на опису српског акценатског система, који обухвата седам чланака о акцентима, објављеним од 1851. до 1872. године, представља незаменљив извор за акцентологију српског језика. Иако у њему нема термилошких новина које се односе на именовање четири врсте акцената у српском језику, Даничићев теоријски опис акценатског система српског језика, са јасним раграничавањем кратких акцената и раздвајањем дугосилазног акцента од неакцентованог дугог слога, имплицира да се са појавом овог врсног језикословца у развоју српске акцентологије у 19. веку отвара нова, трећа фаза.

Даничићевим стопама настављају и његови ученици, Ј. Бошковић и Ј. Живановић, затим Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. Ипак, ваља напоменути да је код С. Новаковића видљив утицај језикословаца из друге фазе развоја акценатске мисли, посебно у одељку о *ГЛАВНОМ* и *СПОРЕДНОМ АКЦЕНТУ*, који указује на неиздиференцираност дугосилазног акцента и постаценатске дужине и код овог аутора.

4.2.3. Еволуција наведених термина којима се именовао акценат у 19. веку посебно је занимљива са дериватолошког аспекта:

Табела 16: Еволуција термина којима се именовао *акценат*

удареније гласа (1811) – ударање гласа (1847) – удар гласа (1850)
гласоудареније (1812) – гласоударење (1814) – гласоудар (1828) – гласоударање (1842)
пригласило (1810) – пригласица (1860)
наглас (1883) – нагласак (1883) – наглашавање (1894) – наглашивање (1894)

Процес посрбљавања црквенословенског суфикса *-ије* огледа се у даљој судбини термилошке синтагме *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА* и сложеннице *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*. Средином 19. века свака од ових термилошких јединица добија по два синонимна, конкурентна лика: први је са посрбљеним суфиксом *-ње* (<*-је*) (*УДАРАЊЕ ГЛАСА* и *ГЛАСОУДАРАЊЕ*), а други са нултим суфиксом (*УДАР ГЛАСА* и *ГЛАСОУДАР*).

Миловановљев термин *ПРИГЛАСИЛО*, највероватније скован према облику *приглас*, мотивисао је Ј. Илића да креира изведеницу *ПРИГЛАСИЦА*, која није заживела у српском акценатском термилошком систему.

Конкурентни термини *НАГЛАСАК* и *НАГЛАС* посведочени су тек у последњим деценијама 19. века, и то само у граматичи Ђ. Магарашевића, док се код С. Новаковића јављају глаголске именице *НАГЛАШАВАЊЕ* и *НАГЛАШИВАЊЕ*.

Ипак, у савременом акценатском термилошком систему превагу је однео интернационализам латинског порекла *АКЦЕНАТ*, први пут посведочен код Вука двадесетих година 19. века. Савремени термини којима се именују поједини акценатски типови нису посведочени у анализираној грађи.

5. МОРФОЛОШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА

У свакој од анализираних граматика које чине корпус за ово истраживање централни, односно најобимнији и најзначајнији део посвећен је управо морфологији.²⁰⁹ О структури самих граматика, као и о терминолошким дублетима којима су српски језикословци из 19. века називали ову грану науке о језику било је речи у поглављу „Општи језикословни термини”. Стога ће у првом делу овог поглавља хронолошким редоследом у табелама најпре бити представљене терминолошке синтагме којима се у 19. веку именовао појам *врсте речи* и њихова класификација на променљиве и непроменљиве врсте. Други део поглавља обухватаће термине за сваку врсту променљивих и непроменљивих речи понаособ, при чему ће код сваког анализираног језикословца, уколико грађа то потврђује, дијаграмима бити приказане класификације променљивих врста речи (код именских речи – подела по значењу, код глагола – термини за глаголске облике).

5. 1. Термини којима се именују променљиве и непроменљиве врсте речи

Према анализираним граматикама из 19. века, врсте речи представљају систем који се посматра на три нивоа: најпре на нивоу променљивости, односно непроменљивости облика,²¹⁰ затим на нивоу осам или девет издвојених врста и, на крају, на нивоу њихових подврста (Ломпар 2003: 35).

У овој класификацији полазне термине представљају терминолошке синтагме: *ЧАСТИ СЛОВА*, *ЧАСТИ РЕЧИ*, *ЧАСТИ ГОВОРА*, *ДИЈЕЛОВИ ГОВОРЕЊА*, *ДИЈЕЛОВИ ЈЕЗИКА*, *ДЕЛОВИ ГОВОРА*, *РЕДОВИ РЕЧИ*, *ВИДОВИ РЕЧИ* и *ВРСТЕ РЕЧИ*, којима се, када је реч о деклинабилним речима, додају придеви: *СКЛАЊАЈЕМИ(ЈА)*, *ПРЕМЈЕЊАЈЕМИ*, *ПРОМЕЊИВИ* и *ПРОМЕНЉИВИ*, а када је реч о индеклинабилним – *НЕСКЛАЊАЈЕМИ(ЈА)*, *НЕПРЕМЕЊИВИ*, *НЕПРОМЕЊИВИ* и *НЕПРОМЕНЉИВИ*. Од овакве класификације одударају једино граматике Ј.

²⁰⁹ До истог закључка дошло се и у новијим истраживањима (уп. Бјелаковић 2016: 63; Милановић А. 2017).

²¹⁰ Изузетак представљају Вукова *Српска граматика* (1818) и *Мала српска граматика* (1850) Ђ. Даничића, у којима непроменљиве врсте речи нису обрађене.

Бошковића и Ј. Живановића, у којима су речи подељене на *ИМЕНА* (да нас се у овом значењу користи термилошка синтагма 'именске речи'), *ГЛАГОЛЕ* и *РЕЧЦЕ*, под којима се подразумевају све речи које не мењају свој облик у реченици. Термин *РЕЧЦЕ* у овом значењу јавља се и у *Српској ђрамаџици* С. Новаковића, који њиме збирно именује *ПРИЛОГЕ*, *ПРЕДЛОГЕ* и *СВЕЗЕ* јер „чине једну гомилу по томе што никад не мењају свога облика“ (Нов. 4, 10).

Табела 17: Термини којима се именују *ђроменљиве* и *неђроменљиве врсте речи*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
части слова склањајђмија и несклањајђмија	Мраз., 47, 151	1811.
склањајђми и несклањајђми дијел говорења	Вук 1, 44, 109	1814.
дијелови језика склањајђми и несклањајђми	Сол. 2, СЛ 24, 18, СЛ 27, 27	1831–1834.
части слова склањајђме и несклањајђме	Вид. 4, 50	1838.
части говора	Милак., 5	1838.
части речи / части говора / части слова премјењајђме/склањајђме и несклањајђме	Поп. Ј., 3, 4, 103	1843.
склањајђме и несклањајђме части речи	Зах. 1, 3	1847.
части говора	Бал. 2, 101	1850.
променљиве и непроменљиве части говора	Цук., 6, 73	1850.
непременљиве части говора	Нинк. 4, 5	1856.
врсте речи	Ил., 9	1860.
врсте речи, речце	Бошк. 1, 10, 10	1863.
редови р(и)јечи	МСГ, 5	1866.
промењиве и непромењиве врсте речи / видови речи / делови говора	Вуј., 9, 10	1867.
речце	Жив. 2, 47	1874.
врсте речи	Маг., 10	1883.
променљиве и непроменљиве врсте речи	Стој. 1, 4	1891.
променљиве и непроменљиве врсте речи	Стој. 2, 2	1892.
непроменљиве врсте речи / речце	Нов. 4, 10	1879–1894.

5.1.1. Руске одн. рускословенске термилошке синтагме *ЧАСТИ СЛОВА СКЛАЊАЈђМЕ* и *ЧАСТИ СЛОВА НЕСКЛАЊАЈђМЕ*, које је А. Мразовић преузео од М. Смотрицког (Мраз., 47, 151), у нешто другачијем графичко-ортографском руху користе и М. Видаковић (Вид. 4, 50) и Ј. Поповић (Поп. Ј., 103), противници Вукове реформе и присталице доситејевског језика.

5.1.2. Иако се у литератури често наводи како је Вукова граматичка терминологија махом преузета од А. Мразовића, посебно у делу о „склањању ријечи” (в. Маретић 1932: 20; Караца 1984: 109; Радловић 1990: 10), у анализираном Вуковом корпусу примећују се и Вукове терминолошке интервенције, које се најчешће огледају у посрбљавању и адаптирању Мразовићевих руских одн. рускословенских термина нашем народном језику. Тако Вук за означавање врсте речи уводи терминолошку синтагму *ДИЈЕЛ ГОВОРЕЊА* (Вук 1, 44), која се може тумачити на два начина:

1) као превод Мразовићевог руског одн. рускословенског термина *ЧАСТ СЛОВА*;

2) као калк према латинском термину *partes orationis* или према немачком *Redetheile* (Ранђеловић 2016: 473).

5.1.3. У граматичици П. Соларића, објављеној 1831. године, врсте речи означене су терминолошком синтагмом *ДИЈЕЛОВИ ЈЕЗИКА* (Сол. 2, СЛ 24, 18). Ипак, П. Соларић се није могао ослободити рускословенског утицаја својих претходника, те је променљиве *ДИЈЕЛОВЕ ЈЕЗИКА* именовао као *СКЛАЊАЈЕМЕ*, а непроменљиве као *НЕСКЛАЊАЈЕМЕ* (Сол. 2, СЛ 27, 27).

5.1.4. Својеврстан хибрид Мразовићевог и Вуковог решења у именовању врста речи забележен је у граматичици Д. Милаковића. Овај аутор врсте речи назива *ЧАСТИМА ГОВОРА* (Милак., 5), али у његовом уџбенику нема поделе на променљиве и непроменљиве врсте.

5.1.5. Осим руске одн. рускословенске терминолошке синтагме *ЧАСТИ СЛОВА*, код Ј. Поповића посведочене су и хибридне творевине *ЧАСТИ РЕЧИ* и *ЧАСТИ ГОВОРА* (Поп. Ј., 3, 4). Као синонимна варијанта облика *СКЛАЊАЈЕМИ* и *НЕСКЛАЊАЈЕМИ*, код овог језикословца јављају се и руски одн. рускословенски придеви *ПРЕМЈЕЊАЈЕМИ* и *НЕПРЕМЈЕЊАЈЕМИ* (Поп. Ј., 4).

5.1.6. Хибридним терминолошким синтагмама *СКЛАЊАЈЕМЕ ЧАСТИ РЕЧИ* и *НЕСКЛАЊАЈЕМЕ ЧАСТИ РЕЧИ* именовао је променљиве и непроменљиве врсте речи и И. Захаријевић (Зах. 1, 3).

5.1.7. Крајем прве половине 19. века код српских језикословаца усталио се хибрид Мразовићевог и Вуковог решења, па тако Ј. Балугџић, К. Цукић и П. Нинковић врсте речи означавају терминолошком синтагмом *ЧАСТИ ГОВОРА*.

5.1.7.1. Попут граматике И. Захаријевића, ни у уџбенику Ј. Балугџића није посведочена класификација, а самим тим ни термин којим би се означила (ин)деклинабилност врста речи.

5.1.7.2. У граматичи К. Цукића *ЧАСТИ ГОВОРА* подељене су на *ПРОМЕНЉИВЕ* и *НЕПРОМЕНЉИВЕ* (Цук., 6, 73).

5.1.7.3. У Нинковићевој граматичи се, поред овог термина, у заградама наводе и два контактна синонима, први из латинског, а други из немачког језика: „Све рѣчи дѣле се на деветъ частій говора (*partes orationis, Redetheile*)” (Нинк. 4, 5). Код овог аутора изостаје термилошки придев за *променљиве* речи (ова њихова особина исказује се описно), док је посведочен придев *НЕПРОМЕНЉИВ*, посрбљена варијанта руског одн. рускословенског облика *НЕСКЛАЊАЈЕМИ*, и то први пут у ексцерпираном корпусу (Нинк. 4, 5).

5.1.8. Термилошка синтагма *ВРСТЕ РЕЧИ* први пут је забележена у граматичи Ј. Илића из 1860. године. Ова синтагма представља превод руског тј. рускословенског облика *ЧАСТИ СЛОВА*, који је, као што је већ поменуто, у српску језикословну терминологију увео А. Мразовић под утицајем М. Смолитског. Од шездесетих година па до краја 19. века синтагма *ВРСТЕ РЕЧИ* устаљује се као најдоминантнија код многих српских језикословаца.

5.1.9. Попут већине својих претходника, Ј. Бошковић је све речи поделио на девет *ВРСТА*. У његовом *Изводу I* нема термилошких придева за променљиве и непроменљиве врсте, већ је све речи „по ономе што значе” поделио на *ИМЕНА*, *ГЛАГОЛЕ* и *РЕЧЦЕ*: „*Имена* се мењају по падежима (склањање); *глаголи* се мењају по начинима, временима и лицима (спрезање); а *речце* се не мењају никако” (Бошк. 1, 10). Према овом аутору, дакле, *ИМЕНА* (односно именске речи) и *ГЛАГОЛИ* спадају и групу променљивих речи, док се непроменљиве именују збирним термином *РЕЧЦЕ*.

5.1.10. У *Малој србској граматичи за основне србске школе* неименованих аутора издвојено је девет *РЕДОВА Р(И)ЕЧИ*, а њихова (ин)деклинабилност исказана је описно: „Именице, придѣви, броеви, замѣнице и глаголи мѣняю се; а нарѣчице, предози, свеze и подвици не мѣняю се” (МСГ, 5).

5.1.11. Крајем шездесетих година, у граматичи В. Вујића, посведочена је конкурентна употреба три термилошке синтагме домаћег порекла са значењем 'врсте речи' – *ВИДОВИ РЕЧИ*, *ВРСТЕ РЕЧИ* и *ДЕЛОВИ ГОВОРА*: „Поради говора дакле потребујемо различитога вида речи, које се у граматичи зову: *Видови* или *врстѣ* речи (иначе *делови говора*)” (Вуј., 9). Вујић даље речи дели на *ПРОМЕНЉИВЕ* и *НЕПРОМЕНЉИВЕ*: „Првих *дѣи* врсти [...] зову се речи *променљиве*, јер се могу мењати; а последње *чѣири* [...] зову се *непроменљиве*, јер се у говору немењају, но остају онаке као што су” (Вуј., 10).

5.1.12. *Извод* Ј. Живановића, писан по угледу на истоимени уџбеник Ј. Бошковића, не садржи термилошку синтагму којом би се означила подела речи на врсте. И код овог језикословца променљивост речи приказана је описно, док је од Ј. Бошковића преузет термин *РЕЧЦЕ*, којим су збирно именоване четири непроменљиве врсте: „Осим прилога, предлога, савеза и усклика све друге речи мењају облике” (Жив. 2, 13); „Речце су или *йрилози* или *йредлози* или *савези* или *усклици*” (Жив. 2, 47).

5.1.13. Девет *ВРСТА РЕЧИ* у својој граматичкој издвојио је и Ћ. Мгарашевић (Маг., 10), који је описним термилошким конструкцијама приказао њихову (ин)деклинабилност: „Код именица, *йридева*, *бројева*, *заменица* и *йлајола* мења се облик, а код *йрилоја*, *йредлоја*, *свеа* и *усклика* не мења се” (Маг., 10).

5.1.14. У граматичким уџбеницима Ј. Стојановића с краја 19. века *ВРСТЕ РЕЧИ* подељене су на *ПРОМЕНЉИВЕ* и *НЕПРОМЕНЉИВЕ* (Стој. 1, 4; Стој. 2, 2), а наведени термини су и данас у употреби у србистичкој граматичкој литератури.

5.1.15. Променљивост односно непроменљивост осам *ВРСТА РЕЧИ*, колико је издвојено у граматичкој С. Новаковића, исказана је описним термилошким конструкцијама: „Првих пет врста [...] мењају у говору свој облик, а последње три [...] не мењају никад свога облика” (Нов. 4, 10). Попут својих претходника – Ј. Бошковића и Ј. Живановића, и С. Новаковић непроменљиве врсте речи именује термином *РЕЧЦЕ*: „Речи последње три врсте [...] чине једну гомилу по томе што никад не мењају свога облика, и зато им се даје заједнички назив *речце*” (Нов. 4, 10).²¹¹

5. 2. Термини за именице и њихове врсте

У анализираним граматикама из друге половине 19. века именице су представљене као прва од осам, девет или десет издвојених врста речи. Већина уџбеника из прве половине 19. века, међутим, као прву врсту речи издваја *ИМЕНА*. Овај термин представља збирни назив за именице, придеве и бројеве, односно *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА*, *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* и *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА/БРОЛИТЕЛНА*, а у српски језикословни термилошки регистар доспео је преко Мразовићеве граматике.²¹²

²¹¹ У свом капиталном лингвистичком делу *О језичкој йприроди и језичком развийку*, А. Белић запажа: „Појам о речцама у данашњој литератури врло је релативан. Неки научници [...] под тим називом обухватају и све прилоге, предлоге и свеа” (1941: 138).

²¹² Овај облик није изворно Мразовићев, већ је преузет из граматике М. Смотрицког.

Табела 18: Термини којима се називају *именице*

ТЕРМИН ²¹³	ИЗВОР	ГОДИНА
имја суштествителное	Мраз., 48	1811.
име суштествително	Вук 1, 44	1814.
суштествително име ²¹⁴	Вук 3, 127	1814.
суштествително име	Вук 5, 184	1817.
име суштествително	Вук 9, XXXVII	1818.
име суштествително	Вук 11, 226	1818.
суштествително име	Вук 25, 58	1826.
суштествително име	Вук 27, 233	1828.
име суштествително	Сол. 2, СЛ 24, 17	1831–1834.
име суштествително	Вук 31, 439	1833.
суштествително име	Хаџ. 1, 293	1837.
име суштествително	Вид. 4, 51	1838.
име суштествително	Милак., 5	1838.
суштествително име	Бој., 305	1838.
суштествително име	Рад., 813	1842.
име суштествително	Суб. 4, 43	1843.
име суштествително	Поп. Ј., 4	1843.
суштествително име	Суб. 5, 23	1845.
суштествително	Лаз., 786	1845.
суштествително	Поп. Ј. С. 1, 858	1845.
суштествително име	Хаџ. 4, 1036	1846.
име суштествително (samost. substant.)	Вук 38, 218	1847.
суштествително име	Зах. 1, 4	1847.

²¹³ Термини за сваку врсту речи навођени су у ном. јд. онда када код анализираниог аутора постоји потврда за тај облик. Ако основни облик именских речи није потврђен, оне су навођене у ном. мн.

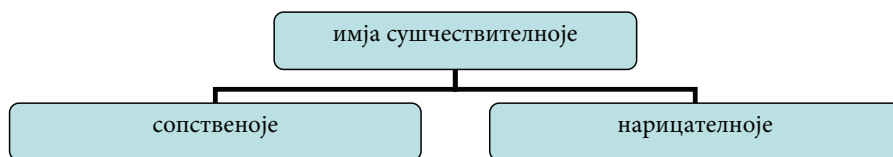
²¹⁴ Многи језикословци у првој половини 19. века именице су означавали као *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА*. О двострукој гласовној вредности графеме <щ> уп. Младеновић 1964: 37; 1979: 108 и 1982: 64–68. Да би се избегло преоптерећење текста дублетним облицима, графема <щ> ће у даљем раду бити транскрибована као /шт/, иако је њен гласовни лик у анализираном периоду, због утицаја рускословенског језика, могао бити и /шч/. У прилог наведеној одлуци ишао је податак да је графема <щ> представљена у ортоепској вредности /шт/ у различитим монографијама које се баве језиком писаца из прве половине 19. века, а чија дела чине део корпуса за ово истраживање (Суботић 1989: 94; Панић Бабић 2012: 76; Милановић А. 2014: 88–89). Из наведене одлуке изузет је једино М. Видаковић, код којег је гласовна вредност графеме <щ> гласила /шч/ (уп. Кашић 1968: 26–27).

суштествително име	Дан. 2, 28	1847.
суштествително	Јов. 4, 925	1849.
самоставна ријеч (име суштествително, substantiva)	Дан. 3, 5	1850.
суштествително	Бал. 2, 3	1850.
име	Цук., 6	1850.
суштествително име	Стеј. 1, 5	1852.
суштествително	Груј., 5	1852.
суштествително име	Тир., 7	1852.
име суштествително	Суб. 7, 20	1853.
самоставна ријеч	Дан. 1, 61	1851–1872.
име суштествително (Hauptwort, substantivum)	Нинк. 4, 5	1848.
самоставна реч	Дан. 5, 22	1858.
именица	Ил., 9	1860.
име суштествително	Мих., 73	1863.
именица	Бошк. 1, 10	1863.
именица	Бошк. 2, 19	1864.
именица	МСГ, 5	1866.
именица (n. substantivum, суштествително)	Вуј., 10	1867.
именица	Нов. 1, 10	1870.
супстантив	Дан. 7, 6	1874.
именица	Жив. 2, 14	1874.
супстантив	Дан. 8, 14	1876.
именица	Маг., 10	1883.
именица	Бошк. 4, 91	1887.
именица (nomen substantivum)	Бошк. 5, 301	1888.
именица, супстантив	Жив. 3, 67, 15	1888.
именица, супстантив	Жив. 5, 5, 5	1889.
именица	Стој. 1, 38	1891.
именица	Стој. 2, 8	1892.
именица	Нов. 4, 10	1879–1894.

У првој половини 19. века код српских језикословаца запажа се терминолошка уједначеност у именовању именица. До појаве Ђ. Даничића у употреби је била једино терминолошка синтагма *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО*,

односно њена фонетска варијанта *ИМЕ СУЩЕСТВИТЕЛНО*. Класификације именица у анализираним граматикама из овог периода пре свега су семантичке, тј. подразумевају поделу конкретних именица по значењу,²¹⁵ док се класификација која подразумева чулну спознатљивост појмова у најширем смислу (Ломпар 2005: 177) – подела на конкретне и апстрактне именице – јавља тек почетком друге половине 19. века.

5.2.1. Руски одн. рускословенски лик ове термилошке синтагме – *ИМЈА СУЩЕСТВИТЕЛНОЈЕ*, посведочен код А. Мразовића, преузет је из граматике М. Смотрицког. Мразовић даље именице дели на две велике групе:

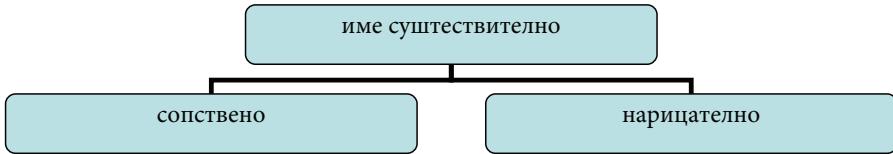
Дијаграм 52: Подела именица код А. Мразовића (1811)

Угледајући се на М. Смотрицког, А. Мразовић је под *СОПСТВЕНИМ ИМЕНИМА СУЩЕСТВИТЕЛНИМ* подразумевао властите именице, а под *НАРИЦАТЕЛНИМ* заједничке: „Существителное има раздѣляется: 1. На Собственное, еже единѣю извѣстнѣю вещь знаменѣтъ. Н. п. Петръ, Дѣнай, Оунгаріа. 2. На Наричателное, еже общѣю и безвѣстнѣю вещь знаменѣтъ. Н. п. Градѣ, рѣка” (Мраз., 48).

5.2.2. У литератури се често наводи како је Вукова *Писменица* писана по угледу на Мразовићеву граматiku (Николић Б. 1965: 272; Караца 1984: 109; Брапцова 1988: 59; Радуловић 1990: 10; Ивић П. 1991: 44). Ипак, у претходним поглављима истакнут је и Мркаљев и Миловановљев утицај на Вука, посебно у првом одељку *Писменице*, посвећеном *ПИСМЕНИМА И ГЛАСОУДАРЕЊУ*. У другом, централном и најобимнијем поглављу прве граматике српског народног језика, Вук је представио *ПОЗНАВАЊЕ И СКЛАЊАЊЕ РИЈЕЧИ*, односно врсте речи и њихову промену. Мразовићев утицај је највидљивији управо у овој целини, што потврђује и Вукова морфолошка терминологија, која је, уз процес посрбљавања, преузета из граматике А. Мразовића. Тако се у *Писменици*, али и у свим осталим Вуковим делима, именице називају *ИМЕНА*

²¹⁵ Највећи број граматичара и не помиње конкретне именице, већ је класификација дата тако да се у истом нивоу наводе властите, заједничке, збирне и, каткад, градивне именице.

СУШТЕСТВИТЕЛНА. Попут А. Мразовића, и код Вука се као прва врста речи издвајају *ИМЕНА*, под којима се подразумевају *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО*, *ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО* и *ИМЕ БРОЈИТЕЛНО*,²¹⁶ односно именице, придеви и заменице (Ранђеловић 2014б: 475). Осим термина, Вук је од Мразовића преузео и поделу именица:

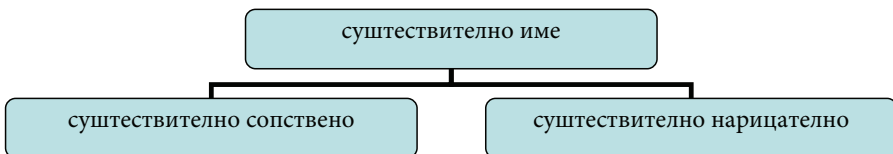

Дијаграм 53: Вукова подела именица у *Писменици* (1814)

Тако се и код Вука термилошком синтагмом *ИМЕ СОПСТВЕНО* именује властита именица, а вишечланом термилошком јединицом *ИМЕ НАРИЦАТЕЛНО* заједничка именица: „Име сопствено показује једну једину извештну ствар или лице н. п. Европа, Банат, Дрина, Радован и пр. А име нарицателно показује једно обште наименовање под којим се многе ствари разумјевају и наоде н. п. човек, град, манастир, ријека, књига и пр.” (Вук 1, 44).

У *Српској граматички* пак, објављеној четири године након *Писменице*, изостаје подела именица, али у делу о *СКЛОНЕНИЈУ*²¹⁷ одн. деклинацији именица Вук помиње збирне именице, називајући их *САБИРАТЕЛНИМ ИМЕНИМА*: „Код овога је склоненија двојак творит. падеж у јед. броју, тј. на и и на ју (осим матере и сабирателни имена на ад)” (Вук 9, XL, у фусноти).

5.2.3. Попут А. Мразовића и Вука, и П. Соларић је у својој граматичи *СУШТЕСТВИТЕЛНА ИМЕНА* представио као део прве врсте речи обједињене збирним термином *ИМЕНА*. Код овог језикословца именице су такође подељене на *СУШТЕСТВИТЕЛНА НАРИЦАТЕЛНА* и *СУШТЕСТВИТЕЛНА СОПСТВЕНА*:

Дијаграм 54: Подела именица у граматичи П. Соларића (1831)

²¹⁶ Вук посрбљава Мразовићеву термилошку синтагму *ИМЛА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ* (уп. тачку 5. 4).

²¹⁷ Термин је посведочен у *Посрбицама* В. Михајловића (1984), са потврдом из 1794. године.

Запажа се да П. Соларић за врсте именица користи вишечлане термиолошке јединице са поимениченим придевима. Тако је заједничке именице означио као *СУШТЕСТВИТЕЛНА НАРИЦАТЕЛНА*, а властите као *СУШТЕСТВИТЕЛНА СОПСТВЕНА*:

„Существителна имена, нѣка знамену ю неопредѣленна и обща лица или вещи, каквых има доста, а зовусе *существиѣтелна нарицатѣлна*: н. пр. Човек, сестра, унуче, град, трава, сло. Нѣка знамену ю лица и вещи извѣстне и едине, каковых не има выше, и зовусе *существиѣтелна собствѣнна*; н. пр. Драгутин, Милица, Дунав, Сербіа” (Сол. 2, СЛ 24, 20).

5.2.4. Мразовићев утицај огледа се и у граматичи М. Видаковића, у којој се *ИМЕНА*, прва од осам врста речи, такође деле на *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА*, *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* и *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*. Подела именица, односно *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНИХ*, не разликује се од подела у граматикама Видаковићевих претходника.

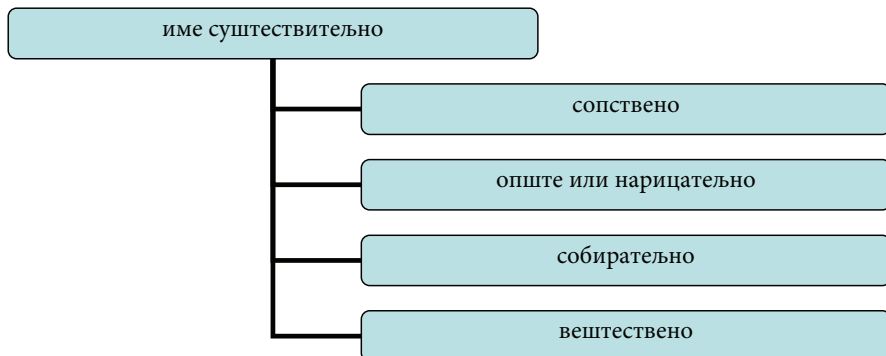
Дијаграм 55: Подела именица у граматичи М. Видаковића (1838)

Дакле, и овај језикословац је именице поделио на властите и заједничке, односно на *ИМЕНА СОПСТВЕНА* и *ИМЕНА НАРИЦАТЕЛНА*: „Име сществително раздѣлюесе: 1. на собствено, кое єднѣ самѣ извѣстнѣ вещь знаменѣ, н. пр. Миланѣ, Маріа, Сербіа, Дѣнавѣ. 2. на име нарицателно, кое общѣ и не извѣстнѣ вещь означава, н. пр. человекѣ, пріятель, градѣ, звѣрь” (Вид. 4, 51).

5.2.5. У граматичи Д. Милаковића запажају се новине у обради именица. За разлику од својих претходника (Вука, П. Соларића и М. Видаковића), који су под Мразовићевим утицајем издвајали осам врста речи, од којих су прва била *ИМЕНА* (*СУШТЕСТВИТЕЛНА*, *ПРИЛАГАТЕЛНА* и *ЧИСЛИТЕЛНА/БРОЈИТЕЛНА*), у граматичи овог језикословца издвојено је десет врста речи, односно свака од наведене три гране *ИМЕНА* чини посебну врсту. Оваква класификација врста речи преузета је из уџбеника Н. Греча *Крайняя русская грамматика* (Гутков 1974–1975: 58).

Именице, односно прва врста речи у Милаковићевој граматичи, назване су термиолошком синтагмом *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА*. Осим

поделе на десет врста речи, Д. Милаковић је из граматике Н. Греча преузео и класификацију именица (Гутков 1974–1975: 58), која је била комплекснија и прецизнија од двочлане поделе Милаковићевих претходника.

Дијаграм 56: Подела именица у граматичи Д. Милаковића (1838)

Тако и код Д. Милаковића *ИМЕ СОПСТВЕНО* означава властиту именицу, а *ИМЕ НАРИЦАТЕЉНО*, које он назива још и *ОПШТИМ*, заједничку:

„Име суштествитељно може бити: 1. Собствено, које се даје буди каквомъ оддѣленомъ предмету, да се може разазнати одъ своју остали тогъ истога рода; напр. Душанъ, Призренъ, Дунавъ, Косово, Шара, Ануаръ. 2. Обше или нарицатељно, које принадежи свакоме одъ многи подобни или једнородни предмета; напр. човѣкъ, градъ, рѣка, полѣ, планина, мѣсець” (Милак., 13).

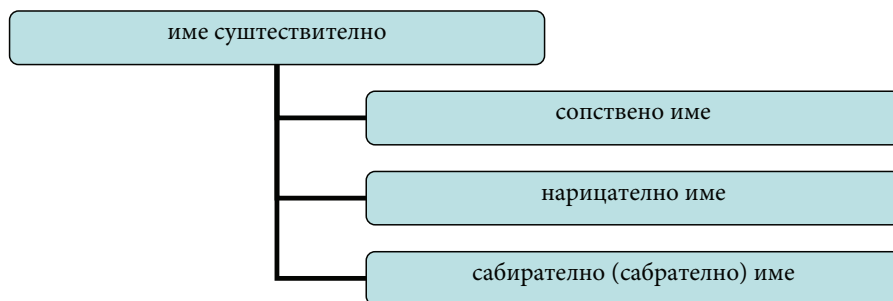
Под утицајем Н. Греча, као што је већ поменуто, Д. Милаковић издваја још две врсте именица – *ИМЕ СОБИРАТЕЉНО*, односно збирну именицу, и *ИМЕ ВЕШТЕСТВЕНО*,²¹⁸ односно градивну именицу:

„Собиратељно [...] изражава једномъ рѣчию много једнородни предмета, скупљѣни у једно цѣло; напр. стадо (скупъ животине), рой (скупъ пчела, муха, и пр.), дружина (скупъ люди), борѣ (скупъ борова), гранѣ (скупъ грана) [...] Вештествено, којимъ се означава буди какво вештество или матерія; напр. каменъ, вода, брашно” (Милак., 13).

У конгруентним атрибутима наведених вишечланих терминологичких јединица посведочен је руски одн. рускословенски фонетизам – суфикс *-есѣво* у придеву *ВЕШТЕСТВЕНО*, префикс *со-* у облику *СОБИРАТЕЉНО*.

²¹⁸ Придев *ВЕШТЕСТВЕН* посведочен је у *Посрбицама* В. Михајловића (1982), такође са потврдом из 1838. године.

5.2.6. Непосредни утицај Мразовићевог дела запажа се и у граматици Ј. Поповића, у којој су *ИМЕНА СУШЕСТВИТЕЛНА* такође наведена као прва од три подврсте *ИМЕНА*. Поповић, међутим, за разлику од Мразовића, наводи трочлану класификацију именица:

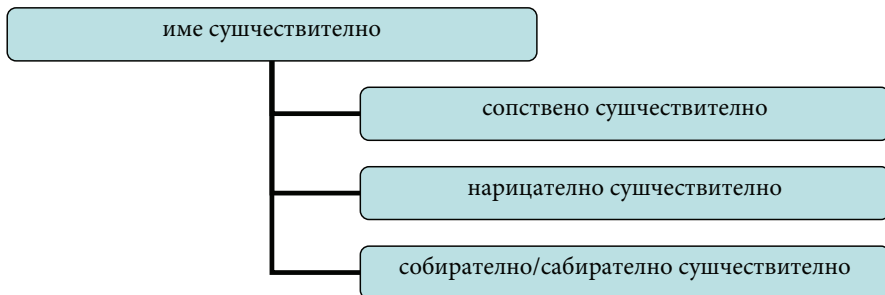
Дијаграм 57: Подела именица у граматици Ј. Поповића (1843)

Терминолошка синтагма *СОПСТВЕНО ИМЕ* и код овог аутора означава „извѣстно и особито Лице, или стварь, као: Имена, и Презимена, имена градова, гора', рѣка', земаля, и пр. н. п. Фердинандъ, Михаилъ Обреновићъ, Бѣоградъ, Новыи Садъ, Авала, Дунавъ, Аустрија и пр.” (Поп. Ј., 4–5), односно властиту именицу, док се *НАРИЦАТЕЛНИМ ИМЕНОМ* назива заједничка именица: „Нарыцателно име естъ оно, кое є многима обще н. п. мужъ, жена, земля, кнѣга и пр.” (Поп. Ј., 5).

У терминолошкој јединици *САБИРАТЕЛНО*, односно *САБРАТЕЛНО ИМЕ*, којом је именована збирна именица, запажа се Поповићева тенденција ка посрбљавању – руски одн. рускословенски префикс *со-* замењен је српским народним обликом *са-*: „Сабырателно, кое сабрано нѣко, са єдинственымъ числомъ множество лица' или стварій означава н. п. народъ, скупштина, стадо” (Поп. Ј., 5). У Поповићевој дефиницији *САБИРАТЕЛНИХ ИМЕНА* први пут је у анализираном корпусу истакнута значајна особина збирних именица, а то је да, иако су облички само у једнини, семантички кажују множину.

5.2.7. *ИМЕ*, као прва врста *СКЛАЊАЈЕМИХ ЧАСТИ РЕЧИ*, и у граматичком уџбенику И. Захаријевића обухвата *ИМЕ СУШЕСТВИТЕЛНО*, *ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО* и *ИМЕ БРОЈИТЕЛНО*. Иако је средином 19. века језикословна терминологија код Срба углавном одликована посрбљавањем црквенословенских, односно рускословенских облика (Ивић П. 1998: 209), И. Захаријевић задржава рускословенску терминолошку лексiku. Тако су именице одређене као *ИМЕНА СУШЕСТВИТЕЛНА*, са руском сугласничком групом

-ич- и суфиксом *-ићелни*.²¹⁹ Класификација именица у Захаријевићевом делу идентична је подели из Поповићеве граматике:

Дијаграм 58: Подела именица у граматичи И. Захаријевића (1847)

У граматичи овог аутора се, као и у Соларићевом *Входу*, приликом поделе именица запажа употреба вишечланих термиолошких јединица са поимениченим придевима. Тако је И. Захаријевић заједничку именицу означио као *СОПСТВЕНО СУШЧЕСТВИТЕЛНО*, а властиту као *НАРИЦАТЕЛНО СУШЧЕСТВИТЕЛНО*: „Собствено сушчествително естъ наименованіе едногъ особеногъ лица, или ствари. Н. П. Ранко. Милое. Дрина. Призренъ [...] Наричателно сушчествително такво е наименованіе, кое многимъ лицама, или стварма, принадлежи. Н. П. Овчаръ, кнѣга” (Зах. 1, 4).

Ако се посматра фонетски лик Захаријевићеве термиолошке лексике, посебну пажњу привлачи појава славеносрбизама,²²⁰ настала колебањем у употреби префикса руског/рускословенског и српскословенског, односно српског народног порекла у именовању збирних именица – *СОБИРАТЕЛНО/САБИРАТЕЛНО СУШЧЕСТВИТЕЛНО*:²²¹ „Сушчествителна деле се на : собствена, нарицателна, и собитарелна [...] Сабирателно сушчествително оно е наименованіе лица или ствари, кое у единственомъ брою множину показуе. Н. П. Народъ, стадо, рой, деца” (Зах. 1, 4).

5.2.8. У свом раном језикословном стваралаштву, Ћ. Даничић је именице означавао Вуковом термиолошком синтагмом *СУШЧЕСТВИТЕЛ-*

²¹⁹ Придев *сушчестѣвићелни* изведен је суфиксом *-ићелни* од именице *сушчестѣво*. О придевским суфиксима у творби славенизама уп. Стијовић С. 1992: 113–115.

²²⁰ *Славеносрбизми* или *хибриди* су „оне речи или облици који истовремено садрже рускословенске (руске) и српске народне црте, а понекад и српскословенске – настале у процесу делимичног или потпуног србизирања” (Стијовић С. 1992: 94). Детаљније о славеносрбизмима уп. Стијовић С. 1992: 94–95; Младеновић 1989: 93; Милановић А. 2005.

²²¹ О славенизмима у Захаријевићевој граматичи в. у Ђурић 2015.

НА ИМЕНА. Тако је 1847. године, у чувеном *Райу за српски језик и правопис*, забележио: „Што је суштествителнијем именима склањање, оно је глаголима спрезање” (Дан. 2, 28). Три године касније, у Бечу је објављена његова *Мала српска грамаџика*, у којој се, према речима П. Ивића, налази сасвим друкчија терминологија од Вукове (1966: 64). Иако се трудио да у овом делу, уместо вишечланих термилолошких јединица којима обилују Вукове граматике, уведе нове, једночлане називе, који су као термини далеко функционалнији (Кашић 1975: 78), *СУШТЕСТВИТЕЛНА ИМЕНА* Ћ. Даничић је заменио новом термилолошком синтагмом – *САМОСТАВНЕ РИЈЕЧИ* (Дан. 2, 5).²²² Наведена синтагма може се двоструко тумачити: као калк латинске синтагме *nomen substantivum* или као утицај хрватских језикословаца М. А. Рељковића, Ш. Старчевића и В. Бабукића, који именице називају *самосјавним именима* (уп. Симеон 1969, под *самосјаван облик*). Мотивација за настанак овог Даничићевог термилолошког израза лежи у синтаксичкој употреби именица, због које су оне у савременој лингвистици познате као самосталне речи (Милановић Б. 1981: 450).²²³

Као врстан научник, Ћ. Даничић је схватио да сувише велике измене у терминологији могу дело учинити теже читљивим и мање разумљивим публици. Стога је он, када је употребљавао нови или неуобичајени термин (или термилолошку синтагму), наводио и стране називе, углавном у лику у коме су употребљени код Вука, као и одговарајуће латинске контактне синониме. Тако уз термилолошку синтагму *САМОСТАВНЕ РИЈЕЧИ* у заградама стоји – *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА, SUBSTANTIVA* (Дан. 3, 5).

Међутим, у *Облицима српскога језика* (издање из 1864. године), за ову категорију речи Ћ. Даничић употребљава данашњи термин *ИМЕНИЦА*. Он о томе пише у Предговору: „Ријеч ’*imenica*’ за *substantivum*, које *nikako ne mogu odobriti*, *upotrebio sam samo* за то што је *upotrebio* мој пријатељ Јован Бошковић у својему „Изводу из српске граматике I” [...] Мјесто те ријечи може бити да би за неволју боља била *zasebnica* значећи нешто што за себе или само собом јест” (Даничић 1864: VII–VIII, у предговору).

Да Ћ. Даничић није задржао Бошковићев термин *ИМЕНИЦА*, сведочи и податак да је у својим монографијама из 70-их година за ову врсту речи користио интернационализам *СУПСТАНТИВ*: „Ономе што значи суп-

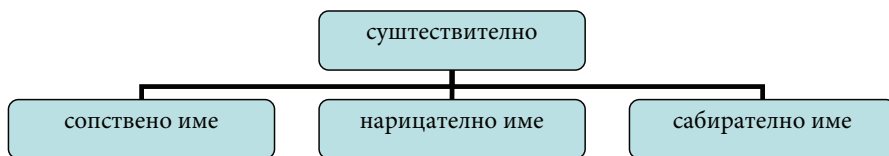
²²² Ваља напоменути да је ово једини сложени назив за врсте речи код Ћ. Даничића. У свим осталим случајевима он је употребио једночлане термине, који су се задржали до данас (Кашић 1975: 79).

²²³ Ваљало би напоменути да су у Бабукићевој *Словници* из 1836. године именице означене термилолошком синтагмом *ИМЕНА САМОСТАВНА* (1836/2013: 15).

стантив припада оно чему се адјектив придијева” (Дан. 8, 67). Овај облик води порекло из латинске термиолошке синтагме *nomen substantivum*, а Ђ. Даничић га је употребљавао као поименичени придев, одбацујући латински наставак *-um*: „Од основа које осим задњега **а** имају само још једно самогласно постају без нова наставка основе за супстантива мушкога и женскога рода која се говоре од мила” (Дан. 8, 47).

У Даничићевим делима која чине корпус за ово истраживање није потврђена класификација именица, али се у *Основама српскога или хрватскога језика* јавља термиолошка синтаagma латинског порекла *СУПСТАНТИВ КОЛЕКТИВНИ*, којом је означио збирне именице: „Од основа које пред крајњим **а** имају **ин** и тај завршетак у множини одбацују, од њих тако окрњених постају наставком **а** супстантива колективна женског рода: властела, господа” (Дан. 8, 42).

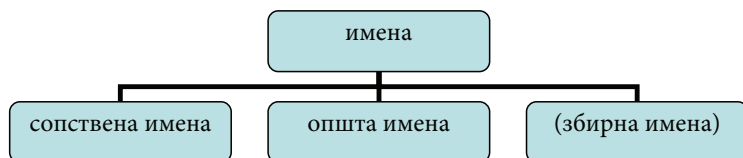
5.2.9. *Грађа за србску ꙗрамаѣику* Ј. Балугџића не доноси теоријске нити термиолошке новине у обради именица. За ову врсту речи аутор је употребљавао поименичени придев *СУШТЕСТВИТЕЛНА*.

Дијаграм 59: Подела именица у граматичи Ј. Балугџића (1850)

Балугџићева класификација *СУШТЕСТВИТЕЛНИХ*, као и терминологија којом се он служио, одговара именичкој подели представљеној у граматичи Ј. Поповића. Ауторова класификација је, дакле, трочлана: *СОПСТВЕНИМ ИМЕНОМ* назвао је властиту именицу, *НАРИЦАТЕЛНИМ* заједничку, а *САБИРАТЕЛНИМ* збирну: „Оно [е] име, које само једно лице или ствар има, *собствено* име, – оно, које више једнаки ствариј имају, *нарицајелно*, – а оно опет, које богзна колико једнаки ствариј имају га, *сабирајелно* име назива се” (Бал. 2, 8).

5.2.10. За разлику од већине језикословаца у првој половини 19. века, који су термином *ИМЕНА* обухватали именице, придеве и бројеве, К. Цукић под *ИМЕНИМА* подразумева само именице: „Имена су речи, које означавају лица или ствари” (Цук., 6).

Дијаграм 60: Подела именица у граматичи К. Цукића (1850)

Цукић је *ИМЕНА* најпре поделио на *СОПСТВЕНА* и *ОПШТА*. *СОПСТВЕНА ИМЕНА* означавају властите, а *ОПШТА* заједничке именице:

„Имена су двояка или *собствѣна* или *общиѣ*.

Тако су: *ѣрадь, ѣеро, юнакъ, кметѣѣ* имена *общѣѣ*, ерѣ се она свима градовима, свима юнацима, т. е. свима оногѣ рода предметима прилажу.

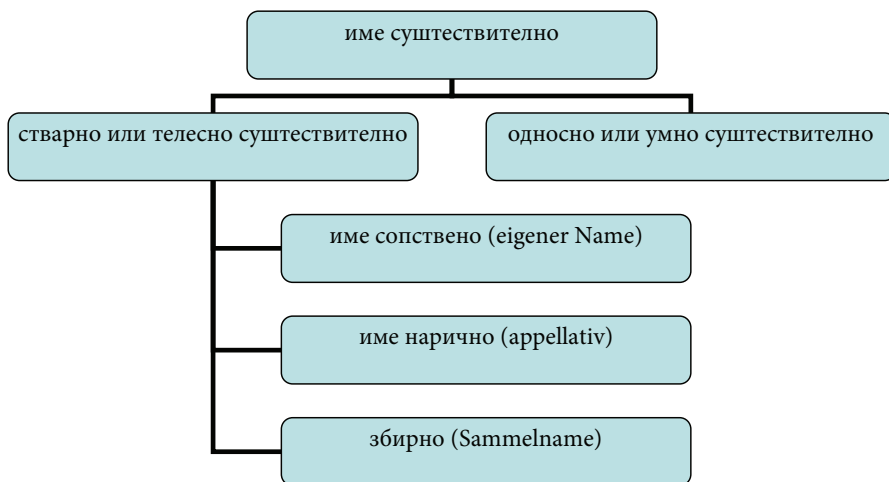
А напротивѣ су: *Краѣѣвацѣ, Дунавѣ, Авала, Косово, Душанѣ, Ай-дукѣ-Велѣ*, имена *собствѣна*, ерѣ се само едномѣ лицу или едной ствари придаю” (Цук., 6–7).

Нејасан је став овог аутора о збирним именицама. Он их не издваја у именичкој класификацији, већ о њима говори у напомени, терминолошки их одређујући као *ЗБИРНА ИМЕНА*: „*Збирна* су имена, коѣ скупноста некогѣ рода а не њѣгове предмете поединце означаваю; н. п. *ѣробѣѣ, ѣербѣ, ѣирнѣ* и т. д.” (Цук., 7).²²⁴

5.2.11. Граматика П. Нинковића доноси новине у класификацији именица, а самим тим проширује и језикословни терминолошки регистар. *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО* прва је од девет *ЧАСТИ ГОВОРА* у Нинковићевом делу, а поред наведене терминолошке синтагме овај аутор је у заградама представио и два контактна синонима – на немачком (*HAUPTWORT*) и латинском језику (*SUBSTANTIVUM*).

У даљем тексту П. Нинковић именице означава поименичним придевом *СУШТЕСТВИТЕЛНА*, а његова класификација ове врсте речи подразумева укрштање двају критеријума – критеријума чулне спознатљивости појмова у најширем смислу (подела на конкретне и апстрактне именице) и семантичког критеријума (потподела конкретних именица).

²²⁴ Терминолошке синтагме којима је К. Цукић именовао именичке значењске врсте (*сойствѣно, ойшѣѣ* и *збирно име*) највероватније представљају калкове према немачким терминима *eigener Name, appellativ* и *Sammelname* (уп. тачку 5.2.11).

Дијаграм 61: Подела именица у граматичи П. Нинковића (1856)

Дакле, први пут у анализираном језикословном корпусу именице се најпре класификују на конкретне и апстрактне, а П. Нинковић за обе ове групе наводи по две синонимне синтагме – *СТВАРНА* тј. *ТЕЛЕСНА СУШТЕСТВИТЕЛНА* и *ОДНОСНА* тј. *УМНА*:

„Суштествително дѣли се на стварно, тѣлесно и односно, или умно. Све оно, што чувствама подлежи, зовесе стварно; а што чувствама не подлежи, него се самымъ умомъ постизава, зове се односно; тако: човѣкъ, књига, ливада, земля и т. д., естъ стварно суштествително; а човѣчство, књижевность, мудрость, доброта и т. д. естъ односно” (Нинк. 4, 11–12).

Тенденција посрбљавања језикословне терминологије изражена је код овог аутора, о чему сведоче терминолошке јединице употребљене у семантичкој класификацији конкретних именица. За властиту именицу П. Нинковић је задржао терминолошку синтагму својих претходника – *ИМЕ СОПСТВЕНО*: „Име собственно (eigener Name) [...] само едномъ лицу или ствари приличи, као: Миланъ, Светозаръ, Боголюбъ, Београдъ, Бечъ, Петроградъ и т. д.” (Нинк. 4, 12).²²⁵ У првом издању своје граматике (1848), П. Нинковић је, попут својих претходника, заједничке именице називао *ИМЕНИМА НАРИЦАТЕЛНИМ*, наводећи у заградама контактни синоним на ла-

²²⁵ У издању из 1848. године уз ову терминолошку синтагму у заградама се налази синонимни термин из латинског језика – *NOMEN PROPRIUM* (Караџа 1984: 256), док је у другом издању, које је ушло у корпус за ово истраживање, као контактни синоним *СОПСТВЕНИМ ИМЕНИМА* наведена терминолошка синтагма из немачког језика *EIGENER NAME* (Нинк. 4, 12), према којој је, по свему судећи, П. Нинковић створио овај термин.

тинском језику – *NOMEN APELLATIVUM* (Караца 1984: 257), док у издању из 1856. употребљава посрбљени лик – *ИМЕ НАРИЧНО*, и поименичени придев – *НАРИЧНО*: „Нарично (appellativ) [...] се односи на више лица’ или ствариј, као: човѣкъ, краљ, градъ, књига и т. д.” (Нинк. 4, 12).

Нинковићеве тенденције ка посрбљавању руске одн. рускословенске језикословне терминологије запажају се и у именовању збирних именица, које су у првим деценијама 19. века углавном називане *ИМЕНИМА СОБИРАТЕЛНИМ*. У првом издању своје граматике, он најпре посрбљава руски одн. рускословенски префикс *со-*, те тако ову подврсту именица назива *ИМЕНИМА САБИРАТЕЛНИМ* (Караца 1984: 257), стварајући славеносрбизам, док је у наредном издању посведочена термилошка синтагма *ИМЕ ЗБИРНО*. Овај облик јавља се и код К. Цукића, а вероватно је сачињен према немачком *Sammelname*: „Сбирно (Sammelname) [...] у единственомъ броју множину знаћи²²⁶, као: трнѣ, цвѣе, млѣко, песакъ, дѣца, браћа, челядь и т. д.”²²⁷

Приликом семантичке класификације именица у граматичи из 1856. године Нинковић се доследно служио техником контактне синонимије, те је уз *ИМЕ СОПСТВЕНО* и *ИМЕ ЗБИРНО* у заградама навео истозначнице на немачком, а уз *ИМЕ НАРИЧНО* на латинском језику.

5.2.12. У литератури се творцем термина *ИМЕНИЦА* углавном сматра Ј. Бошковић, будући да се као прва потврда овог облика истиче његов *Извод I* (уп. Даничић: 1864: VII; Маретић 1932: 31; Симеон 1969, под именица; Лашкова 1990: 92).²²⁸ Међутим, корпус ексцерпиран за потребе овог рада указује на то да је назив *ИМЕНИЦА* најпре посведочен у *Српској ѝисменици* Ј. Илића, објављеној 1860. године – дакле, три године пре Бошковићевог *Извода I*.

Илић је *ИМЕНИЦЕ* издвојио као прву од осам врста речи. Он их је, најпре, класификовао према семантичком критеријуму, издвојивши *ПРОСТЕ, ЗАСЕБНЕ* и *УКУПНЕ ИМЕНИЦЕ*:

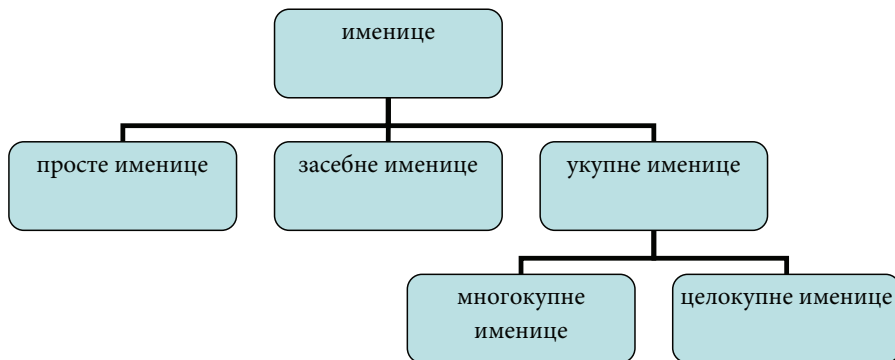
Илићева термилошка синтагма *ПРОСТЕ ИМЕНИЦЕ* у савременој морфологији одговара заједничким именицама, а *ЗАСЕБНЕ ИМЕНИЦЕ* данас се називају властитим: „Просте Именице показују имена, која свима једнаким стварима приличе. *Човек. држава. љрад. река. ѝланина. црква*. Засеб-

²²⁶ Штампарска погрешка у самом тексту.

²²⁷ Термилошка синтагма *ИМЕ ЗБИРНО* може се тумачити као калк према немачком *Sammelname*.

²²⁸ Из РЈАЗУ изостаје одредница *ИМЕНИЦА*, док је у РСАНУ уз ову лексему наведено само дефиниција, без потврда из грађе.

не именице одликују се именом својим од свију других једнаких ствари. *Бојдан. Србија. Смедерево. Морава. Космај. Раваница*” (Ил., 10).

Дијаграм 62а: Семантичка подела именица у граматичи Ј. Илића (1860)

Овај језикословац термилошком синтагмом *УКУПНЕ ИМЕНИЦЕ* обједињује збирне и градивне именице, које се у савременој лингвистици називају небројивим. Он, дакле, *УКУПНЕ ИМЕНИЦЕ*, које „показују гомилу једнаких ствари” (Ил., 10), дели на *МНОГОКУПНЕ*, односно збирне, и *ЦЕЛОКУПНЕ*, односно градивне:

„Прве се могу узимати и на број и на гомилу, и зваћемо их *мноіокујне*;

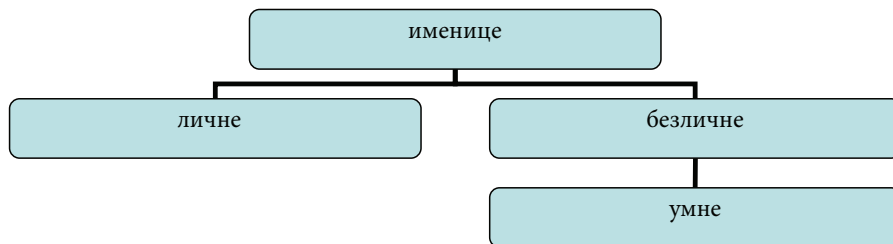
Војска. народ. сїадо. камење. бурад.

Овамо иду и: *деца, браћа, іосїода.*

друге се на број узимати немогу, већ само на гомилу, и зато ћемо их назвати *целокујне*.

Слама. іесак. ірашина. злаїо. олово. масї. крв. мед” (Ил., 10).

Илић даље класификује *ИМЕНИЦЕ* на *ЛИЧНЕ* и *БЕЗЛИЧНЕ* према томе да ли означавају нешто живо или неживо:

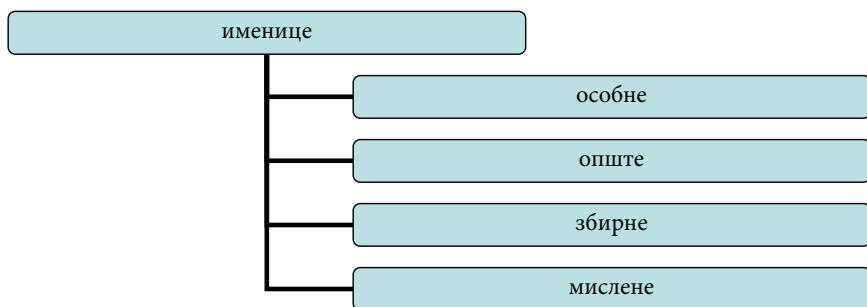
Дијаграм 62б: Подела именица према категорији *живо: неживо* у граматичи Ј. Илића (1860)

Личним именицама Ј. Илић назвао је оне које означавају нешто живо, односно неко лице које врши радњу, а *Безличним* оне које се односе на нешто неживо, односно на неку ствар, предмет, појаву итд.: „Именице, кад показују лице, зову се *личне*, и познају се на питање: *ко?* а кад непоказују лице, онда се зову *безличне*, и познају се на питање: *шита?* *Ойца, син. йасийир. војник. злайар. камен. црква. орао. кошуйа*” (Ил., 10).

Као посебну врсту *БЕЗЛИЧНИХ ИМЕНИЦА* Ј. Илић је издвојио *УМНЕ*, које се данас називају мисаоним или апстрактним: „Има и таквих безличних Именица, које ми смао у памети као ствари замишљамо, и оне с езову Именице *умне. Љубав. йравада. слоја. йошйење. слава. мраз. јуї. јесен*” (Ил., 11).

5.2.13. Попут Ј. Илића, и Ј. Бошковић као прву врсту речи издваја *ИМЕНИЦЕ*: „Именица значи ствар или чељаде” (Бошк. 1, 10). У његовом *Изводу I* нема класификације ове врсте речи. Занимљиво је, међутим, да у одељку о бројевима овај аутор помиње друге врсте речи које могу означавати количину, а међу њима наводи и *БРОЈНЕ ИМЕНИЦЕ*: „Количину могу означити још и бројне именице [...] двојица (људи), тројица, [...] петина, десетина и тако даље” (Бошк. 1, 12).

5.2.14. Термин *ИМЕНИЦА* устаљује се у језикословној терминологији код Срба од 60-их година 19. века, те је употребљен и у *Малој србској йрамаїици за основне србске школе* неименованих аутора. Приликом поделе *ИМЕНИЦА* у овом граматичком уџбенику укрштена су два критеријума – семантички и критеријум конкретно:апстрактно, те су тако *ИМЕНИЦЕ* класификоване на *ОСОБНЕ, ОПШТЕ, ЗБИРНЕ* и *МИСЛЕНЕ*:

Дијаграм 63: Подела именица у *Малој србској йрамаїици* (1866)

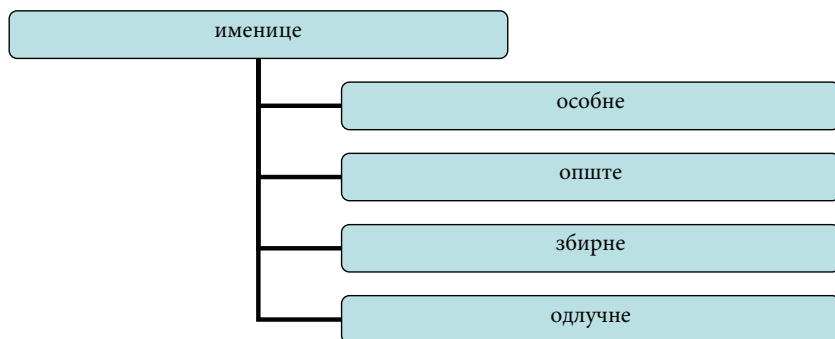
Терминолошкој синтагми *ОСОБНЕ ИМЕНИЦЕ* у савременој морфологији одговара вишечлани термин властите именице: „*Особне* именице означавао лица или ствари, које се од своју други лица и ствариј разликују; на прилику: *Косово, Авала, Призренъ, Србија, Марко, Милица*”

(МСГ, 6). *ОПШТИМ ИМЕНИЦАМА* назване су заједничке: „*Обишће* именице есу оне, које се многимъ лицима или стварима одъ еднога реда могу придати; на прилику: *човекъ, жена, дѣше, кућа, ѿрѣоваць, кнѣиѧ, школа*” (МСГ, 6). Синтагма *ЗБИРНЕ ИМЕНИЦЕ* задржала се и до данас: „*Збирне* именице есу оне, које едномъ рѣчю означаваю множину нечега; на прилику: *народъ, сѣадо, яѿо, рой, челядъ, ѿрнѣ, зелѣ, ѿроблѣ*” (МСГ, 6), док се *МИСЛЕНЕ* у савременој морфологији најчешће називају мисаоним или апстрактним: „*Мислене* именице есу оне, које се не могу видети, а само се могу у памети помишљати; на прилику: *слава, милосѣ, браѣ-сѣво, слоѧ, доброѧ, ѿсанѣ*” (МСГ, 6). У анализираном граматичком уѣбенику из именичке класификације изостају градивне именице.

Интересантно је поменути да се у овом делу, у краткој примедби на дну стране о подели именица, запажа напомена о именицама које могу имати само један број – једину или множину. Да је овај граматички критеријум диференцијације именица нов у српском језикословном опусу сведочи и недостатак одговарајуће терминологије:²²⁹ „Особне, збирне и мислене именице немаю множине; а гдѣкоје особне и обште именице немаю опет еднине, него само множину; на прилику: *Жабари, Неменикуѣ, Елакци, Сланци, виле; ѿрабулѣ, ѿокладе, леѣа, враѧа, вешала, носила*” (МСГ, 7, у фусноти).

5.2.15. Попут Ђ. Даничића, и В. Вујића је у својој граматичи уз сваки термин за који је сматрао да може бити недовољно познат читаоцима наводио два синонимна облика – један Вуков, односно Мразовићев, а други из латинског језика. Тако за прву врсту речи стоји: „*Именица* = n. substantivum = суштествително” (Вуј., 10).

Вујићева деоба именица такође је четворочлана:

Дијаграм 64: Подела именица у граматичи В. Вујића (1867)

²²⁹ У савременој лингвистичкој терминологији користе се терминолошке синтагме из латинског језика – *singularia tantum* и *pluralia tantum*.

Као и у *Малој србској їрамаїици*, и код В. Вујића су властите именице назване *ОСОБНИМ*, а заједничке *ОПШТИМ*: „*Особне* означавају засебне ствари, које се својим именом разликују од свију других подобних ствари, н. пр. Косово, Цетиње, Златибор, Призрен, Срем, Србија [...] *Обишће* означавају све подобне ствари од једног истог рода, н. пр. жена, риба, мач, река, град, кућа, планина” (Вуј., 12).

Терминолошком синтагмом *ЗБИРНЕ ИМЕНИЦЕ* В. Вујић је, за разлику од аутора *Мале србске їрамаїице*, обухватио две именичке подгрупе, које се у савременој морфологији називају збирним и градивним именицама: „*Збирне* означавају ускупа множину једнаких ствари. Њих има од две руке. Једне се узимљу и на број и на гомилу, н. пр. народ, стадо, јато, рој, чељад, господа, момчад, трње, зеље. Друге се немогу на број узимати, већ само на гомилу, н. пр. вода, вино, сено, млеко, злато, мед, восак, песак” (Вуј., 12–13). Вујићева синтагма *ЗБИРНЕ ИМЕНИЦЕ* одговара, дакле, Илићевој вишечлавној терминолошкој јединици *УКУПНЕ ИМЕНИЦЕ*.

Четврту именичку групу, која се данас назива мисаоним или апстрактним, В. Вујић је назвао *ОДЛУЧНИМ ИМЕНИЦАМА*: „*Одлучне* [...] ми себи само у памети као предмете замишљамо, н. пр. слава, љубав, слога, правда, лепота, младост, поштење, задовољство” (Вуј., 13).

5.2.16. Термин *ИМЕНИЦА* посведочен је и у граматичи Ј. Живановића. Вођен Бошковићевим *Изводом I*, овај аутор такође не наводи именичку класификацију, али у самом тексту помиње *ЗБИРНЕ ИМЕНИЦЕ*: „*Госїодин* замењује множину збирном именицом *їосїода*” (Жив. 2, 16).

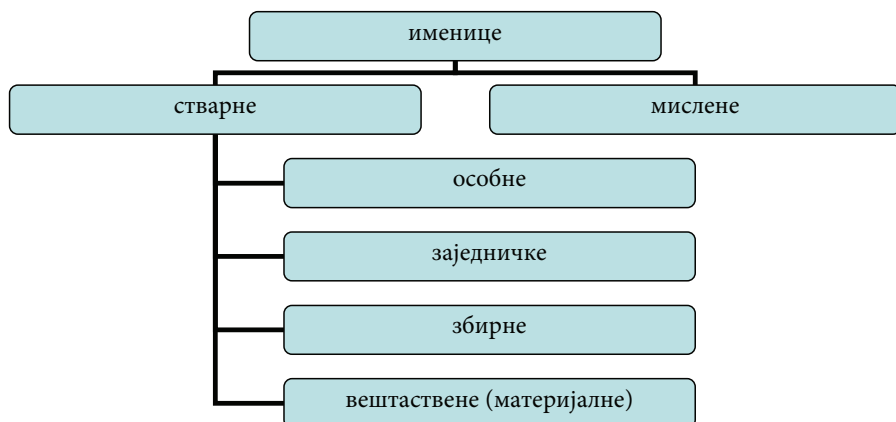
Међутим, у Живановићевим делима с краја 80-их година 19. века запажа се и Даничићев утицај. Наиме, приликом прве употребе домаћег термина *ИМЕНИЦА* он у заградама наводи интернационализам латинског порекла *СУПСТАНТИВ*, који у даљем тексту постаје једини у употреби (Жив. 5, 5). У његовој *Срїској синїїакси* из 1889. године забележена је и терминолошка синтагма *АПСТРАКТНИ СУПСТАНТИВИ*, док је на левој маргини наведен њен домаћи синонимни еквивалент – *АПСТРАКТНЕ ИМЕНИЦЕ* (Жив. 5, 6).²³⁰

5.2.17. Под Бошковићевим утицајем био је и Ћ. Магарашевић, у чијој су граматичи *ИМЕНИЦЕ* такође наведене као прва од девет врста речи (Маг., 10), али из даље анализе изостаје њихова класификација, а самим тим и термини којима би се именичке подгрупе именовале. Да се Ћ. Магарашевић угледао на Ј. Бошковића, сведочи и податак да су и код овог аутора *БРОЈНЕ ИМЕНИЦЕ* поменуте у одељку о бројевима као врсте

²³⁰ Придев *АПСТРАКТНИ*, латинскога порекла, посведочен је у Михајловићевом речнику (1972).

речи које означавају количину: „Колико је чега, могу показати јошт и бројне именице” (Маг, 31).

5.2.18. Најкомплекснија класификација *ИМЕНИЦА* посведочена је у граматичи С. Новаковића.

Дијаграм 65: Подела именица у граматичи С. Новаковића (1879–1894)

Новаковић је *ИМЕНИЦЕ* најпре поделио према критеријуму чулне спознатљивости појмова на *СТВАРНЕ* и *МИСЛЕНЕ*, односно на конкретне и апстрактне:

„*Стварне* значе лица, животиње или предмете који се могу познати чулима вида или пипања, као што су: *човек, жена, њрад, њиџа, сено, дрво, камен, вода, кућа, со*, итд. *Мислене* су пак оне које именују какву радњу, бивање, стање или каквоћу, и које се, по том, као предмети само умом замишљају, нпр.: *њевање, њедање, сан, сиромаштво, бојатство, лејоџа, обиље, оскудица, милина, младост, задовољство, висина, слава*, итд.” (Нов. 4, 10–11).

Затим је, према семантичком критеријуму, *СТВАРНЕ* односно конкретне именице раслојио на *ОСОБНЕ* тј. властите, *ЗАЈЕДНИЧКЕ*, *ЗБИРНЕ* и *ВЕШТАСТВЕНЕ (МАТЕРИЈАЛНЕ)*, тј. градивне:

„Стварне се именице могу опет по своме значењу поделити на четири врсте, и могу бити:

1. *Особне*, које као име припадају само једној ствари, предмету или лицу, и по томе обично множине немају, нпр.: *Милан, Пеџар, Јанко, Морава, Србија, Ниш, Врања, Лесковац, Ваљево, Шабач, Дрина, Херцеговина, Босна, Далмација*, итд.
2. *Заједничке*, које као заједничко име припадају појединце многим, у главноме једнаким, стварима или лицима. Тога ради оне имају

облике јединине и множине, према томе што су име за једну или више ствари или лица, нпр.: *књи́а, ње́ро, дивии́, шко́ла, соба́, ку́ћа, ха́џина, њро́зор, зи́д*, итд.

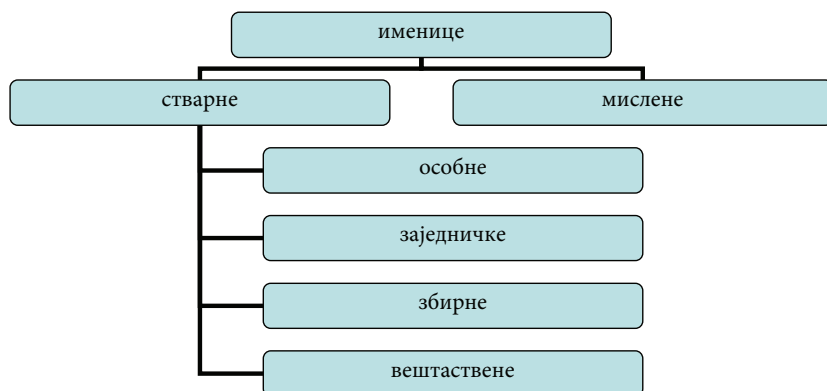
3. *Збирне*, које обликом јединине значе неодређену множину или количину, и по томе им множина није потребна, нпр.: *цвеће́, дрвље́, њрње́, ораши́је, зве́рје, момча́д, њела́д, живи́на*, итд.

4. *Вештастивене* (материјалне), које значе материју, такође у неодређеној количини, те се делови најразличније величине и мере зову истим именом, чега ради им је множина непотребна, нпр.: *зла́џо, сре́бро, хра́на, жи́џо, њесак, се́но, млеко́, сир, ме́со*, итд.” (Нов. 4, 11).

Терминолошке синтагме *ЗАЈЕДНИЧКЕ* и *ВЕШТАСТВЕНЕ ИМЕНИЦЕ* први пут су у ексцерпираном корпусу посведочене код С. Новаковића.²³¹ Поред облика *ВЕШТАСТВЕН*, са руским одн. рускословенским формантом *-астивен* (уп. Стијовић 1992: 115), овај језикословац је у заградама навео и синонимни придев домаћег порекла *МАТЕРИЈАЛАН*, али је предност дао првом облику, будући да је једино њега навео курзивом и задржао у употреби у даљем тексту.

Ваља поменути и то да С. Новаковић у својој граматици *БРОЈНЕ ИМЕНИЦЕ* помиње само у поглављу о синтакси простих реченица, описујући њихову конгруенцију са глаголом у функцији предиката: „Међу тим бројне именице [...] као што су: *стиоџина, хиљада, милион* [...] као год и остали прости бројеви, почињући од *џеџи*, имају каткад прирок у множини” (Нов. 4, 265).

5.2.19. Новаковићеву поделу именица дословно је преузео и у својим граматицама представио Љ. Стојановић (Стој. 1, 8–11, Стој. 2, 38–40).

Дијаграм 66: Подела именица у граматицама Љ. Стојановића (1891. и 1892)

²³¹ Терминолошка синтагма *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЉНО ВЕШТЕСТВЕНО* потврђена је код Д. Милаковића (1838).

И код овог аутора именице су најпре подељене према критеријуму чулне распознатљивости: „Све се именице деле на *стварне* и на *мислене*. **Стварне именице** су оне које именују лица или ствари које се могу видети или опипати. Пр.: *Човек, дрво, крава, камен* итд. **Мислене именице** су оне које именују какву радњу, бивање, стање или каквоћу. Пр.: *Певање, сан, лејоџа, снаја, радости*, итд.” (Стој. 1, 8).

СТВАРНЕ, односно конкретне именице, Љ. Стојановић је такође расложио на четири групе:

„**Особне именице** су имена појединих лица или ствари.

Пр.: *Адам, Ева, Београд, Дунав, Космај, Вишињица*, итд. [...]

Заједничке именице су имена свима лицима или стварима које су једне врсте.

Пр.: *човек, жена, варош, река, њланина, село*, итд. [...]

Збирне именице показују множину једнаких ствари.

Пр.: *лишће, камење, цвеће, момчад*, итд.

Вештаствене именице су имена материји, код које се не замишља никаква целина (као н. пр. код заједничких), него сваки и најмањи део те материје зове се истим именом.

Пр.: *земља, вода, злато, њесак, месо, њлатино*, итд.” (Стој. 1, 9–11).

Новаковићева именичка класификација, која је преузета и у Стојановићевим уџбеницима, уз одређене термилошке измене присутна је и у савременим граматичким уџбеницима 20. века (уп. Стевановић⁵1986: 181–188; Станојчић/Поповић¹⁵2014: 80–82).

5. 3. Термини за придеве и њихове врсте

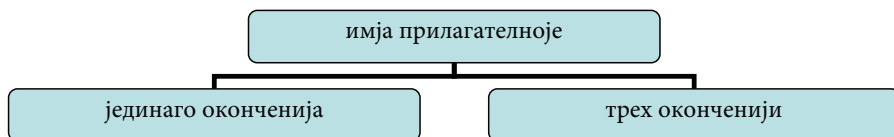
Као што је истакнуто у одељку о именицама, у већини граматика из прве половине 19. века као прва врста речи издвојена су *ИМЕНА*, а под овим појмом се подразумевају именице, придеви и бројеви, односно *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА*, *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* и *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА/БРОЈИТЕЛНА*. Термилошког варирања у именовању придева у језикословним делима из 19. века нема: у првој половини 19. века у употреби је била Мразовићева термилошка синтагма у посрбљеном лику (*ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО*), док је у другој половини века потискује из употребе Даничићев термин *ПРИДЕВ*.

Табела 19: Термини којима се називају *йридеви*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
имја прилагателноје	Мраз., 48	1811.
име прилагателно	Вук 1, 44	1814.
прилагателно име	Вук 5, 184	1817.
прилагателно име	Вук 6, 202 (у фусноти)	1817.
прилагателна	Муш. 1, 80	1817.
прилагателно име	Вук 8, X	1818.
име прилагателно (de adjetivo)	Вук 9, XLII	1818.
прилагателна имена	Вук 11, 226	1818.
прилагателно име	Вук 12, 16	1819.
прилагателно име	Вук 13, 25	1820.
прилагателно име	Вук 25, 62	1826.
име прилагателно	Вук 27, 238	1828.
име прилагателно	Сол. 2, СЛ 25, 27	1832.
име прилагателно	Вид. 4, 51	1838.
име прилагатељно	Милак., 5	1838.
прилагателно	Бој., 307	1838.
прилагателна имена	Хаџ. 2, 429	1839.
прилагателна	Суб. 2, 25	1841.
прилагателна	Рад., 815 (у фусноти)	1842.
име прилагателно	Поп. Ј., 4	1843.
прилагателна имена	Лаз., 801	1845.
прилагателна имена	Нинк. 2, 896	1846.
прилагателна	Хаџ. 4, 989	1846.
прилагателно	Поп. Ј. С. 2, 871	1846.
име прилагателно, прилагателно	Зах. 1, 19	1847.
прилагателно	Дан. 2, 28	1847.
придјеви (имена прилагателна, adjectiva)	Дан. 3, 18	1850.
прилагателно	Бал. 2, 26	1850.
прилог	Цук., 5	1850.
прилагателна имена	Стеј. 1, 6	1852.
прилагателна имена	Тир., 11	1852.
прилагателно	Суб. 7, 21	1853.
придјев	Дан. 4, 28	1854.
прилог (Beiwort, adjektivum)	Нинк. 4, 5	1856.

придјеви	Дан. 5, 27	1858.
прости придеви	Ил., 11	1860.
придеви	Бошк. 1, 11	1863.
прид(ј)еви	МСГ, 5	1866.
придев (п. <i>adjectivum</i> , прилагателно)	Вуј., 10	1867.
придеви	Нов. 1, 11	1870.
придјеви	Дан. 7, 16 (у фусноти)	1874.
придеви	Жив. 2, 14	1874.
адјектив	Дан. 8, 14	1876.
придеви	Маг., 10	1883.
придев	Бошк. 4, 220	1887.
придеви	Жив. 3, 113	1888.
придеви	Нов. 2, 35	1888.
придеви	Жив. 5, 6	1889.
придеви	Стој. 1, 96	1891.
придеви	Стој. 2, 50	1892.
придеви	Нов. 4, 10	1879–1894.

5.3.1. По угледу на М. Смотричког, А. Мразовић је придеве именовао руском одн. рускословенском терминолошком синтагмом *ИМЈА ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ*, али је у даљем тексту за ову врсту речи користио и облик поимениченог придева – *ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ* (Мраз., 11).

Дијаграм 67: Подела придева у граматичкој А. Мразовића (1811)

Вршећи поделу придева, он полази од граматичког критеријума²³² и разликује две врсте: *ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ЈЕДИНАГО ОКОНЧЕНИЈА* и *ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ТРЕХ ОКОНЧЕНИЈИ*. „Прилагателнаа сѣть или 1. Єдинаго вконченїа; наkw той, таа, тое юродѣ. 2. Или трехъ вконченїй; наkw той сватый, таа сѣтаа, тое сѣтоа” (Мраз., 11). Према примерима које овај аутор наводи,

²³² Испитујући приступ придевима у сербохрватистичким граматикама из 19. и претежно из 20. века, В. Ломпар је закључила да се у њима подела придева на врсте остварује на основу три критеријума: семантичког, граматичког и синтаксичког (2004: 24–26). Анализа граматика које чине корпус за ово истраживање показала је да су њени аутори придевској класификацији приступали углавном са семантичког становишта, тек спорадично и са граматичког.

може се закључити да у прву групу спадају придеви који не разликују род, односно имају исти облик за сва три рода. Овде А. Мразовић као потврду наводи облик 'јурод',²³³ уз који бележи показне заменице како би показао да овај придев има исти облик у сва три рода, одн. да је непроменљив²³⁴ – „той, таа, тое јуродъ”. У другу групу А. Мразовић сврстава ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ТРЕХ ОКОНЧЕНИЈИ – придеве који имају различите облике, односно посебне наставке за сва три рода, што такође сугерише навођењем показних заменица које стоје уз облик придева 'свети' – *шой свайтый, шаа сѣаа, шое сѣое*.²³⁵

5.3.2. Мразовићеву руску одн. рускословенску термилошку синтагму преузео је и Вук, те је тако облик *ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО* доминантан и готово једини у употреби приликом именовања придева у првој половини 19. века.

Вук у *Писменици* не наводи поделу *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНИХ*, док у граматици из 1818. године, у поглављу „О имену прилагателном”²³⁶ он запажа да се, према значењу, могу издвојити три групе *ПРИЛАГАТЕЛНА ИМЕНА*. У прву групу спадају она која „показују каквоћу имена суштествителни”, и она се деле на две подгрупе: а) „која показују какво је што, н.п. добар човек, зелен лист, мутна вода, шарена птица, брз коњ и.т.д.” и б) „која показују, ода шта је што, н.п. гвозден котао, дрвена кућа, сребрно пуче, кожна аљина и т. д.” (Вук 9, XLII). Према наведеним примерима, може се закључити да прва подгрупа одговара описним придевима, а друга градивним.

ПРИЛАГАТЕЛНА ИМЕНА из друге Вукове групе „показују чије је што”, и она су опет двојака: а) „показују, да је што само једнога извјесног имена суштествителног, н.п. попов, ковачев, војводин и т.д.”, и б) „показују да је што више имена суштествителније, н.п. поповски, ковачки, војводски; говеђи, козји, рибљи, тичји, ђетињи и т. д.” (Вук 9, XLII). Другој Вуковој придевској групи, дакле, припадају присвојни придеви,²³⁷ који су даље, према творбено-семантичком критеријуму, класификовани

²³³ Одредница *жродъ* обрађена је у речнику *Сѣарославянскій словарь (по рукописам X–XI веков)* као придев у именичкој функцији (Цејтлин и др. 1994).

²³⁴ Непроменљивих придева има и у савременом српском језику, али „њихов удео у укупном фонду придевских речи, поготову у савременом књижевном језику, није тако значајан” (Николић М. 1996: 53).

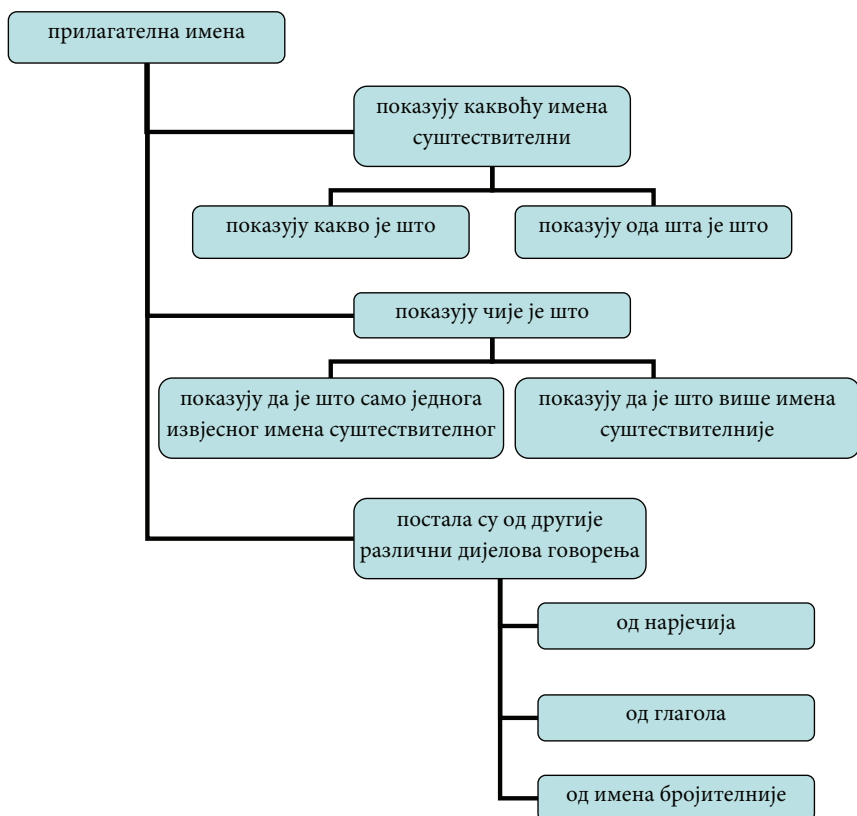
²³⁵ О сложености и нејасној мотивацији ове Мразовићеве класификације сведочи и податак да је у монографији З. Радуловић његова подела придева приказана без пропратних објашњења (1990: 51).

²³⁶ Уз наведену термилошку синтагму у заградама стоји контактни синоним, пореклом из латинског језика – *DE ADJECTIVO* (Вук 9, XLII).

²³⁷ Детаљније о придевима и њиховој семантичкој класификацији уп. Пипер/Клајн (2013: 122–124) и Станојчић/Поповић (¹⁵2014: 93).

у две подгрупе. Првој припадају присвојни придеви који се одликују аниматношћу, односно у чијој се семантичкој структури налази нешто живо, и изведени су суфиксима *-ов*, *-ев* и *-ин*, док у другу подгрупу улазе прави присвојни придеви који изражавају припадност некој класи или врсти, а изведени су суфиксима *-ски* или *-ји*.

За трећу групу Вук бележи да „иду у ред другије, него се од њи разликују, што нијесу постала од имена суштествителни, него од другије различније дијелова говорења” (Вук 9, XLII), а затим издваја *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* која воде порекло од *НАРЈЕЧИЈА*, односно прилога (нпр. *да-нашњи*, *лањски*), глагола (нпр. *сѣјајаћа*, *орућа*) и *ИМЕНА БРОЈИТЕЛНИХ*, одн. бројева (нпр. *ѿрви*, *друѿи*). Ова последња подгрупа указује на проблем класификације речи у врсте, будући да Вук овде меша граматички и семантички критеријум, те и редне бројеве, због њихове придевске промене и службе својствене придевима, сврстава у ову врсту речи.

Дијаграм 68: Подела придева у Вуковој граматичи (1818)

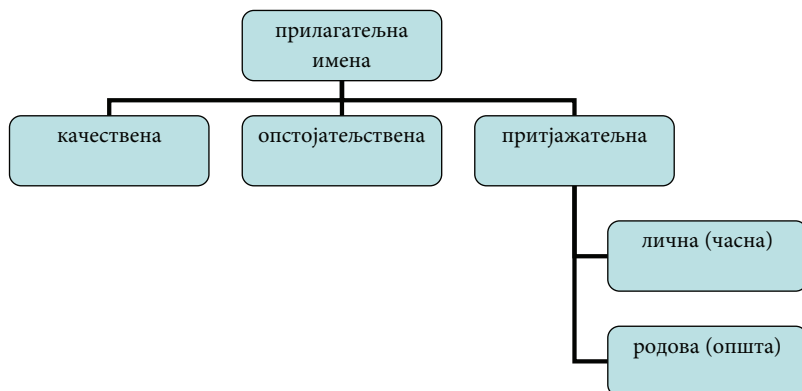
Вукову класификацију карактерише недостатак термина којима би се означиле придевске врсте, што указује на недовољну развијеност језикословног термилошког регистра код Срба с почетка 19. века.

5.3.3. Попут А. Мразовића и Вука, и П. Соларић је у свом *Входу ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* обрадио као подврсту *ИМЕНА*. Код овог језикословца нема поделе придева по значењу, али се Мразовићев утицај уочава у следећем запажању: „Имена прилагателна, како видимо, имаю три оконченія, за свакиј род по едно. Нѣколико имаю само едно оконченіе за сва три рода; и ова више су существителниі придѣвцы, него прилагателна имена; на пр: юрод човек, юрод жена, юрод дѣте” (Сол. 2, СЛ 25, 28). По угледу на А. Мразовића, П. Соларић напомиње да постоје придеви који имају различит наставак за сва три рода, а поједини имају исти наставак у сваком роду и за њих, уместо Мразовићеве описне термилошке конструкције *ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ЈЕДИНАГО ОКОНЧЕНИЈА*, користи термилошку синтагму *СУЩЕСТВИТЕЛНИ ПРИДѢВЦИ*, чиме указује на именичку функцију ове групе речи.

Међутим, говорећи о придевском виду, П. Соларић помиње *ПРИТЕЖАТЕЛНА ИМЕНА*, која се, по свему судећи, односе на присвојне придеве: „Притежательна имена на ин, ина ино; ов, ова, ово; ев, ева ево, сматраю се као усѣчена” (Сол. 2, СЛ 25, 33).

5.3.4. Термилошких новина у именовању придева нема у граматици М. Видаковића. Код овог аутора такође изостаје подела *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНИХ* по значењу (Вид. 4, 73).

5.3.5. У одељку о именицама истакнуто је да је Д. Милаковић поделу на десет врста речи преузео од Н. Греча (Гутков 1974–1975: 58), те су тако у његовој граматици *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* представљена као друга врста речи. Од овог руског граматичара Д. Милаковић је преузео и класификацију придева:

Дијаграм 69: Подела придева у граматици Д. Милаковића (1838)

Милаковић придеве дели на три групе. Првој припадају *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА КАЧЕСТВЕНА*, „која означавају качество предмета, то естъ какавъ е предметъ видомъ, боіомъ, вкусомъ и проч. напр. высокій боръ, зеленый листь, сладкій корень, крылатый змай, добра жена, прилѣжно дѣте” (Милак., 54). Овој скупини припадају описни придеви, а названа су *КАЧЕСТВЕНИМ* према руској именици *качествѣ*, која означава скуп особина, одлика, карактеристика некога или нечега.

Другу групу чине *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА ОПСТОЈАТЕЉСТВЕНА*, „која не означавају управъ качество предмета, него каквогѡдъ нѣгово обстоятельство, споляшнѣ, случайно; напр. ючераный даждь, негдашнѣй прѣятель, ноѣашна зима, ланьско време” (Милак., 54). Наведени примери указују на то да је Милаковић у ову скупину сврстао временске и месне придеве. Она је названа *ОПСТОЈАТЕЉСТВЕНОМ* према лексеми рускога порекла *обстоятельство*, која означава неку околност, прилику, ситуацију.

На крају пасуса о овој придевској врсти, Д. Милаковић у заградама излаже кратку напомену: „У овај редъ иду и имена броительна прилагательна и причастія скланяема. О првыма види главу трећу, а о другима говориће се у глави шестой” (Милак., 54). Аутор овде износи недоумицу у коју врсту речи да сврста *ИМЕНА БРОИТЕЉНА ПРИЛАГАТЕЉНА*, односно збирне бројеве, и *ПРИЧАСТИЈА СКЛАЊАЈЕМА*, одн. придеве који воде порекло од партиципа, али је прву скупину ипак обрадио у одељку о бројевима, док је другу дефинисао у одељку о партиципима.

Трећу групу придева Д. Милаковић је назвао *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА ПРИТЈАЖАТЕЉНА*, „која показую коме или чему предметъ какавъ принадлежи”, и она могу бити двојака: а) „лична (или частна), која показую да штогѡдъ принадлежи лицу, то естъ едноме предмету одушевленому или олицетвореному; напр. Петровъ, Аковлѣвъ, Андрѣинъ, женинъ, войводинъ, кумовъ, поповъ, маймуновъ, голубовъ”, и б) „родова (или обща), која показую да штогѡдъ принадлежи читавомъ роду предмета одушевлены и духовны, или мѣстима, народима, редовима людѣй и проч. напр. царскѣй, женскѣй, войводскѣй, кумовскѣй, поповскѣй, Србскѣй, трговачкѣй, маймунскѣй, голубинскѣй, врабчѣй, козѣй” (Милак., 55). Термин *ПРИТЈАЖАТЕЉНИ* води порекло од руског облика *прѣисъжашельный*, што значи ’присвојни’. Овај аутор их даље дели на *ЛИЧНА (ЧАСНА)* и *ПРИТЈАЖАТЕЉНА ИМЕНА РОДОВА (ОПШТА)*, односно на присвојне придеве који означавају припадност нечему живом (изведени су суфиксима *-ов*, *-ев* и *-ин*), и присвојне придеве који се односе на неку класу или врсту (изведени су суфиксом *-ски* и *-ју*). Оваква творбено-семантичка класификација посведочена је и у Вуковој граматичи из 1818. године, али без пропратних термилолошких одређења.

5.3.6. Као што је више пута истицано у претходним поглављима, граматика Ј. Поповића писана је, између осталог, и по угледу на Мразовићев и Видаковићев уџбеник, те тако и код овог језикословца изостаје значењска класификација *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНИХ*.

5.3.7. Идентична је ситуација и у граматички И. Захаријевића који, поред термилошке синтагме *ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО*, користи и поименичени придев *ПРИЛАГАТЕЛНО* (Зах. 1, 19).

5.3.8. У чувеном *Райу за српски језик и љавојис*, Ђ. Даничић је придеве означавао поимениченим придевом *ПРИЛАГАТЕЛНА* (Дан. 2, 28). У *Малој српској љавојиси* из 1850. године овај језикословац ствара нову терминологију, која је углавном прихваћена и од каснијих граматичара (Кашић 1975: 79), те се Ђ. Даничић у литератури сматра „оцем српскохрватске граматичке терминологије” (Ђорић 1983: 10). Тако је у овом делу, први пут у анализираном корпусу, посведочен термин *ПРИДЈЕВИ*, уз који Ђ. Даничић у заградама наводи и стари назив (*ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА*), као и одговарајући синоним из латинског језика (*ADJECTIVA*) (Дан. 3, 18). По свему судећи, у питању је девербатив који је овај аутор, имајући у виду синтаксичку функцију поменуте врсте речи, сковао према глаголу *љавид(и)евати* (Ломпар 2016:123).²³⁸ Да је овај термин произашао из Даничићевог пера сведочи и РЈАЗУ, у којем се уз одредницу *ПРИДЈЕВ* наводи да је „ову ријеч у граматичку нашу књижевност увео Даничић”. Наведену тврдњу потврђује и сâм Ђ. Даничић у *Основама српскоја или хрватскоја језика*: „Ономе што значи супстантив припада оно чему се адјектив придијева” (Дан. 8, 67), мада у овоме делу користи једино термин латинског порекла *АДЈЕКТИВ*.

Нажалост, у ексцерпираним Даничићевим делима нема значењске поделе придева, али на једноме месту овај аутор помиње присвојни придев, називајући га термилошком синтагмом латинског порекла *ПОСЕССИВНИ АДЈЕКТИВ*: „Више има [...] правијех посесивнијех адјектива (којима се каже да ономе што значи супстантив припада оно чему се адјектив придијева), али их је сада мање него што их је прије било” (Дан. 8, 67).

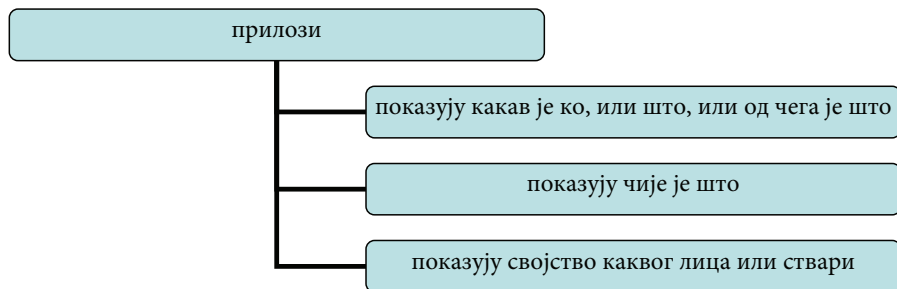
5.3.9. Придеви су у Балугџићевој граматички означени као *ПРИЛАГАТЕЛНА* (Бал. 2, 26). Ни код овог аутора нема даље семантичке класификације ове врсте речи.

5.3.10. Термилошку новину у именовању придева доноси граматика К. Цукића, који је у свом граматичком уџбенику придеве називао *ПРИЛОЗИМА*: „Прилози су части говора, које се уз њ имена употребљавају и

²³⁸ Уп. једно од значења гл. *љавид(и)евати* – ’приписати коме какву особину’ (РМС).

њіову каквоћу означавао” (Цук., 23), али се није бавио њиховом даљом поделом. Термин *ПРИЛОГ* у значењу ’придев’ највероватније представља калк немачког облика *Beiwort*.

5.3.11. Попут већине својих претходника, П. Нинковић је у свом чланку из 1846. године придеве називао *ПРИЛАГАТЕЛНИМ ИМЕНИМА* (Нинк. 2, 898), а у првом издању своје граматике из 1848. поимениченим придевом *ПРИЛАГАТЕЛНА* (Караџа 1984: 258). У другом издању, објављеном 1856, он ову врсту речи именује као *ПРИЛОГ*, а у заградама наводи контактне синониме из немачког (*BEIWORT*) и латинског језика (*ADJECTIVUM*) (Нинк. 4, 5). Објашњење за овакво термилошко одређење, највероватније преузето од К. Цукића, пружио је сâм Нинковић: „Прилози, кои се суштествителнима прилажу, сбогъ чега се тако и зову, есу *џироџуби*” (Нинк. 4, 32).²³⁹

Дијаграм 70: Подела придева у граматичи П. Нинковића (1856)

Као што се може запазити из Дијаграма 70, Нинковићевом метајезику недостају термилошке јединице којима би могао именовати придевске врсте, те стога он класификацију ове врсте речи приказује описно. У прву групу *ПРИЛОГА* спадају они који „показују, какав љ ко, или што, или одъ чега љ што, н. пр.: добаръ човѣкъ, плаво небо, врбовъ клинъ” (Нинк. 4, 32). По свему судећи, у овој Нинковићевој скупини обједињени су описни и градивни придеви.

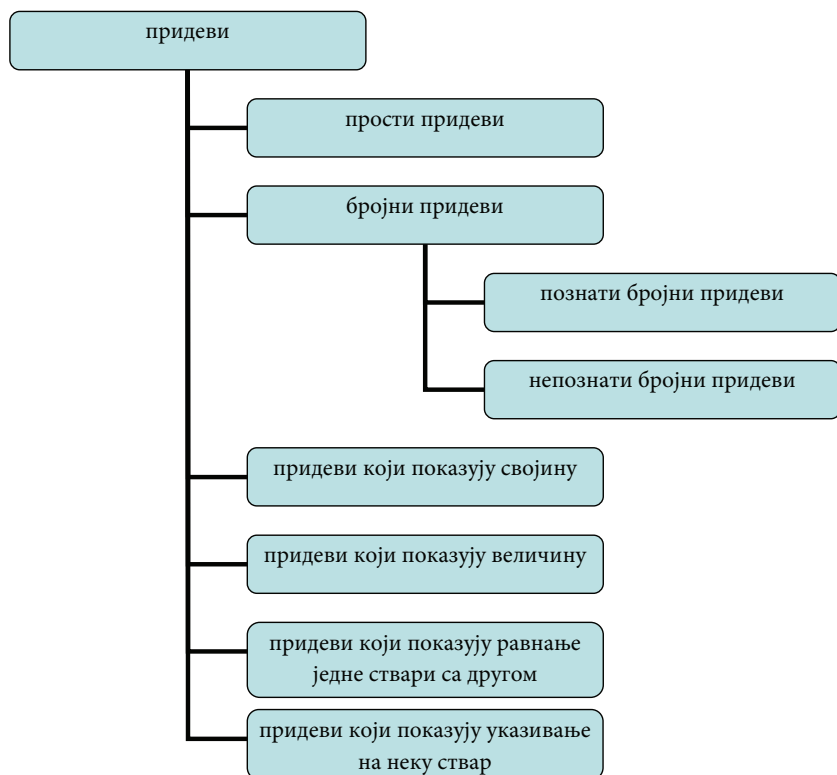
Другу групу чине *ПРИЛОЗИ* коју „показују, чије љ што”, а они пак означавају „да љ што или само љдне особе, или њихъ више, као: царево и царско, свештениково и свештеничко” (Нинк. 4, 32). У питању су, дакле, присвојни придеви које П. Нинковић даље раздваја на оне који означавају припадност једној особи или читавој класи/врсти.

²³⁹ Термин *ПРИЛОГ* у значењу ’придев’ посведочен је и у граматикама словеначких језикословаца у првој половини 19. века (уп. Муршец 1847; Малавашич 1849) и највероватније представља калк према немачком *Beiwort*.

У трећу групу спадају *прилози* који „показую свойство каквогъ лица или ствари, али су произведена одъ бройнихъ, глагола’, нарѣчія’ и другихъ частій говора, као стаяћа кошуля, друга намѣра, садашний кнезъ, ланьска халъина” (Нинк. 4, 32). Наведена скупина указује на податак да је овај аутор у своју класификацију, поред семантичког, укључио и граматички критеријум, те тако у последњу групу сврстава речи које су изведене од бројева, глагола и прилога, а стоје у позицији испред именице и мењају се према придевској промени. Према наведеним примерима, може се закључити да овде спадају редни бројеви, придеви који воде порекло од партиципа, као и временски придеви.

Оваква придевска класификација посведочена је у Вуковој *Српској граматизици*, као и у Милаковићевом уџбенику.

5.3.12. Трећа врста речи у граматизи Ј. Илића означена је Даничићевим термином *ПРИДЕВИ*. „Свака реч, којом се Именици какав знак придева, зове се Придев” (Ил., 60). Илић, затим, *ПРИДЕВЕ* дели на шест врста.

Дијаграм 71: Подела *придева* у граматизи Ј. Илића (1860)

За ПРОСТЕ ПРИДЕВЕ, Ј. Илић наводи да „показују, каква је која ствар. добар човек. зелена ђрава. широко ђоље. ошћар нож. бистџра вода” (Ил., 11). Савременом морфолошком терминологијом речено, у питању су, дакле, описни придеви.

Под БРОЈНИМ ПРИДЕВИМА овај аутор подразумева речи оне који „показују број ствари”, а даље их дели на ПОЗНАТЕ И НЕПОЗНАТЕ. ПОЗНАТИ БРОЈНИ ПРИДЕВИ „показују познате бројеве, на питање: *колико?* или на питање: *који, које, која на реду?* један џасџир. двестџа оваца. сџџо људи. милион војника. џроје деце. двадесетџ и две џодине. – Први месец. друџо летџо. двадесетџ осма џодина. Петџо вече” (Ил., 11–12). Анализирани примери указују на проблематичну класификацију врста речи код Ј. Илића који, мешајући семантички критеријум са синтаксичким (дистрибутивним), у ову подскупину сврстава бројеве (основне, редне и збирне), као и бројне именице (уп. пр. *милион војника*). С друге стране, за НЕПОЗНАТЕ БРОЈНЕ ПРИДЕВЕ истиче да „показују непознате бројеве, и они се познају на питање: *колико?* сџадо оваца. крд свиџа. чоџор волова. џелџ џоведа. мало брашина. нешџџо воде. мноџ новаца. неколико војника, џдекоџи човек” (Ил., 12). Тако су се у овој подгрупи нашле различите врсте речи међу којима нема придева, али им је са присвојним придевима заједничко значење исказивања одређеног броја јединки исте врсте, као и атрибутска функција.

Илић затим описним терминолошким конструкцијама издваја ПРИДЕВЕ КОЛИ ПОКАЗУЈУ СВОЈИНУ, а илустује их примерима присвојних заменица и једне односно-упитне („*мој оџац. џвоје деџе. џена сесџра. џеџова маџи. ваше имаџе. наша радостџ. џихова слава. своја куџица. чија џива*”), затим ПРИДЕВЕ КОЛИ ПОКАЗУЈУ ВЕЛИЧИНУ („*џолики човек. онолика џлава. оволике земље. Колика је Јаворина.*”), ПРИДЕВЕ КОЛИ ПОКАЗУЈУ РАВНАЊЕ ЈЕДНЕ СТВАРИ СА ДРУГОМ („*џакав мач. оваква сабља. онакво оружје. никакво чељаде*”) и ПРИДЕВЕ КОЛИ ПОКАЗУЈУ УКАЗИВАЊЕ НА НЕКУ СТВАР („*овај ученик. џа кџџа. оно џеро. они људи. ове жене. Која деца.*”) (Ил., 12). Последње три групе Ј. Илић је илустровао примерима показних заменица.

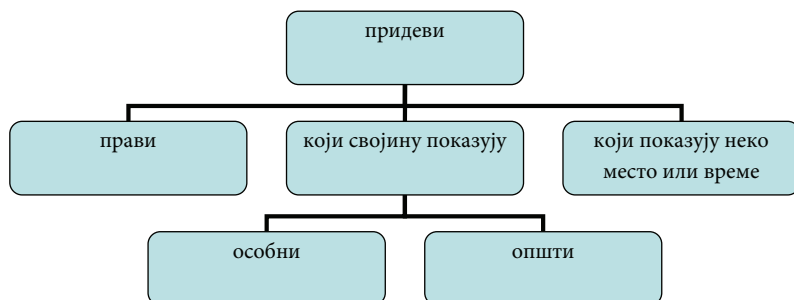
Имајући све ово у виду, може се закључити да је он ПРИДЕВИМА збирно именовао придеве и придевске заменице, бројне и збирне именице којима се исказује скуп јединки исте врсте, као и прилоге за количину.

5.3.13. Даничићев термин ПРИДЕВ преузима и Ј. Бошковић (Бошк. 1, 11), али у његовим делима нема семантичке класификације ове врсте речи.

5.3.14. Иста ситуација посведочена је и у *Малој србској џрамаџици*, с тим да неименовани аутори у једној примедби уз текст, говорећи о придевском виду, употребљавају терминолошку синтагму ПРИСВОЈ-

ни ПРИД(Ј)ЕВ: „Присвойни придѣви (на овѣи, евъ, инѣ) имаю само не-одређеный облик” (МСГ, 31).

5.3.15. Попут Ћ. Даничића, и В. Вујић је приликом прве употребе термина наводио синонимне еквиваленте. Тако уз термин ПРИДЕВ стоји интернационализам латинског порекла *N. ADJECTIVUM* и руски одн. руско-словенски поименичени придев ПРИЛАГАТЕЛНО (Вуј., 10).

Дијаграм 72: Подела придева у граматичи В. Вујића (1867)

Вујић у својој граматичи творбено-семантичку класификацију придева представља у тачки 65. б), у којој износи:

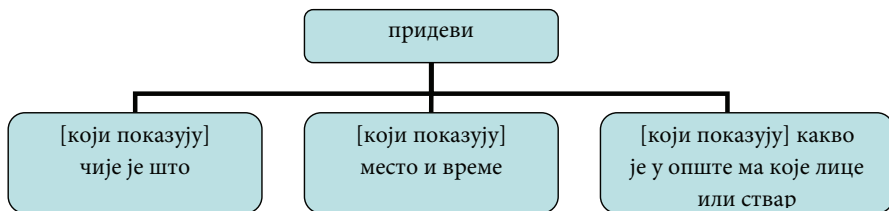
„Осим прѣвих придева, што каквоћу ствари показују, има их, који и својину показују, на питање: *чиј, чија, чије*. Ови су или *особни* на *ов, ев, ин*, као Велѣков, попов, царев, кнежев, женин, протин, војводин, слугин; или пак *обшѣи* на *ски, ки, ји*, као: царски, капетански, морски, горски, ајдучки, момачки, трговачки, Божји, јесењи, козји, пасји, пилећи, говеђи. Најпосле, који показују неко место или време, понајвише изведени од наречица, као: овдашњи, негдашњи, јакешњи, ноћашњи, садашњи (садањи), тамошњи, давнашњи...” (Вуј., 28).

Почетак овог пасуса имплицира да је већ било речи о ПРАВИМ ПРИДЕВИМА. Међутим, наведеном одломку претходи тачка 64, у којој аутор говори о придевима изведеним суфиксом *-ан*, код којих се ово финално *-а* у наставку чува у парадигми. По свему судећи, чини се да је приликом штампања књиге изостављен пасус под тачком 65. а), у коме су, највероватније, детаљније обрађени ПРАВИ ПРИДЕВИ. Ипак, на основу наведеног одломка, може се претпоставити да аутор под њима подразумева описне придеве, док у другу групу сврстава оне који „својину показују” и њих дели на *ОСОБНЕ*, одн. на присвојне придеве који изражавају припадност једној особи, и на *ОПШТЕ*, одн. на присвојне придеве који изражавају припадност једној класи/врсти. Ова група одговара Милаковићевим ПРИЛАГАТЕЛНИМ ИМЕНИМА ПРИТЈАЖАТЕЛНИМ (ЛИЧНИМ ИЛИ ЧАСНИМ И ОПШТИМ / ПРИТЈАЖАТЕЛНИМ ИМЕНИМА РОДОВА).

Вујићевој трећој придевској врсти такође недостаје термилошко одређење, будући да је представљена описном конструкцијом – придеви „који показују неко место или време”, и који су углавном изведени од прилога. У ову групу спадају временски или месни придеви.

5.3.16. Термин *ПРИДЕВ* посведочен је и у језикословним делима Ј. Живановића (Жив. 2, 14; Жив. 3, 113; Жив. 5, 6), али у њима нема семантичке класификације ове врсте речи.

5.3.17. У граматичи Ђ. Магарашевића *ПРИДЕВИ* су обрађени као друга од девет врста речи. У својој класификацији, аутор издваја три придевске врсте, које су приказане описно, без одговарајућег термилошког именовања.

Дијаграм 73: Подела придева у граматичи Ђ. Магарашевића (1883)

Тако прву групу чине *ПРИДЕВИ* којима се „може казати, *чије је што*, н. пр. кнежев, војводин, мајчин и т. д.”, одн. присвојни придеви; другу групу представљају они којима се „може казати *место* и *време*: овдашњи, горњи, предњи и т. д.”, одн. месни и временски придеви, док су у трећу групу сврстани придеви који „могу показати *како је у опште ма које лице или ствар*”, одн. описни придеви. Из Магарашевиће-ве класификације изостају градивни придеви.

5.3.18. Термилошких новина у именовању придева и опису њихове творбено-семантичке поделе нема у граматичи С. Новаковића. Код овог аутора, заправо, нема експлицитне класификације ове врсте речи, већ се она може наслутити из наредног описа:

„Придевистојеузименице, описујући почемубилоонолицелиствар, која се казује именицом уз коју придев стоји, нпр.: *лей, ружан, сјајан, мек, шћојал, зелен, блед, црвен, љав, сух, мокар, бистар, дивљи, љосћиран, окупљао, бео, сладан, љаврен, медан, дрвен, љави-нен, вошћан, шћд*.

Многи придеви казују само да ствар, којој се придену, припада ономе што значи основа од које су образовани, нпр.: *човеков, љојов, љосћодарев, Божји, Марков, дечији, ваљевски, савски, зимски, државни, ошћићински, љосћки, итд.*” (Нов. 4, 12).

Новаковићеви примери из првог пасуса одговарају описним и градивним придевима, док се у другом пасусу наводе присвојни придеви.

5.3.19.1. Стојановићева творбено-семантичка класификација *ПРИДЕВА* у граматичи из 1891. године је двочлана: „**Придеви** су речи које показују какво је неко лице или ствар, или коме или чему припада неко лице или ствар. Према овоме придеви се деле на *описне* и *присвојне*” (Стој. 1, 96).

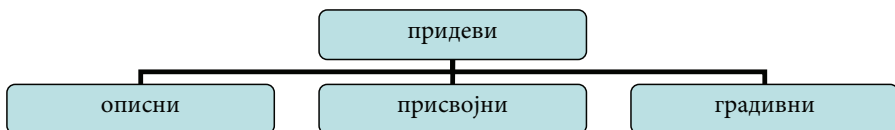
Према Љ. Стојановићу, *ОПИСНИ ПРИДЕВИ* су „они који описују ма какву особину некога лица или ствари. Пр.: Чувај се *ситара Турчина* и *млада Србина*. – Пуст *црну* до појаса *браду*. – Па он седе пити *рујно вино*. – *Голу сабљу* у рукама носи” (Стој. 1, 96).

Дијаграм 74а: Подела придева у граматичи Љ. Стојановића (1891)

За *ПРИСВОЈНЕ ПРИДЕВЕ* овај језикословац истиче да су „постали од именица и показују да лице или ствари уз коју стоје припада ономе што значи основа од које су постали. Пр.: Кулаш иде *с коњма царевијем* (коњи припадају цару). – Дај ми, Боже, *очи соколове* и бијела *крила лабудова*. – *Свајшовски* те коњи позобали! – И *ирадска* се отворише *враћа*” (Стој. 1, 96).

5.3.19.2. Само годину дана касније, у граматичи из 1892, Љ. Стојановић представљеној класификацији додаје још једну, трећу придевску групу. Тако су, поред *ОПИСНИХ* и *ПРИСВОЈНИХ ПРИДЕВА*, у овоме делу описани и *ГРАДИВНИ ПРИДЕВИ*.

Дијаграм 74б: Подела придева у граматичи Љ. Стојановића (1892)

О *ГРАДИВНИМ ПРИДЕВИМА* овај аутор запажа да су „такође постали од именица и показују да је ствар уз коју стоје, направљена од онога што значи именица од које су постали. Пр.: *дрвена* кашика (градивни придев *дрвена* постао је од именице *дрво* и показује да је кашика направљена од дрвета), *вунене* чарапе, *свилена* хаљина, итд.” (Стој. 2, 51).

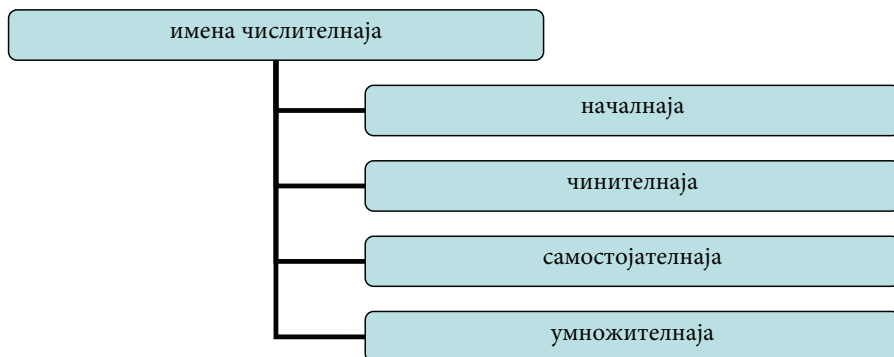
5. 4. Термини за бројеве и њихове врсте

ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА одн. *ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА* у многим граматикама из прве половине 19. века обрађивана су, уз *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА* и *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА*, као подврста *ИМЕНА*. Хронолошки приказ термина (и терминолошких синтагми) којима су се означавали бројеви као врста речи у језикословним делима из 19. века приказан је у Табели 20.

Табела 20: Термини којима се називају *бројеви*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
имја числителноје	Мраз., 48	1811.
име бројително, име бројења	Вук 1, 59, 59	1814.
име бројително (de numeralibus)	Вук 9, XLVI	1818.
бројителна имена	Вук 18, 71	1821.
име броја	Вук 22, 115	1822.
име бројително	Вук 27, 266	1828.
име числително	Сол. 2, СЛ 24, 19	1831.
име числително	Вид. 4, 51	1838.
име бројително	Милак., 5	1838.
име числително	Поп. Ј., 40	1843.
бројително име	Зах. 1, 4	1847.
бројеви (имена числителна, numeralia)	Дан. 3, 26	1850.
бројително (числително)	Бал. 2, 40	1850.
број	Цук., 5	1850.
бројително	Зах. 2, 14	1850.
име бројно (Zahlwort, numerale)	Нинк. 4, 5	1856.
познати бројни придеви	Ил., 11	1860.
бројеви	Бошк. 1, 10	1863.
бројеви	МСГ, 5	1866.
бројеви (numeralia, бројителна)	Вуј., 10	1867.
бројеви	Нов. 1, 14	1870.
бројеви	Жив. 2, 14	1874.
бројеви	Дан. 8, 43	1876.
бројеви	Маг., 10	1883.
бројеви	Нов. 2, 35	1888.
бројеви (numerales)	Жив. 5, 13	1889.
бројеви	Стој. 1, 109	1891.
бројеви	Стој. 2, 54	1892.
бројеви	Нов. 4, 10	1879–1894.

5.4.1. У граматичи А. Мразовића бројеви су означени руском одн. рускословенском терминолошком синтагмом *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* (Мраз., 48). Они су представљени као трећа, последња врста *ИМЕНА*, и подељени су на четири врсте:

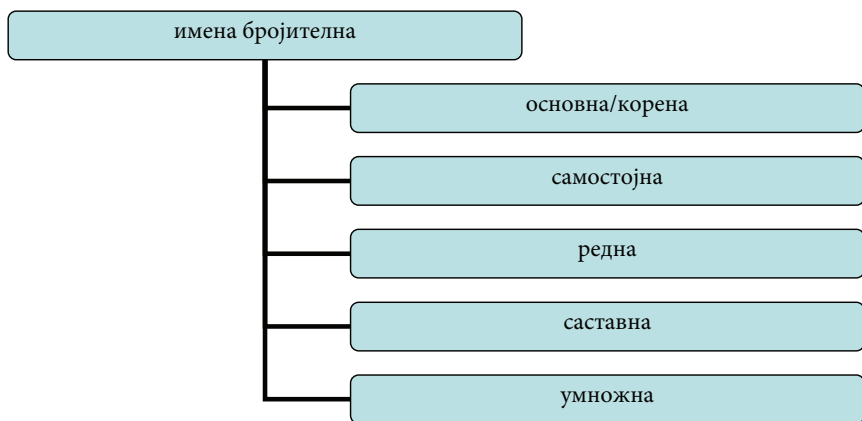
Дијаграм 75: Подела бројева у граматичи А. Мразовића (1811)

За *НАЧАЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* А. Мразовић истиче да одговарају „на вопросъ колику?”, а затим наводи парадигме за бројеве *един, два, три, четири, пять, шесть* итд. (Мраз., 85–86). Овом терминолошком синтагмом именовани су, по свему судећи, основни бројеви. Другу групу бројева А. Мразовић је назвао *ЧИНИТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*, а она одговарају „на вопросъ, кой? [...] первый, второй, третій, десятый” итд. (Мраз., 88). У питању су, дакле, редни бројеви. *САМОСТОЈАТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* највероватније се односе на збирне бројеве, будући да ову грану аутор илуструје следећим примерима: „двое, трое, четверо, пятеро” (Мраз., 89). У четврту групу он сврстава *УМНОЖИТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*, која одговарају „на вопросъ коликогубый, сколькократный? или колику кратъ? [...] трехгубый, десятигубый, стократный, сторичный, два кратъ, три кратъ” (Мраз., 90). Према наведеним примерима, може се запазити да је А. Мразовић у граматичку категорију бројева свео и друге врсте речи (бројне придеве и прилоге) на основу њихове опште семантике ’који се састоји из више компонената’, одн. ’који се јавља више пута’.

5.4.2.1. Већ 1814. године у *Писменици* Вук фонетски и лексички посрбљава Мразовићеву терминолошку синтагму *ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ*: он руски одн. рускословенски номинативни наставак *-ја* у *имја* замењује српским *-е*, затим одбацује руски одн. рускословенски номинативни наставак *-је* у придеву *числителноје*, а руски/рускословенски облик *число* замењује српским народним *број*, стварајући хибридную синтагму *ИМЕ*

БРОЈИТЕЛНО (Вук 1, 59). Поред овог облика, Вук у заградама наводи и синтагму *ИМЕ БРОЈЕЊА*, која је још више у духу српског језика: хибридни конгруентни атрибут *ИМЕ БРОЈИТЕЛНО* у постпозицији замењен је падежним атрибутом *ИМЕ БРОЈЕЊА*. Ипак, ова термилошка синтагма није посведочена у даљем тексту *Писменице* нити у осталим ексцерпираним Вуковим делима.

Поглавље о бројевима у Вуковој *Писменици* је, као и већина другог, морфолошког дела ове граматике, рађено под Мразовићевим утицајем, али уз неоспорне Вукове интервенције. Тако је Вук издвојио пет врста бројева:

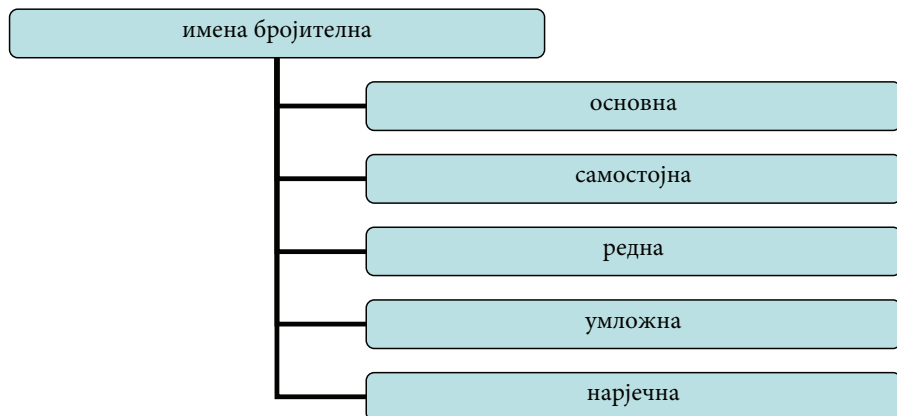
Дијаграм 76а: Подела бројева у Вуковој *Писменици* (1814)

Вукова тежња ка посрбљавању Мразовићеве руске одн. рускословенске терминологије видљива је и у његовом именовању подврста бројева. Тако је Мразовићеву термилошку синтагму *НАЧАЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* за основне бројеве заменио синтагмом *ОСНОВНА* или *КОРЕНА*. *ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*, *САМОСТОЈАТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА* одн. збирни бројеви код Вука су србизирани у *САМОСТОЈНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*, док су Мразовићева *ЧИНИТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* одн. редни бројеви у Вуковој *Писменици* означени као *РЕДНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА* (Вук 1, 60–62).

С друге стране, четврту Мразовићеву подврсту бројева – *УМНОЖИТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*, Вук је раслојио на две групе. Прву је назвао *САСТАВНИМ ИМЕНИМА БРОЈИТЕЛНИМ*, а у питању су речи „којима се одговара на питање коликогуб, или коликострук? н.п. двогуб или двострук, тро-струк, четворострук и т. д.” (Вук 1, 62). Он даље наводи да су то *ПРИЛАГАТЕЛНА ИМЕНА*, одн. придеви настала од основних бројева с додатком ’губ’ или ’струк’ (Ранђеловић 2014б: 482). Вук у бројеве сврстава и *УМНОЖНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*, која се одбијају као одговор ”на питање коликопут?”.

И она се одбијају од *ОСНОВНИХ ИМЕНА БРОЈИТЕЛНИХ* с додатком 'пут': „једанпут, двапут, трипут” (Вук 1, 62). У питању су, дакле, бројни прилози.

5.4.2.2. У граматичици из 1818. године Вук један одељак насловљава „О имену бројителноме”, а у заградама наводи контактни синоним из латинског језика – *DE NUMERALIBUS* (Вук 9, XLVI). У односу на *Писменицу* запажају се термиолошке новине у именовању врста бројева:

Дијаграм 76б: Подела бројева у Вуковој граматичици (1818)

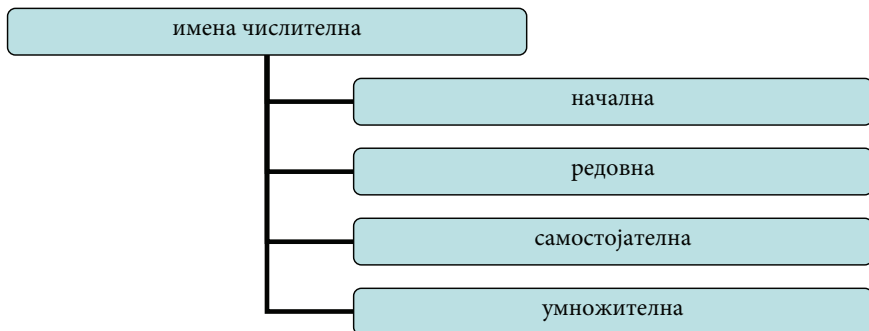
Поређењем Дијаграма 76а и 76б уочено је да Вук није мењао терминологију за основне, збирне и редне бројеве, одн. за *ОСНОВНА*, *САМОСТОЈНА* и *РЕДНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*. Међутим, иако је у *Писменици* речи „којима се одговара на питање коликогуб, или коликострук?” означио као *САСТАВНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*, у граматичици из 1818. године их, међутим, назива *УМЛОЖНИМ* (Вук 9, XLIX), са дисимилованом сонантском групом -мл-. С друге стране, *УМНОЖНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА* из *Писменице* у граматичици из 1818. постају *НАРЈЕЧНА*. Вук је, заправо, осећао да су ови бројни прилози на размеђи две врсте речи, будући да имају семантику бројева, али категоријално припадају прилозима: „Ова се бројителна имена не склањају, као ни остала нарјечија” (Вук 9, XLIX).

5.4.2.3 У једном Вуковом чланку из 1822. године посведочена је и термиолошка синтагма *ИМЕ БРОЈА* (Вук 22, 115), која није заживела у српском језикословном термиолошком регистру.

5.4.2.4. У списку Вукових граматичких термина М. Караџе налази се и синтагма *БРОЈНО ИМЕ*, забележена 1836. године у предговору *Српским народним њословицама* (Караџа 1984: 188).²⁴⁰

²⁴⁰ Исте, 1836. године, у Загребу је објављена Бабукијева *Словница*, у којој је та-

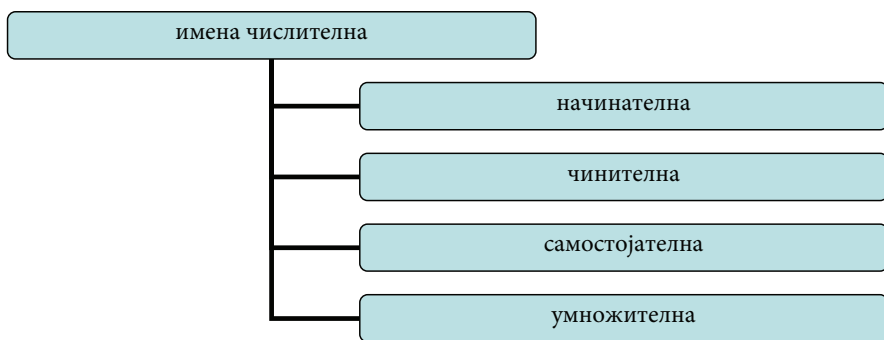
5.4.3. Соларић у својој граматичи приликом описа бројева користи Мразовићеву терминологију, уз делимично посрбљавање. Тако и он *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА* дели на четири врсте:

Дијаграм 77: Подела бројева у Соларићевој граматичи (1832)

Соларић је, најпре, све Мразовићеве термине посрбио, заменивши руско/рускословенско /-ja/ српским /-e/ – *ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ* постаје *ИМЕ ЧИСЛИТЕЛНО*, *НАЧАЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* назива *НАЧАЛНИМ* итд. Посрбљавање на лексичком нивоу запажа се једино у именовању редних бројева, будући да је П. Соларић уместо Мразовићевог придева *ЧИНТЕЛНАЈА* употребио облик – *РЕДОВНА* (Сол. 2, СЛ 25, 40–42).

5.4.4. Процес посрбљавања Мразовићеве руске одн. рускословенске терминологије наставља се и у језикословном опусу М. Видаковића. У његовој граматичи *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА* такође се гранају на четири групе:

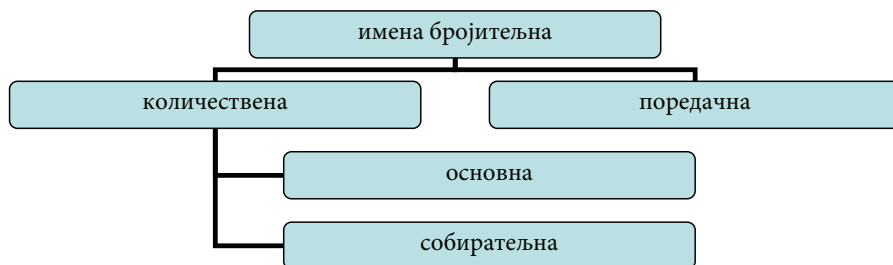

Дијаграм 78: Подела бројева у Видаковићевој граматичи (1838)

које посведочена синтагма *ИМЕ БРОЈНО* (1836/2013: 15).

Тако за основне бројеве М. Видаковић, уместо Мразовићеве термилошке синтагме *НАЧАЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*, употребљава синтагму *НАЧИНАТЕЛНА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*, док за остале три врсте *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНИХ* користи Мразовићеве термине – *ЧИНТЕЛНА*, *САМОСТОЈАТЕЛНА* и *УМНОЖИТЕЛНА* (Вид. 4, 83).

5.4.5. У граматичи Д. Милаковића бројеви су обрађени као трећа врста речи. Термилошку синтагму *ИМЕ БРОЈИТЕЉНО*, као и поделу ове врсте речи, аутор је преузео из руске граматике А. Востокова (1831: 70–72).

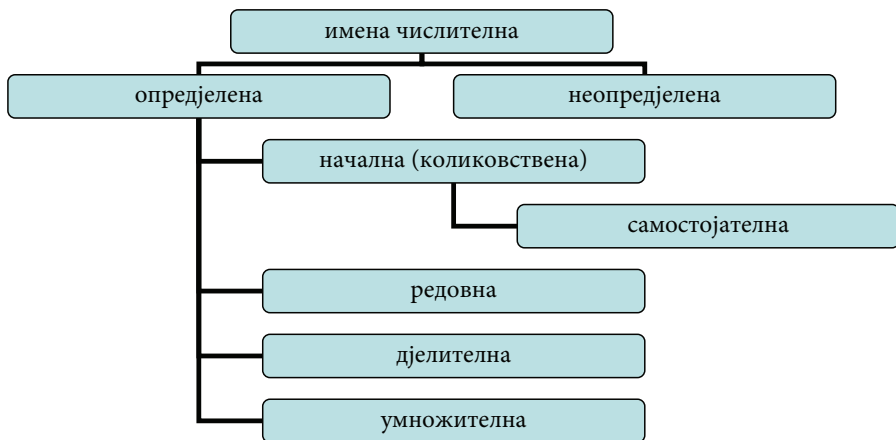

Дијаграм 79: Подела бројева у Милаковићевој граматичи (1838)

Аутор *ИМЕНА БРОЈИТЕЉНА* најпре дели на две групе – *ИМЕНА БРОЈИТЕЉНА КОЛИЧЕСТВЕНА* и *ИМЕНА БРОЈИТЕЉНА ПОРЕДАЧНА*. У прву групу спадају она која „показују о коликомъ броју предмета говори се” (Милак., 81), и она су двојака: *КОЛИЧЕСТВЕНА ОСНОВНА*, која се у савременој морфолошкој терминологији називају основним бројевима, и *КОЛИЧЕСТВЕНА СОБИРАТЕЉНА*, која одговарају данашњим збирним бројевима.

ИМЕНА БРОЈИТЕЉНА ПОРЕДАЧНА „означавају редъ, у коме еданъ предметъ за другимъ иде” (Милак., 89). У питању су редни бројеви, а аутор напомиње да она „нису ништа друго него имена прилагатељна”, највероватније имајући у виду њихову придевску промену.

5.4.6. Осим у граматикама А. Мразовића, П. Соларића и М. Видаковића, руска одн. рускословенска термилошка синтагма *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА* посведочена је још и у уџбенику Ј. Поповића из 1843. године (Поп. Ј., 40). Класификација бројева коју је овај аутор представио, међутим, разликује се од подела приказаних у делима његових претходника.

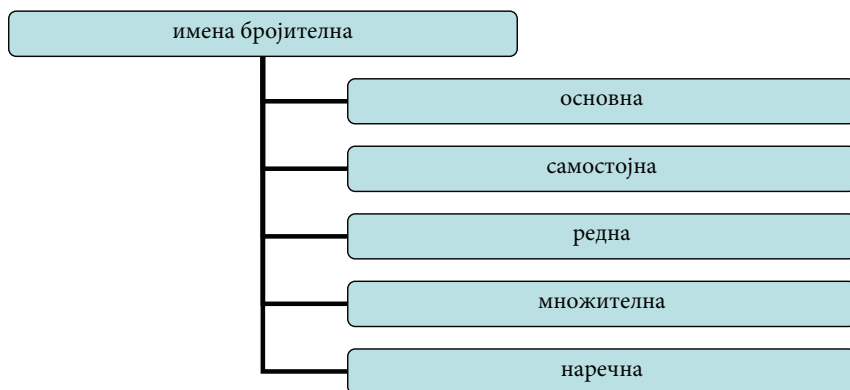

Дијаграм 80: Подела бројева у Поповићевој граматичи (1843)

Поповић *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА* најпре раздваја на *ОПРЕДЈЕЛЕНА* и *НЕОПРЕДЈЕЛЕНА*, не наводећи критеријуме за овакву поделу. По свему судећи, у питању је утицај руског језика (уп. Жеребило ⁵2010: 455). Затим *ОПРЕДЈЕЛЕНА* даље грана на четири подгрупе (Поп. Ј., 40–41). Прву, која се односи на основне бројеве, одређује Мразовићевим терминолошким придевом *НАЧАЛНА*, док у заградама наводи посрбицу *КОЛИКОВСТВЕНА*, коју ће даље доследно и једино употребљавати (Поп. Ј., 40). У одељку о деклинацији *КОЛИКОВСТВЕНИХ ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНИХ*, аутор у краткој примедби издваја *САМОСТОЈАТЕЛНА ЧИСЛИТЕЛНА* и наводи парадигму збирних бројева 'двоје', 'троје', 'четворо' итд. Другу подгрупу Милаковићевих *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНИХ ОПРЕДЈЕЛЕНИХ* чине *РЕДОВНА*, одн. редни бројеви. Овај језикословац трећу подкупину именује *ДЈЕЛИТЕЛНИМ* – у питању су бројни придеви које Вук назива *САСТАВНИМ / УМЛОЖНИМ ИМЕНИМА БРОЛИТЕЛНИМ*, а пету – *УМНОЖИТЕЛНИМ ИМЕНИМА ЧИСЛИТЕЛНИМ*, и она подразумева бројне прилоге, а код Вука је названа *УМНОЖНИМ* или *НАРЈЕЧНИМ ИМЕНИМА БРОЛИТЕЛНИМ*.

За *НЕОПРЕДЈЕЛЕНА ЧИСЛИТЕЛНА ИМЕНА* Ј. Поповић истиче да „число, или нѣко множество стварій, или лица’, неопредѣлено, и сабрателно изявлюю, н. пр. многій, свакій, (васъ) цѣый и пр.” (Поп. Ј., 41), а као примере наводи придеве и једну придевску заменицу.

5.4.7. Одељак о бројевима у граматичи И. Захаријевића рађен је под утицајем Вукове граматике из 1818. године. Захаријевић ову врсту речи назива Вуковом терминолошком синтагмом *ИМЕНА БРОЛИТЕЛНА*, али у тексту често користи и поименичени придев *БРОЛИТЕЛНА* (Зах. 1, 26). Његова класификација бројева идентична је Вуковој, уз једну терминолошку модификацију (Зах. 1, 26–28).

Дијаграм 81: Подела бројева у Захаријевићевој граматици (1847)

Једина разлика у Захаријевићевом терминолошком систему за врсте бројева у односу на Вукову *Српску граматичку* из 1818. године јесте именовање четврте групе *ИМЕНА БРОЈИТЕЛНИХ*. Док је Вук ову скупину, која одговара на питања *коликоју*б и *коликоси*рук називао понародњеним обликом *УМЛОЖНА*, код И. Захаријевића је у употреби форма са руским одн. рускословенским суфиксом *-иелни* – *МНОЖИТЕЛНА*.

5.4.8. Термин *БРОЈЕВИ* први пут је посведочен у анализираном корпусу у Даничићевој *Малој српској граматички*. Будући да уводи нови термин у науку о језику, Ђ. Даничић у заградама наводи руску одн. рускословенску терминолошку синтагму *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*, која је до тада код појединих језикословаца била у употреби, као и интернационализам латинског порекла *NUMERALIA* (Дан. 3, 26).

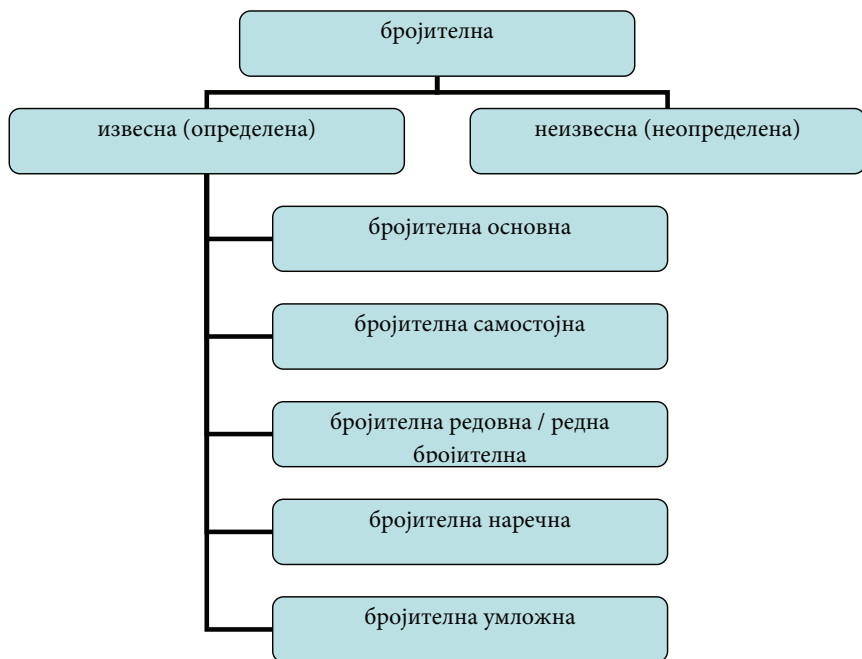

Дијаграм 82: Подела бројева у Даничићевој граматици (1850)

Он затим бројеве дели на две велике скупине. Прву назива *ПРОСТИМ БРОЈЕВИМА* и ту спадају они који „показују колико” (нпр. *један*, *два*, *три* итд.) – у питању су, дакле, основни бројеви. Други скупину чине бројеви који „показују који на реду” (нпр. *први*, *-а*, *-о*, *други*, *-а*, *-о*, *трећи*, *-а*, *-е*), а њих Ђ. Даничић назива *РЕДНИМ* (Дан. 3, 26).

5.4.9. У граматици Ј. Балугџића бројеви су означени поимениченим придевом *БРОЈИТЕЛНА*, а аутор је, приликом прве употребе овог термина,

у заградама навео контактни синоним руског одн. рускословенског порекла *числителна* (Бал. 2, 40). Његова класификација бројева, по свему судећи, рађена је по узору на поделу ове врсте речи у Вуковој *Српској граматици* и уџбенику Ј. Поповића.

Дијаграм 83: Подела бројева у Балугџићевој граматици (1850)

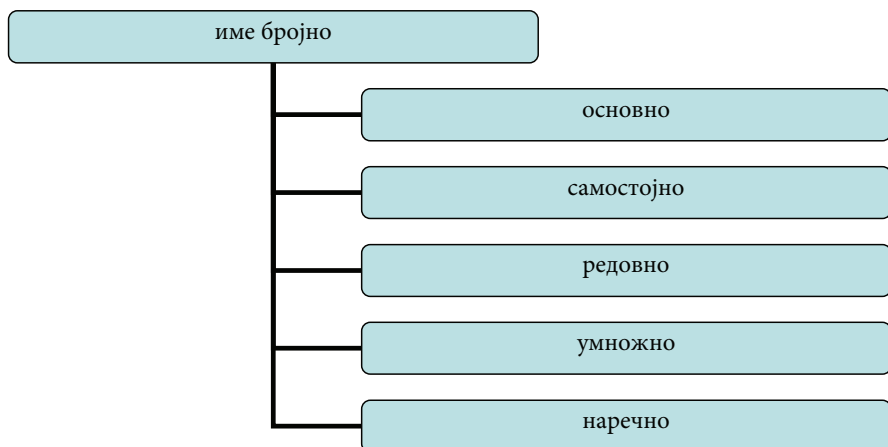
Попут Ј. Поповића, овај аутор је *БРОЈИТЕЛНА* најпре поделио на *ОПРЕДЕЛЕНА* или *ИЗВЕСНА*, којима се „множина ствари извѣстно казуе” и *НЕОПРЕДЕЛЕНА* или *НЕИЗВЕСНА*, која „број ствариј тако извѣстно неисказују” (Бал. 2, 40). Прву групу он даље грана, према утицају Вукове *Српске граматице*, на *ОСНОВНА* одн. основне бројеве, *САМОСТОЈНА* одн. збирне бројеве, *РЕДОВНА* или *РЕДНА* одн. редне бројеве, *НАРЕЧНА* одн. бројне прилоге и *УМЛОЖНА* одн. бројне придеве (Бал. 2, 42–45).

Под терминолошком синтагмом *НЕОПРЕДЕЛЕНА* или *НЕИЗВЕСНА БРОЈИТЕЛНА* Ј. Балугџић је подразумевао прилоге за количину (нпр. *неколико*, *мало* итд.).

5.4.10. Даничићев термин *БРОЈЕВИ* забележен је и у Џукићевој граматици (Џук., 32). Овај језикословац не наводи поделу бројева, али у опису њихове деklinације помиње *ПРОСТЕ БРОЈЕВЕ* (Џук., 33), где се та-

кође запажа утицај Даничићеве терминологије, док редне бројеве назива *ПРИЛОЗИМА* (одн. придевима) „кои редъ изражаваю у сва три рода; н. п. *ѿрвый, ѿрва, ѿрво*” (Цук., 35). Ни у његовом удбенику, као ни у граматичи Ђ. Даничића, није посведочен термин за збирне бројеве.

5.4.11. Терминолошка новина у именовању бројева као врсте речи у анализираном корпусу запажа се у граматичи П. Нинковића. Овај језикословац број је назвао *ИМЕНОМ БРОЈНИМ*, по свему судећи под утицајем Бабукићеве *Словнице* из 1836. године или калкирањем немачког облика *Zahlwort*. Као и код осталих врста речи, у заградама је, поред ове посрбице, навео њене синониме у немачком и латинском језику – *Zahlwort* и *NUMERALE* (Нинк. 4, 5). Поред наведене терминолошке синтагме, у употреби је и поименичени придев *БРОЈНО* (Нинк. 4, 5).

Дијаграм 84: Подела бројева у Нинковићевој граматичи (1856)

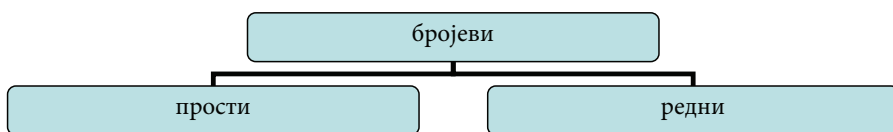
Попут И. Захаријевића и Ј. Балугџића, и П. Нинковић наводи класификацију бројева највероватније преузету из Вукове *Српске граматике*, уз делимичне терминолошке измене: Вуково *РЕДНО ИМЕ БРОЈТЕЛНО* код П. Нинковића именовано је као *РЕДОВНО ИМЕ БРОЈНО*, а *УМЛОЖНО* као *УМНОЖНО* (Нинк. 4, 41–44).

5.4.12. Бројеви као посебна врста речи нису издвојени у *Српској њисменици* Ј. Илића, будући да их је овај аутор сматрао подврстом *ПРИДЕВА* (уп. тачку 5.3.11).

5.4.13. Утицај Ђ. Даничића видљив је и у *Изводу I* Ј. Бошковића. По угледу свога учитеља, Ј. Бошковић је *БРОЈЕВЕ* поделио на *ПРОСТЕ*, одн. основне и *РЕДНЕ* (Бошк. 1, 12).

би их именовали. Ипак, они уочавају непроменљивост бројних прилога, те напомињу да се „сматрају као нарџице” (одн. прилози), док за *БРОЈЕВЕ КОЈИ ПОКАЗУЈУ ОД КОЛИКО СЕ ПУТА СТВАР НЕКА УЗИМА* истичу да се мењају по придевској промени.

5.4.15. Слична ситуација у обради *БРОЈЕВА* посведочена је и у граматици В. Вујића. Поред Даничићевог термина *БРОЈЕВИ*, овај аутор наводи и два контактна синонима – један је пореклом из латинског језика (*NUMERALIA*), а други представља скраћени, поименичени облик Вуковог термина (*БРОЈИТЕЛНА*) (Вуј., 10).

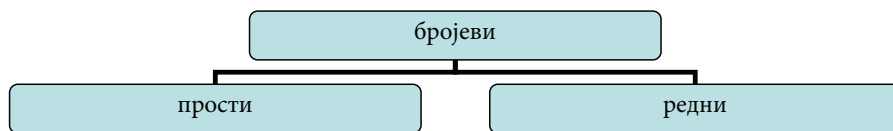
Дијаграм 87: Подела бројева у граматици В. Вујића (1867)

Поделу *БРОЈЕВА* на *ПРОСТЕ* (основне) и *РЕДНЕ* В. Вујић је такође допунио напоменом о *ЗБИРНИМ БРОЈЕВИМА*: „У средњем роду, кад је говор о људ’ма или о животињи, бројеви: два, три, четири, најбоље се претварају у *збирна*: *двоје, обоје, оба двоје, троје, четијоро*” (Вуј., 37).

Утицај старе традиције, према којој се у бројеве сврставају и друге врсте речи (бројни прилози, придеви и именице) којима се исказује количина, видљив је у наредном одломку:

„Осим поменутих бројева има их, што показују: а) *Колико* је пута ствар узета, или: различите видове и струке ствари, н. пр. једноструки – ка – ко [...] двојаки – ка – ко [...] б) *Колико људи* или *који људи* што бива, н. пр. једном = једанпут [...] в) једнаке делове каквог целог, тако према: *йоловина* = трећина, четвртина [...] г) *неодређени* бројеви, који неказују изван број, као: многи – га – го” (Вуј., 38).

5.4.16. У *Изводу I* Ј. Живановића *БРОЈЕВИ* су такође подељени на *ПРОСТЕ* и *РЕДНЕ* (Жив. 2, 46):

Дијаграм 88: Подела бројева у граматици Ј. Живановића (1874)

Одељак о *БРОЈЕВИМА* у Живановићевој граматици врло је кратак, састоји се од свега једне реченице: „Бројеви су или *йпросџи* или *редни*, прости: један, једна, једно ..., редни: први, -а, -о” (Жив. 2, 46).

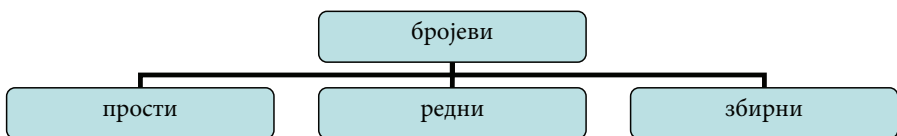
5.4.17. Као што је у предговору својој граматички истакао, Ђ. Магарашевић се, између осталих, служио и граматичким уџбеницима Ђ. Даничића и Ј. Бошковића, те је њихов утицај, а пре свега Бошковићев, приметан и у одељку о *БРОЈЕВИМА*.

Дијаграм 89: Подела бројева у граматички Ђ. Магарашевића (1883)

И овај језикословац *БРОЈЕВЕ* најпре дели на *ПРОСТЕ* и *РЕДНЕ*, а затим, попут Ј. Бошковића, наводи да „колико је чега, могу показати још и бројне именице, бројни придеви и бројни прилози” (Маг., 31). У његовој граматички нема термина за збирне бројеве.

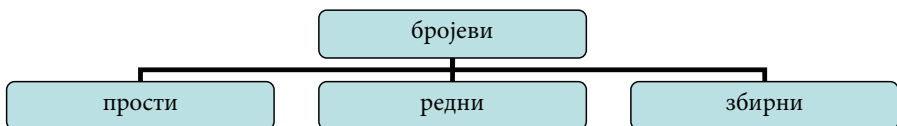
5.4.18. Класификација *БРОЈЕВА* у граматички С. Новаковића је трочлана и одговара подели ове врсте речи која се налази у већини савремених србистичких уџбеника.

Дијаграм 90: Подела бројева у граматички С. Новаковића (1879–1894)

Новаковић је, дакле, *БРОЈЕВЕ* поделио на *ПРОСТЕ*, *РЕДНЕ* и *ЗБИРНЕ* (Нов. 4, 13). У односу на савремену терминологију, једину разлику представља терминолошка синтагма којом су именовани основни бројеви.

5.4.19. У Стојановићевим граматикама подела *БРОЈЕВА* идентична је класификацији приказаној у уџбенику С. Новаковића.

Дијаграм 91: Подела бројева у граматикама Љ. Стојановића (1891. и 1892)

Терминолошком синтагмом *ПРОСТИ БРОЈЕВИ* именована је категорија основних бројева, док се за друге две подврсте користе терминолошке синтагме које су у употреби и у савременој морфолошкој терминологији – *РЕДНИ* и *ЗБИРНИ БРОЈЕВИ* (Стој. 1, 110; Стој. 2, 54).

5. 5. Термини за заменице и њихове врсте

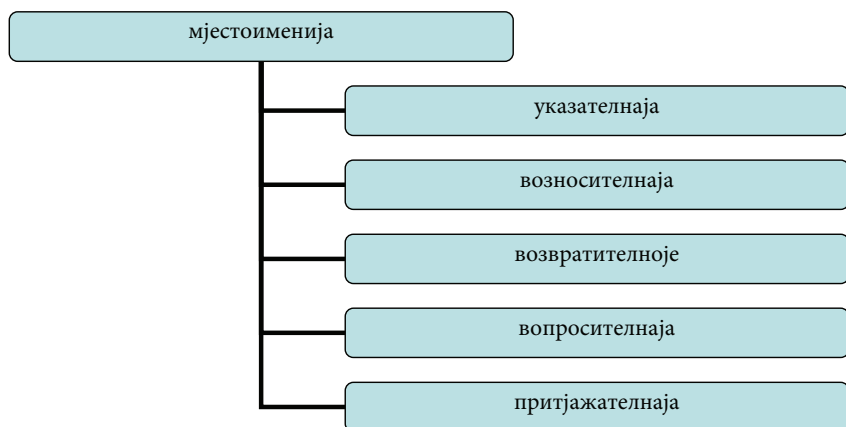
У свим анализираним граматикама заменице су издвојене као посебна врста речи. Хронолошки преглед термина и термилолошких синтагми којима су се оне именовале у 19. веку приказан је у Табели 21.

Табела 21: Термини којима се називају заменице

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
мјестоименије	Мраз., 47	1811.
мјестоименије	Вук 1, 62	1814.
мјестоименије	Муш. 1, 80	1817.
мјестоименије	Вук 8, XVIII	1818.
мјестоименије (de pronomine)	Вук 9, XLIX	1818.
мјестоименије	Вук 11, 228	1818.
мјестоименије	Вук 25, 62	1826.
мјестоименија	Сол. 2, СЛ 25, 43	1832.
мјестоименије	Вид. 4, 50	1838.
мјестоименије	Милак., 5	1838.
мјестоименије	Бој., 307	1838.
мјестоименије	Поп. Ј., 44	1843.
мјестоименије	Лаз., 787	1845.
местоименије	Зах. 1, 3	1847.
замјенице (местоименија, pronomina)	Дан. 3, 31	1850.
мјестоименија	Бал. 2, 45	1850.
заиме	Цук., 5	1850.
мјестоименије	Груј., 78	1852.
мјестоименије	Тир., 7	1852.
мјестоименија	Суб. 7, 19	1853.
мјестоименије (Fürwort, pronomen), заиме	Нинк. 4, 5, 44	1856.
заменица	Дан. 5, 47	1858.
заменице	Ил., 11	1860.
заменице	Бошк. 1, 13	1863.
зам(ј)енице	МСГ, 5	1866.
заменица (pronomen, мјестоименије)	Вуј., 10	1867.
заменица	Нов. 1, 12	1870.
замјеница	Дан. 7, 119	1874.
заменице	Жив. 2, 14	1874.
прономен	Дан. 8, 14	1876.
заменице	Маг., 10	1883.
заменице	Бошк. 4, 113	1887.
заменица	Бошк. 5, 79	1888.
заменице	Жив. 3, 110	1888.
заменица	Жив. 5, 16	1889.
заменице	Стој. 1, 74	1891.
заменице	Стој. 2, 54	1892.
заменице	Нов. 4, 13	1879–1894.

У српским језикословним делима из 19. века у именовању заменица нема термилошког шаренила. Прву половину века карактерише употреба Мразовићевог руског одн. рускословенског термина *МЕСТОИМЕНИЈЕ*,²⁴¹ док је у другој половини сасвим доминантан у употреби Даничићев термин *ЗАМ(Ј)ЕНИЦА*, актуелан и у савременој лингвистичкој терминологији.

5.5.1. Одељак о заменицама А. Мразовић у потпуности преузима од М. Смотричког. Према семантичком критеријуму он наводи пет врста *МЕСТОИМЕНИЈА*, именујући их одговарајућим термилошким синтамама са руским одн. рускословенским ликом.²⁴²

Дијаграм 92: Подела заменица у граматичи А. Мразовића (1811)

За *УКАЗАТЕЛНАЈА МЕСТОИМЕНИЈА* аутор наводи: „Оуказателнаа, имиже нѣчто оуказѣмъ, наkw: азъ, ты, онъ, сей, той, овъ” (Мраз., 90). Према његовој дефиницији, може се закључити да су у питању показне заменице, мада се међу примерима које наводи налазе и личне заменице. *ВОЗНОСИТЕЛНАЈА МЕСТОИМЕНИЈА* су пак она која „прешедшю вещь въ память приводѣа, наkw: самъ, сей, овъ, онъ, той, иже ” (Мраз., 90). Ова термилошка синтама била је у употреби у руском језику у 17. и 18. веку, а као њени синоними јављају се и вишечлане јединице *оѣноси-ѣтельное мѣстоимение* и *соединѣтельное мѣстоимение* (Колесникова 2011: 7). По свему судећи, њоме су именоване односне заменице. Трећу

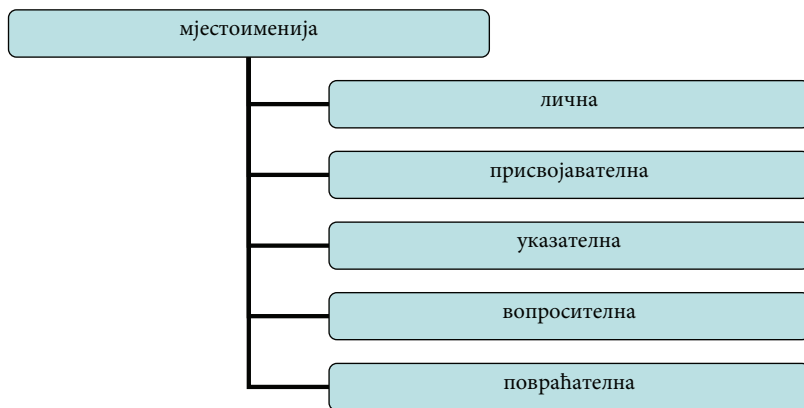
²⁴¹ Разлог за овакво термилошко одређење заменица лежи у њиховој синтаксичкој употреби, одн. у чињеници да оне „стое на мѣсто имена [именица, придева и бројева – прим. А. М.]” (Сол. 2, СЛ 25, 43).

²⁴² Мразовићева подела заменица изложена је у монографији З. Радуловић без пропратних семантичких појашњења (1990: 58).

заменичку групу у Мразовићевој граматичи представља *ВОЗВРАТИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*,²⁴³ којим се „знаменованіе на тожде дѣйствующее лице возвращаетсѧ; іако: себе” (Мраз., 91). У питању је, дакле, повратна заменица за свако лице. За *ВОПРОСИТЕЛНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, одн. упитне заменице, овај аутор наводи: „Имиже вопрошеніе творимъ; іако: чій, кто, что, кіѣ” (Мраз., 91). Последњој заменичкој групи припадају *ПРИТЈАЖАТЕЛНАЈА М(Ј)Е-СТОИМЕНИЈА*, „іако притѧжаніе знаменгють; іако: мой, твой, нашъ, вашъ, егw” (Мраз., 91). Као што је истакнуто у одељку о придевима, термин *ПРИТЈАЖАТЕЛНИ* води порекло од руског облика *прѣѣтѣжѣѣлнѣѣѣ*, што значи ‘присвојни’, те у ову заменичку групу спадају присвојне заменице.

5.5.2.1. Иако је у литератури често присутан податак да је Вукова *Писменица* писана по угледу на Мразовићеву граматичу, а посебно њен морфолошки део (Ивић П. 1991: 44; Караца 1984: 109; Николић Б. 1965: 272; Радуловић 1990: 10), Вук је одељак о заменицама своје прве граматике прерадио у односу на Мразовићево дело и прилагодио српском народном идиому. Вук је, заправо, у својој *Писменици* тежио ка поједностављивању и одбацивању онога што није могло бити потврђено у народном језику.

Он је задржао Мразовићев термин *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, а затим је ову врсту речи поделио на пет група (Вук 1, 62).

Дијаграм 93а: Подела заменица у Вуковој *Писменици* (1814)

Терминолошка синтагма *ЛИЧНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* представља Вукову иновацију. Ова заменичка врста у савременој морфолошкој терминологи-

²⁴³ Придев *ВОЗВРАТИТЕЛНИ* посведочен је у Михајловићевим *Посрбицама* (1982), са првим примером из 1794. године.

гији назива се личним заменицама. Другу групу заменица Вук је назвао *ПРИСВОЈАВАТЕЛНИМ* (лексички србизирајући Мразовићев термин *ПРИТЈАЖАТЕЛНИ*) и она се односи на присвојне заменице. С друге стране, међутим, Вук задржава Мразовићеве термилошке синтагме *УКАЗАТЕЛНА* и *ВОПРОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* (показне и упитне заменице), изменивши их само на морфолошком нивоу одбацивањем руског/рускословенског наставка *-ја* за ном. мн. Лексичко посрбљавање Мразовићеве терминологије запажа се и у Вуковом именовању пете заменичке врсте – *ПОВРАЋАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* (повратна заменица) (уп. Мразовићево *ВОЗВРАТИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*).

5.5.2.2. У *Српској граматици* из 1818. године Вук поред Мразовићевог термина *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* у заградама наводи и контактни синоним из латинског језика – *DE PRONOMINE* (Вук 9, XLIX), а заменичке врсте представља описним термилошким конструкцијама. Овога пута издваја шест група *МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Вук 9, XLIX–LIII):

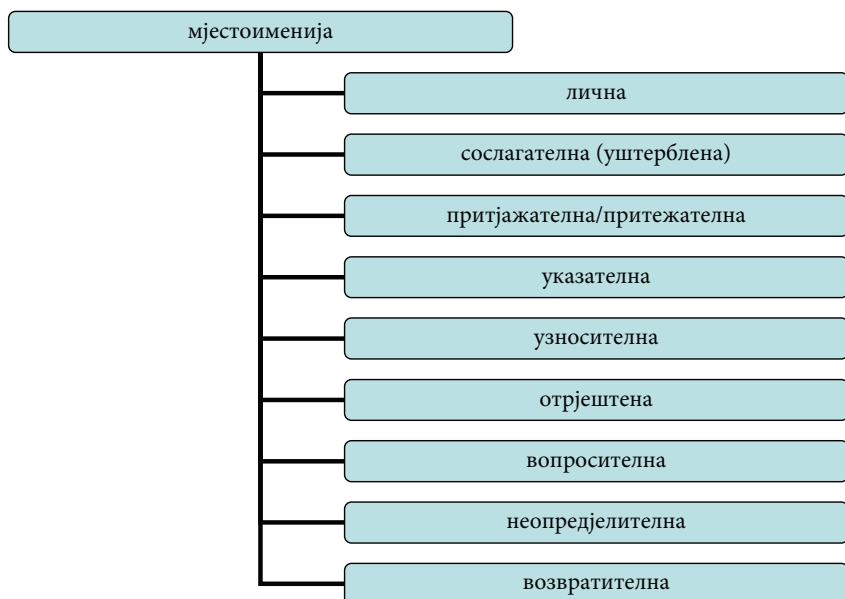

Дијаграм 936: Подела заменица у Вуковој *Српској граматици* (1818)

Термилошке синтагма *лична*, *ПРИСВОЈАВАТЕЛНА* и *УКАЗАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* замењене су описним термилошким конструкцијама *МЈЕСТОИМЕНИЈА КОЈА ПОКАЗУЈУ ЛИЦА*, *КОЈА ШТО ПРИСВАЈАЈУ*, *КОЈИМА СЕ ШТО ПОКАЗУЈЕ*. Термилошка синтагма *ПОВРАЋАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* даље је творбено посрбљена у *ПОВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, одн. наставак *-иелни* замењен је наставком *-ни*. *ВОПРОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* пак у граматици из 1818. године раслојена су на две групе – на *МЈЕСТОИМЕНИЈА КОЈИМА СЕ ШТО ПИТА* и на она *КОЈА СЕ ОДНОСЕ НА СТВАР*. Посматрано из перспективе савремене морфолошке терминологије, у питању су упитно-односне

заменице, за које Вук запажа да имају идентичну форму, „само што се у другом смислу употребљавају” (Вук 9, ЛП).

5.5.3. Подела *МЈЕСТОИМЕНИЈА* у Соларићевој граматичи најкомплекснија је у анализираном корпусу. Овај језикословац издваја девет заменичких врста (Сол. 2, СЛ 25, 43–51).

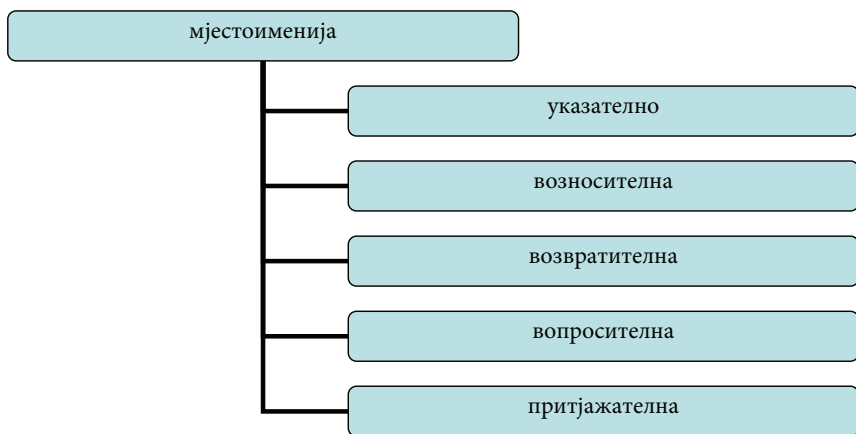
Дијаграм 94: Подела заменица у граматичи П. Соларића (1832)

Прве две заменичке врсте П. Соларић не дефинише, али се из парадигме коју наводи може закључити да *СОСЛАГАТЕЛНА* одн. *УШТЕРБЛЕНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* представљају скраћене, одн. енклитичке облике личних заменица. Као конкурентан облик Мразовићевој терминолошкој синтагми за именовање присвојних заменица *ПРИТЈАЖАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* јавља се и понародњена форма *ПРИТЕЖАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. За показне заменице П. Соларић употребљава Вуков термин *УКАЗАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, а за односне заменице – код Мразовића *ВОЗНОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* – користи синтагму *УЗНОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, посрбивши руски одн. рускословенски префикс *воз-* у народно *уз-*. Појмовно-терминолошку новину представљају *ОТРЈЕШИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, за која истиче да „есу по већој части истаа реченна узносителнаа; само значеніе чини различія медьу єдными и другими” (Сол. 2, СЛ 25, 49). Будући да не наводи примере којима би поткрепио ову заменичку подврсту, остаје

нејасно по чему се наведене групе заменица разликују. Мразовићевом синтагмом *ВОПРОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, посведоченом и у Вуковој *Писменици*, П. Соларић је именовао упитне заменице, а као још једна појмовно-терминолошка новина у његовој граматици јавља се и синтаagma *НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, у коју сврстава неодређене, одричне и опште придевске заменице (уп. пр. *некій, аа, оо, никој, ја, е, икој, ја, е* итд.) (Сол. 2, СЛ 25, 49–50). Као последњу заменичку подврсту овај аутор наводи *ВОЗВРАТИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, задржавајући руски одн. рускословенски фонетски лик Мразовићевог термина, који се односи на повратну заменицу за свако лице.

С творбене стране, посебно је занимљиво истаћи колебања која се у Соларићевом терминолошком систему јављају. С једне стране он задржава руски тј. рускословенски префикс *воз-* у облику *ВОЗВРАТИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, док с друге стране у синтагми *УЗНОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* наведени префикс србизира у српско народно *уз-*.

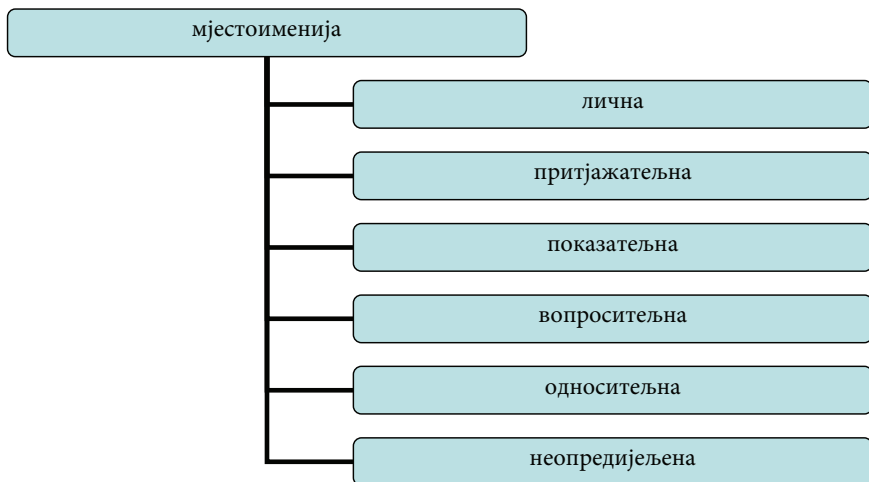
5.5.4. Класификација *МЈЕСТОИМЕНИЈА* на подврсте у граматици М. Видаковића у потпуности је преузета из дела А. Мразовића, уз губљење руских односно рускословенских номинативних наставка *-је* одн. *-ја* у процесу србизације.

Дијаграм 95: Подела заменица у граматици М. Видаковића (1838)

Тако и у Видаковићевом метајезику *УКАЗАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* означава показну заменицу, *ВОЗНОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* именују односне заменице, *ВОЗВРАТИТЕЛНА* – повратну, *ВОПРОСИТЕЛНА* – упитне, а *ПРИТЈАЖАТЕЛНА* – присвојне (Вид. 4, 87).

5.5.5. У претходним одељцима овог поглавља истицај двају руских граматичара (Востоков 1831; Греч 1828/2011) на Д. Милаковића, посебно у класификацији именица, придева и бројева. Заменичка подела у Милаковићевој граматичи такође указује на утицај граматике Н. Греча, али и на уплив Вукове језикословне терминологије. *МЈЕСТОИМЕНИЈА* су код овог језикословца „шестострука” (Милак., 91).

Дијаграм 96а: Подела заменица у граматичи Д. Милаковића (1838)

Иако истиче да заменичких подврста има шест, Д. Милаковић заправо издваја седам. У опису *ЛИЧНИХ МЈЕСТОИМЕНИЈА*, он наводи и *ВОЗВРАТНО*, одн. повратну заменицу за свако лице, која није уврштена у заменичку класификацију представљену Дијаграмом 96а. Овај језикословац задржао је део руских одн. рускословенских термина – *ПРИТЈАЖАТЕЛНА*, *ПОКАЗАТЕЛНА*, *ОДНОСИТЕЛНА* и *НЕОПРЕДИЈЕЛЕНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, преузетих из граматике Н. Греча, али усваја и Вукова термилошка решења – *ЛИЧНА* и *ВОПРОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*.

Посебно је важно истаћи да се на крају одељка о заменицама у граматичи овог језикословца јавља још једна њихова класификација, у анализираном корпусу први пут посведочена.

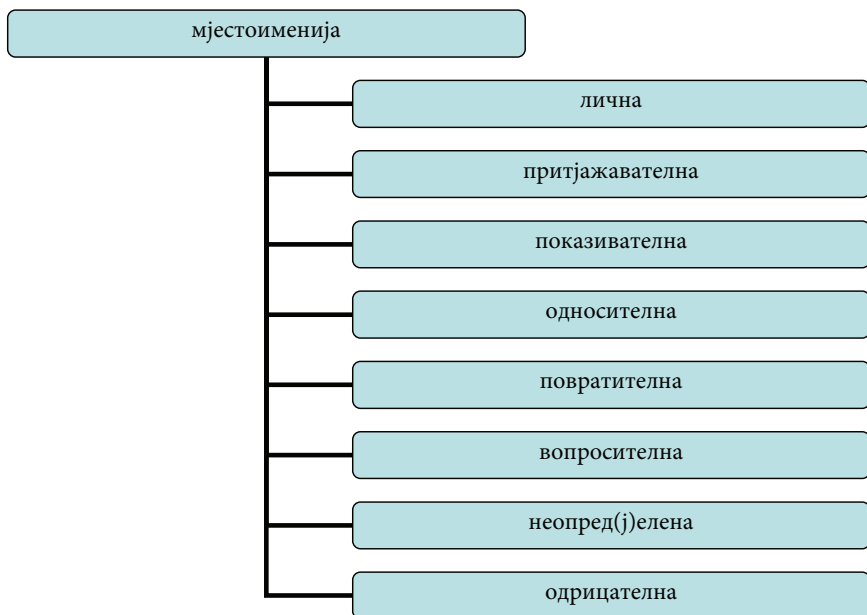
Дијаграм 96б: Подела заменица у граматичи Д. Милаковића (1838)

Наиме, Д. Милаковић пружа нову заменичку поделу – он *МЈЕСТОИМЕНИЈА* дели на *СУШТЕСТВИТЕЛНА* и *ПРИЛАГАТЕЉНА*:

„Сва мѣстоименія могу се раздѣлити на существителна и прилагателна. Прва замѣнююћи име существително, стоје сама не односећи се къ другој рѣчи [...] А сва остала означавајућа спољашња качества или обстоятелства предмета, употребљавају се као имена прилагателна, и свагда треба да се односе къ имену или мѣстоименію существителномъ” (Милак., 103–104).

Подела заменица на именичке и придевске представља базичну класификацију ове врсте речи у савременој српском језику.

5.5.6. Поред П. Соларића, комплексну заменичку класификацију у својој граматичи изложио је и Ј. Поповић. У његовом уџбенику посведочено је осам врста *МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Поп. Ј., 44–45):

Дијаграм 97: Подела заменица у граматичи Ј. Поповића (1843)

Терминолошке синтагме *ЛИЧНА* и *ВОПРОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* заједничке су Вуку, П. Соларићу и Ј. Поповићу,²⁴⁴ а њима се именују личне

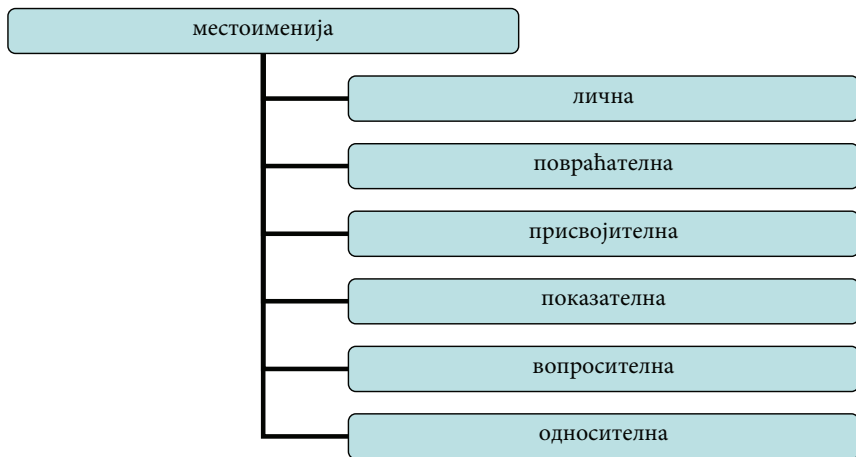
²⁴⁴ Ови облици јављају се и у граматичи Д. Милаковића, али је терминолошка синтаagma за упитне заменице посведочена са суфиксом *-ићелъ* – *ВОПРОСИТЕЉНА М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈА*.

и односне заменице. Терминолошки придев *ПРИТЈАЖАТЕЛНА*, којим је Ј. Поповић означио да су заменице присвојне, у анализираном корпусу забележен је најпре код А. Мразовића (*ПРИТЈАЖАТЕЛНАЈА*), а затим и у морфолошки прилагођеном лику *ПРИТЈАЖАТЕЛНА* код П. Соларића и М. Видаковића, одн. *ПРИТЈАЖАТЕЉНА* код Д. Милаковића, као и у лексички посрбљеној форми *ПРИСВОЈАТЕЛНА* у Вуковој *Писменици*. Да су у питању показне заменице, Ј. Поповић је указао терминолошким придевом *ПОКАЗИВАТЕЉНИ*, изведеним суфиксом *-иљни* од несвршеног глагола *йоказиваѝи*, док се код Д. Милаковића јавља облик *ПОКАЗАТЕЉНИ*, изведен суфиксом *-иљни* од свршеног глагола *йоказайѝи*.²⁴⁵ Суфикс *-иљни*, веома заступљен у језикословним терминолошким придевима изведеним од глагола, Ј. Поповић је употребљавао приликом извођења придева *ОДНОСИТЕЉНИ*, *ПОВРАТИТЕЉНИ* и *ВОПРОСИТЕЉНИ*, који означавају следеће заменичке подврсте – односне, повратне и упитне. Наведени терминолошки придеви забележени су и у граматици Д. Милаковића, али са суфиксом *-иљни*. С друге стране, терминолошком придеву *НЕОПРЕДЈЕЛИТЕЛНА*, који се први пут у анализираном корпусу јавио код П. Соларића, а збирно именује неодређене, одричне и опште придевске заменице, у Поповићевом терминолошком систему одговара облик *НЕОПРЕД(Ј)ЕЛЕНА* и односи се само на неодређене именичке и придевске заменице (нпр. „нѣтко, нѣшто, нѣкій и пр.” – Поп. Ј., 45).

У појмовно-терминолошком смислу, новину у Поповићевој граматици представља синтагма *ОДРИЦАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, којом аутор означава одричне именичке и придевске заменице („нитко, ништо, ништа, никакый, никакый, никакавъ и пр.” – Поп. Ј., 45).

5.5.7. Утицај Вуковог метајезика у *Писменици* на језикословни терминолошки систем И. Захаријевића уочљив је и у одељку о *МЕСТОИМЕНИЈИМА*. Ипак, за разлику од Вука, овај језикословац наводи шест заменичких врста (Зах. 1, 28):

²⁴⁵ Са префиксом у- у ексерпираној грађи посведочен је најпре код А. Мразовића придев *УКАЗАТЕЛНАЈА*, одн. морфолошки адаптирани облик *УКАЗАТЕЛНА* код Вука, П. Соларића и М. Видаковића.

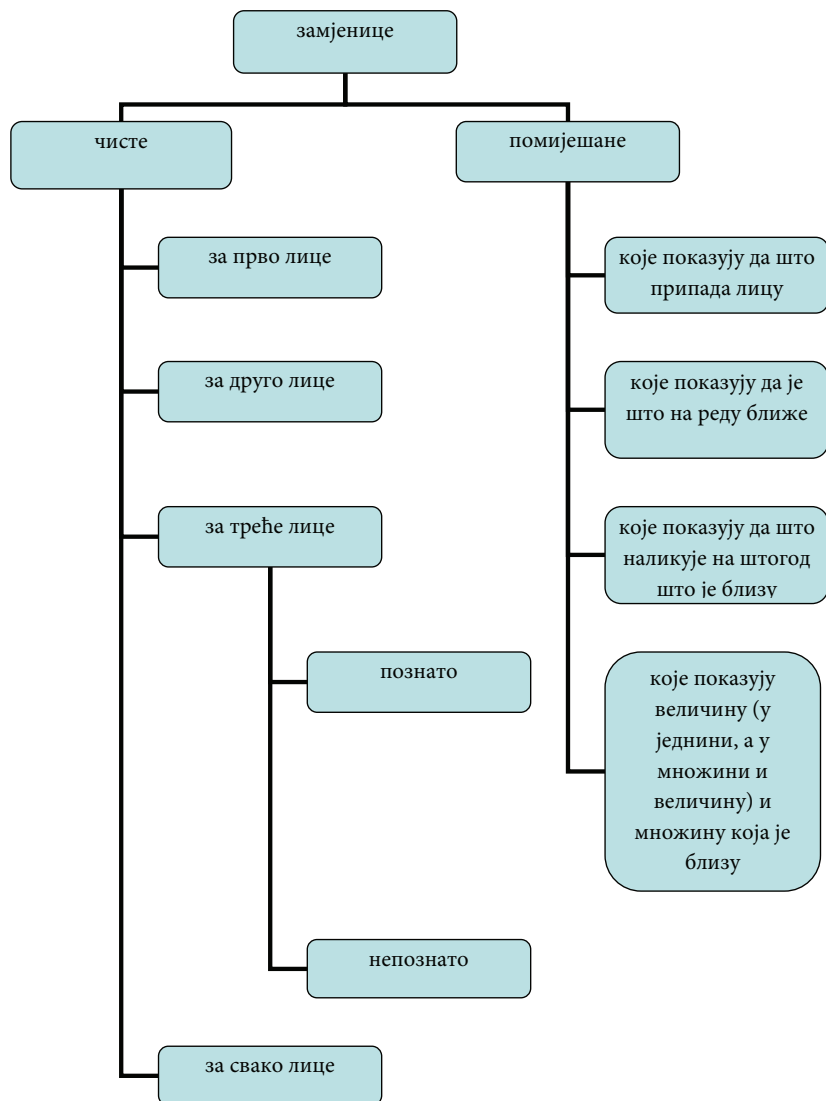

Дијаграм 98: Подела заменица у граматичи И. Захаријевића (1847)

Терминолошке синтагме *ЛИЧНА*, *ПОВРАЋАТЕЛНА* и *ВОПРОСИТЕЛНА МЕСТОИМЕНИЈА*, којима се именују личне заменице, повратна заменица за свако лице и упитне заменице, И. Захаријевић је, по свему судећи, преузео од Вука. Присвојне заменице Вук је у *Писменици* назвао *ПРИСВОЈАВАТЕЛНИМ*, одн. придевом изведеним суфиксом *-иелни* од глагола несвршенога вида *йприсвојавати*, док је код И. Захаријевића истим суфиксом изведен придев од свршеног глагола *йприсвојити*. Конкуренција термина код ове двојице аутора запажа се и у именовању показних заменица: Вук их означава као *УКАЗАТЕЛНЕ*, а И. Захаријевић као *ПОКАЗАТЕЛНЕ*. Шеста заменичка врста у Захаријевићевој граматичи – *ОДНОСИТЕЛНА МЕСТОИМЕНИЈА*, није посведочена у *Писменици*, али ју је Вук издвојио у *Српској граматици* из 1818. године, именујући је описном терминолошком конструкцијом *МЈЕСТОИМЕНИЈА КОЈА СЕ ОДНОСЕ НА СТВАР*.

5.5.8. Као и код придева и бројева, терминолошке новине у именовању заменица, односно креирање термина који ће у употреби бити и до данашњих дана, доноси Ћ. Даничић у *Малој српској граматици*. Поред новог термина који уводи у српски језикословни терминолошки регистар – *ЗАМЈЕНИЦЕ*, он у заградама наводи два контактна синонима: један руског тј. рускословенског порекла, који је до тада био једини у употреби код Срба (*МЈЕСТОИМЕНИЈА*), а други латинског (*PRONOMINA*) (Дан. 3, 31). Даничићева класификација заменица такође показује особености у односу на поделе ове врсте речи код његових претходника. Он најпре заменице дели на *ЧИСТЕ* и *ПОМИЈЕШАНЕ* (Дан. 3, 31).

За *ЧИСТЕ ЗАМЈЕНИЦЕ* Ћ. Даничић истиче да „показују само лице граматичко” (Дан. 3, 31), а такве су: „1. за прво лице: *ја*, 2. за друго лице: *ѿи*, 3. за треће лице а) познато: *он, она, оно*, б) непознато: *ко* (или *ѿко*), *ѿѿо* (или *ѿѿа*), 4. за свако лице: *себе*” (Дан. 3, 31–32). У ову групу он, дакле, сврстава личне заменице, повратну заменицу и упитно-односне личне заменице.

Дијаграм 99: Подела заменица у граматици Ћ. Даничића (1850)

За *ПОМИЈЕШАНЕ ЗАМЈЕНИЦЕ* пак наводи да „осим граматичког лица показују још нешто” (Дан. 3, 34). Такве су:

1) „које показују да што припада неком лицу” (Дан. 3, 34). Даничић овде сврстава присвојне заменице и упитно-односну придевску заменицу *чији*, *-а*, *-е*;

2) „које показују да је што на реду ближе” (Дан. 3, 34). У ову подгрупу наводи показне заменице *овај*, *ѿај*, *онај* и упитно-односну придевску заменицу *који*, *-а*, *-е*;

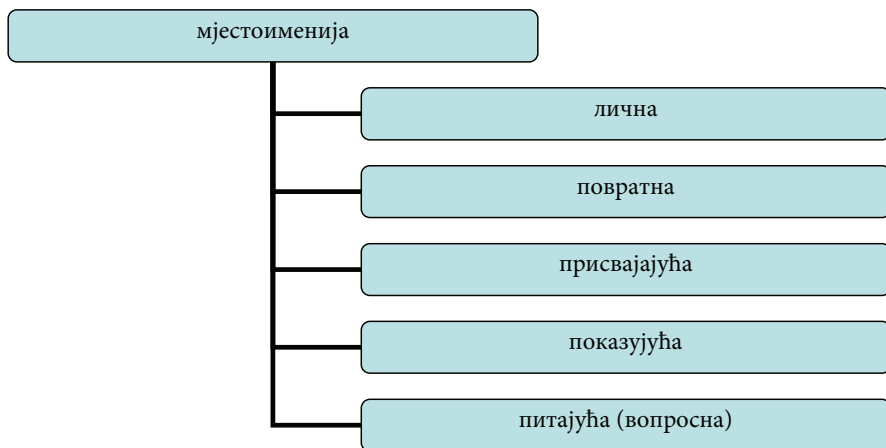
3) „које показују да што наликује на штогод што је близу” (Дан. 3, 35). Њих поткрепљује примерима показних заменица *оваки*, *овакови*, *ѿаки*, *ѿакови*, *онаки*, *онакови*, *каки*, *какови*;

4) „које показују величину (у једнини, а у множини и величину) и множину која је близу” (Дан. 3, 35). У овој подгрупи налазе се показне заменице *оволики*, *ѿолики*, *онолики*, *колики*.

Занимљиво је Даничићево запажање да су „између помијешаних замјеница само оне под 1. и 2. управо замјенице; а остале су с другијем помислима тако помијешане, да би било боље међу замјенице и не бројити их” (Дан. 3, 35).

Већ је у претходним одељцима о именовању именица и придева истакнута интернационализација морфолошке терминологије у Даничићевим *Облицима срѣскоја или хрвајскоја језика* из 1876. године. У овоме делу он заменице назива интернационализмом латинског порекла *ПРОНОМИНА* (у једнини *ПРОНОМЕН*), а према латинском облику *pronominālis* обликује придев *ПРОНОМИНАЛНИ*. „У ном. јд. мушкога рода узима се у сложенем обличју према осталијем прономиналним облицима: *чији*, *нечији*, *ничији*” (Дан. 8, 82); „Наставак та: Тај је наставак прономинални коријен” (Дан. 8, 98). Даничић у *Облицима* говори и о показним, личним и присвојним заменицама, које такође именује латинским називима — *ДЕМОНСТРАТИВНИ ПРОНОМЕН*, *ЛИЧНА ПРОНОМИНА* и *ПОСЕССИВНА ПРОНОМИНА*: „Наставак а. Тај је наставак демонстративни прономен, који у словенским језицима долази у личном прономену првога лица *ја*” (Дан. 8, 14); „Од генитива мн. личнијех прономина *нас* и *вас* постају посесивна прономина наставком **ја** по што се крајње самогласно падежу (**ѿ**) пред наставком одбаци” (Дан. 8, 78).

5.5.9. У Балугџићевој граматици, објављеној исте године као и Даничићева *Мала срѣска грамајѿика*, чува се руски/рускословенски термин *М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈЕ*. Утицај Вукове *Писменице* на ово дело приметан је у заменичкој подели, која је и код Ј. Балугџића петочлана (Бал. 2, 45–46).

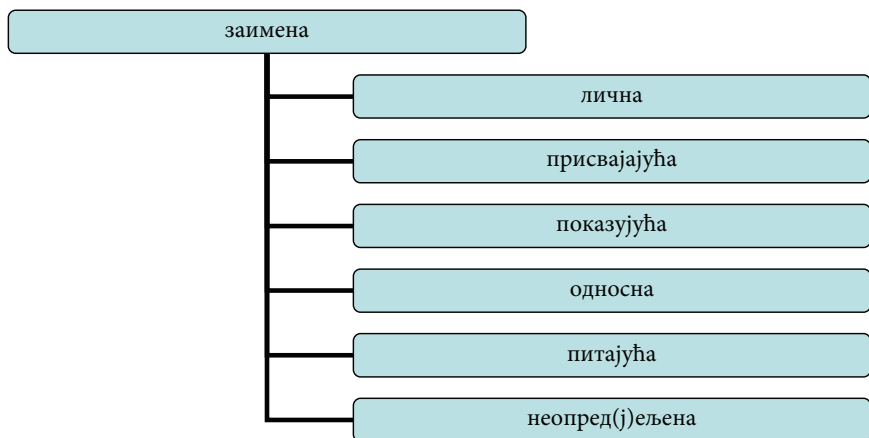

Дијаграм 100: Подела заменица у граматичи Ј. Балугџића (1850)

У термилошкоком смислу овај аутор задржава само Вукову синтагму *ЛИЧНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Повратне заменице, код Вука означене као *ПОВРАЋАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, Ј. Балугџић именује творбено посрбљеним обликом *ПОВРАТНА*. Вукова *ПРИСВОЈАВЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* одн. присвојне заменице, он србизира у *ПРИСВАЈАЈУЋА*, док показне, одн. *УКАЗАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* постају *ПОКАЗУЈУЋА*. Балугџићева тежња ка посрбљавању терминологије видљива је и у именовању упитних заменица, које он назива *ПИТАЈУЋИМ*, а у заградама наводи контактни синоним руског одн. рускословенског порекла *ВОПРОСНА*.

5.5.10. Термин *ЗАИМЕ* први пут је посведочен у анализираном корпусу у граматичи К. Цукића. Овај облик, карактеристичан за илирске и хрватске граматике из прве половине 19. века, употребио је и Ш. Старчевић у *Новој ричословници илирској* 1812. године (Караџа 1984: 244), а користио га је и В. Бабукић у *Словници* (1836/2013: 34), те се не може са сигурношћу рећи од кога га је К. Цукић преузео.²⁴⁶ Овај аутор наводи да су „замена петорогуба”, али у даљем тексту издваја шест заменичких врста (Цук., 37).

²⁴⁶ Остаје отворена могућност и да је К. Цукић термин *ЗАИМЕ* начинио калкирањем немачког облика *Fürwort*, мада се Старчевићев утицај на терминологију К. Цукића запажа и у именовању непроменљивих врста речи. У литератури се пак наводи да је облик *ЗАИМЕ* превод латинског термина (Ломпар 2016: 177).

Дијаграм 101: Подела заменица у граматички К. Цукића (1850)

Терминолошки придеви *лична*, *присвајајућа*, *показујућа* и *питајућа*, којима се исказују заменичке врсте, идентични су код Ј. Балугџића и К. Цукића. У пасусу посвећеном *ЛИЧНИМ ЗАИМЕНИМА*, овај аутор издваја и *ПОВРАТНО ЛИЧНО ЗАИМЕ*, иако наведена заменичка врста није уврштена у његову класификацију приказану Дијаграмом 101. Разлику у односу на Балугџићеву граматичку представљају две додатне заменичке врсте – *ОДНОСНА* и *НЕОПРЕД(Ј)ЕЉЕНА ЗАИМЕНА*. Под *ОДНОСНИМ ЗАИМЕНИМА* К. Цукић је подразумевао упитно-односне придевске заменице *кой*, *какав*, *чий*, као и упитно-односну именичку заменицу *шійо* (Цук., 42), док у *НЕОПРЕД(Ј)ЕЉЕНА ЗАИМЕНА*, према овом аутору, спадају опште именичке и придевске, као и одричне и неодређене именичке заменице (нпр. *свакій*, *ико*, *неко*, *свашија* – Цук., 43).

5.5.11. У регистру граматичких термина посведочених у првом издању Нинковићеве граматике (1848), који је саставила М. Караца, посведочен је до тада устаљени термин за заменице – *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* (Караца 1984: 257). Друго издање, објављено 1856. године, показује пак нешто друкчију терминолошку слику. Наиме, у предговору овом издању, као и приликом поделе речи на врсте, П. Нинковић такође наводи руски одн. рускословенски облик *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, са двама контактним синонимима наведеним у заградама: једним из немачког (*FÜRWORD*), а другим из латинског језика (*PRONOMEN*) (Нинк. 4, V, у предговору; Нинк. 4, 5). Међутим, одељак о овој врсти речи аутор насловљава „О заимену” и у даљем тексту доследно користи наведени облик, највероватније преузет из граматике К. Цукића. Нинковић *ЗАИМЕНА* дели на шест врста (Нинк. 4, 44).

Дијаграм 102: Подела заменица у граматичи П. Нинковића (1856)

Наведени термиолошки придеви којима се именује заменичка подврста посведочени су и у првом издању овог Нинковићевог дела (уп. Караца 1984: 256–259). Тенденција посрбљавања руске тј. рускословенске језикословне терминологије карактеристична је за именовање првих пет врста *ЗАИМЕНА*. Једино је за упитне заменице П. Нинковић задржао руски одн. рускословенски лик *ВОПРОСНО* ЗАИМЕ.

5.5.12. Године 1853. Ј. Суботић објавио је чланак посвећен присвојним заменицама. Из самог наслова „Разправа о употребљавану усваятелныхъ мой – твой и свой”, као и из даљег текста, може се уочити да аутор за ову заменичку врсту користи поименичени придев – *УСВАЈАТЕЛНО*: „Усваятелно трећега лица управо є нѣговъ; али се ово никада као усваятелно трећега лица, као субјкта не употреблює” (Суб. 7, 28). Ипак, на једном месту у раду јавља се и пун облик, одн. термиолошка синтагма којом Ј. Суботић именује присвојне заменице – *УКАЗАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*: „Свой дакле има се односити на оне субјкте, кои свога особитоꙗ усваятелноꙗ мѣстоименія немаю” (Суб. 7, 24).

У наведеном Суботићевом чланку посведочена је и Вукова термиолошка синтагма за именовање личних заменица – *ЛИЧНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Суб. 7, 19).

5.5.13. Илић у својој граматичи преузима Даничићев термин *ЗАМЕНИЦЕ*: „Свака реч, која Именицу замењује, зове се Заменица” (Ил., 11), а затим их дели на *ЛИЧНЕ* и *БЕЗЛИЧНЕ*.

Дијаграм 103: Подела заменица у граматичи Ј. Илића (1860)

„Личне су заменице:

за прво познато лице, које говори: *ја – ми*;

за друго познато лице, о коме се говори: *џи – ви*;

за треће познато лице, о коме се говори: *он, она, оно – они, оне, она*;

за непозната лица: *ко*;

за свако познато и непознато лице: *себе*.

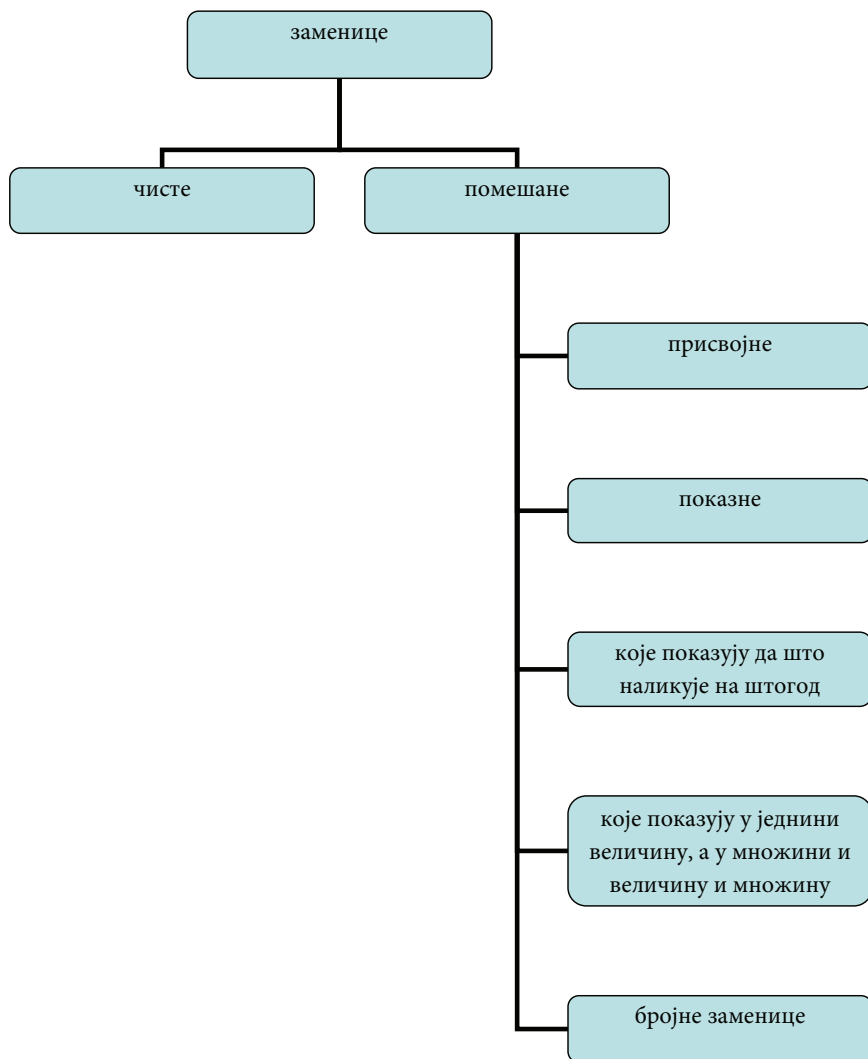
Безлична је Заменица *иџа (иџо)*” (Ил., 11).

Из наведеног одломка може се закључити да је Ј. Илић под *ЗАМЕНИЦАМА* подразумевао само део именичких заменица. У *ЛИЧНЕ* сврстава именичке личне, повратну заменицу за свако лице и именичку упитно-односну заменицу *ко*, а у *БЕЗЛИЧНЕ* именичку упитно-односну заменицу *иџа*.

Придевске заменице, и то присвојне и показне, Ј. Илић је сматрао *ПРИДЕВИМА* (уп. тачку 5.3.11).

5.5.14. Од шездесетих година 19. века Даничићев термин *ЗАМ(Ј)ЕНИЦА* у потпуности је потиснуо руски одн. рускословенски облик *МЈЕСТО-ИМЕНИЈЕ*.

Бошковић задржава Даничићеве термине за заменичке врсте, те их тако најпре дели на *ЧИСТЕ* и *ПОМЕШАНЕ* (Бошк. 1, 13).

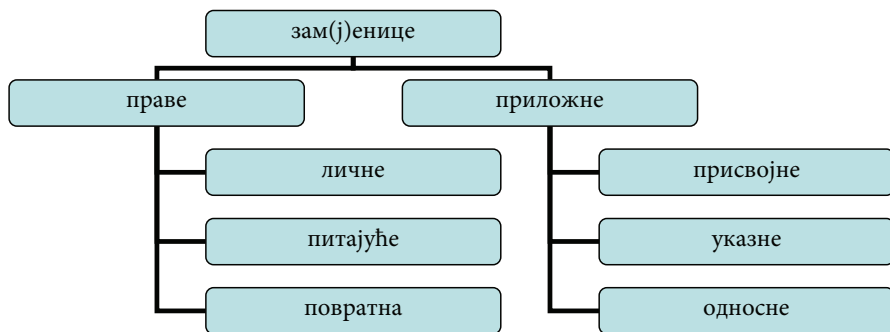

Дијаграм 104: Подела заменица у Бошковићевом *Изводу I* (1863)

ЧИСТЕ ЗАМЕНИЦЕ Ј. Бошковић назива и *ЛИЧНИМ*, а као примере наводи личне заменице, повратну заменицу за свако лице и упитно-односне именичке заменице (Бошк. 1, 13). Стога би се могло рећи да аутор под *ЧИСТИМ* или *ЛИЧНИМ ЗАМЕНИЦАМА* подразумева именичке заменице, а *ПОМЕШАНИМ* придевске, које најпре дели на *ПРИСВОЈНЕ* и *ПОКАЗНЕ* (Бошк. 1,

13).²⁴⁷ У прилог наведеној тврдњи сведочи и Бошковићева даља класификација *ПОМЕШАНИХ ЗАМЕНИЦА*, уз напомену „друге заменице и придеви којима се замењују придеви” (Бошк. 1, 14). За наредне две придевске заменичке врсте овом аутору недостају термини, те их он, попут Ђ. Даничића, представља описно: *ОНЕ, КОЈЕ ПОКАЗУЈУ ДА ШТО НАЛИКУЈЕ НА ШТОГОД И КОЈЕ ПОКАЗУЈУ У ЈЕДНИНИ ВЕЛИЧИНУ, А У МНОЖИНИ И ВЕЛИЧИНУ И МНОЖИНУ* (Бошк. 1, 14), а поткрепљује их примерима показних заменица. У последњу врсту *ПОМЕШАНИХ* одн. придевских заменица Ј. Бошковић сврстава *БРОЈНЕ ЗАМЕНИЦЕ сам, неколика, сав* (Бошк. 1, 49).

5.5.15. Подела заменица на основу њихове дистрибуције у реченици, одн. подела према синтаксичком критеријуму јавља се и у *Малој србској їрамаїици* неименованих аутора. Уместо Даничићевих термина *ЧИСТЕ* и *ПОМИЈЕШАНЕ*, у овом уџбенику посведочене су синтагме *ПРАВЕ* и *ПРИЛОЖНЕ ЗАМ(Ј)ЕНИЦЕ*.

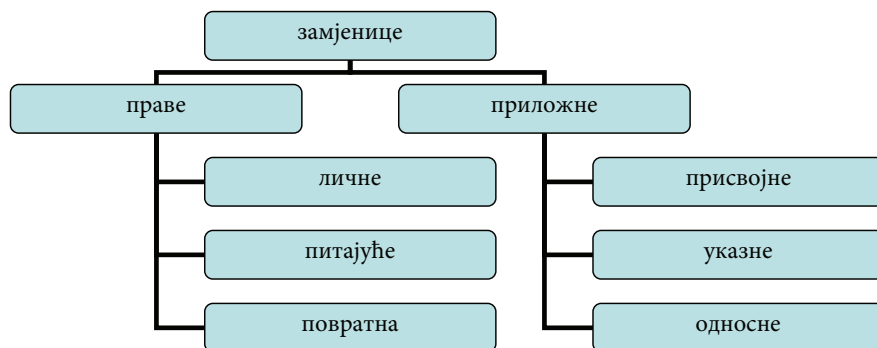
Дијаграм 105: Подела заменица *Малој србској їрамаїици* (1866)

ПРАВЕ одн. именичке заменице у овом делу подељене су на *ЛИЧНЕ*, *ПИТАЈУЋЕ ЗАМ(Ј)ЕНИЦЕ* (у савременој лингвистичкој терминологији називају се упитно-односним) и *ПОВРАТНУ ЗАМ(Ј)ЕНИЦУ* (МСГ, 39–42). Из категорије *ПРИЛОЖНИХ* одн. придевских заменица најпре су издвојене *ПРИСВОЈНЕ*, затим *УКАЗНЕ* одн. показне и *ОДНОСНЕ* (у савременој лингвистичкој терминологији именоване као упитно-односне) (МСГ, 42–45).

Аутори ове граматике на крају одељка о заменицама истичи да постоје и *НЕОДРЕЂЕНЕ ЗАМ(Ј)ЕНИЦЕ*, које „показују нешто неодређено” (МСГ, 45), а у њих сврставају неодређене, одричне и опште именичке заменице (*неко, нико, нешїѡ, нишїѡ, свашїѡ*).

²⁴⁷ Ове термилошке синтагме у употреби су и у савременој лингвистичкој литератури.

5.5.16. Попут Ћ. Даничића, и В. Вујић поред термина *ЗАМЕНИЦА* наводи два контактна синонима, први из латинског језика (*PRONOMEN*), а други руског одн. рускословенског порекла (*МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*) (Вуј., 10).

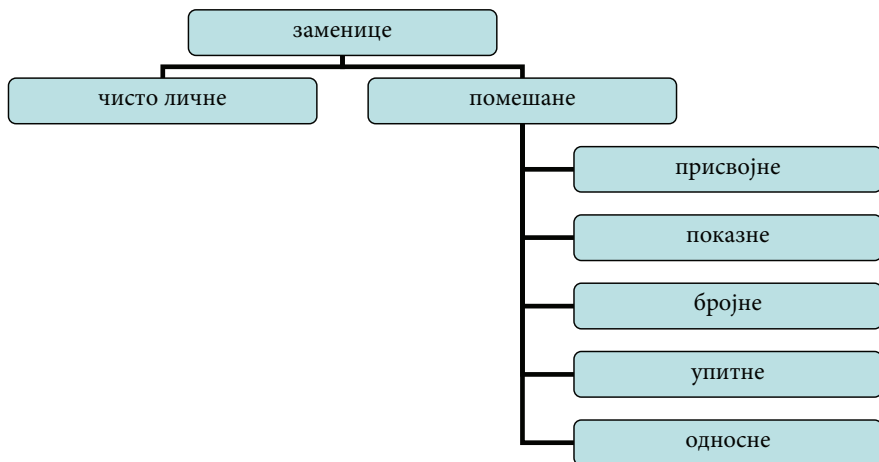

Дијаграм 106: Подела заменица у граматичкој В. Вујића (1867)

Терминолошке синтагме којима се именују заменичке подврсте у Вујићевој граматичкој у потпуности су преузете из *Мале србске граматичке* неименованих аутора. У терминолошком смислу једина разлика у односу на ове две граматике посведочена је на самом крају одељка о заменицама. Док се у *Малој србској граматичкој* истиче да постоје *НЕОДРЕЂЕНЕ ЗАМ(Ј)ЕНИЦЕ*, В. Вујић ову заменичку групу назива *СЛОЖЕНИМ*, а поред неодређених, одричних и општих именичких заменица, наводи и примере придевских заменичких скупова (Вуј., 43).

5.5.17. У *Изводу* И. Живановића није посведочена подела *ЗАМЕНИЦА* на подврсте (Жив. 2, 14).

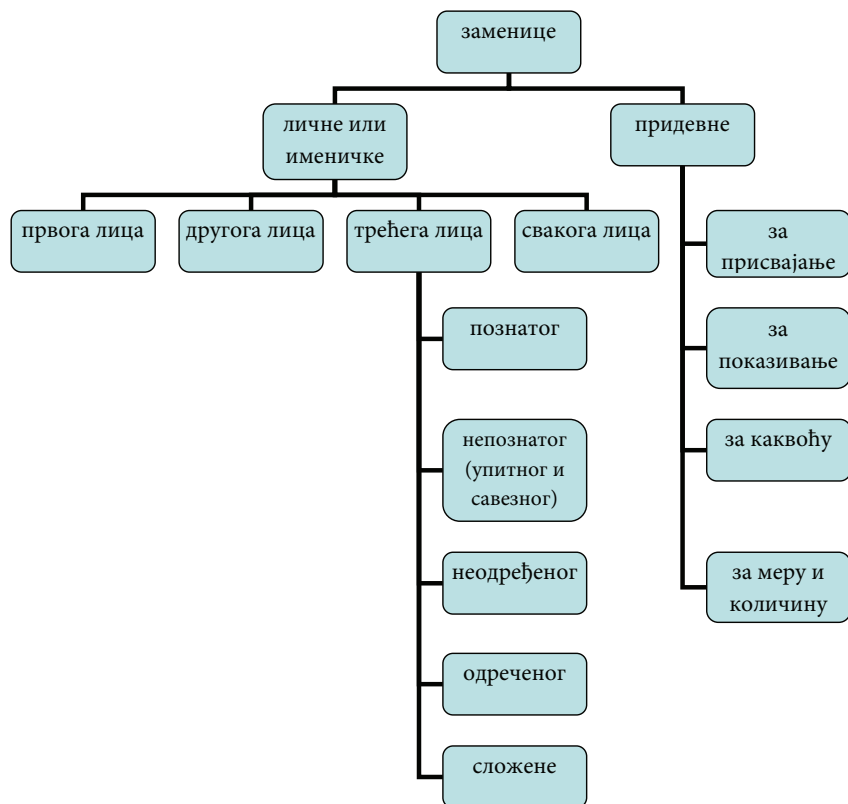
5.5.18. *ЗАМЕНИЦЕ* су у граматичкој Ћ. Магарашевића такође најпре подељене на две велике групе, с тим што је овај аутор именичке заменице назвао *ЧИСТО ЛИЧНИМ*, док је за придевске користио Даничићеву синтагму *ПОМЕШАНЕ ЗАМЕНИЦЕ* (Маг., 21).

Дијаграм 107: Подела заменица у граматичи Ћ. Магарашевића (1883)

Под *ЧИСТО ЛИЧНИМ ЗАМЕНИЦАМА* Ћ. Магарашевић подразумева личне заменице, повратну заменицу за свако лице и упитно-односне именичке заменице (Маг., 21). За разлику од Даничића и Бошковића, за које је у предговору своме делу истакао да су му представљали узор у изради граматике, овај аутор приликом навођења придевских заменичких врста не користи описне термилошке конструкције, већ сваку именује одговарајућом термилошком синтагмом: *ПРИСВОЈНЕ*, *ПОКАЗНЕ*, *БРОЈНЕ*, *УПИТНЕ* и *ОДНОСНЕ* (Маг., 21). Под *БРОЈНИМ ЗАМЕНИЦАМА* Ћ. Магарашевић је подразумевао показне придевске заменице *оволики*, *толики*, *онолики*, односно-упитну придевску заменицу *колики*, заменички придев *сав* и прилог за количину *неколико*.

5.5.19. Новаковић *ЗАМЕНИЦЕ* најпре дели на *ЛИЧНЕ* или *ИМЕНИЧКЕ*, „које стоје наместо именица” и *ПРИДЕВНЕ*, „које имају разна значења и говоре се у сва три рода као придеви” (Нов. 4, 14). Укрштање синтаксичког и семантичког критеријума приликом класификације заменица у граматичи овога аутора резултирало је поделом представљеном у Дијаграму 108:

Дијаграм 108: Подела заменица у граматички С. Новаковића (1879–1894)

Личне (именичке) заменице првога, другога и трећег лица познатог јесу, савременом лингвистичком терминологијом речено, личне именичке заменице. Личне (именичке) заменице:

- а) *трећег лица непознатог (упитног и савезног)* у савременој терминологији именују се као упитно-односне именичке заменице;
- б) *трећег лица неодређеног* јесу неодређене именичке заменице;
- в) *трећег лица одреченог* представљају одричне именичке заменице;
- г) *трећег лица сложене* јесу опште именичке заменице.

Терминолошка синтагма *лична (именичка) заменица сваког лица* именује повратну заменицу за свако лице (Нов. 4, 14).

Новаковић *придевне заменице* према семантичком критеријуму дели на оне:

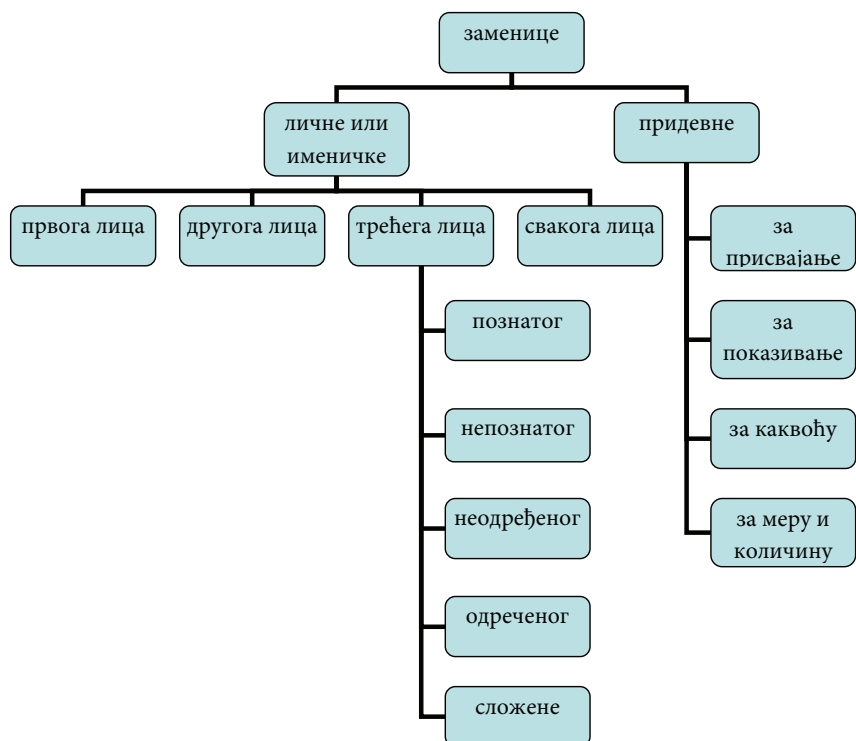
- а) *за присвајање*, у које сврстава све присвојне заменице, упитно-односну придевску заменицу *чиј* и њене деривате (неодређену придевску *нечиј*, одричну *ничиј*, опште *свачиј* и *којечиј*);

б) ЗА ПОКАЗИВАЊЕ, а ту спадају показне заменице *овај, њај, онај*, упитно-односну придевску заменицу *који* и њене деривате (неодређене придевске *некоји* и *неки*, опште свакоји, *сваки, којекоји*) и заменички придев *сам*;

в) ЗА КАКВОЋУ, у које сврстава показне заменице *овакав, њакав, онакав*, упитно-односну придевску заменицу *какав* и њене деривате (неодређену придевску *некакав*, одричну *никакав* и опште *свакакав, свакојак, којекакав*) и заменички придев *исти*;

г) ЗА МЕРУ И КОЛИЧИНУ, које поткрепљује примерима показних заменица *оволики, њолики, онолики*, упитно-односне придевске заменице *колики* и њених деривата (неодређена придевска *неколики* и опште *васколики, сваколики*), прилога за количину *неколико* и *свеколико* и заменичког придева *сав* одн. *вас* (Нов. 4, 14–16).

5.5.20. Стојановићеве граматике садрже заменичку класификацију у потпуности преузету из граматике С. Новаковића (Стој. 1, 74–79; Стој. 2, 24–25, 54–57).

Дијаграм 109: Подела заменица у граматикама Љ. Стојановића (1891. и 1892)

5. 6. Термини за глаголе и глаголске облике

До појаве *Мале српске граматике* Ђ. Даничића (1850) у свим анализираним граматикама као посебне врсте речи издвајани су и *Глаголи* и *Причастија*, одн. партиципи (глаголски придеви). У другој половини века глаголски придеви обрађивани су оквиру одељка о глаголима. У Табели 22 приказани су термини којима су се у анализираном корпусу именовали глаголи. Класификације унутар ове врсте речи почивају на различитим критеријумима, тако да су обично комплексне и вишеслојне (нпр. према глаголском *виду*, *залогу* одн. глаголском роду, лицу, (не)правилности у *спрезању*²⁴⁸ одн. конјугацији, *наклоненију* одн. начину, *времену* итд.). У овом одељку дијаграмима ће бити представљена терминологија глаголских облика за сваког аутора понаособ, која у 19. веку, посебно у првој половини, подразумева врсте *наклоненија*, одн. глаголских начина, глаголска *времена* и врсте *причастија* (одн. партиципа).

Табела 22: Називи за *глаголе*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
глагол	Страт., 121	1805.
глагол	Мил., 482	1810.
глагол	Мраз., 96	1811.
глагол	Вук 1, 66	1814.
глагол	Вид. 2, 318	1815.
глагол	Муш. 1, 72	1817.
глагол	Вук 4, 139	1817.
глагол	Вук 5, 185	1817.
глагол	Вук 8, VII	1818.
глагол (de verbo)	Вук 9, LIII	1818.
глагол	Вук 10, 220	1818.
глагол	Вук 13, 25	1820.
глагол	Вук 15, 58	1820.
глагол	Вук 16, 34	1820.
глагол	Вук 25, 53	1826.
глагол	Вук 27, 236	1828.
глагол	Вук 31, 438	1833.
глагол	Сол. 2, СЛ 26, 26	1833.
глагол	Вид. 4, 90	1838.

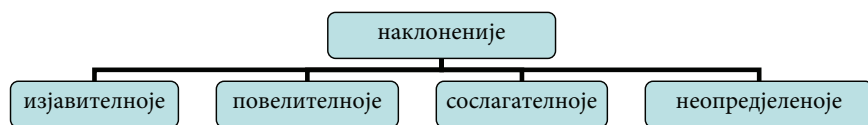
²⁴⁸ Облик је забележен у Михајловићевим *Посрбицама* (1984).

глагол	Бој., 305	1838.
глагол	Хаџ. 2, 425	1839.
глагол	Драг., 14	1840.
глагол	Тек., 135	1842.
глагол	Пеј., 813	1842.
глагол	Суб. 3, 35	1842.
глагол	Нинк. 1, 824	1842.
глагол	Суб. 4, 53	1843.
глагол	Јов. 1, 900	1843.
временик, глагол	Поп. Ј., 49	1843.
глагол	Лаз., 786	1845.
глагол	Поп. Ј. С. 1, 859	1845.
глагол	Јов. 3, 922	1846.
глагол	Нинк. 2, 894	1846.
глагол	Хаџ. 4, 989	1846.
глагол	Суб. 6, 25	1846–1847.
глагол	Дан. 2, 19	1847.
глагол	Зах. 2, 14	1850.
глагол (verba)	Дан. 3, 37	1850.
глаголи, временици	Бал. 2, 53	1850.
глагол	Цук., 43	1850.
глагол	Стеј. 1, 5	1852.
глагол	Груј., 13	1852.
глагол	Тир., 9	1852.
глагол (Zeitwort, verbum)	Нинк. 4, 5	1856.
глагол	Дан. 5, 1	1858.
радница	Ил., 34	1860.
глагол	Мих., 37	1863.
глагол	Бошк. 1, 15	1863.
глаголи	МСГ, 47	1866.
глагол (verbum)	Вуј., 10	1867.
глагол	Нов. 1, 3	1870.
глагол	Дан. 6, 1	1874.
глагол	Дан. 7, 2	1874.
глаголи	Жив. 2, 26	1874.
глаголи	Маг., 33	1883.

глагол	Бошк. 4, 48 (у фусноти)	1887.
глагол	Бошк. 5, 24	1888.
глагол	Жив. 4, 5	1889.
глагол	Стој. 1, 3	1891.
глаголи	Стој. 2, 28	1892.
глаголи	Нов. 4, 16	1879–1894.

Лексему *ГЛАГОЛ* „јамачно су piscи узели из staroslavenskoga (у значењу као *ријеч* уопће, само у књигама писанима crkv. или мијешаним језиком; гдјегдје у народу, али узето из crkve” (Симеон 1969, под *глагол*). Дакле, у питању је форма општесловенског порекла који је из (данас застарелог) значења ’реч, казивање’ (РСАНУ) развио граматичко термилошко значење ’врста речи којом се исказује радња, стање или збивање’. У 19. веку био је доминантан у употреби, а као семантички конкурентне јављају се кованице домаћег порекла – *ВРЕМЕНИК* Ј. Поповића и *РАДНИЦА* Ј. Илића, које у језикословној терминологији код Срба остају на нивоу термилошког нераспрострањених облика.

5.6.1. Иако је М. Смoтpицки, према античким граматичким узo-pимa, у рускoслoвeнскoм језику устaнoвиo шeст врстa *НАКЛОНЕНИЈА*²⁴⁹ (1619/2000: 288–289), А. Мpазoвић нaвoди сaмo чeтиpи.²⁵⁰ Овим терминoм рускoг oдн. рускoслoвeнскoг пoрeклa, пpеузeтим oд М. Смoтpицкoг, у Мpазoвићeвoј гpамaтици именoвaнa је кaтeгopијa глaгoлских нaчинa. Дa би сe мoглo пpотумaчити знaчeњe нaвeдeних глaгoлских oбликa, мoрa сe нaјпpе успoстaвити вeзa сa мoдусимa у лaтинскoм језику.

Дијаграм 110а: Глаголски начини у граматичкој А. Мразовића (1811)

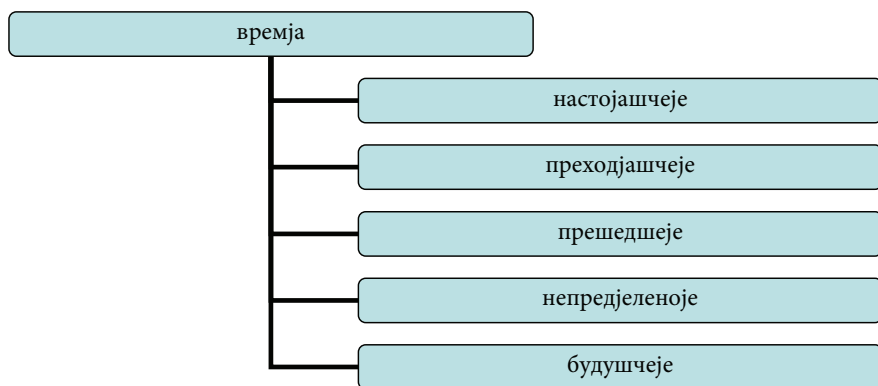
За *НАКЛОНЕНИЈЕ ИЗЈАВИТЕЛНОЈЕ* А. Мразовић наводи: „Имже что извѣ-
стно быти явлѣемъ, яко: хвалю, хвалихъ, восхвалю” (Мраз., 99). Наведеном термилошком синтагмом означен је индикатив, oдн. кaтeгopијa глaгoлa кoјoм сe oзнaчaвa пpавo вpемe рaдњe (сaдaшњoст, пpошлoст

²⁴⁹ Симеон указује на нејасну мотивацију овог термина, истичући да *наклонение* на руском значи „*pagib, paginjanje*”, те да „није јасно зашто се тако зове” (1969: 878).

²⁵⁰ Из Мразовићеве класификације *НАКЛОНЕНИЈА* изостављено је *МОЛИТЕНОЈЕ* и *ПОТЧИНИТЕЛНОЈЕ* наклоненије М. Смoтpицкoг.

или будућност) у односу на време говора говорног лица. *ПОВЕЛИТЕЛНОЈЕ НАКЛОНЕНИЈЕ* аутор дефинише на следећи начин: „Имже повелѣнїе; прошенїе или напоминанїе творимъ; іако: [...] прїиди, [...] бдите” (Мраз., 99). Придев *йовелиѣлный* на руском значи ’заповедни’ (ТС 1935–1940), те наведена термилошка синтагма означава заповедни начин, одн. императив. Облик *СОСЛАГАТЕЛНОЈЕ НАКЛОНЕНИЈЕ* А. Мразовић појашњава: „Имже союзство каковое съ предидѣщимъ извѣлаемъ; іако: [...] бы желалъ, [...] пришель бы” (Мраз., 99). Ова термилошка синтагма означава конјунктив, одн. глаголски начин који изражава став (жељу, вољу и др.) говорног лица према радњи или се радња представља као могућа, неизвесна. Последња врста *НАКЛОНЕНИЈА* у Мразовићевој граматици је *НЕОПРЕДЕЛЕНОЈЕ* – „сже ни числа, ниже лица впрѣдѣлаеть; іако: прїити, хвалити” (Мраз., 99). Овом синтагмом именован је инфинитив.

Из граматике М. Смотрицког А. Мразовић преузима пет врста глаголских времена, а са њима и термилошке синтагме руског одн. рускословенског порекла:²⁵¹

Дијаграм 110б: Глаголска времена у граматици А. Мразовића (1811)

Систем глаголских времена приказан у Мразовићевој граматици тесно је повезан са категоријом глаголског вида. *НАСТОЈАШЧЕЈЕ ВРЕМЈА* „сже дѣйство или страданїе бываемое знаменѣтъ; іако: творю, чтѣсѧ” (Мраз., 99). У питању је садашње време, одн. презент грађен од несвршених глагола.²⁵² *ПРЕХОДЈАШЧЕЈЕ ВРЕМЈА* је оно глаголско време које „дѣйство или

²⁵¹ Он изоставља *МИМОШЕДШЕЈЕ ВРЕМЈА*, које у граматици М. Смотрицког представља плусквамперфекат (1619/2000: 289): „Мимощедшее время въ Славенскихъ Грамматїкахъ [...] извѣстїтсѧ можетъ” (Мраз., 100).

²⁵² У руском језику свршени глаголи немају презент (Пипер ³2012: 172).

страданіе несовершеннѣ прешедшее знаменгъ; како: творихъ, чтехса” (Мраз., 99). Овом терминолошком синтагмом означен је имперфекат. За *ПРЕШЕДИШЕЈЕ ВРЕМЈА* А. Мразовић наводи да „дѣйство или страданіе совершеннѣ прешедшее знаменгъ; како: творилъ есмь, челса есмь” (Мраз., 99). Наведеним обликом именован је перфекат, и то од несвршених глагола. Четврта врста глаголских времена у Мразовићевој граматици означена је као *НЕПРЕДДЕЛЕНОЈЕ ВРЕМЈА*, које „дѣйство или страданіе всесовершеннѣ прешедшее знаменгъ; како: сотворихъ, сотворилъ есмь, прочтохса, прочелса есмь” (Мраз., 99–100). У питању је глаголско време које реализује у потпуности завршену радњу или стање, а аутор своју дефиницију поткрепљује примерима аориста и перфекта свршених глагола. Као последњу врсту глаголских времена А. Мразовић наводи *БУДУШЧЕЈЕ*, а оно „дѣйство, или страданіе градѣщее знаменгъ; како: сотворю, прочтѣхса” (Мраз., 99–100). У питању је будуће време, одн. футур.²⁵³

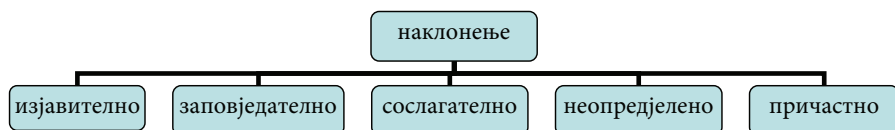
У Мразовићевој граматици *ПРИЧАСТИЈА* су издвојена као посебна, последња променљива врста речи. Мразовић се у овоме делу у потпуности угледао на М. Смотрицког, те су *ПРИЧАСТИЈА* дефинисана као „имена прилагателнаа ѿ глаголѣвъ происхождаа, каже при обычномъ знаменованіи своемъ и времена показзють” (Мраз., 145). Овим руским одн. рускословенским термином именовани су партиципи,²⁵⁴ које А. Мразовић дели на *ПРИЧАСТИЈА ДЈЕЈСТВИТЕЛНОГА ЗАЛОГА* и *ПРИЧАСТИЈА СТРАДАТЕЛНОГА ЗАЛОГА*, тј. партицип актива (партицип презента активни и партицип претерита активни) и партицип пасива (партицип презента пасивни). Поред овог облика, аутор термином *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈЕ*, који је сâм начинио, означава партиципе у функцији глаголских прилога. Термин *ПРИЧАСТОДЈЕТИЈЕ*²⁵⁵ А. Мразовић је преузео од М. Смотрицког. Овај облик одговара категорији латинског герундива (уп. Кручињина 2001): „Причастодѣтіа составляютъ ѿ наклоненіа нешпредѣленнагѣ, време нестоѣщагѣ, измѣнающе и на еленъ; како питати питателенъ” (Мраз., 150).

²⁵³ У руском језику постоје два будућа времена. *Простіо будуће време* или *простіи футур* изражава се облицима свршених глагола који имају исти тип глаголске основе, исте промене на крају основе и исте наставке као облици за садашње време. *Сложено будуће време* или *сложени футур* гради се од несвршених глагола – облицима садашњег времена помоћног глагола *быти* и инфинитива глагола који се мења (Пипер 2012: 174–175).

²⁵⁴ „Партицип је категорија која се налази између глагола и придева. Са глаголима га спаја заједничко лексичко значење и основа, категорија времена – процесуално значење, са придевима – заједничка синтаксичка функција, конгруенција са именицом и флексија. По својој синтаксичкој функцији партиципи се јављају као атрибутске глаголске форме које истовремено изражавају предикативне односе које можемо звати полупредикативним” (Суботић 1984б: 5, у фусноти).

²⁵⁵ Термин је забележен у Михајловићевим *Посрбицама* (1984), уз потврду из 1794. год.

5.6.2.1. Мразовићев термин *НАКЛОНЕНИЈЕ* Вук у *Писменици* посрбљава у *НАКЛОНЕЊЕ*, замењујући црквенословенски суфикс *-ије* српским народним *-је*. За разлику од свог претходника, Вук издваја пет врста глаголских начина (Вук 1, 69):

Дијаграм 111а: Глаголски начини у Вуковој *Писменици* (1814)

Србизирање Мразовићеве терминологије запажа се и у придевима којима је означио врсте глаголских начина. На морфолошком нивоу, доследно је изостављен руски одн. рускословенски номинативни наставак */-oje/*, док је на лексичком Мразовићев придев руског одн. рускословенског порекла *ПОВЕЛИТЕЛНОЈЕ* замењен обликом ближим народном језику *ЗАПОВЈЕДАТЕЛНО*.

У појмовном смислу, разлику у односу на Мразовићеву граматику представља увођење петог глаголског начина, одн. *НАКЛОНЕЊА ПРИЧАСТНОГ*. „Наклоненје причастно, у којему се нешто глаголом, на подобност имена прилагателнога, а у извјестном времену казује; и то су причастија” (Вук 1, 69). Иако *ПРИЧАСТИЈА* издваја као посебну врсту речи, Вук о њима говори као о глаголским начинима, *НАКЛОНЕЊИМА ПРИЧАСТНИМ*. У глаголским парадигмама он наводи две врсте *НАКЛОНЕЊА ПРИЧАСТНОГ*, које одговарају Мразовићевим врстама партиципа:

1) *ЗАЛОГА ДЈЕЈСТВИТЕЛНОГ*, и ту спадају партиципи активни – *НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ* (нпр. *карајући, а, е*) одговара партиципу презента активном и *НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО ВРЕМЕНА ПРОШАВШЕГ* (нпр. *каравши, а, е*), одн. партицип претерита активни (Вук 1, 82);

2) *ЗАЛОГА СТРАДАТЕЛНОГ*, које се даље грана на *НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ И БУДУШТЕГ* (нпр. *карајемо, а, о*)²⁵⁶, одн. партицип презента пасивни и *НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО ВРЕМЕНА ПРОШАВШЕГ* (*карани, а, о*), партицип претерита пасивни (Вук 1, 85).²⁵⁷

²⁵⁶ Вук код ових облика напомиње да „код народа нечујесе, него је узето из Славонскога” (Вук 1, 85, у фусноти).

²⁵⁷ О употреби партиципског пасива у књижевном језику код Срба у 19. веку уп. Бјелаковић 2008.

Мразовићев термин *ВРЕМЈА* Вук такође посрбљава у *ВРЕМЕ*, замењујући руско одн. рускословенско */-ja/* српским */-e/*. За разлику од Мразовића, наводи шест глаголских времена (Вук 1, 70).

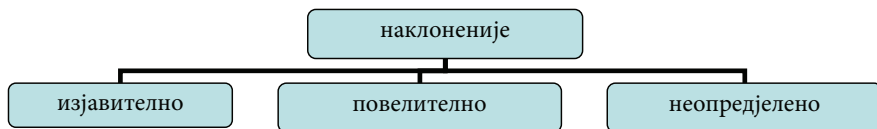
Дијаграм 1116: Глаголска времена у Вуковој *Писменици* (1814)

Низ Мразовићевих руских одн. рускословенских термина који означавају глаголска времена Вук је заменио новим. Тако је *ВРЕМЈА НАСТОЈАШЧЕЈЕ* постало *ВРЕМЕ САДАШЊЕ*, а *ВРЕМЈА БУДУШЧЕЈЕ* — *ВРЕМЕ БУДУШТЕ*. Глаголска прошла времена Вук је описао према српским народним говорима, те тако *ВРЕМЕНОМ ПОЛУ ПРОШАВШИМ* назива имперфекат, *ВРЕМЕНОМ СКОРО ПРОШАВШИМ* аорист, *ВРЕМЕ ДАВНО ПРОШАВШЕ 1^{во}* означава перфекат, а *ВРЕМЕ ДАВНО ПРОШАВШЕ 2го* плусквамперфекат. У поређењу са Мразовићевом класификацијом, Вукова садржи и плусквамперфекат.

У вези са *ВРЕМЕНОМ САДАШЊИМ*, Вук наводи једну примедбу: „Има време садашње обштеобично, које је глаголу несовршителноме, и учесћивателном природно, а има време садашње приповједателно, које је само совершителним глаголима природно” (Вук 1, 70). Он, дакле, дели презент према глаголском виду — несвршеним и учесталим глаголима изражава се *ВРЕМЕ САДАШЊЕ ОПШТЕОБИЧНО*, док се *ВРЕМЕ САДАШЊЕ ПРИПОВЈЕДАТЕЛНО*, одн. приповедачки или наративни презент, изражава глаголима свршенога вида.

5.6.2.2. Иако је у *Писменици* посрбио Мразовићеве термине који се везују за глаголе, Вук се у *Срјској іраматици* враћа руској одн. рускословенској језикословној терминологији. Уз поднаслов „О глаголу”, он у заградама наводи и латински облик *DE VERBO* (Вук 9, LIII). Уместо

творбено посрбљеног облика *НАКЛОНЕЊЕ*, Вук у *Српској граматици* за именовање глаголског начина користи руски одн. рускословенски термин *НАКЛОНЕНИЈЕ*.

Дијаграм 111в: Глаголски начини у Вуковој *Српској граматици* (1818)

Вук је у *Писменици* представио шест врста *НАКЛОНЕЊА*, док их у *Српској граматици* издваја свега три – *ИЗЈАВИТЕЛНО*, *ПОВЕЛИТЕЛНО* и *НЕОПРЕДЈЕЛЕНО*, уз следећу напомену: „У Славенским граматикама имају четири наклоненија (изјавително, повелително, сослагателно и неопредјелено); али глаголи, ни наши ни Славенски, немају више од три [...] Сослагателно узели су граматичари из Грчке и из Латинске граматике” (Вук 9, LVI). Тако је Вук систем глаголских начина свео на индикатив, императив и инфинитив.

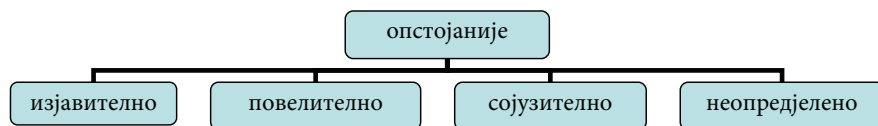
У *Српској граматици* није експлицитно наведена подела глаголских времена, али се у њиховом *СПРЕЗАЊУ*, одн. конјугацији, запажа једна разлика у односу на систем глаголских времена приказан у *Писменици*. Наиме, Вук у граматичари из 1818. године нема примера за плусквамперфекат, а самим тим изостаје и термилошкока синтагма *ВРЕМЕ ДАВНО ПРОШЛАВШЕ 2го*, што је условило да се перфекат назива само *ВРЕМЕНОМ ДАВНО ПРОШЛАВШИМ* (Вук 9, LVII–LVIII).

Што се тиче *ПРИЧАСТИЈА*, она су и у *Српској граматици* двојака. У термилошком смислу вишечлану јединицу *ПРИЧАСТИЈА ЗАЛОГА ДЈЕЈСТВИТЕЛНОГ* из *Писменице*, којом су именовани партиципи активни, у *Српској граматици* заменила је синтагма *ПРИЧАСТИЈА ДЈЕЈСТВИТЕЛНА*, док су *ПРИЧАСТИЈА ЗАЛОГА СТРАДАТЕЛНОГ*, одн. партиципи пасивни, постала *ПРИЧАСТИЈА СТРАДАТЕЛНА* (Вук 9, LX–LXI). За *ПРИЧАСТИЈА ДЈЕЈСТВИТЕЛНА* Вук у једној фусноти напомиње да „народ овакове ријечи у говору свагда узима као *gerundia*” (Вук 9, LX, у фусноти). *ПРИЧАСТИЈЕ СТРАДАТЕЛНО* пак у овој граматичари поткрепљено је само примерима партиципа претерита пасивног (Вук 9, LXI).

Занимљиво је напоменути да Вук у одељку о *СПРЕЗАЊУ* одн. о конјугацији наводи и пример глаголске именице: „Сушствително на ње: играње, сипање” (Вук 9, LXI).

5.6.3. Уместо термина *НАКЛОНЕНИЈЕ*, одн. *НАКЛОНЕЊЕ*, посведочених код његових претходника, П. Соларић категорију глаголског начина

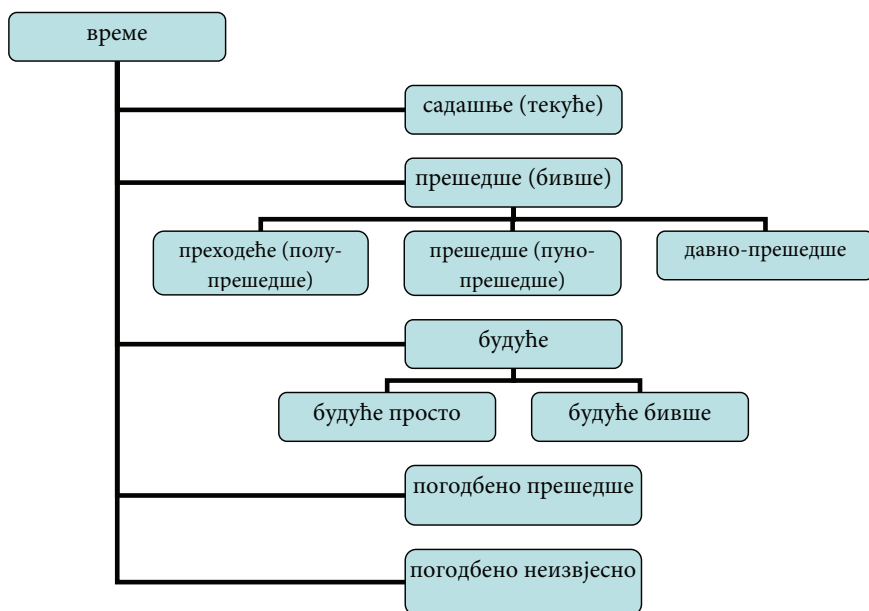
именује руским одн. рускословенским обликом *ОПСТОЈАНИЈЕ* (уп. рус. *обстояние* – ‘окољност’): „Обстояиe показуе, како се находи дѣйствіе или страданіе, кое гласи глагол” (Сол. 2, СЛ 26, 26). Соларић издваја четири глаголска начина (Сол. 2, СЛ 26, 26–27):

Дијаграм 112а: Глаголски начини у граматици П. Соларића (1833)

Аутор задржава Вукове термилошке придеве из *Срѣске ꙗрамаѣишке*: *ИЗЈАВИТЕЛНО*, *ПОВЕЛИТЕЛНО* и *НЕОПРЕД(И)ЕЛЕНО*, којима се прецизира врста *ОПСТОЈАНИЈА* – индикатив, императив и инфинитив. Као четврти глаголски начин он издваја конјунктив, одн. *ОПСТОЈАНИЈЕ СОЈУЗИТЕЛНО*. Ова термилошка синтагма намеће се као семантички конкурентна Мразовићевом и Вуковом *НАКЛОНЕНИЈУ* / *НАКЛОНЕЊУ СОСЛАГАТЕЛНОМ*.

Систем глаголских времена у Соларићевој граматици далеко је сложенији него код његових претходника (Сол. 2, СЛ 26, 27–28):

Дијаграм 112б: Глаголска времена у граматици П. Соларића (1833)

Он најпре издваја три врсте времена: *ВРЕМЕ САДАШЊЕ* (за које уводи синонимни облик *ВРЕМЕ ТЕКУЋЕ*), *ВРЕМЕ ПРЕШЕДШЕ* одн. *ВРЕМЕ БИВШЕ* и *ВРЕМЕ БУДУЋЕ*.

Прошних времена, одн. *ВРЕМЕНА ПРЕШЕДШИХ* или *БИВШИХ* према П. Соларићу има три: 1) *ПРЕХОДЕЋЕ*, одн. *ПОЛУ-ПРЕШЕДШЕ*, којим се именује аорист (нпр. *йыйах, чудихсе*); 2) *ПРЕШЕДШЕ* или *ПУНО-ПРЕШЕДШЕ*, које означава перфекат (нпр. *йыйао есамъ, чудіосе есамъ*); 3) *ДАВНО-ПРЕШЕДШЕ*, одн. плусквамперфекат (нпр. *йыйао бѣх, чудіосе бѣх*) (Сол. 2, СЛ 26, 27). Из Соларићевог система глаголских времена изостаје имперфекат.

ВРЕМЕ БУДУЋЕ пак у Соларићевој граматици је двојако: 1) *БУДУЋЕ ПРОСТО*, које одговара футуру првом (нпр. *йыйаѡћу, чудіѡћусе*), и 2) *БУДУЋЕ БИВШЕ*, „кое показује дѣјство или страдање будуће, но према нечему бившее”, одн. футур други (Сол. 2, СЛ 26, 27).

Овај аутор, дакле, задржава књишке, руске одн. рускословенске термине у именовању глаголских времена (*ВРЕМЕ ПРЕШЕДШЕ*, *ПУНО-ПРЕШЕДШЕ*, *ДАВНО-ПРЕШЕДШЕ*, *ПОЛУ-ПРЕШЕДШЕ*), али употребљава и српске нардне облике (*ВРЕМЕ ТЕКУЋЕ*, *БИВШЕ*, *БУДУЋЕ*).

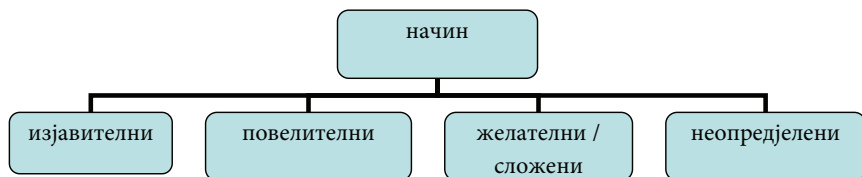
Соларић затим издваја још два *ВРЕМЕНА*, која се „употребљую свагда подъ погодбом илити условіемъ” (Сол. 2, СЛ 26, 28). То су *ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО ПРЕШЕДШЕ* и *ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО НЕИЗВЈЕСНО*. Аутор не појашњава разлику између ова два глаголска облика, те је тешко установити подударност наведених терминолошких синтагми са савременим поимањем глаголских времена. Ипак, на основу конјугације глагола *йыйаѡћи*, коју у даљем тексту наводи, може се претпоставити да *ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО НЕИЗВЈЕСНО* означава потенцијал (нпр. *бы йыйао, ла, ло*), а *ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО ПРЕШЕДШЕ* потенцијал прошли (нпр. *бы быо, ла, ло йыйао, ла, ло*) (Сол. 2, СЛ 26, 39).

ПРИЧАСТИЈА је, попут А. Мразовића и Вука, и П. Соларић издвојио као посебну врсту речи (Сол. 2, СЛ 27, 25). Осим овог термина, којим је именовао три врсте партиципа (партицип презента пасивни, партицип презента активни и партицип претерита активни, нпр. *йыаемый, йыйаѡћій, йыйавшій*), П. Соларић у конјугацији глагола употребљава Мразовићев назив *ПРИЧАСТОДЈЕТИЈА*, које поткрепљује примерима партиципа перфекта и партиципа претерита пасивног (нпр. *йыйао, ла, ло; йыйаѡћелан, лна, лно*) (Сол. 2, СЛ 26, 40, 45).

5.6.4. У претходним поглављима истицан је Мразовићев утицај на М. Видаковића, али у његовом одељку о глаголима запажају се одређене терминолошке иновације у односу на Мразовићево дело. Руски одн. рускословенски термин *НАКЛОНЕНИЈЕ* М. Видаковић заменио је обликом *НА-*

чин (Вид. 4, 93). Овај термин не представља оригиналну Видаковићеву творевину, будући да је потврђен у неким граматикама из 17. и 18. века (уп. Караца 1984: 223, 229).

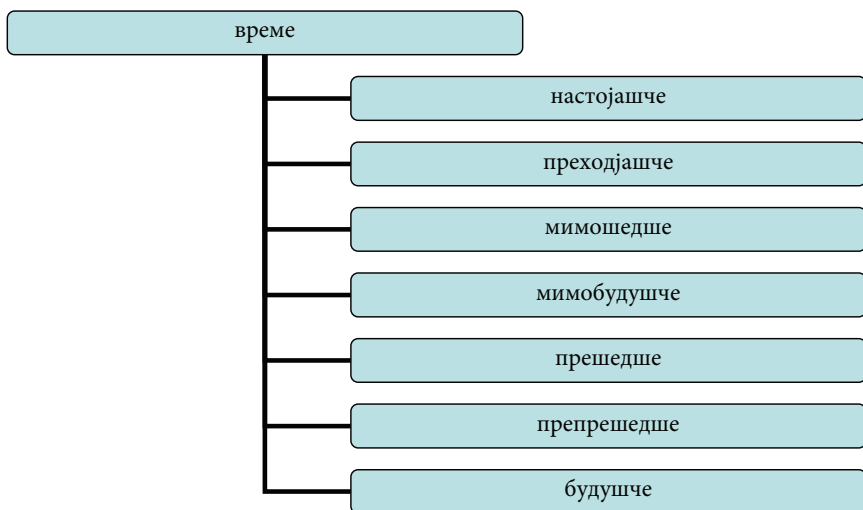
Глаголских начина овај аутор издваја четири (Вид. 4, 83):

Дијаграм 113а: Глаголски начини у граматичи М. Видаковића (1838)

Терминолошка синтагма *НАЧИН ИЗЈАВИТЕЛНИ* именује индикатив, *НАЧИН ПОВЕЛИТЕЛНИ* односи се на заповедни начин одн. императив, а *НАЧИН НЕОПРЕДЈЕЛЕНИ* на инфинитив. Новину представља увођење новог глаголског начина – опатива, који је код М. Видаковића именован *ЖЕЛАТЕЛНИМ* или *СЛОЖЕНИМ НАЧИНОМ*, будући да је у питању глаголски начин којим се изражава жеља, могућност.

Глаголских *ВРЕМЕНА* у Видаковићевој граматичи има седам (Вид. 4, 94):

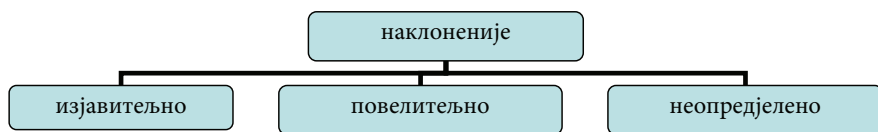
Дијаграм 113б: Глаголска времена у граматичи М. Видаковића (1838)

У Видаковићевом именовању глаголских времена запажа се чување руске одн. рускословенске сугласничке групе *-ич-* (према српском народном *-ий-*) и секвенце *-а-* (уместо српског *-е-*) (уп. рсл. *НАСТОЈАШЧЕ* → срп. нар. *НАСТОЈЕЋЕ*). Ипак, М. Видаковић у овоме није доследан, те тако руски одн. рускословенски термин *ВРЕМЯ* посрбљава у *ВРЕМЕ*.

Он *ВРЕМЕ НАСТОЈАШЧЕ*, одн. садашње време, поткрепљује примерима презента несвршених глагола (нпр. *чиѣамъ, учимъ*), док је синтагмом *ВРЕМЕ ПРЕХОДЈАШЧЕ* именовао аорист (нпр. *чиѣахъ, учихъ*), иако је њоме у Мразовићевој граматици означен имперфекат, који се код М. Видаковића назива *ВРЕМЕНОМ МИМОШЕДШИМ* (нпр. *чиѣаахъ, ѣисаахъ*). Ову синтагму од М. Смотричког је преузео А. Мразовић, али у значењу плусквамперфекта. Врсту будућег времена реализованог облицима презента свршених глагола (нпр. *ѣрочиѣамъ, найишемъ*) М. Видаковић представља обликом *ВРЕМЕ МИМОБУДУШЧЕ*,²⁵⁸ док је синтагмом *ВРЕМЕ ПРЕШЕДШЕ* именован перфекат (нпр. *чиѣао самъ, ѣисао самъ*). Плусквамперфекат је означен као *ВРЕМЕ ПРЕПРЕШЕДШЕ* (нпр. *чиѣао самъ бѣо, ѣисао самъ бѣо*), а футур први као *ВРЕМЕ БУДУШЧЕ* (нпр. *чиѣаѣиѣхъ, ѣисаѣиѣхъ*) (Вид. 4, 94).

Мразовићев утицај на М. Видаковића запажа се и у одељку о партиципима. И у Видаковићевом уџбенику *ПРИЧАСТИЈА* одн. партиципи чине посебну врсту речи, али изостаје њихова дефиниција. Термине *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈЕ* и *ПРИЧАСТОДЈЕТИЈЕ* М. Видаковић такође позајмљује из граматике А. Мразовића (Вид. 4, 109).

5.6.5. У приказу глаголских начина, Д. Милаковић се угледао на Вукову *Срѣску ѣрамаѣиѣку*, те тако издваја три врсте *НАКЛОНЕНИЈА* (Милак., 108):

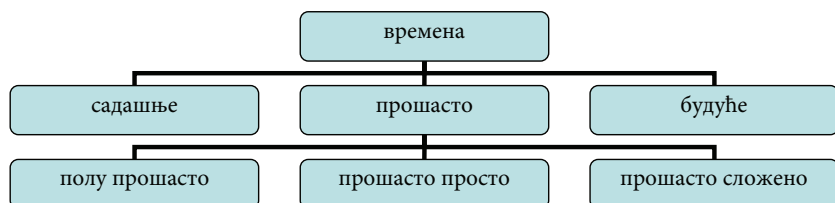

Дијаграм 114а: Глаголски начини у граматици Д. Милаковића (1838)

Као и Вук, и Д. Милаковић је синтагмама *НАКЛОНЕНИЈЕ ИЗЈАВИТЕЉНО* именовао индикатив, *НАКЛОНЕНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЉНО* означава императив, а *НАКЛОНЕНИЈЕ НЕОПРЕДЈЕЛЕНО* инфинитив. Аутор затим напомиње да у српском језику нема „наклоненија ни условногъ, ни сослагатељногъ, ни позволитељногъ нити желатељногъ” као и другим језицима, већ се уместо њих „употребљава изјавитељно са союзима да, ако, кадъ, бы, нека и проч., а кадкадъ и безъ союза” (Милак., 108). Овде ваља напоменути да Д. Милаковић, као и Вук, истиче да у српском језику нема *СОСЛАГАТЕЉНОГ НАКЛОНЕНИЈА*.

²⁵⁸ Код А. Мразовића у овом значењу јавља се терминолошка синтагма *ВРЕМЈА БУДУШЧЕЈЕ*.

Говорећи о глаголским временима, овај аутор најпре издваја три: *САДАШЊЕ*, *ПРОШАСТО* и *БУДУЋЕ*, а затим напомиње да се „у прошастомь времену налазе неке разлике у одношењу трајња, зато треба да узмемо у Граматику петь слѣдуюћи времена” (Милак., 109).

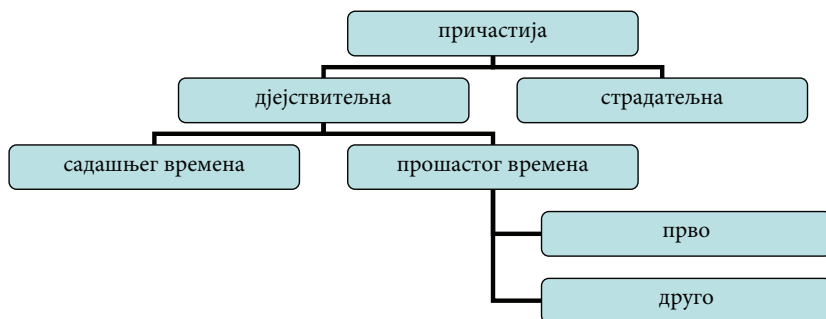

Дијаграм 114б: Глаголска времена у граматичи Д. Милаковића (1838)

Терминолошким синтагмама *САДАШЊЕ ВРЕМЕ* (нпр. *я чиѣамъ*) и *БУДУЋЕ ВРЕМЕ* (нпр. *я ћу чиѣаѣи*) аутор је означио презент и футур први. Прошла одн. *ПРОШАСТА ВРЕМЕНА* у Милаковићевој граматичи су тројка: *ПОЛУ ПРОШАСТИМ ВРЕМЕНОМ* именовано је имперфекат (нпр. *я чиѣахъ*), *ПРОШАСТО ПРОСТО* представља аорист (нпр. *я ѿрочиѣахъ*, *ѣы найиса*), а *ПРОШАСТО СЛОЖЕНО* перфекат (нпр. *я самъ чиѣао*). Ни у Милаковићевом уџбенику нема плусквамперфекта, као ни код А. Мразовића, а на терминолошку неуједначеност у именовању глаголских времена указује податак о различитом називању имперфекта, аориста и перфекта код до сада анализираних језикословаца.

Иако је, попут својих претходника, *ПРИЧАСТИЈА* издвојио као посебну врсту речи, Д. Милаковић о њима, као и о *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈИМА*, говори у оквиру одељка о глаголима: „Осимъ показаны главниы частіѣ глагола, има и други рѣчій, коѣ одъ нѣга произлазе. Те су рѣчи: I. Причастіѣ [...] II. Дѣепричастіѣ” (Милак., 113, 115).

Подела *ПРИЧАСТИЈА* у Милаковићевој граматичи приказана је Дијаграмом 114в:

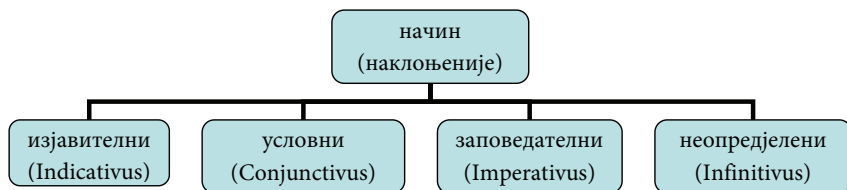
Дијаграм 114в: Подела *ѿричастіѣја* у граматичи Д. Милаковића (1838)

Милаковић је најпре ПРИЧАСТИЈА разделио на ДЕЈСТВИТЕЉНА и СТРАДАТЕЉНА (партиципи активни и пасивни), а ДЕЈСТВИТЕЉНА затим на ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ и ВРЕМЕНА ПРОШАСТОГ. Прва је поткрепио примерима партиципа презента активног (нпр. *чиѣаюћѣй човѣкъ, радећа жена*), док друга дели на ПРИЧАСТИЈЕ ДЕЈСТВИТЕЉНО ПРОШАСТОГ ВРЕМЕНА ПРВО (нпр. *бывшѣй войвода, ѣосѣавшѣй кнезѣ*), одн. партицип претерита активни, и ПРИЧАСТИЈЕ ДЕЈСТВИТЕЉНО ПРОШАСТОГ ВРЕМЕНА ДРУГО (нпр. *быо, дошао*), које одговара партиципу перфекта. ПРИЧАСТИЈЕ СТРАДАТЕЉНО пак именује партицип претерита пасивни (нпр. *ВЕЗЕНЪ убрусаѣ*) (Милак., 113–114).

ДЕЈЕПРИЧАСТИЈА су пак тројака: 1) САДАШЊЕ, које одговара партиципу у функцији глаголског прилога садашњег (нпр. *сѣидећи се ѣовори, ѣосрѣћући иде*), 2) ПРОШАСТО, тј. партицип у функцији глаголског прилога прошлог (нпр. *ѣрочѣѣавшѣ ѣисмо, ушаѣѣ у кућу*), 3) СУШТЕСТВИТЕЉНО ИМЕ ГЛАГОЛНО, одн. глаголске именице (нпр. *чиѣанѣ, ѣисанѣ*) (Милак., 114).

5.6.6. Новину у именовању глагола доноси граматика Ј. Поповића. Овај језикословац креира термин *ВРЕМЕНИК*, који би се могао протумачити као калк према немачком *Zeitwort*,²⁵⁹ а приликом прве употребе у заградама наводи облик *ГЛАГОЛ*, који је био уобичајен у употреби (Поп. Ј., 49).²⁶⁰

Поповић се у одељку о *ВРЕМЕНИЦИМА* често служио контактном синонимијом. Тако, нпр., поред домаћег термина *НАЧИН* наводи и русизам одн. рускословенизам *НАКЛОЊЕНИЈЕ*, а затим издваја четири глаголска начина (Поп. Ј., 54–55).

Дијаграм 115а: Глаголски начини у граматици Ј. Поповића (1843)

Поред наведених рускословенских и домаћих назива глаголских начина, аутор у заградама наводи синонимне облике из латинског језика. Попут М. Видаковића, индикатив је назвао *ИЗЈАВИТЕЉНИМ НАЧИНОМ*, а инфинитив *НЕОПРЕДЈЕЛЕНИМ*. Терминолошка иновација Ј. Поповића запажа се у именовању конјунктива, који назива терминолошком синтагмом домаћег порекла *УСЛОВНИ НАЧИН*. С друге стране, за импера-

²⁵⁹ Уп. *Anleitung* 1779: 142.

²⁶⁰ Облик *ВРЕМЕНИК* посведочен је у Михајловићевим *Посрбицама* (1982), али у значењу 'хроника'.

тив употребљава термиолошки придев посведочен у Вуковој *Писменици* – ЗАПОВЕДАТЕЛНИ (НАЧИН).

Глаголских *ВРЕМЕНА* Ј. Поповић издваја пет, уз које такође наводи латинске синониме (Поп. Ј., 55–56):

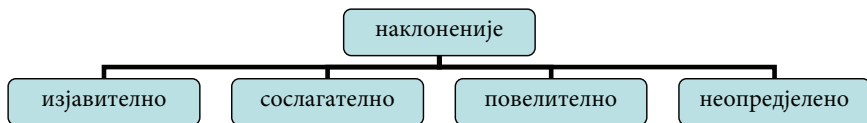

Дијаграм 1156: Глаголска времена у граматичи Ј. Поповића (1843)

Као и код глаголских начина, Ј. Поповић је и поред назива *ВРЕМЕНА* домаћег порекла у заградама навео контактне синониме из латинског. Презент је и код овог аутора означен синтагмом *САДАШЊЕ ВРЕМЕ* (нпр. *есамъ, любимъ*). Термин *СКОРОПРОШАВШЕ ВРЕМЕ* Поповић највероватније преузима из Вукове *Писменице*. Међутим, Вук је њоме именовао аорист, а Ј. Поповић као контактни синоним наводи *IMPERFECTUM*, али се из конјугације глагола *чиѣиѣи* у *ВРЕМЕНУ СКОРОПРОШАВШЕМ* може уочити да је аутор овог уџбеника мешао облике аориста и имперфекта, те под овом синтагмом, по свему судећи, подразумева и један и други глаголски облик (уп. *я чѣѣа' / ѣѣы чѣѣа' / онъ, а, о чѣѣа', чѣѣаше / мы чѣѣасмо / вы чѣѣасѣѣ / они, е, а чѣѣаше, ѣѣаху*) (Поп. Ј., 60). *ПРОШАВШИМ ВРЕМЕНОМ* аутор је именовао перфекат (нпр. *быо самъ, я самъ любѣо*), *ДАВНОПРОШАВШИМ* плусквмперфекат (нпр. *я самъ быо любѣо*), а *БУДУЋИМ* футур (нпр. *быѣиѣи хоѣу, быѣиѣу*).

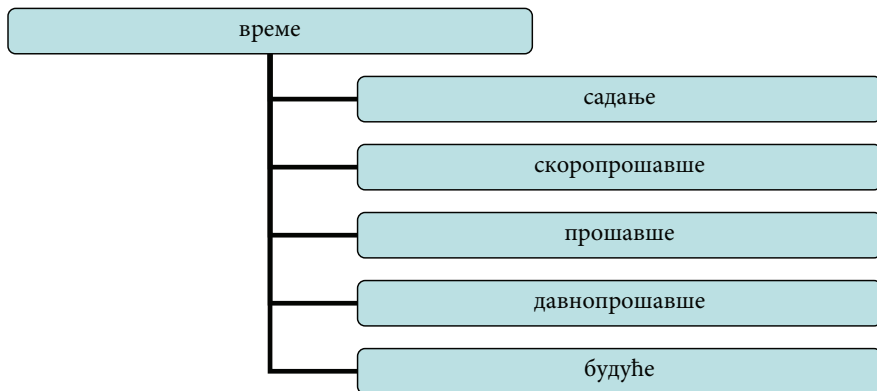
Партиципе одн. *ПРИЧАСТИЈА* и Ј. Поповић је издвојио као посебну врсту речи (Поп. Ј., 90–91). У овом одељку он говори и о *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈИМА*, наводећи синоним из латинског језика *GERUNDIUM*, а под њима подразумева глаголске прилоге који воде порекло од партиципа (Поп. Ј., 95–96).

5.6.7. Захаријевићева терминологија која се односи на глаголске начине одликује се рускословенским особинама. Он издваја четири врсте *НАКЛОНЕНИЈА*, представљених још у Мразовићевој граматичи (Зах. 1, 34):

Дијаграм 116а: Глаголски начини у граматичи И. Захаријевића (1847)

Тако је терминолошком синтагмом *НАКЛОНЕНИЈЕ ИЗЈАВИТЕЛНО* именовао индикатив, *НАКЛОНЕНИЈЕМ СОСЛАГАТЕЛНИМ* је означио конјунктив, *НАКЛОНЕНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЛНО* представља императив, а *НАКЛОНЕНИЈЕ НЕОПРЕДЈЕЛЕНО* инфинитив.

Дијаграм 116б: Глаголска времена у граматичи И. Захаријевића (1847)

С друге стране, терминологија којом је именовао глаголска времена углавном одговара оној представљеној у Поповићевој граматичи.

Једина разлика у односу на Поповићев уџбеник огледа се у називању презента: код Ј. Поповића је назив овог глаголског времена гласио *ВРЕМЕ САДАШЊЕ*, а код И. Захаријевића *ВРЕМЕ САДАЊЕ* (Зах. 1, 35). *СКОРОПРОШАВШЕ ВРЕМЕ* код обојице аутора означава и аорист и имперфекат (уп. промену гл. *чиѣѣиѣи*: 1. *чиѣѣа* / 2. *чиѣѣа* или *чиѣѣаше* / 3. *чиѣѣа* или *чиѣѣаше* / 1. *чиѣѣасмо* / 2. *чиѣѣасѣе* / 3. *чиѣѣаше* или *чиѣѣау*) (Зах. 1, 44). *ВРЕМЕНОМ ПРОШАВШИМ* Ј. Поповић и И. Захаријевић именovali су перфекат (нпр. *носѣо самѣ*, *дошао самѣ*), *ВРЕМЕНОМ ДАВНОПРОШАВШИМ* плусквамперфекат (нпр. *чиѣѣао самѣ быо*), а *ВРЕМЕНОМ БУДУЋИМ* футур први (нпр. *я ѣу радиѣѣи*) (Зах. 1, 35–35).

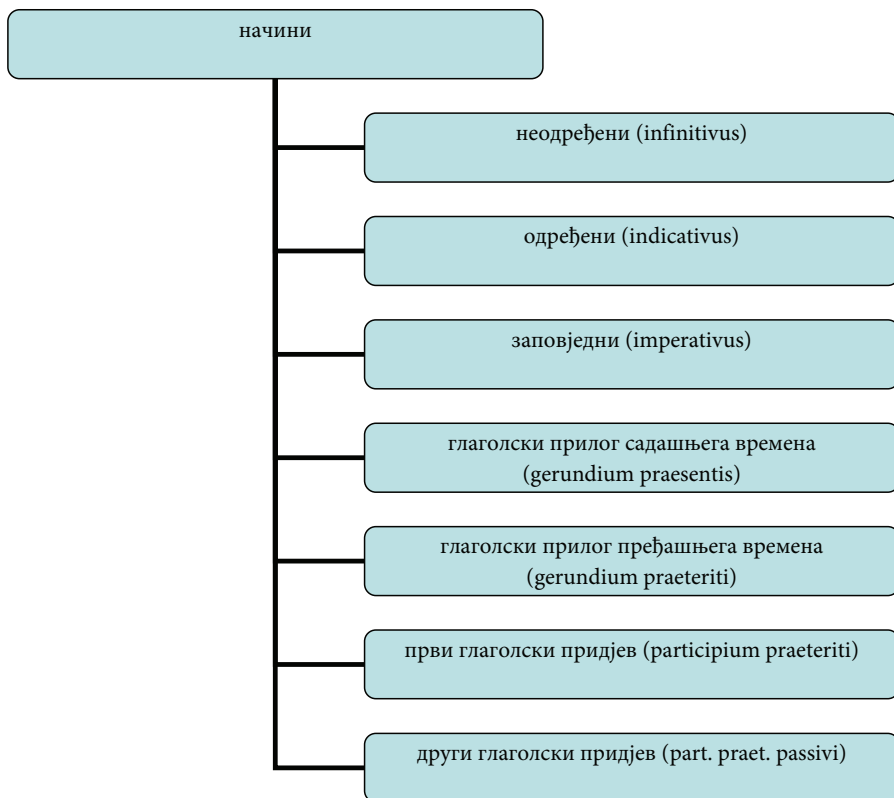
Новину у односу на до сада представљене класификације глаголских времена представља Захаријевићев термин *ВРЕМЕ ПРОШАВШЕ БУДУЋЕ*, које он накнадно, у једној напомени, прикључује систему глаголских времена. У питању је футур други (нпр. *кадѣ дошао будемѣ*) (Зах. 1, 36). Такође, као напомену уз конјугацију глагола *чиѣѣиѣи* аутор наводи да постоје два *УСЛОВНА ВРЕМЕНА*: „Времена условны има два: *ѣрошавше*

и *давнѡпрошавше*” (Зах. 1, 48). *ВРЕМЕНОМ УСЛОВНИМ ПРОШАВШИМ* И. Захаријевић је именовао потенцијал (нпр. *чиѡао бы*), а *ВРЕМЕНОМ УСЛОВНИМ ДАВНОПРОШАВШИМ* потенцијал прошли (нпр. *чиѡао бы быо*) (Зах. 1, 47).

Иако је на почетку своје граматике *ПРИЧАСТИЛА* представио као посебну врсту речи (Зах. 1, 3), о њима нема посебног одељка.

5.6.8. *Мала срѣска ѣрамаѣика* Ћ. Даничића доноси много терминолошких новина у погледу глагола и њихових облика. Поред сваког домаћег термина Ћ. Даничић у заградама наводи синоним из латинског језика, те тако поред облика *ГЛАГОЛИ* стоји и *VERBA*, уз *НАЧИНЕ* – *MODI*, а уз *ВРЕМЕНА* – *TEMPORA* (Дан. 3, 37).

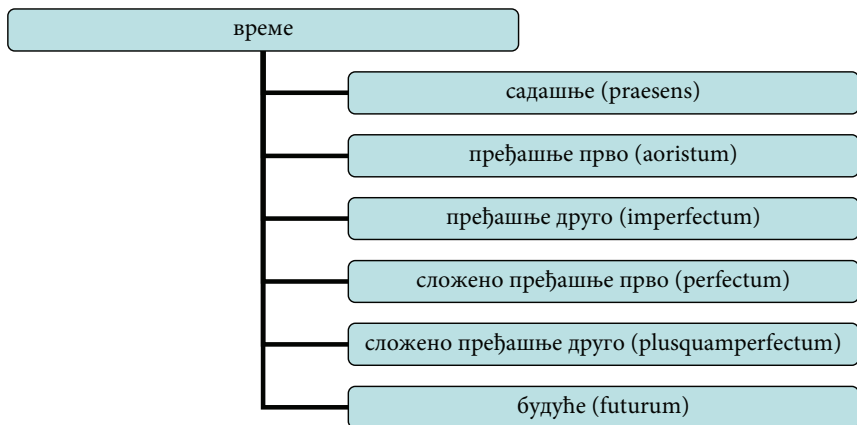
Он најпре издваја три глаголска начина, представљена у граматикама његових претходника: *НЕОДРЕЂЕНИ* (*INFINITIVUS*), *ОДРЕЂЕНИ* (*INDICATIVUS*) и *ЗАПОВЈЕДНИ* (*IMPERATIVUS*), а затим додаје још четири (Дан. 3, 37–38):

Дијаграм 117а: Глаголски начини у граматичи Ћ. Даничића (1850)

За разлику од својих претходника у чијим се граматикама запажа руски утицај и издвајање партиципа у посебну врсту речи, Ћ. Даничић у глаголске начине сврстава четири нелична глаголска облика, која воде порекло од партиципа: два ГЛАГОЛСКА ПРИЛОГА – САДАШЊИ И ПРОШЛИ (*GERUNDIUM PRAESENTIS* и *GERUNDIUM PRAETERITI*) и два ГЛАГОЛСКА ПРИДЈЕВА – ПРВИ И ДРУГИ (*PARTICIPIIUM PRAETERITI* и *PART. PRAET. PASSIVI*). Даничићеве термилошке синтагме за глаголске прилоге у употреби су и данас, док се под ПРВИМ ГЛАГОЛСКИМ ПРИДЈЕВОМ подразумева радни глаголски придев, а под ДРУГИМ ГЛАГОЛСКИМ ПРИДЈЕВОМ трпни. Посматрано из савремене лингвистичке перспективе, ваља уочити да из Даничићеве класификације глаголских начина изостаје потенцијал, а нема ни конјунктива ни оптаива, који су се јављали у уџбеницима Даничићевих претходника.

Глаголских ВРЕМЕНА Ћ. Даничић издваја шест (Дан. 3, 38):

Дијаграм 1176: Глаголска времена у граматичи Ћ. Даничића (1850)

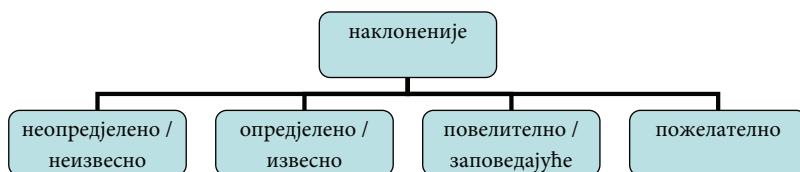
Осим термилошких синтагми САДАШЊЕ И БУДУЋЕ ВРЕМЕ, све наведене Даничићеве синтагме из Дијаграма 1176 одступају од термилогије глаголских времена његових претходника. Тако је аорист код Ћ. Даничића означен као ПРЕЂАШЊЕ ПРВО ВРЕМЕ, имперфекат пак као ПРЕЂАШЊЕ ДРУГО, перфекат је именован као СЛОЖЕНО ПРЕЂАШЊЕ ПРВО, а плусquamперфекат као СЛОЖЕНО ПРЕЂАШЊЕ ДРУГО ВРЕМЕ.

У *Исѣиорији облика* из 1874. године Ћ. Даничић цело поглавље посвећује неколиким глаголским облицима. Овога пута, он одбацује пређашње вишечлане термилошке јединице, осим синтагме САДАШЊЕ ВРИЈЕМЕ (Дан. 7, 256) и именује их терминима грчкога и латинскога порекла, који су у употреби и у савременој лингвистици: ИНФИНИТИВ (Дан. 7, 245), ИМПЕРФЕКАТ (Дан. 7, 299), АОРИСТ (Дан. 7, 317), ИМПЕРАТИВ (Дан. 7,

335). Слична ситуација, одн. тежња ка интернационализацији терминологије, запажена је и у *Основама српскога или хрватскога језика* из 1876, у којима су такође потврђени термини латинског порекла *ИМПЕРАТИВ* (Дан. 8, 9), *ИНФИНИТИВ* (Дан. 8, 70) и *ИМПЕРФЕКАТ* (Дан. 8, 94).

5.6.9. Балугџић у својој граматици поред термина *ГЛАГОЛИ* у заградама наводи Поповићев термин *ВРЕМЕНИЦИ* (Бал. 2, 53), али у даљем тексту употребљава први облик, уобичајен у српској језикословној пракси у првој половини 19. века.

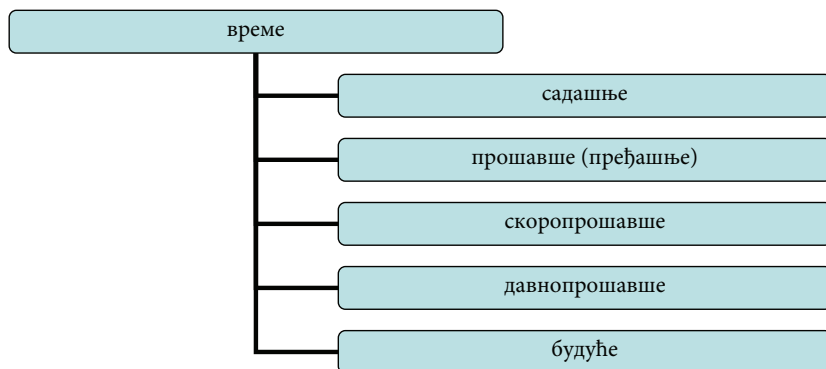
Овај аутор задржава Мразовићев руски одн. рускословенски термин *НАКЛОНЕНИЈЕ* за именовање глаголских начина. Он их издваја четири:

Дијаграм 118а: Глаголски начини у граматици Ј. Балугџића (1850)

НЕОПРЕДЕЛЕНИМ или *НЕИЗВЕСНИМ НАКЛОНЕНИЈЕМ* Ј. Балугџић назива инфинитив (Бал. 2, 60), док је *ОПРЕДЕЛЕНИМ* или *ИЗВЕСНИМ НАКЛОНЕНИЈЕМ* (Бал. 2, 70) именовао индикатив.²⁶¹ Поред руског одн. рускословенског облика *ПОВЕЛИТЕЛНО* у заградама наводи и придев домаћег порекла *ЗАПОВЕДАЈУЋЕ* (Бал. 2, 71), те овим *НАКЛОНЕНИЈЕМ* означава заповедни начин, одн. императив, а *ПОЖЕЛАТЕЛНИМ* именује оптатив (Бал. 2, 71).

Подела *ВРЕМЕНА* у Балугџићевој граматици одговара Поповићевој и Захаријевићевој класификацији (Бал. 2, 58–59):

Дијаграм 118б: Глаголска времена у граматици Ј. Балугџића (1850)

²⁶¹ Ови терминолошки придеви посведочени су и у *Малој српској граматици* Ђ. Даничића.

САДАШЊИМ ВРЕМЕНОМ овај аутор је именовао презент, а БУДУЋИМ футур први. Попут Ј. Поповића и И. Захаријевића, он наводи три прошла времена: ПРОШАВШЕ или ПРЕЂАШЊЕ означава перфекат (нпр. *я самъ радио*), СКОРОПРОШАВШЕ аорист (нпр. *они чийаше*), а ДАВНОПРОШАВШЕ плусквамперфекат (нпр. *є было исѣисао*).

Терминолошка синтагма СКОРОПРОШАВШЕ ВРЕМЕ имала је код Балугцићевих претходника различита значења. Вук је њоме означавао аорист, а Ј. Поповић и И. Захаријевић и аорист и имперфекат, услед мешања ових двају облика. Балугцићево значење ове синтагме одговара Вуковом, те се може запазити да његовом систему глаголских времена недостаје имперфекат.

5.6.10. Тенденција посрбљавања руске одн. рускословенске терминологије уочава се у Цукићевом уџбенику. За разлику од већине својих претходника (А. Мразовића, Вука, Д. Милаковића, И. Захаријевића и Ј. Балугцића), који су користили руски одн. рускословенски термин *НАКЛОНЕНИЕ*, К. Цукић се опредељује за термин домаћег порекла *НАЧИН*, посведочен у граматикама М. Видаковића, Ј. Поповића и Ћ. Даничића. У Цукићевом уџбенику издвојено је шест глаголских начина (Цук., 45):

Дијаграм 119а: Глаголски начини у граматичи К. Цукића (1850)

ПОКАЗУЈУЋИМ НАЧИНОМ овај аутор именовао је индикатив, који је у дотадашњој језикословној пракси најчешће означавао као *НАКЛОНЕНИЕ ИЗЈАВИТЕЛНО* одн. *ИЗЈАВИТЕЛНИ НАЧИН*. Терминолошка синтагма УСЛОВНИ НАЧИН забележена је у граматичи Ј. Поповића, који је њоме означао конјунктив, док је К. Цукић њоме представио потенцијал (уп. *ако будемъ радио*). Императив је у граматичи овог аутора означен као ЗАПОВЕДАЈУЋИ НАЧИН, а инфинитив као НЕОПРЕДЕЉЕНИ. Новину у Цукићевом

уџбенику представља увођење *ЖЕЛЕЋЕГ НАЧИНА*, који аутор поткрепљује примерима крњег перфекта што означава нереализовану радњу коју говорник само жели, хоће да се изврши (нпр. великий *ѣорасѣао*). Највероватније под утицајем Вукове *Писменице*, К. Цукић издваја и *ПРИЧАСТНИ НАЧИН*. У одељку о *СПРЕЗАЊУ* глагола, одн. о њиховој конјугацији, овај језикословац разликује:

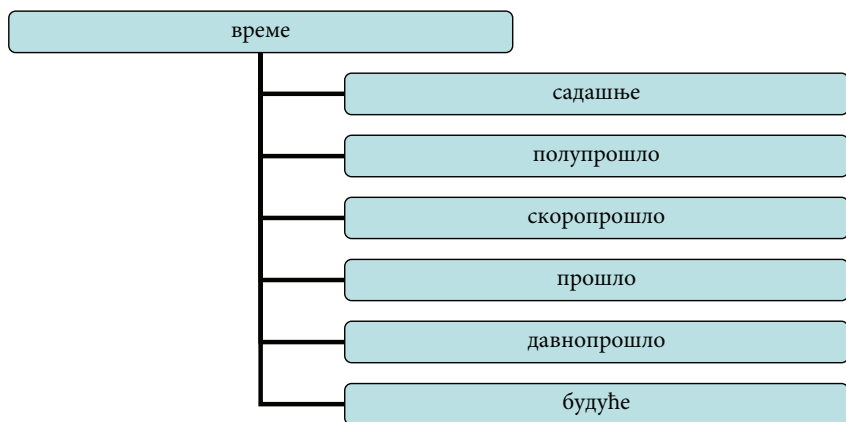
а) *ПРИЧАСТИЈА* – партиципе у функцији глаголског прилога садашњег и прошлог (нпр. *будући*, *бывши*) (Цук., 50);

б) *ПРИЧАСТНЕ ПРИЛОГЕ* одн. *ПРИЛОГЕ ПРИЧАСТИЈА* – партиципе активне (партицип презента активни и партицип претерита активни) (нпр. *будућий*, *а, е*; *бывшій*, *а, е*) (Цук., 50, 57);

в) *ПРИЧАСТИЈЕ СТРАДАТЕЛНО* – партицип претерита пасивни (нпр. *чиѣанъ*, *а, о*) (Цук., 57).

У именовању врста глаголских начина К. Цукић углавном употребљава српске народне форме са наставком *-ћи* (*ПОКАЗУЈУЋИ*, *ЗАПОВЕДАЈУЋИ*, *ЖЕЛЕЋИ НАЧИН*), док се руски одн. рускословенски утицај запажа у облику *ПРИЧАСТНИ НАЧИН* (уп. Ахманова ⁵2009, под *ѣричастѣный*).

Глаголских *ВРЕМЕНА* у Цукићевом уџбенику такође има шест (Цук., 45–46):

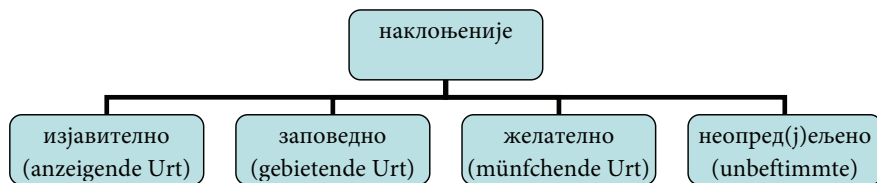

Дијаграм 1196: Глаголска времена у граматичи К. Цукића (1850)

Утицај Вукове *Писменице* запажа се и у терминологији коју је овај аутор употребио да опише систем глаголских времена, с тим да је код К. Цукића процес посрбљавања језикословне терминологије још израженији. Терминолошком синтагмом *ВРЕМЕ САДАШЊЕ* оба аутора именују презент, а затим издвајају четири врсте прошлих времена, која Вук опи-

сује глаголским прилозима прошлим (у атрибутој служби), а К. Цукић радним глаголским придевима у истој функцији. Тако Вуково *ВРЕМЕ ПОЛУ ПРОШАВШЕ* одн. имперфекат код К. Цукића постаје *ВРЕМЕ ПОЛУПРОШЛО* (нпр. *я койа', они ѿворау*), а *СКОРО ПРОШАВШЕ* одн. аорист постаје *СКОРОПРОШЛО ВРЕМЕ* (нпр. *я ѿвори, они койаше*). Вук у *Писменици* издваја два *ДАВНО ПРОШАВША ВРЕМЕНА* – *ПРВО* и *ДРУГО*, којима означава перфекат и плусквамперфекат. У Цукићевој граматичи перфекат се назива *ПРОШЛИМ* (нпр. *ѿворио самъ, рекао си*), а плусквамперфекат *ДАВНОПРОШЛИМ ВРЕМЕНОМ* (нпр. *я самъ быо ѿворио, си быо оѿишао*). Вуково *ВРЕМЕ БУДУШТЕ* код К. Цукића постаје *ВРЕМЕ БУДУЋЕ* и, осим футура првог, обухвата и футур други (нпр. *рећиће, ако буде усѣао*).

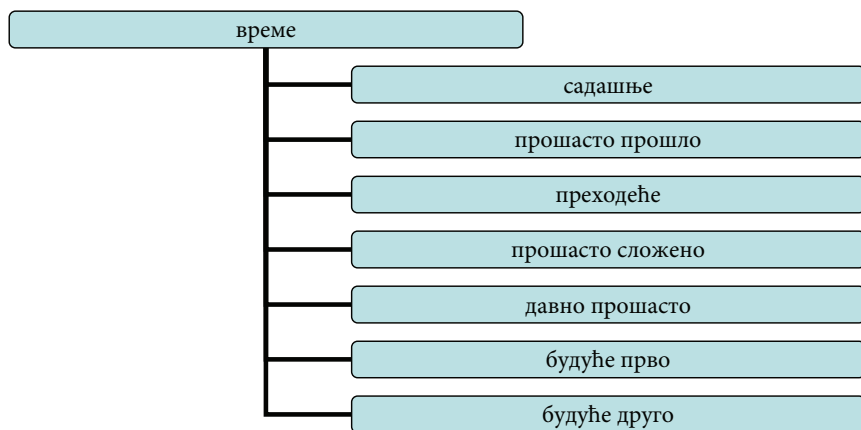
5.6.11. Поред термина *ГЛАГОЛ*, П. Нинковић у заградама наводи контактне синониме из немачког и латинског језика – *ZEITWORT, VERBUM* (Нинк. 4, 5). Иако је у другом издању своје граматике знатно посрбио своју терминологију, овај истраживач није се у потпуности ослободио руског одн. рускословенског наслеђа, што је посебно видљиво у опису глаголских начина, које назива *НАКЛОЊЕНИЈА* (Нинк. 4, 53).

Дијаграм 120а: Глаголски начини у граматичи П. Нинковића (1856)

Нинковић издваја четири врсте *НАКЛОЊЕНИЈА* и уз свако терминолошку синтагму наводи синонимни облик из немачког језика. *ИЗЈАВИТЕЛНО НАКЛОЊЕНИЈЕ*, којим означава индикатив, и *НЕОПРЕД(Ј)ЕЉЕНО НАКЛОЊЕНИЈЕ*, којим именује инфинитив, потврђени су и у првом издању његовог уџбеника. *ЗАПОВЕДНО НАКЛОЊЕНИЈЕ*, одн. императив, у издању из 1848. године названо је руском одн. рускословенском синтагмом *ПОВЕЛИТЕЛНО НАКЛОЊЕНИЈЕ*, а *ЖЕЛАТЕЛНО* тј. оптатив *ПОЖЕЛАТЕЛНИМ НАКЛОЊЕНИЈЕМ* (Караџа 1984: 258).

Глаголских *ВРЕМЕНА* у Нинковићевој граматичи из 1856. године има седам (Нинк. 4, 52–53), док је у претходном издању издвојено шест:

Дијаграм 120б: Глаголска времена у граматичи П. Нинковића (1856)

Поређењем система глаголских времена у првом и другом издању Нинковићеве граматике уочавају се следеће сличности и разлике:

1) у издању из 1848. године аутор издваја шест, а а у издању из 1856. седам глаголских времена;

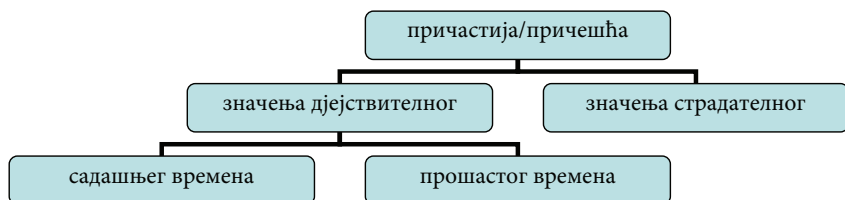
2) у оба издања П. Нинковић истим термилолошким синтагмама именује презент – *ВРЕМЕ САДАШЊЕ*, и имперфекат – *ВРЕМЕ ПРЕХОДЕЋЕ*²⁶² (нпр. *они њовораху*) (Нинк. 4, 52);

3) термилолошки придев *ПРОШАСТО*, који се налази у саставу синтагми којима се именују прошла времена – *ВРЕМЕ ПРОШАСТО ПРОШЛО* одн. аорист (нпр. *ѡрочѡѡхъ*), *ВРЕМЕ ПРОШАСТО СЛОЖЕНО* одн. перфекат (нпр. *самъ чѡѡѡ*) и *ВРЕМЕ ДАВНО ПРОШАСТО* одн. плусквамперфекат (нпр. *самъ ѡѡѡѡѡѡ*) – у првом издању гласио је *ПРОШАВИШЕ*, те је тако аорист означен као *ВРЕМЕ ПРОШАВИШЕ ПРОСТО*, перфекат као *ВРЕМЕ ПРОШАВИШЕ СЛОЖЕНО*, а плусквамперфекат као *ВРЕМЕ ДАВНО СЛОЖЕНО*;

4) у издању из 1848. године наведено је једно *БУДУЋЕ ВРЕМЕ*, под којим је аутор подразумевао футур први, док у другом издању он издваја *ВРЕМЕ БУДУЋЕ ПРВО*, одн. футур први, и *ВРЕМЕ БУДУЋЕ ДРУГО*, одн. футур други (уп. Нинк. 4, 52–53; Караца 1984: 256–259).

У граматичи П. Нинковића партиципи нису издвојени као посебна врста речи, већ аутор о њима говори на крају поглавља о глаголима, а именује их двама конкурентним облицима: русизмом одн. рускословенизмом *ПРИЧАСТИЈЕ* (Нинк. 4, 66) и посрбицом *ПРИЧЕШЋЕ* (Нинк. 4, 81).

²⁶² Ова термилолошка синтагма посведочена је у граматичи П. Соларића, али је аутор њоме именовао аорист.

Дијаграм 120в: Подела партиципа у граматичи П. Нинковића (1856)

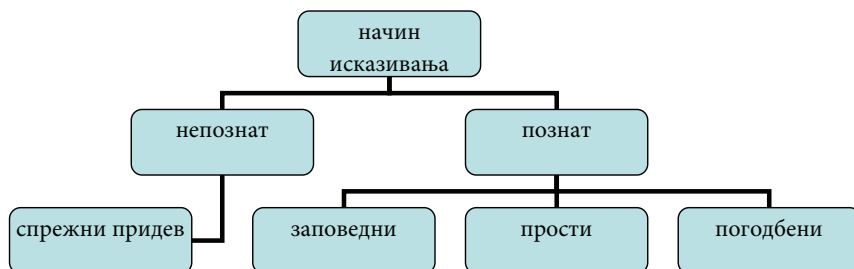
У Нинковићевој класификацији запажа се утицај Вукове *Писменице*, те тако и овај аутор разликује ПРИЧАСТИЈА ЗНАЧЕЊА ДЈЕЈСТВИТЕЛНОГ, и то САДАШЊЕГ и ПРОШАСТОГ ВРЕМЕНА, одн. партиципе активне (партицип презента акрива и партицип претерита актива) (нпр. *хоѿећѿй, а, е; чиѿавѿѿй, а, е*) и ПРИЧАСТИЈА ЗНАЧЕЊА СТРАДАТЕЛНОГ, под којим подразумева партицип претерита пасива (нпр. *чиѿанѿ*) (Нинк. 4, 81–82).

С друге стране, партиципе у служби глаголских прилога аутор назива НАРЈЕЧИЈИМА одн. прилозима, али и о њима говори у оквиру одељка о глаголима. Тако он издваја НАРЈЕЧИЈЕ САДАШЊЕ одн. глаголски прилог садашњи (нпр. ради *ѿѿваѿѿи*), и НАРЈЕЧИЈЕ ПРОШАСТО одн. глаголски прилог прошли (нпр. *ѿѿавѿѿи* сретнемѿ га) (Нинк. 4, 83).

5.6.12. Терминолошке иновације Ј. Илића, које се огледају у пуристичком односу према рускословенској језикословној терминологији и грађењу нових термина домаћег порекла, приметне су и у обради глагола. За ову врсту речи Ј. Илић креира термин РАДНИЦА (Ил., 34), који није потврђен код осталих аутора чија дела улазе у корпус за ово истраживање, као ни у РЈАЗУ нити у Симеоновом *Рјечнику*, те се може сматрати Илићевим терминолошким индивидуализмом.

Глаголски начин овај аутор именује синтагмом НАЧИН ИСКАЗИВАЊА, који може бити НЕПОЗНАТ и ПОЗНАТ: „Непознат је начин исказивања, где се незна ни *ко* ради, ни *кад* ради, ни *како* ради; н. п. *учѿѿи*” (Ил., 35). Под наведеном терминолошком синтагмом Ј. Илић је, по свему судећи, подразумевао поједине неличне глаголске облике, у овом случају инфинитив, али и радни глаголски придев, јер у краткој напомени додаје: „И непознат начин долази и *сѿрежни Придев* [истакла А. М.]” (Ил., 35). Мотивацију за овакав одабир термина наводи сѿм аутор: „Спрежни Придев тако се зове, што се спреже са помоћном Радницом *биѿѿи*, те се одотога гради време прошло и давнопрошло” (Ил., 37).

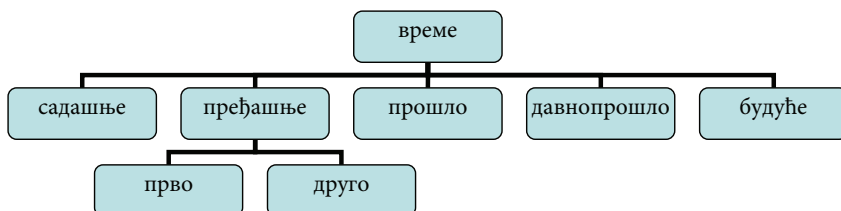
С друге стране, ПОЗНАТИ НАЧИН ИСКАЗИВАЊА „где се зна и *лице*, и *време*, и начин *како* ради” код овог аутора је тројак (Ил., 35–36):

Дијаграм 121а: Глаголски начини у граматичи Ј. Илића (1860)

ЗАПОВЕДНИ НАЧИН у Илићевој граматичи означава императив (нпр. *учи!*; *учиће!*) (Ил., 35), ПРОСТИМ НАЧИНОМ означен је индикатив, којим се „казује радња у сва времена и сва лица” (Ил., 35), док се ПОГОДБЕНИМ НАЧИНОМ „под неком под неком погодбом казује радња”, а гради се „кад се спрежnome Придеву, у сва три рода и оба броја, дода честица *би*” (Ил., 36). Из наведеног би се могло закључити да се у граматичи Ј. Илића овом терминолошком синтагмом назива потенцијал.

Овај аутор издваја пет глаголских ВРЕМЕНА (Ил., 36):

Дијаграм 121б: Глаголска времена у граматичи Ј. Илића (1860)

Попут већине својих претходника, Ј. Илић презент назива САДАШЊИМ ВРЕМЕНОМ. ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ он дели на ПРВО и ДРУГО: ВРЕМЕНУ ПРЕЂАШЊЕМ ПРВОМ у савременој терминологији одговара аорист (нпр. *везох*, *везе*, *везе*, *везосмо*, *везосће*, *везоше*) (Ил., 38), а ВРЕМЕНУ ПРЕЂАШЊЕМ ДРУГОМ имперфекат (нпр. *виђах*, *виђаше*) (Ил., 38). ВРЕМЕНОМ ПРОШЛИМ аутор је означио перфекат (нпр. *учио сам*, *учили смо*) (Ил., 39), а ВРЕМЕНОМ ДАВНОПРОШЛИМ плусквамперфекат (нпр. *учили смо били*, *учио си био*) (Ил., 39). Под БУДУЋИМ ВРЕМЕНОМ Ј. Илић је подразумевао футур први (нпр. *ја ћу бићи*, *бићу*) (Ил., 43), те футур други изостаје из његовог система глаголских облика.

На овоме месту ваља истаћи да о трпном глаголском придеву и глаголским прилозима који воде порекло од партиципа аутор говори након одељка о глаголским временима: „Од Радница имамо два проста

Придева, и две Означице” (Ил., 39). *ПРВИМ ПРОСТИМ ПРИДЕВОМ* Ј. Илић је именовао глаголски прилог садашњи у атрибутој служби: „*Ораћа њива. косаћа ливада. сјаваће хаљине. њисаћи сто*” (Ил., 39), а *ДРУГИМ ПРОСТИМ ПРИДЕВОМ* трпни придев у атрибутој функцији: „*Сјасен човек. њреден памук. њечено јагње. везена кошуља*” (Ил., 40).

*ПРВОМ ОЗНАЧИЦОМ*²⁶³ назвао је пак глаголски прилог садашњи: „Прва Означица постаје кад се трећему лицу множине времена садашњег [...] дода *ћи. Орући њиву. чиијајући, учећи, њишући* многе књиге” (Ил., 41), а *ДРУГОМ ОЗНАЧИЦОМ* глаголски прилог прошли: „Друга Означица постаје кад се непознатом начину одузме *џи*, па се место тога дода *виши. Лујивши* главом о плот. *изучивши* многе науке, вратио се кући. *џрочиџавши* књигу, почне писати” (Ил., 41).

Попут Вука и Д. Милаковића, и овај језикословац у оквиру одељка о глаголима говори о глаголским именицама: „Кад се другом простом Придеву после *и* или *џи* дода *је*, постаје *радна Именица* [истакла А. М.]. *Свануће. орање, суђење. џриљење*” (Ил., 41).

5.6.13. У Бошковићевом *Изводу I* нема термина за глаголске облике, али су они посведочени у *Скућеним сјисима I* из 1887. године: „За називе *времена* предлажем: пређашње приповедно (тренутно), пређ. описно (трајно), пређ. свршено или посебно (о себи неvezано), пређ. претходно (давно свршено); будуће, будуће претходно” (Бошк. 4, 238). Будући да аутор не наводи примере којима би поткрепио значења својих терминолошких синтагми, оне се могу условно тумачити на основу самих назива. Тако би се могло претпоставити да *ПРЕЂАШЊЕ ПРИПОВЕДНО (ТРЕНУТНО)* означава аорист, *ПРЕЂ. [АШЊЕ] ОПИСНО (ТРАЈНО)* – имперфекат, *ПРЕЂ. [АШЊЕ] СВРШЕНО* или *ОСЕБНО* перфекат, *ПРЕЂ. [АШЊЕ] ПРЕТХОДНО (ДАВНО СВРШЕНО)* плусквамперфекат, *БУДУЋЕ* футур први, а *БУДУЋЕ ПРЕТХОДНО* футур други.

Бошковић у овој делу помиње и глаголске придеве, користећи терминологију актуелну и у савременој лингвистици: „У немачком језику између *џлајолској џридева радној* и *џриној* [истакла А. М.] нема разлике по облику, на пример: ја сам *видео* и ја сам *виђен*, то је код њих: *ich habe gesehen, ich wurde gesehen*” (Бошк. 4, 210). Глаголски прилог садашњи он назива *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊЕГА ВРЕМЕНА*: „Глаголски прилог садашњег времена [...] постаје од трећег лица множине, дометком наставка *ћи*” (Бошк. 4, 128), а глаголски прилог прошли означа-

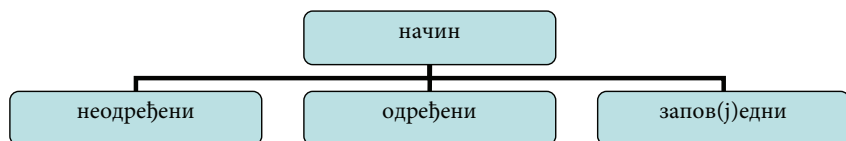
²⁶³ У Илићевом терминолошком систему *ОЗНАЧИЦА* именује прилог као врсту речи (уп. тачку 5.7).

ва као ПРИЛОГ ПРЕЂАШЊИ или ПРИЛОГ ПРЕЂАШЊЕГА ВРЕМЕНА: „Глаголи, који се свршују на *еѣи*, *им* (видети: видим), имају [...] прилог пређашњи *евѣи*, (*јевѣи*)” (Бошк. 4, 165); „Глаголи, којима се основа свршује на сугласно, имају прилог пређашњега времена на *авѣи*, као: плет-авѣи, довед-авѣи” (Бошк. 4, 166).

У наведеном Бошковићевом делу забележене су потврде за два глаголска начина: НЕОДРЕЂЕНИ одн. инфинитив (Бошк. 4, 99) и ПОГОДБЕНИ одн. потенцијал (Бошк. 4, 91).

С друге стране, у *Скуѣњеним сѣисима II* из 1888. године аутор користи друкчију терминологију за аорист, имперфекат и футур други: уместо синтагме ПРЕЂАШЊЕ ПРИПОВЕДНО (ТРЕНУТНО) ВРЕМЕ он употребљава облик ПРВО ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ, али и интернационализам грчког порекла АОРИСТ (Бошк. 5, 23), ПРЕЂАШЊЕ ОПИСНО (ТРАЈНО) ВРЕМЕ замењено је термином ДРУГО ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ, одн. ИМПЕРФЕКАТ (Бошк. 5, 23, 28), док БУДУЋЕ ПРЕТХОДНО постаје БУДУЋЕ ДРУГО ВРЕМЕ (Бошк. 5, 238). У овом делу посведочен је и интернационализам латинског порекла ИНФИНИТИВ (Бошк. 5, 26).

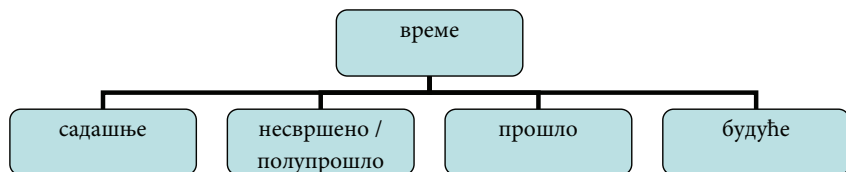
5.6.14. *Мала србска ѣрамаѣиѣа* неименованих аутора из 1866. године у одељку о ГЛАГОЛИМА издваја три врсте НАЧИНА, а терминологија је, највероватније, преузета од Ђ. Даничића:

Дијаграм 122а: Глаголски начини у *Малој србској ѣрамаѣиѣи* (1866)

Аутори су издвојили НЕОДРЕЂЕНИ НАЧИН, одн. инфинитив, ОДРЕЂЕНИ НАЧИН, одн. индикатив, и ЗАПОВ(Ј)ЕДНИ НАЧИН, тј. императив (МСГ, 48–49).

Глаголских ВРЕМЕНА издвојено је четири:

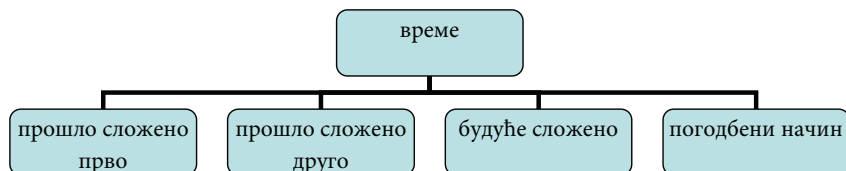
Дијаграм 122б: Проста глаголска времена у *Малој србској ѣрамаѣиѣи* (1866)

Презент је у *Малој србској ѣрамаѣиѣи* именован као и у претходним уџбеницима – САДАШЊЕ ВРЕМЕ (МСГ, 48). НЕСВРШЕНИМ или ПОЛУПРОШЛИМ ВРЕМЕНОМ означен је имперфекат (нпр. *иђахъ*, *ношаше*) (МСГ, 48). Син-

тагма *ПОЛУПРОШЛО ВРЕМЕ* у овом значењу потврђена је и код К. Цукића, док се у варијанти са наставком *-вши* у придевском делу јавља код Вука и Д. Милаковића. У наведеном делу имперфекат је назван и *НЕСВРШЕНИМ ВРЕМЕНОМ* због тога што се овај глаголски облик може градити само од несвршених глагола: „Свршени глаголи немају овога времена” (МСГ, 48). Синтагмом *ПРОШЛО ВРЕМЕ*, којом су српски језикословци до појаве ове граматике називали перфекат, неименовани аутори у овом уџбенику означили су аорист (нпр. *учинихъ, одсече*) (МСГ, 48), а *БУДУЋИМ ВРЕМЕНОМ* футур први (нпр. *умрећемо, ручаће*) (МСГ, 48).

Након приказа глаголских времена и начина аутори граматике напомињу да „глаголи при мѣняю имаю юшъ”, те наводе четири глаголска облика, који спадају у групу неличних. У питању су глаголски прилози и придеви: *САДАШЊИ ПРИД(Ј)ЕВ* (нпр. *ѣишуѣій, чѣѣаюѣій*) одн. глаголски прилог садашњи, *ПРОШЛИ ПРИД(Ј)ЕВ* (нпр. *изучивѣій, рекавѣій*) одн. глаголски прилог прошли, *НЕПРЕЛАЗНИ ПРИД(Ј)ЕВ* (нпр. *ѣреденъ, заклейѣъ*) одн. трпни глаголски придев, и *СПРЕЖНИ ПРИД(Ј)ЕВ* (нпр. *назебао, ла, ло; наѣорео, ла, ло*) одн. радни глаголски придев (МСГ, 49). Ова последња термилошка синтагма – *СПРЕЖНИ ПРИД(Ј)ЕВ*, у ексцерпираним корпусу потврђена је и код Ј. Илића, те би се могло претпоставити да је из његовог уџбеника и преузета.

На крају поглавља о *ГЛАГОЛИМА* аутори наводе мали одељак, насловљен „Додатак”, и у њему описују четири *СЛОЖЕНА ВРЕМЕНА* (МСГ, 87):

Дијаграм 122в: Сложена глаголска времена у *Малој србској граматици* (1866)

ПРОШЛО СЛОЖЕНО ВРЕМЕ ПРВО гради се „кадъ се спрежномъ придѣву дода сад. вр. помоћногъ глагола; као: [...] чуо (ла, ло) самъ, чуо (ла, ло) си” (МСГ, 87). Овом синтагмом именован је перфекат. За *ПРОШЛО СЛОЖЕНО ВРЕМЕ ДРУГО* аутори уџбеника истичу да „постае, кадъ се спрежноме придѣву дода несвршено време помоћногъ глагола; као: [...] узео (ла, ло) быяхъ, узео (ла, ло) быаше” (МСГ, 87–88). Ради се, дакле, о плусквам-перфекту, а представљен је само један начин грађења овог глаголског облика – помоћу имперфекта глагола *биѣи* и радног глаголског придева. Други начин, који подразумева грађење помоћу перфекта помоћног глагола *биѣи* и радног глаголског придева, није описан у овој граматичи.

Трећу врсту сложених времена представља *БУДУЋЕ СЛОЖЕНО ВРЕМЕ*, које настаје „кад се неодређеном начину глагола дода садашње време помоћног глагола – *хѣиѣи*; као: [...] хоћу поћи, хоћеш поћи” (МСГ, 88). Из наведеног се може закључити да је такође у питању футур први, грађен од пуног, наглашеног облика презента помоћног глагола *хѣиѣи* и инфинитива.

У категорију сложених глаголски *ВРЕМЕНА* аутори овога дела сврставају и један глаголски *НАЧИН* – *ПОГОДБЕНИ*, одн. потенцијал, који се твори тако што се „спрежном придјву дода прошло време помоћног глагола [...] играо (ла, ло) бихъ, играо (ла, ло) бы” (МСГ, 89).

5.6.15. Поред термина општесловенског порекла *ГЛАГОЛ*, В. Вујић у својој граматици наводи и контактни синоним из латинског језика – *VERBUM* (Вуј., 10). Ову праксу навођења синонимног облика латинског порекла аутор наставља приликом увођења сваког домаћег термина. Тако поред облика *НАЧИН* стоји латинско *MODI*, а поред термина *ВРЕМЕ* – *TEMPORA* (Вуј., 45).

Вујић затим издваја четири глаголска начина. Терминолошке синтагме којима назива прва три одговарају Даничићевим синтагмама из *Мале срѣске ꙗрамѣи*. Тако је инфинитив означен као *НЕОДРЕЂЕНИ НАЧИН*, *ОДРЕЂЕНИ НАЧИН* представља индикатив, а *ЗАПОВЕДНИ* императив.

Овој групи аутор најпре додаје *НАЧИН УСЛОВНИ* одн. конјунктив, који се употребљава „кад се говори о чему, што заиста не бива, него стоји још под сумњом, или под неким условљем, или је тек могуће, или се само жели” (Вуј., 46).

Након конјунктива В. Вујић под Даничићевим утицајем наводи још неколике глаголске облике, које сврстава у категорију *НАЧИНА*. У питању су *ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВИ* (*PARTICIPIA*, *ПРИЧАСТИЈА*), одн. партиципи активни, а њих аутор даље дели на *САДАШЊИ ПРИДЕВ*, одн. партицип презента активни или глаголски прилог садашњи у атрибутој функцији (нпр. *ѣекућа вода*, *болеће срце*) (Вуј., 47), и *ПРОШЛИ ПРИДЕВ*, тј. партицип претерита активни или глаголски прилог прошли у служби атрибута (нпр. *бѣвши војвода*, *ѣосѣрадавши трговац*) (Вуј., 47).

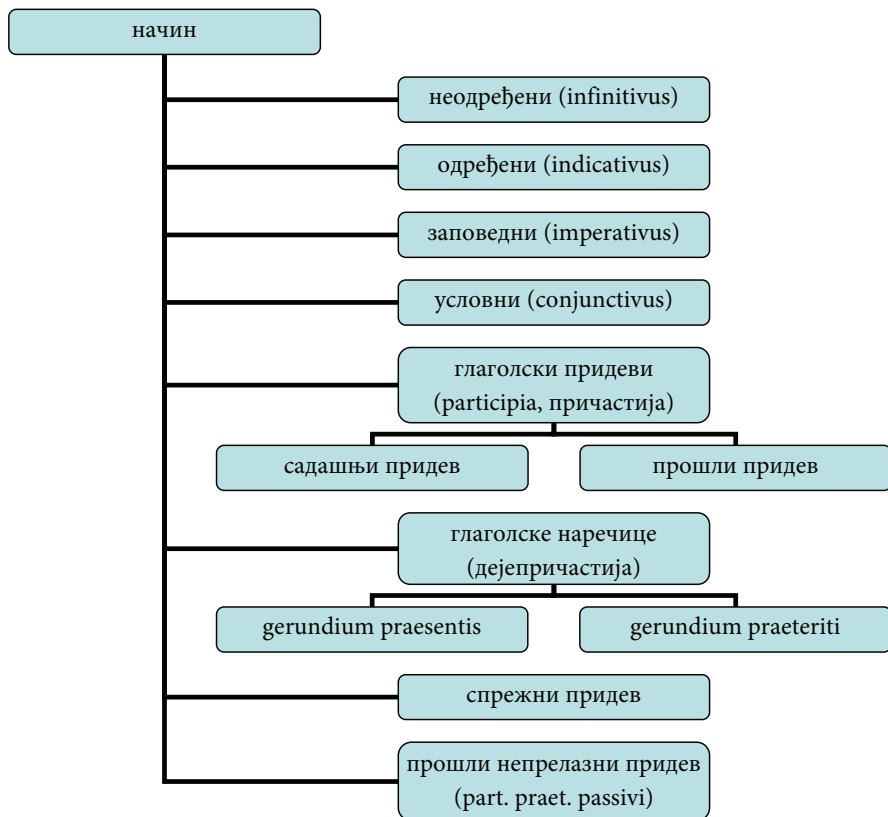
Према В. Вујићу, у категорију начина спадају и *ГЛАГОЛСКЕ НАРЕЧИЦЕ*²⁶⁴ одн. *ДЕЈЕПРИЧАСТИЈА* (Вуј., 47). Овом терминолошком синтагмом В. Вујић је означио глаголске прилоге, које такође дели на две групе, али уместо домаћих наводи само латинске називе: *GERUNDIUM PRAESENTIS* одн.

²⁶⁴ У граматици В. Вујића термин *НАРЕЧИЦА* означава прилог као врсту речи (уп. одељак 5.7).

глаголски прилог садашњи (нпр. ради *йевајући*, спава *седећи*) (Вуј., 47), и *GERUNDIUM PRAETERITI* тј. глаголски прилог прошли (нпр. *йрочиџавиши* писмо – одговори; *йошавиши* – рече) (Вуј., 47).

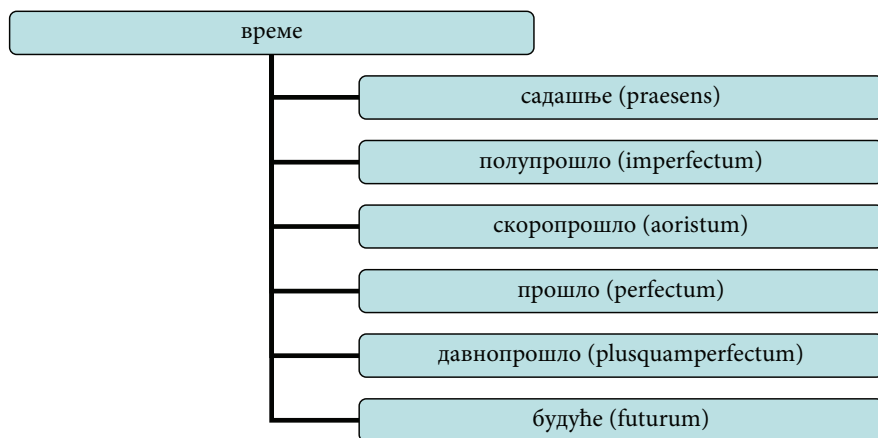
У глаголске начине аутор је сврстао и *СПРЕЖНИ ПРИДЕВ* (нпр. *озебао*, – *озебла*, – *озебло*) (Вуј., 47–48), глаголски облик који се у савременој терминологији назива радним глаголским придевом. Наведена синтагма посведочена је код Ј. Илића, као и у *Малој србској йрамаџици* неименованих аутора.

Последњу врсту *НАЧИНА* у Вујићевом уџбенику представља *ПРОШЛИ НЕПРЕЛАЗНИ ПРИДЕВ* (*PART. PRAET. PASSIVI*) одн. трпни глаголски придев у атрибутској служби (нпр. *чувен* човек, *заклеџи* душман) (Вуј., 48). Имајући све наведено на уму, Вујићева класификација глаголских *НАЧИНА* могла би се представити на следећи начин:

Дијаграм 123а: Глаголски начини у граматичи В. Вујића (1867)

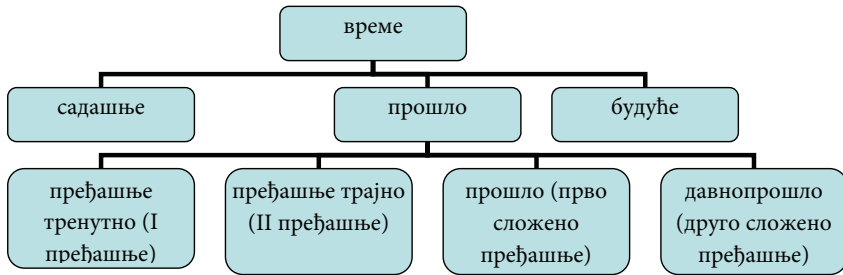
Систем глаголских времена у Вујићевој граматици идентичан је оном приказаном у уџбенику К. Цукића, с тим што је В. Вујић уз домаће навео и латинске синониме (Вуј., 45–46):

Дијаграм 123б: Глаголска времена у граматици В. Вујића (1867)

Аутор издваја *САДАШЊЕ ВРЕМЕ* одн. презент а затим, попут К. Цукића, наводи четири прошла времена: *ПОЛУПРОШЛО ВРЕМЕ*, које означава имперфекат (нпр. Ја *чиѝах*, а ти *ѝисаѝе*) (МСГ, 45), *СКОРОПРОШЛО* одн. аорист (нпр. *Дођох – видех – задобих*) (МСГ, 45), *ПРОШЛО* тј. перфекат (нпр. Бог *је сѝворио* овај свет из ничега) (МСГ, 46), и *ДАВНОПРОШЛО* одн. плусквамперфекат (нпр. *Био сам му ѝоворио* – но није ме хтео послушати) (МСГ, 46). Као последње глаголско време В. Вујић издваја *БУДУЋЕ*, под којим подразумева футур први (нпр. Сви *ћемо умреѝи*) (МСГ, 46).

5.6.16. Новаковић у *Срѝској синѝакси*, објављеној 1870. године, цело поглавље посвећује *ГЛАГОЛСКИМ ОБЛИЦИМА* (Нов. 1, 43). Он најпре говори о глаголским *ВРЕМЕНИМА* – *САДАШЊЕМ*, *ПРОШЛОМ* и *БУДУЋЕМ*, а затим истиче да се *ПРОШЛО ВРЕМЕ* „према трајању може казати на четири начина” (Нов. 1, 46–47).

Дијаграм 124а: Глаголска времена у *Српској синџакси* С. Новаковића (1870)

Описујући *САДАШЊЕ ВРЕМЕ* одн. презент аутор истиче да се оно може употребљавати и за „приповедање прошлих догађаја”, те се у том случају зове *САДАШЊЕ ИСТОРИЧКО ВРЕМЕ*: „Цар узима залатан пехар вина, па говори свој господи српској” (Нов. 1, 48). Издвајање наративног, приповедачког одн. историјског презента у односу на основно значење овог глаголског облика посведочено је једино још у Вуковој *Писменици* као *САДАШЊЕ ВРЕМЕ ПРИПОВЈЕДАТЕЛНО*.

Прошлых времена у Новаковићевом делу има четири. Поред сваке термилошке синтагме, аутор у заградама наводи и Даничићеве облике. Тако *ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ ТРЕНУТНО* одн. *I ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ* означава аорист (нпр. Господ *рече* ученицима; Први *уђе* на рајска врата) (Нов. 1, 49), а *ПРЕЂАШЊЕ ТРАЈНО ВРЕМЕ* тј. *II ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ* имперфекат (нпр. Како се *умножаваху* непријатељи моји; О томе никад *не љоворасмо*) (Нов. 1, 49).²⁶⁵ *ПРОШЛИМ* или (по Ђ. Даничићу) *ПРВИМ СЛОЖЕНИМ ПРЕЂАШЊИМ ВРЕМЕНОМ* означен је перфекат (нпр. Ја *сам дошао*; Сунце *је зашло*) (Нов. 1, 50–51), а *ДАВНОПРОШЛИМ* одн. *ДРУГИМ СЛОЖЕНИМ ПРЕЂАШЊИМ ВРЕМЕНОМ* плусквамперфекат (нпр. цар главом *бејаше изашао*; Јер нам *је био* са свим *досадио*) (Нов. 1, 50–51). У Новаковићевом уџбенику забележена су оба начина грађења плусквамперфекта.

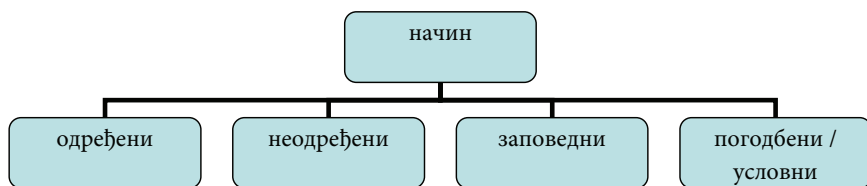
Попут већине српских језикословаца из 19. века, С. Новаковић је футур први први именовао синтагмом *БУДУЋЕ ВРЕМЕ* (нпр. Па *ће рећи* сестра мог пријатеља; Онда *ће* Јанко *љовикаџи*) (Нов. 1, 51).

Након одељка о глаголским временима следи целина посвећена *ПРИЛОЗИМА* и *ПРИДЕВИМА ГЛАГОЛСКИМ* (Нов. 1, 51). Новаковић издваја два *ГЛАГОЛСКА ПРИЛОГА*: *ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ* (нпр. Отиде, *чудећи се* у себи шта би; Слуга *видећи* све ово обрадује се врло) и *ВРЕМЕНА ПРОШЛОГ* (нпр. Он

²⁶⁵ Поред наведених облика, С. Новаковић у фуснотама наводи и термине из старијих граматика: *СКОРОПРОШЛО* за аорист и *ПОЛУПРОШЛО* за имперфекат (Нов. 1, 48, у фусноти).

се стресе *видевши* каква се несрећа окупила; Пак *окуйив* витезове на студен је камен покрачио) (Нов. 1, 52). У *ГЛАГОЛСКЕ ПРИДЕВЕ* он сврстава *СПРЕЖНИ ПРИДЕВ* одн. радни глаголски придев, који поткрепљује примерима крњег перфекта (нпр. Душмани ти под ногама *били*!; Гује му *се* око срца *виле*!), и *ТРПНИ ПРИДЕВ* (нпр. Орао *устрељен*; Обојица дивно *йомирени*, латисмо се горе и зелени) (Нов. 1, 52–53). Терминолошка синтагма *ТРПНИ ПРИДЕВ* први пут је посведочена у анализираном корпусу управо у Новаковићевој *Срјској синџакси*.

Аутор затим неколике стране посвећује категорији глаголских *НАЧИНА*, а издваја их четири:

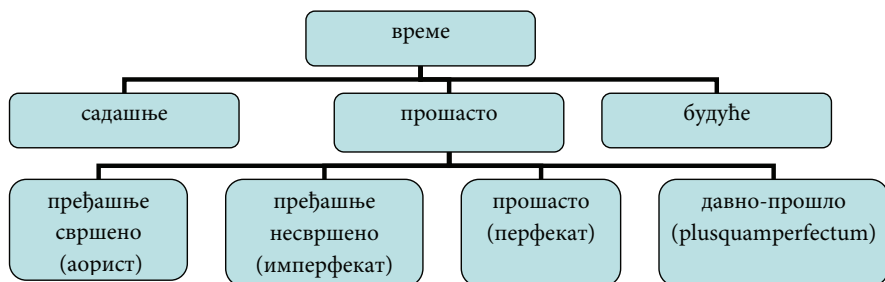
Дијаграм 1246: Глаголски начини у *Срјској синџакси* С. Новаковића (1870)

У овом одељку нема појмовно-терминолошких новина, те је тако *НАЧИНОМ ОДРЕЂЕНИМ* именован индикатив, *НАЧИНОМ НЕОДРЕЂЕНИМ* инфинитив, *НАЧИНОМ ЗАПОВЕДНИМ* императив, а *НАЧИНОМ ПОГОДБЕНИМ* или *УСЛОВНИМ* потенцијал (Нов. 1, 53–57).

Рад на *Срјској љрамаџици* С. Новаковић започео је 1879. године, а објавио ју је петнаест година касније, 1894. У овом делу запажена је донекле другачија терминологија глаголских облика. *ВРЕМЕ ПРОШЛО* аутор је у граматици означио као *ВРЕМЕ ПРОШАСТО*,²⁶⁶ али у заградама наводи и интернационализам латинског порекла *ПЕРФЕКАТ* (Нов. 4, 305). *ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ ТРЕНУТНО* постаје *ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ СВРШЕНО*, а *ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ ТРАЈНО* именован је као *ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ НЕСВРШЕНО*. И код ових глаголских времена С. Новаковић у заградама наводи синонине из латинског језика – *АОРИСТ* и *ИМПЕРФЕКАТ* (Нов. 4, 304). Терминолошке синтагме којима су исказани презент и плусквамперфекат остају непромењене у односу на *Срјску синџаксу* – *ВРЕМЕ САДАШЊЕ* и *ВРЕМЕ ДАВНО-ПРОШЛО* (Нов. 4, 301, 306).

За разлику од *Срјске синџаксе*, у којој је под *БУДУЋИМ ВРЕМЕНОМ* подразумевао футур први, у *Срјској љрамаџици* аутор овом синтагмом назива оба облика футура – први и други (нпр. *Боловаћу, љреболеџи нећу*; Ако буде Милош *љреш* ’о Дрину, Милоша ћу на мејдан зазвати) (Нов. 4, 307–309).

²⁶⁶ Ова терминолошка синтагма посведочена је у уџбеницима Д. Милаковића и П. Нинковића.

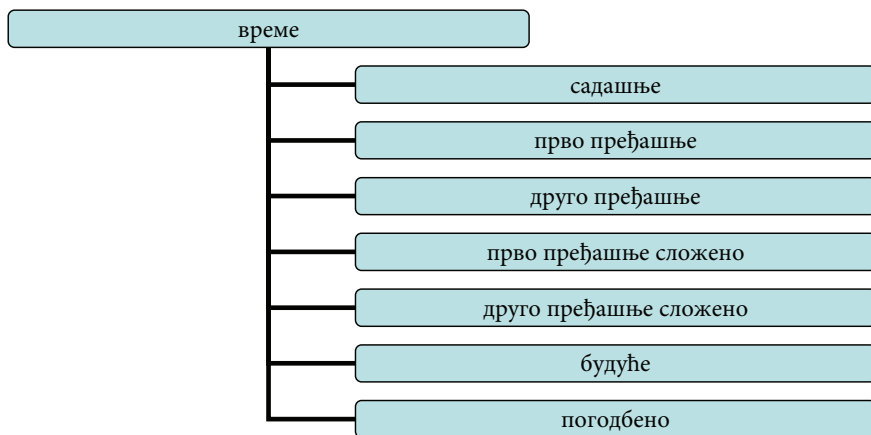

Дијаграм 124в: Глаголска времена у граматичи С. Новаковића (1879–1894)

Терминолошке синтагме којима се именују глаголски прилози и придеви исте су у оба уџбеника, осим у случају називања радног глаголског придева, који је у *Српској синтакси* означен као *СПРЕЖНИ ПРИДЕВ*, а у *Српској граматичи* као *ПРОШАСТИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ* (Нов. 4, 312).

У именовању глаголских начина нема разлика у Новаковићевим делима.

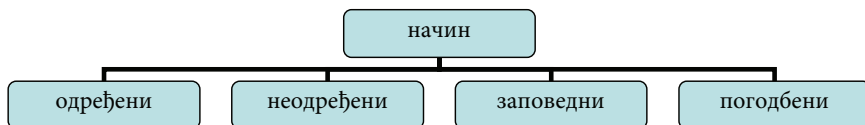
5.6.17. Терминолошки систем глаголских *ВРЕМЕНА* у граматичи Ј. Живановића углавном одговара Даничићевом из *Мале српске граматике*:

Дијаграм 125а: Глаголска времена у граматичи Ј. Живановића (1874)

Попут Ђ. Даничића, и Ј. Живановић је *САДАШЊИМ ВРЕМЕНОМ* означио презент, *ПРВИМ ПРЕЂАШЊИМ* аорист, *ДРУГИМ ПРЕЂАШЊИМ* имперфекат, *ПРВИМ ПРЕЂАШЊИМ СЛОЖЕНИМ* перфекат, *ДРУГИМ ПРЕЂАШЊИМ СЛОЖЕНИМ* плусквамперфекат, а *БУДУЋИМ* футур први (Жив. 2, 26). Једину разлику у односу на Даничићеву граматичу из 1850. представља увођење потенцијала, одн. *ПОГОДБЕНОГ ВРЕМЕНА* у систем глаголских времена.

Живановић наведеним глаголским облицима прикључује и два глаголска прилога – ПРИЛОГ САДАШЊЕГА ВРЕМЕНА и ПРИЛОГ ПРЕЂАШЊЕГ ВРЕМЕНА, као и два глаголска придева – ПРВИ и ДРУГИ ПРИДЕВ (Жив. 2, 26). Наведени термини такође су употребљени под Даничићевим утицајем, с тим што је Ћ. Даничић глаголске прилоге и придеве сврстао у категорију глаголских начина, којих у Живановићевој граматичи, као и у *Српској синтакси* С. Новаковића, има свега четири:

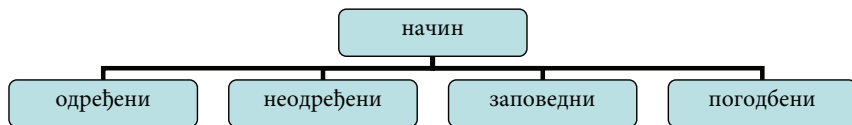

Дијаграм 1256: Глаголски начини у граматичи Ј. Живановића (1874)

Овај граматичар не уводи терминолошке новине у именовању глаголских начина, те тако, попут С. Новаковића, *НАЧИНОМ ОДРЕЂЕНИМ* именује индикатив, *НАЧИНОМ НЕОДРЕЂЕНИМ* инфинитив, *НАЧИНОМ ЗАПОВЕДНИМ* императив, а *НАЧИНОМ ПОГОДБЕНИМ* именује потенцијал (Жив. 2, 26). У наведеном Живановићевом делу, поред синтагме *НАЧИН НЕОДРЕЂЕНИ*, посведочен је и интернационализам латинског порекла *ИНФИНИТИВ* (Жив. 2, 38).

У књизи *О српском језику* (1888) забележене су неколике измене у Живановићевим називима глаголских облика. Уместо синтагме *ДРУГИ ПРИДЕВ* аутор сада употребљава синтагму *ТРПНИ ПРИДЕВ* (Жив. 3, 58), преузету највероватније од С. Новаковића. У овоме делу запажена је и интернационализација терминологије глаголских облика и начина, која се уочава и у Даничићевим делима из 70-их године 19. века. Живановић тако уместо синтагми домаћег порекла *ПРВО ПРЕЂАШЊЕ* и *БУДУЋЕ ВРЕМЕ* употребљава термине латинског порекла *АОРИСТ* (Жив. 3, 64) и *ФУТУР* (Жив. 3, 211), а *ЗАПОВЕДНИ НАЧИН* постаје *ИМПЕРАТИВ* (Жив. 3, 106). Овај поступак наставља се и у другим Живановићевим делима – *Браничу српскога језика* (1889), у којем уместо синтагме *ДРУГО ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ* користи интернационализам из латинског језика *ИМПЕРФЕКТАТ* (Жив. 4, 20), као и у *Српској синтакси* (1889), у којој се *САДАШЊЕ ВРЕМЕ* назива *ПРЕЗЕНТАТ* (Жив. 5, 85).

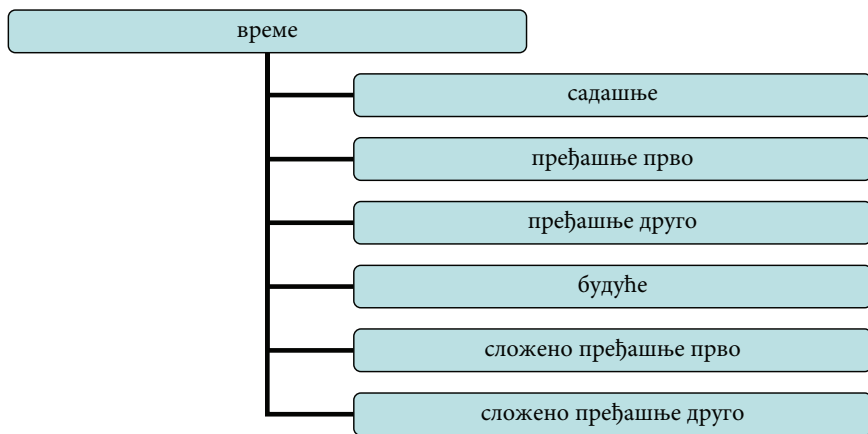
5.6.18. Даничићеву глаголску терминологију у својој граматичи користио је и Ћ. Магарашевић. Попут С. Новаковића и Ј. Живановића, он издваја четири глаголска *НАЧИНА*:

Дијаграм 126а: Глаголски начини у граматички Магарашевића (1883)

НЕОДРЕЂЕНИМ НАЧИНОМ и у овоме делу назван је инфинитив, *НАЧИНОМ ОДРЕЂЕНИМ* именује се индикатив, *НАЧИНОМ ЗАПОВЕДНИМ* императив, а *НАЧИНОМ ПОГОДБЕНИМ* или *УСЛОВНИМ* потенцијал (Маг., 35).

Магарашевић затим издваја шест глаголских *ВРЕМЕНА*:

Дијаграм 126б: Глаголска времена у граматички Магарашевића (1883)

Као што је већ истакнуто, аутор у потпуности преузима Даничићеву терминологију домаћег порекла из *Мале српске граматике*, не ослањајући се на интернационализме у именовању глаголских облика, те *САДАШЊИМ ВРЕМЕНОМ* означава презент, *ПРЕЂАШЊИМ ПРВИМ* аорист, *ПРЕЂАШЊИМ ДРУГИМ* имперфекат, *БУДУЋИМ ВРЕМЕНОМ* именује оба футура (први и други), *СЛОЖЕНО ПРЕЂАШЊЕ ПРВО ВРЕМЕ* односи се на перфекат, а *СЛОЖЕНО ПРЕЂАШЊЕ ДРУГО* на плусквамперфекат (Маг., 35–36).

Од 70-их година 19. века у граматичким уџбеницима устаљује се пракса да се о глаголским прилозима и придевима говори након глаголских начина и времена, одн. да се они издвајају као посебне категорије глаголских облика. Српски граматичари, по свему судећи, осећали су да се наведени глаголски облици налазе на размеђи двају врста речи – глагола и прилога, одн. глагола и придева. Тако и Ђ. Магарашевић, служећи се Даничићевом терминологијом из 1850. године, издваја *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊЕГА ВРЕМЕНА*, *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ПРЕЂАШЊЕГА ВРЕМЕНА*,

ПРВИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ одн. радни, и ДРУГИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ, одн. трпни придев (Маг., 36–37).

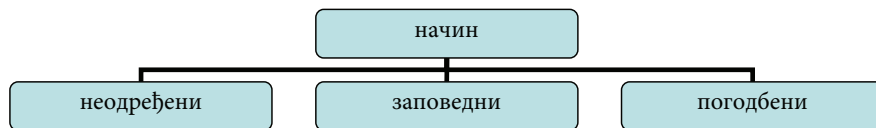
5.6.19. У граматичи Ј. Стојановића из 1891. године нема одељка о глаголима, али је зато у уџбенику из 1892. године доста пажње посвећено глаголским облицима. Стојановић најпре издваја четири врсте глаголских облика: *ВРЕМЕНА*, *НАЧИНЕ*, *ПРИЛОГЕ* и *ПРИДЕВЕ* (Стој. 2, 29), а затим наводи шест *ВРЕМЕНА*:

Дијаграм 127а: Глаголска времена у граматичи Ј. Стојановића (1892)

Стојановић је терминологију за именовање глаголских времена највероватније преузео од С. Новаковића. Стога је и у његовом делу *САДАШЊИМ ВРЕМЕНОМ* означен презент, *БУДУЋИМ* футур први, *ПРЕЂАШЊИМ СВРШЕНИМ* аорист, *ПРЕЂАШЊИМ НЕСВРШЕНИМ* имперфекат, *ПРОШЛИМ* перфекат, а *ДАВНОПРОШЛИМ* имперфекат (Стој. 2, 30).

За разлику од својих претходника, Ј. Стојановић наводи три глаголска начина, те је он први језикословац у 19. веку који у ову глаголску категорију не сврстава индикатив.

Дијаграм 127б: Глаголски начини у граматичи Ј. Стојановића (1892)

Употреба наведених терминолошких синтагми: *НЕОДРЕЂЕНИ НАЧИН* за инфинитив, *ЗАПОВЕДНИ НАЧИН* за императив и *ПОГОДБЕНИ НАЧИН* за потенцијал (Стој. 2, 36) такође се може тумачити Новаковићевим утицајем.

Слична је ситуација и са синтагмама којима се именују глаголски прилози и придеви. Стојановић, попут С. Новаковића, издваја *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ* и *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ВРЕМЕНА ПРОШЛОГ*, док глаголске придеве дели на *ПРОШАСТИ* и *ТРПНИ* (Стој. 2, 30). Једину разлику у односу на Новаковићеву терминологију из 1870. године представља именовање радног глаголског придева: С. Новаковић га назива *СПРЕЖНИМ ПРИДЕВОМ*, а Љ. Стојановић *ПРОШАСТИМ*.

На крају овог одељка аутор закључује: „Свега дакле глаголских облика има тринаест” (Стој. 2, 30). У поређењу са савременим системом глаголских облика, Стојановићевој граматички једино недостаје футур други, одн. предбудуће време.

5. 7. Термини за прилоге

Изузимајући Вукову *Српску граматичку* (1818) и *Малу српску граматичку* (1850) Ђ. Даничића, у којима непроменљиве врсте речи нису обрађене,²⁶⁷ прилози се у српским граматикама из 19. века увек наводе као прва од четири индеклинабилне врсте речи.²⁶⁸

Табела 23: Називи за *прилоге*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
нарјечија	Мраз., 151	1811.
нарјечије	Вук 1, 109	1814.
нарјечије	Вук 9, XLII	1818.
нарјечије	Вук 25, 65	1826.
нарјечије	Вук 27, 297	1828.
нарјечија / прирјечија	Сол. 2, СЛ 27, 27	1834.
нарјечије	Хац. 1, 293	1837.
нарјечија	Вид. 4, 144	1838.
нарјечије	Милак., 196	1838.
нарјечије	Поп. Ј., 101	1843.
нарјечије	Суб. 2, 25	1841.
нарјечије	Суб. 3, 37	1842.
нарјечије	Суб. 5, 21	1845.

²⁶⁷ Што се непроменљивих врста речи тиче, Ђ. Даничић у *Малој српској граматички* говори само о предлозима, задржавајући се искључиво на проблему њиховог слагања са падежима.

²⁶⁸ Једино су у *Српској граматички* С. Новаковића наведене три непроменљиве врсте речи.

нарјечије	Лаз., 798	1845.
нарјечије	Поп. Ј. С. 2, 875	1846.
нарјечије	Зах. 1, 70	1847.
нарјечије	Бал. 2, 80	1850.
приреч	Цук., 73	1850.
нарјечије	Груј., 59	1852.
нарјечије (Rebenwort, adverbium) ²⁶⁹	Нинк. 4, 5	1856.
прилог (adverbium)	Дан. 5, 1	1858.
означице	Ил., 13	1860.
нарјечије	Мих., 78	1863.
прилози (наречја)	Бошк. 1, 17	1863.
нар(ј)ечице	МСГ, 89	1866.
наречица / нарјечије (adverbium)	Вуј., 10	1867.
наречица, прилог	Нов. 1, 11, 78	1870.
прилози	Жив. 2, 47	1874.
адверб	Дан. 8, 83	1876.
прилози (наречја)	Маг., 62	1883.
прилог	Бошк. 5, 79	1888.
прилог (adverbium)	Жив. 5, 22	1889.
прилози	Стој. 2, 60	1892.
прилози	Нов. 4, 19	1879–1894.

5.7.1. Приказана грађа показује да већина српских граматичара користи руски одн. рускословенски термин *НАРЈЕЧИЈЕ*.²⁷⁰ Овај облик А. Мразовић је преузео од М. Смотричког, а затим је, највећим делом захваљујући Вуковим граматикама, доспео и у остале уџбенике и полемичке списе српских језикословаца (Ј. Хаџића, М. Видаковића, Д. Милаковића, Ј. Поповића, Ј. Суботића, В. Лазића, Стерије, И. Захаријевића, Ј. Балугџића, П. Нинковића, Н. Грујића и Ј. Михајловића), те је био доминантан у употреби до 60-их година 19. века: „Нарѣчїа сгть части слова нескланѣемыа, каже по болшей части глаголѣмъ

²⁶⁹ Занимљиво је напоменути да се *ПРИЛОЗИМА* у Нинковићевој граматици именује променљива врста речи која се у српској литератури данас уобичајено назива придевица (уп. тачку 5.3.10).

²⁷⁰ Термин *НАР(Ј)ЕЧ(И)ЈЕ* био је у српском граматичком систему с прве половине 19. века полисемичан. Осим *ѣрилоїа*, њиме је означаван и *дијалекатѣ* – у Вуковој *Писменици* (Вук 1, 112) и Предговору *Српском рјечнику* из 1818. године (Вук 8, XVI), у Хаџићевом „Утуку” (Хаџ. 2, 422), у Предговору *Српској ірамаѣици* Ј. Поповића (Поп. Ј., VIII), у Даничићевој *Малој српској ірамаѣици* (Дан. 3, 3), у Стејићевом „Предлогу за Српски рјечник и Српску граматику” (Стеј. 2, 11) и др.; али и *їлаїолски ѣрилози* (уп. одељак 5.6). У *Посрбицама* В. Михајловића (1982) посведочен је само у значењу ’дијалекат’.

прилагајуцца, и показујетъ, какъ извѣстнаѧ нѣкаѧ вещь дѣйствуєтъ, или страждетъ” (Мраз., 151); „Наречіе їест нескланѧѣми дїел гово-ренѧ, коїи се понаївише глаголима прилаже, и показує, како ствар дїеїствуїє, или страда” (Вук 1, 109); „Нарѣчія су такове речи, коє се употребљаваю ради опредѣленія глагола или прилагателногъ имена” (Зах. 1, 70).

Терминолошка посрбица *НАР(Ј)ЕЧИЦА*, у којој је црквенословенски суфикс *-ије* замењен народним *-ица*, забележена је у *Малој србској ірамаїици* неименованих аутора и у уџбенику В. Вујића: „Нарѣчице єсу рѣчи, коє се не мѣняю, него се зато говоре, да се болѣ каже значенѣ глагола и придѣва” (МСГ, 89); „Речи, које радњу подлога (или и неку каквоћу) којим знаком изближе означају, зову се наречице” (Вуј., 96).

Термини *ПРИРЕЧИЈЕ*, одн. *ПРИРЕЧ*, који се јављају код П. Соларића и К. Цукића, највероватније су настали под утицајем хрватског језикословца Ш. Старчевића (Караџа 1984: 243), који је за ову непроменљиву врсту речи употребљавао назив *ПРИРИЧАК*: „Нарѣчія, или болѣ рећи Прирѣчія, єсу нескланѧемее такове рѣчи, коє, стоєћи уз Глаголе, показую гдѣ, како и проч: бѣва дѣйствїє или страданїє, коє Глаголи гласє” (Сол. 2, СЛ 27, 34); „Приречъ є часть говора, коя показує како, кадѣ и гди некїй предметъ єсть или дѣйствує” (Цук., 73).

Терминолошку иновацију у именовање прилога уноси и Ј. Илић, у чијој се граматичкој ова непроменљива врста речи назива термином домаћег порекла *ОЗНАЧИЦЕ*, али он није заживео у српском језикословном систему: „Свака реч, која радњу главне Именице каквим знаком ознazuје (sic!), зове се Означица” (Ил., 13). Наведени Илићев термин посведочен је и у РСАНУ, али се његовом дефиницијом ’одредба, детерминатор’ не прецизира врста речи коју овај термин именује, већ његова синтаксичка функција (Ранђеловић 2016).

Данашњи термин *ПРИЛОГ* први је употребио Ћ. Даничић у *Српској синтакси* из 1858. године (у заградама је навео и контактни синоним из латинског језика – *ADVERBIUM*): „У ове две реченице подмети су савезъ (conjunctio) [...] и прилогъ (adverbium) *сюѣра*” (Дан. 5, 1). Иако у својим *Облицима српскога или хрватскога језика* користи интернационализам латинског порекла *АДВЕРБ* (Дан. 8, 83), овај облик није забележен у даљем корпусу из 19. века (Ранђеловић 2016).

Даничићев термин *ПРИЛОГ* прихватио је најпре Ј. Бошковић, а затим и остали писци српских граматика у последње три деценије 19. века (Ј.

Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић), када се термин *ПРИЛОГ* устаљује у српском језикословном терминолошком регистру. Поред термина *ПРИЛОЗИ*, Ј. Бошковић и Ђ. Магарашевић у заградама наводе и посрбљени руски одн. рускословенски термин *НАРЈЕЧЈА*.

5.7.2. Саме дефиниције прилога у анализираним граматикама из 19. века не разликују се много међу собом. Прилози се најчешће дефинишу као непроменљиве врсте речи које одређују глаголе, односно глаголску радњу, или, ређе, придеве, заменице и друге прилоге. Ни у једној дефиницији не помиње се специфична промена прилога – компарација, као ни њихова синтаксичка функција (прилошке одредбе) (уп. Грицкат 1983: 5–9).

5. 8. Термини за предлоге

У одељцима о непроменљивим врстама речи српских граматика из 19. века предлози се наводе одмах иза прилога. Они представљају једну непроменљиву врсту речи у чијем именовању, изузев индивидуализма Ј. Илића, нема терминолошког шаренила.

Табела 24: Називи за *предлоје*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
предлог	Мил., 471	1810.
предлози	Мраз., 154	1811.
предлог	Вид. 1, 361	1813.
предлог	Вук 1, 110	1814.
предлог	Вук 3, 127	1818.
предлог	Вук 9, XXIX	1818.
предлог	Вук 25, 66	1826.
предлози	Сол. 2, СЛ 27, 34	1834.
предлог	Хаџ. 1, 293	1837.
предлози	Бој., 307	1838.
предлози	Вид. 4, 147	1838.
предлог	Милак., 202	1838.
предлог	Суб. 3, 34	1842.
предлог	Поп. Ј., 103	1843.
предлог	Лаз., 795	1845.
предлог	Суб. 5, 21	1845.
предлог	Хаџ. 4, 1022	1846.
предлог	Зах. 1, 70	1847.
предлози (praepositiones)	Дан. 3, 78	1850.

предлози	Бал. 2, 87	1850.
предлози	Цук., 74	1850.
предлог	Стеј. 1, 4	1852.
предлог	Тир., 7	1852.
предлог	Груј., 15	1852.
предлог (Borwort, praepositio)	Нинк. 4, 5	1856.
предлог (praepositio)	Дан. 5, 1	1858.
приречице	Ил., 14	1860.
предлог	Мих., 62	1863.
предлози	Бошк. 1, 17	1863.
предлози	МСГ, 90	1866.
предлог (praepositio)	Вуј., 10	1867.
предлог	Нов. 1, 4	1870.
предлози	Жив. 2, 47	1874.
предлози	Маг., 63	1883.
предлог	Бошк. 5, 79	1888.
предлог	Жив. 5, 27	1889.
предлог	Стој. 1, 3	1891.
предлози	Стој. 2, 62	1892.
предлози	Нов. 4, 20	1879–1894.

5.8.1. Из наведене табеле јасно се види да је за ову непроменљиву врсту речи доминантан и готово једини у употреби црквенословенски граматички термин *ПРЕДЛОГ*, добијен према лат. *praepositio* (Симеон 1969, под *приједлој*). Термин *ПРЕДЛОГ* доследно су употребљавали сви језикословци из 19. века чија су дела ушла у корпус за ово истраживање (Ранђеловић 2016) – од А. Мразовића, Л. Милованова и Вука, до Ј. Бошковића, Ј. Живановића, С. Новаковића и Љ. Стојановића: „Предлози сѣтъ части слова нескланѣмыѣ, ꙗже именемъ и мѣстоименіѣмъ предполагаютсѣ, и показꙋѣтъ, какѡ извѣстныѣ падежи взыскꙋютъ” (Мраз., 154); „Предлог ꙗест нескланѣѣми дѣѣл говоренѣѣ, коіи се именима и мѣстоименіѣѣма предлаже, и различне падеже изискуѣ” (Вук 1, 110); „Предлози су речи које казују у каквој свези међу собом стоји оно што значе имена, или имена и глаголи, у погледу на место, правац, време, узрок, итд” (Нов. 4, 20); „Предлози су непроменљиве речи које показују узајамну везу између две речи” (Стој. 2, 62).

Терминолошку уједначеност разбија једино усамљени назив Ј. Илића – *ПРИРЕЧИЦЕ*, у чијој се терминологији запајају изразите пуристичке тенденције према рускословенским називима језикословних појмова: „Свака реч, која радњу главне Именице преноси на Другу Именицу, зове се Приречица” (Ил., 14).

5.8.2. Попут прилога, и предлози се у највећем броју дефиниција одређују као непроменљиве врсте речи. Углавном се наглашава да стоје уз именице (ређе заменице, придеве и бројеве). Готово по правилу граматичари из прве половине 19. века у своја одређења предлога додају да они изискују различите падеже, док се у дефиницијама из друге половине 19. века инсистира на особини предлога да изразе различите односе, одн. везу међу предметима, појавама и сл. (Ранђеловић 2016).

5. 9. Термини за везнике

Након прилога и предлога, везници се наводе у граматичким уџбеницима из 19. века као трећа непроменљива врста речи. За разлику од предлога, код којих је терминологија практично уједначена, у именовању ових индеклинабилних врста запажа се термилошка варијантност.

Табела 25: Називи за *везнике*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
сојузи	Мраз., 155	1811.
сојуз	Вук 1, 110	1814.
сојузи	Сол. 2, СЛ 27, 36	1834.
сојузи	Вид. 4, 148	1838.
сојуз	Милак., 204	1838.
сајуз	Поп. Ј., 105	1843.
сајузи	Суб. 5, 21	1845.
свеза, сојуз	Зах. 1, 3, 72	1847.
сајузи, везачи	Бал. 2, 96	1850.
свеза	Цук., 77	1850.
савез, свеза	Груј., 58, 30	1852.
свеза (Bindewort, conjunctio)	Нинк. 4, 5	1856.
савез (conjunctio)	Дан. 5, 1	1858.
свеза	Ил., 15	1860.
савези	Бошк. 1, 18	1863.
свезе	МСГ, 91	1866.
свеза (сојуз, conjunctio)	Вуј., 10	1867.
савез	Нов. 1, 11	1870.
савези	Жив. 2, 48	1874.
свезе	Маг., 64	1883.

савез	Жив. 5, 28	1889.
свеза	Стој. 1, 3	1891.
свезе	Стој. 2, 62	1892.
свезе	Нов. 4, 21	1879–1894.

5.9.1. Русизам одн. рускословенизам *СОЈУЗ*, који је А. Мразовић преузео од Смотричког, доминантан је у језикословној терминологији код Срба у прве четири деценије 19. века, те га у својим делима употребљавају Вук, П. Соларић, М. Видаковић и Д. Милаковић: „Союзи сѣть части слова нескланяемыа, овогда реченїа, овогда же цѣлыа члены чиновнѣ сваззѣющыа” (Мраз., 155); „Соїуз їест нескланьяїеми дїел говоренѣа, коїи рїечи, и разгворе саставља” (Вук 1, 110); „Союзи ссѣ части слова нескланяеме, кое, какѣ поособне рѣчи, такѣ и цѣле члены слова, чиновнѣ свезываю” (Вид. 4, 148).

Прво фонетско посрбљавање изменом иницијалног руског одн. рускословенског префикса *со-* у српско *са-* уочено је у граматичи Ј. Поповића из 1843. године: „Саюзѣ єсть часть слова нескланяема, свезываюћа цѣле смысле, нѣове члены и рѣчи” (Поп. Ј., 105). Срби-зирани облик тј. славеносрбизам *САЈУЗ*, поред Ј. Поповића, посведочен је у делима Ј. Суботића и Ј. Балугџића: „Нарѣчїа, предлози, саюзи и междуметїа, ако отежуїїй гласѣ на себи имаю, єсу дугачки” (Суб. 5, 21); „Такове речи, коє речи и слоґове свезую, и тако говорѣ свезати помажу, зову се саюзи (везачи)” (Бал. 2, 96). У Балугџићевој граматичи је, поред посрбљеног руског одн. рускословенског облика *САЈУЗ*, у заграда наведена посрбица *ВЕЗАЧ*, изведена суфиксом *-ач*, која се, будући да није заживела у језикословном метајезику код Срба, може одредити као Балугџићева терминолошка иновација (Ранђеловић 2016).²⁷¹

Процес понародњавања термина *СОЈУЗ* настављен је и крајем 40-их година 19. века. Термин *САВЕЗ* први пут је посведочен у Захаријевићевој граматичи из 1847. године: „Све се речи деле на 8. части, на: Име, местоименїе, глаголь, причастїе, наречїе, предлогѣ, свезу, и междометїе” (Зах. 1, 3). Овај аутор, међутим, у даљем тексту употребљава руски одн. рускословенски облик *СОЈУЗ*: „Союзѣ єсть такова часть говора, коя свезує речи и израженїа” (Зах. 1, 71).

У другој половини 19. века паралелно се употребљавају домаћи термини *САВЕЗ* и *СВЕЗА*. Иако се у литератури као прва потврда за термин

²⁷¹ РСАНУ терминолошко значење ове лексеме поткрепљује једино примером из Балугџићевог дела (РСАНУ, *подвезач*² (4)).

СВЕЗА наводи Даничићева *Српска синџакса* из 1858. године (Симеон 1969, под *свеза*; Маретић 1932), у корпусу ексцерпираном за потребе овога рада он се најпре јавља у раду Н. Грујића из 1852. године: „Овдѣ є додана у преводу свеза ’и’, и то є назначено да є додано” (Груј., 30). Као конкурентан облику *СВЕЗА*, у Грујићевом делу јавља се и термин *САВЕЗ*: „Гдѣ’ као савезъ употребљава се по свойству Србскога єзыка кадъ на мѣсто: ’да’, ’како’” (Груј., 58).²⁷²

Облик *САВЕЗ* посведочен је још у делима К. Цукића, П. Нинковића, Ј. Илића, В. Вујића, Ђ. Магарашевића и Љ. Стојановића: „Свеза є часть говора, коіомъ се слогови и речи говора сєдиняваю” (Цук., 77); „Речи, којима се вежу мисли једна с другом, зову се свезе” (Вуј., 102); „Свезе су непроменљиве речи које везују реченице или поједине речи” (Стој. 2, 62). С друге стране, термин *САВЕЗ* користили су Ђ. Даничић, Ј. Бошковић и Ј. Живановић: „У ове две реченице подмети су савезъ (conjunctio) [...] и прилогъ (adverbium) *сюѣра*” (Дан. 5, 1); „Савези везују две речи или две реченице” (Бошк. 1, 18; Жив. 2, 48). Као и код Н. Грујића, и у делима С. Новаковића запажа се напоредна употреба ових двају терминолошких јединица: „Додатак тај долази у 2-ом падежу с предлогом од, или са савезом него или но” (Нов. 1, 11); „Свезе су споне или копче у језику, којима се реченице или речи једна другу везују, да се покаже заједница, супротност, узрок, итд. који их у вези држи” (Нов. 4, 21).

Савремени термин *ВЕЗНИК* није забележен у ексцерпираном корпусу, док је код хрватских језикословаца овај облик забележен већ 1812. године, у граматичици Ш. Старчевића (Караџа 1984: 244).

5.9.2. Ваљало би напоменути и то да се у анализираним граматицама из 19. века јављају прилично уједначене дефиниције везника. У њима се, као и приликом дефинисања прилога и предлога, везници најпре одређују као непроменљива врста речи, а затим се истиче њихова особина спајања речи и реченица (Ранђеловић 2016).²⁷³

5. 10. Термини за узвике

Изузимајући *Српску ѣрамаѣику* С. Новаковића, код свих осталих језикословаца узвици су уврштени у систем непроменљивих речи као четврта врста. Као што је већ наведено, С. Новаковић издваја осам врста

²⁷² У *Посрбицама* В. Михајловића (1984) посведочен је пример из 1844. године.

²⁷³ Српски језикословци 19. века не истичу везничку улогу у спајању синтагми.

речи, а *УСКЛИКЕ* помиње у напмени, на крају одељка о непроменљивим врстама речи: „Гдекоји броје као девету врсту речи усклике, који управо нису речи него гласови којима се исказује осећање, или се природним звуцима подражава” (Нов. 4, 11).

Код назива за узвике у ексцерпираној грађи слична је ситуација као и са терминима којима се именују везници. У првој половини 19. века чува се руски одн. рускословенски термин *МЕЖДОМЕТИЈЕ*, средином века он се фонетски и творбено посрбљава на два нивоа (сугласничка група */-жд-/* и именички суфикс *-ије*, заједнички српскословенском и руском одн. рускословенском језику) – *МЕЋУМЕТАК*, да би се у другој половини 19. века усталио најпре термин *ПОДВИК*, а затим и *УСКЛИК* (Ранђеловић 2016).

Табела 26: Називи за *узвике*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
междометије	Мраз., 156	1811.
междометије	Вук 1, 110	1814.
междуметије	Вук 9, 84	1818.
међуметија	Сол. 2, СЛ 27, 38	1834.
междуметија	Вид. 4, 149	1838.
междометије	Милак., 205	1838.
междуметије	Суб. 2, 24	1840.
међур(ј)ечије (Zwischenwort)	Поп. Ј., 105	1843.
междуметија, међумеци	Суб. 5, 21, 23	1845.
междометије	Зах. 1, 73	1847.
међуметија	Бал. 2, 99	1850.
међуметак	Цук., 77	1850.
међуметак (Empfindungswort, interjectio)	Нинк. 4, 5	1856.
подвик	Ил., 14	1860.
усклици	Бошк. 1, 19	1863.
подвици	МСГ, 92	1866.
усклик, подвик, междометије (interjectio)	Вуј., 10	1867.
усклици	Жив. 2, 48	1874.
усклици	Маг., 64	1883.
усклици	Стој. 1, 3	1891.
усклици	Стој. 2, 62	1892.
усклици	Нов. 4, 11	1879–1894.

5.10.1. Руски одн. рускословенски термин *МЕЖДОМЕТІЈЕ* А. Мразовић је преузео из граматике М. Смотрицког. Осим у Мразовићевом уџбенику, овај термин посведочен је и у делима Вука, Д. Милаковића и И. Захаријевића: „Междометїа сѣтъ части слова нескланяемыхъ различныхъ страсти глаголющихъ и изображующахъ” (Мраз., 156); „Междометіе іест нескланяѣими діелъ говоренїа, коїи различне страсти показуіе” (Вук 1, 110); „Междометіе зове се звукъ гласа, коимъ се изражава буди какво душевно движеніе” (Милак., 205).

Први елементи посрбљавања руског одн. рускословенског термина *МЕЖДОМЕТІЈЕ* запажају се још 1834. године, у граматичици П. Соларића, где је руска тј. рускословенска сугласничка група /-жд-/ замењена српским народним /-ђ-/ , што је аутор обележио диграфом <ѣ>: „Меѣуметїа есу нескланяемее рѣчи, или болѣ реѣи вопїанїа, коя изражаваю различнее страсти говорѣнега” (Сол. 2, СЛ 27, 38).

Термин *МЕЋУР(Ј)ЕЧИЈЕ*, посведочен само код Ј. Поповића, може се сматрати калком према немачкој сложеници *Zwischenwort*:²⁷⁴ „Међурѣчїе есть часть слова нескланяема, коя чувствованїе душе изражава” (Поп. Ј., 105).

У студији Ј. Суботића из 1845. године јавља се и србизирани термин *МЕЋУМЕТАК*, у коме је руска/рускословенска сугласничка група /-жд-/ замењена српским народним /-ђ-/ , а црквенословенски суфикс *-ије* народним суфиксом *-ак*: „Међуметцы имаю последнїе слоґове кратке” (Суб. 5, 23).

С друге стране, док И. Захаријевић доследно остаје веран рускословенској граматичкој терминологији, у граматикама К. Цукића и П. Нинковића јавља се посрбица *МЕЋУМЕТАК*, посведочена и код Ј. Суботића: „Међуметакъ е часть говора, коіомъ се разна чувства и природни гласови изражаваю и подражаваю” (Цук., 77–78); „Међуметакъ е часть говора, коя означава жалость, радость, чудо, или друго какво станїе душе наше или срдца” (Нинк. 4, 90).

Илићеву терминолошку кованицу *ПОДВИК* поменуо је у свом уџбенику граматике и В. Вујић, али она није потврђена у преосталом корпусу: „Свака реч, којом се подвикује – кликће, уздише, поздравља, куне, благосиља, запомаже –, зове се Подвик” (Ил., 17).

Термин *УСКЛИК*, који се користи од 70-их година па све до краја 19. века, први је у анализираном корпусу употребио Ј. Бошковић 1863. године: „Усклицы су гласови којима казујемо осећања” (Бошк. 1, 19). Бошковићев термин преузели су и Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић,

²⁷⁴ Уп. Anleitung 1779: 196.

С. Новаковић и Љ. Стојановић: „Усклици су гласови којима казујемо осећања или су гласови којима подражавамо природи” (Жив. 2, 48); „Усклици су више гласови него речи, које човек даје од себе, кад хоће да искаже разна своја осећања” (Маг., 64); „Усклици су једна врста узвика којима се исказује радост, изненађење, жалост, итд.” (Стој. 2, 62).

Иако у Даничићевим делима која су ушла у корпус за ово истраживање нема термина за узвике, ваља напоменути да се у његовом *Рјечнику хрватскога или српскога језика*, објављиваном у Загребу од 1880. до 1882. године, јавља термин *узвик* (Даничић 1880–1882).

5.10.2. За разлику од прилога, предлога и везника, у чијим се граматичким дефиницијама најпре истицало да су у питању непроменљиве врсте речи, код узвика се њихова непроменљивост много чешће наглашава у одељку о врстама речи него у оквиру саме дефиниције. Почевши од Д. Милаковића, преко Ј. Балугџића, Ј. Бошковића и Ћ. Магарашевића, закључно са Љ. Стојановићем, српски граматичари су приликом дефинисања узвика истицали да су у питању више гласови него речи, којима човек изражава различита осећања. Иако сами узвици немају значење, могло би се рећи да су овакве дефиниције пре свега семантичке (Ломпар 2009: 469), јер описују шта они сами у контексту могу изражавати. Ономатопејска страна узвика описана је само у дефиницијама К. Цукића и Ј. Живановића (Ранђеловић 2016).

5. 11. Закључне напомене о морфолошкој терминологији

Имајући у виду да је поглавље о морфологији чинило неизоставни део сваке анализиране граматике, као и то да су се многи аутори у својим полемичким текстовима и другим језикословним делима често дотicali различитих проблема из ове области, не изненађује чињеница да су термини из области морфологије далеко најбројнији у ексцерпираним корпусу.

5.11.1. Појам *врсте речи* у анализираном корпусу доследно је представљен терминолошки синтагмама: *ЧАСТИ СЛОВА*, *ЧАСТИ РЕЧИ*, *ЧАСТИ ГОВОРА*, *ДИЈЕЛОВИ ГОВОРЕЊА*, *ДИЈЕЛОВИ ЈЕЗИКА*, *ДЕЛОВИ ГОВОРА*, *РЕДОВИ РЕЧИ*, *ВИДОВИ РЕЧИ* и *ВРСТЕ РЕЧИ*, којима се, када је реч о деклинабилним речима, додају придеви: *СКЛАЊАЈЕМИ(ЈА)*, *ПРЕМЈЕЊАЈЕМИ*, *ПРЕМЈЕНЉИВИ*, *ПРОМЕЊИВИ* и *ПРОМЕНЉИВИ*, а када је реч о индеклинабилним – *НЕСКЛАЊАЈЕМИ(ЈА)*, *НЕПРЕМЈЕНЉИВИ*, *НЕПРОМЕЊИВИ* и *НЕПРОМЕНЉИВИ*. Изузетак представљају уџбеници Ј. Бошковића и Ј. Живановића, у којима су речи подељене на

ИМЕНА одн. именске речи, *ГЛАГОЛЕ* и *РЕЧЦЕ* тј. речи које не мењају свој облик у реченици.

Термин *ИМЕНА* у језикословној терминологији 19. века показује семантичко варирање, одн. има три терминолошка значења:

1) у граматикама А. Мразовића, Вука, П. Соларића, М. Видаковића, Ј. Поповића и И. Захаријевића њиме су збирно именоване именице, придеви и бројеви;

2) у уџбенику К. Цукића *ИМЕНИМА* су назване само именице;

3) код Ј. Бошковића и Ј. Живановића овим термином именоване су именске речи (именице, заменице, придеви и бројеви).

5.11.2. Анализирана грађа указала је на терминолошку неуједначеност у називању именица. Мразовићеву руску одн. рускословенску синтагму *ИМЈА СУШЕСТВИТЕЛНОЈЕ*, преузету из граматике М. Смотричког, најпре је посрбио Вук у *ИМЕ СУШЕСТВИТЕЛНО*. Ова терминолошка синтагма посведочена је у делима П. Соларића, Ј. Хаџића, Ј. Бојића, В. Радишића, Ј. Суботића, Ј. Поповића, Стерије и Ј. Михајловића. Дакле, била је у употреби код Срба до 60-их година 19. века.

У првој половини 19. века као конкурентан облик посрбљеној синтагми *ИМЕ СУШЕСТВИТЕЛНО* јавља се код М. Видаковића и И. Захаријевића руска одн. рускословенска синтагма *ИМЕ СУШЕСТВИТЕЛНО*, као и облик са суфиксом *-иџељ*: *ИМЕ СУШЕСТВИТЕЛНО* у граматичи Д. Милаковића и правопису Д. Тирола. Поименичени придев *СУШЕСТВИТЕЛНО* потврђен је у чланцима В. Лазића, Стерије и Е. Јовановића, као и у граматичи Ј. Балугџића и студији Н. Грујића.

Иако је до појаве *Мале српске граматике* (1850) користио Вуков термин *ИМЕ СУШЕСТВИТЕЛНО*, Ђ. Даничић у овоме делу ствара терминолошку синтагму *САМОСТАВНЕ РИЈЕЧИ*, коју употребљава и у *Српској синтакси* (1858). У *Облицима српскога језика* (1864) он истиче да, под Бошковићевим утицајем, употребљава термин *ИМЕНИЦА*, мада га сматра неадекватним и да напомиње како га треба заменити обликом *ЗАСЕБНИЦА* (Даничић 1864: VII–VIII, у предговору). Ексерпирана грађа показује да Ђ. Даничић од ове идеје одустаје, будући да у својим делима из 70-их година 19. века користи једино интернационализам латинског порекла *СУПСТАНТИВ*, који је посведочен и у делима Ј. Живановића.

Као што је већ напоменуто, термин *ИМЕ* у значењу 'именица' у ексерпираном корпусу јавља се само код К. Цукића, те се може сматрати његовим терминолошким индивидуализмом.

С друге стране, облик *ИМЕНИЦА*, који је у употреби и данас, први пут је забележен у граматичи Ј. Илића, одакле га, по свему судећи, преузимају и Ј. Бошковић, Ј. Живановић, В. Вујић, Ћ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић, а јавља се и у *Малој србској грамаџици* неименованих аутора из 1866. године. Од 60-их година 19. века овај облик постаје доминантан у језикословним делима код Срба.

У Табели 27 приказан је синонимски низ термина којима су се у 19. веку означаваале именице. Поред сваке терминолошке јединице у заградама је наведена година када је облик први пут посведочен у анализираном корпусу.

Табела 27: Синонимни термини којима се називају именице

имја сушствителноје (1811) – име суштествително (1814) – име сушствително (1838) – име суштествително (1838) – суштествително (1845) – самоставна ријеч (1850) – име (1850) – именица (1860) – супстантив (1876)
--

Аутори анализираних граматика класификовали су именице углавном према значењском (семантичком) критеријуму, док се класификација која подразумева чулну спознатљивост појмова у најширем смислу (подела на конкретне и апстрактне именице) јавља тек 50-их година 19. века, најпре у граматичи П. Нинковића.

До појаве Милаковићевог уџбеника (1838) српски језикословци преузимају су Мразовићеву двочлану именичку поделу именица. Мразовићеве придеве *СОПСТВЕНОЈЕ* и *НАРИЦАТЕЛНОЈЕ*, којима су описане властите и заједничке именице, србизирао је најпре Вук, те су његове морфолошки прилагођене облике *СОПСТВЕНО* и *НАРИЦАТЕЛНО* преузели П. Соларић, М. Видаковић, Д. Милаковић, Ј. Поповић, И. Захаријевић и Ј. Балугџић. Поред терминолошког придева *НАРИЦАТЕЛНО* Д. Милаковић у овом значењу користи и облик *ОПШТЕ*, посведочен и у граматичи К. Цукића, *Малој србској грамаџици* и уџбенику В. Вујића. Процес посрбљавања руске одн. рускословенске форме *НАРИЦАТЕЛНО* настављен је код П. Нинковића (1856), у чијем су делу заједничке именице означене као *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА НАРИЧНА*. Новине у именовању властитих и заједничких именица, које се огледају у стварању домаћих термина, уноси Ј. Илић. Он наведене именичке врсте назива *ЗАСЕБНИМ* и *ПРОСТИМ ИМЕНИЦАМА*, али његове идеје остају на нивоу индивидуалних терминолошких јединица. Од 60-их година 19. века, тј. од појаве *Мале србске грамаџике*, властите именице називају се *ОСОБНИМ* и ово терминолошко решење прихватају В. Вујић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. С друге

стране, термилошка синтагма *ЗАЈЕДНИЧКЕ ИМЕНИЦЕ*, која је у употреби у савременој србистици, први пут је посведочена на самом крају 19. века, у граматикама С. Новаковића и Љ. Стојановића.

Према ексцерпираном корпусу, појам *збирних именица* у науку о језику уводи Вук у *Српској граматици* из 1818. године, називајући их посрбљеним руском одн. рускословенском термилошком синтагмом *САБИРАТЕЛНА ИМЕНА*. Ова именичка врста посведочена је и у уџбенику Д. Милаковића, са руским одн. рускословенским префиксом *со-*, тј. у форми *СОБИРАТЕЛНА ИМЕНА*. Варијанте са српским префиксом *са-*, осим код Вука, забележене су и у граматикама Ј. Поповића и Ј. Балугџића, док је у Захаријевићевом делу уочена конкуренција двају придевских облика: *СОБИРАТЕЛНА/САБИРАТЕЛНА*. О збирним именицама говори и Ј. Илић, називајући их *МНОГОУКУПНИМ*, али код осталих аутора Илићево термилошко решење није потврђено. Од средине 19. века руски одн. рускословенски придев *СОБИРАТЕЛНА* и његову фонетску варијанту *САБИРАТЕЛНА (имена)* заменује придев домаћег порекла *ЗБИРНЕ (именице)*, потврђен у делима К. Цукића, П. Нинковића, В. Вујића, Ј. Живановића, С. Новаковића и Љ. Стојановића, као и у *Малој српској граматици*.

О градивним именицама први је у анализираном корпусу писао Д. Милаковић, именујући их као *ИМЕНА СУШТЕСТВТЕЛНА ВЕШТЕСТВЕНА*. У граматици Ј. Илића ова именичка врста названа је термилошком синтагмом домаћег порекла *ЦЕЛОКУПНЕ ИМЕНИЦЕ*, док их С. Новаковић и Љ. Стојановић називају *ВЕШТАСТВЕНИМ* или *МАТЕРИЈАЛНИМ*.

Као што је већ истакнуто, подела именица која подразумева чулну спознатљивост појмова у најширем смислу, одн. класификација на конкретне и апстрактне именице, у анализираном корпусу јавља се најпре у граматици П. Нинковића (1858). Овај граматичар конкретне именице назива *СТВАРНИМ* или *ТЕЛЕСНИМ*, а апстрактне *ОДНОСНИМ* или *УМНИМ*. Нинковићево термилошко одређење конкретних именица преузели су и С. Новаковић и Љ. Стојановић, док у именовању апстрактних именица влада термилошко шаренило. Синтагму *ОДЛУЧНЕ ИМЕНИЦЕ* у овом значењу употребио је В. Вујић, док их *МИСЛЕНИМ* називају неименовани аутори *Мале српске граматице*, као и С. Новаковић и Љ. Стојановић. С друге стране, у делима Ј. Живановића оне су именоване придевом латинског порекла *АПСТРАКТНЕ именице*, одн. *АПСТРАКТНИ сујстѣнѣиви*.

Термилошка синтагма *БРОЈНЕ ИМЕНИЦЕ* први пут је посведочена код Ј. Бошковића (1863), а затим и у уџбеницима Ђ. Магарашевића и С. Новаковића.

Синонимски низ термина којима су се у 19. веку означавале именичке врсте приказан је у Табели 28. Година поред сваке термилошке јединице означава време када је она први пут посведочена у анализираном корпусу.

Табела 28: Синонимне термилошке синтагме
којима се називају *именичке врсте*

имја сушствителноје сопственоје (1811) – име сушствително сопствено (1814) – име сушствително сопствено (1838) – име сушствително сопствено (1838) – засебна именица (1860) – особна именица (1866)
имја сушствителноје нарицателноје (1811) – име сушствително нарицателно (1814) – име сушствително нарицателно (1838) – име сушствително нарицателно (1838) – име сушствително опште (1838) – опште име (1850) – име нарично (1856) – проста именица (1860) – заједничка именица (1879–1894)
сабирателно име сушствително (1818) – име сушствително сабирателно (1838) – име сушствително сабрателно (1843) – име сушствително сабирателно (1847) – збирно име (1850) – многокупна именица (1860) – збирна именица (1866) – супстантив колективни (1876)
име сушствително вештаствено (1838) – целокупна именица (1860) – вештаствена именица (1879–1894) – материјална именица (1879–1894)
стварно сушствително (1856) – т(ј)елесно сушствително (1856) – стварна именица (1879–1894)
односно сушствително (1856) – умно сушствително (1856) – мислена именица (1866) – апстрактна именица (1889) – апстрактни супстантив (1889)

5.11.3. Српски језикословци 19. века били су прилично уједначени у именовању придева. Посрбљавање Мразовићеве руске/рускословенске синтагме *ИМЈА ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ*, преузете из граматике М. Смотричког, посведочено је, на првом месту, у Вуковој *Писменици – ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО*. Ова синтагма у употреби је била до 50-их година 19. века, а осим Вука, користили су је у својим језикословним делима и П. Соларић, М. Видаковић, Ј. Поповић, В. Лазић, Ј. Стејић и Д. Тирол. Као конкурентна наведеној синтагми у употреби је била и њена скраћена варијанта – *ПРИЛАГАТЕЛНО*, забележена најпре код Л. Мушичког, а затим и у чланцима Л. Бојића, Ј. Суботића и В. Радишића, као и у граматичи Ј. Балугџића. У делима Ј. Хаџића и И. Захаријевића запажа се напоредна употреба обе наведене термилошке јединице: синтагме *ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО* и њене скраћене варијанте *ПРИЛАГАТЕЛНО*.

ГраMATика К. Цукића (1850) доноси термилошку новину у именовање придева. Овај аутор, наиме, придеве назива *ПРИЛОЗИМА*, а његово термилошко решење у анализираном корпусу преузима једино П. Нинковић (1856).

У раној фази свог стваралаштва Ђ. Даничић је ову врсту речи називао поимениченим придевом *ПРИЛАГАТЕЛНА*. У *Малој србској граматички* (1850) он креира термин *ПРИДЈЕВИ*, али у студијама из 70-их година употребљава и интернационализам латинског порекла *АДЈЕКТИВ*. Даничићев термин *ПРИД(Ј)ЕВ* у својим уџбеницима користе и Ј. Илић,²⁷⁵ Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале србске граматике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. Дакле, овај облик потискује посрбљену руску/рускословенску синтагму *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* и од 60-их година 19. века постаје једини у употреби у анализираном корпусу.

Табела 29: Синонимни термини којима се именују *придеви*

имја прилагателноје (1811) – име прилагателно (1814) – прилагателно (1817) – име прилагателно (1838) – пријдев (1850) – прилог (1850) – адјектив (1876)

За разлику од именица, чијом су се класификацијом бавили аутори готово свих анализираних граматика из корпуса, подела придева, посебно у првој половини 19. века, остаје ван интересовања многих језикословаца (П. Соларића, М. Видаковића, Ј. Поповића, И. Захаријевића, Ђ. Даничића, Ј. Балугџића, К. Цукића, Ј. Бошковића, Ј. Живановића и С. Новаковића, као и у *Малој србској граматички*).

Код граматичара који су се бавили придевском класификацијом уочено је мешање граматичких (морфолошких, творбених и синтаксичких) критеријума са семантичким. Од морфолошког критеријума у својој подели придева пошао је најпре А. Мразовић, разделивши их на *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ЈЕДИНАГО ОКОНЧЕНИЈА* и *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ТРЕХ ОКОНЧЕНИЈА* према томе разликују ли придеви род или не. Ову Мразовићеву класификацију нису преузели остали аутори граматика у 19. веку, али је код П. Соларића посведочена синтагма *СУШТЕСТВИТЕЛНИ ПРИДЈЕВЦИ*, која се може сматрати синонимном са Мразовићевим *ИМЕНИМА ПРИЛАГАТЕЛНИЈЕМ ЈЕДИНАГО ОКОНЧЕНИЈА*, будући да указује на именичку функцију придева.

На недовољну развијеност језикословног терминолошког регистра код Срба указују описне терминолошке конструкције којима придевске врсте именују Вук, П. Нинковић и Ђ. Магарашевић. Тако су, нпр., за описне придеве код ових аутора истиче да *йоказују какво је шйѳо*, за присвојне да *йоказују чије је шйѳо* итд.

²⁷⁵ Илић термин *ПРИДЕВ* користи у нешто друкчијем, ширем значењу.

Прве термилошке синтагме којима се именују придевске врсте руског/рускословенског су порекла и посведочене су у граматичи Д. Милаковића. Описни придеви именовани су синтагмом *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА КАЧЕСТВЕНА*, месни и временски означени су као *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА ОПСТОЈАТЕЉСТВЕНА*, а присвојни као *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА ПРИТЈАЖАТЕЉНА*. Шездесетих година 19. века у именовању придевских врста јављају се термилошке синтагме домаћег порекла, те се тако описни придеви означавају као *ПРОСТИ* (Ј. Илић) или *ПРАВИ* (В. Вујић), у *Малој србској граматичи* први пут у анализираном корпусу забележена је синтагма *ПРИСВОЈНИ ПРИДЕВИ*, а код Љ. Стојановића *ОПИСНИ И ГРАДИВНИ ПРИДЕВИ*. У Даничићевим *Основама српскога или хрватскога језика* јавља се интернационализам латинског порекла *ПОСЕССИВНИ АДЈЕКТИВ*.

Посебно је занимљиво издвојити граматичу Ј. Илића, у којој се уочава спорна класификација речи на врсте. Овај аутор је *ПРИДЕВИМА* збирно именовао придеве и заменице, збирне именице којима се исказује скуп јединки исте врсте, као и прилоге за количину.

5.11.4. Неуједначена терминологија којом су се називали бројеви као врста речи посебно је карактеристична за прву половину 19. века. Као и код осталих врста *ИМЕНА* – именица и придева – полазну основу представља Милаковићева руска одн. рускословенска термилошка синтагма *ИМЈА ЧИСЛИТЕЉНОЈЕ*, коју с морфолошког аспекта прилагођавају српском језику П. Соларић, М. Видаковић и Ј. Поповић, те она у њиховим уџбеницима гласи *ИМЕ ЧИСЛИТЕЉНО*.

Мразовићеву синтагму Вук даље посрбљава и на лексичком нивоу, те бројеве у *Писменици* назива *ИМЕНИМА БРОЈИТЕЉНИМ*. Као семантички конкурентну овом облику Вук у истом делу употребљава и конструкцију *ИМЕ БРОЈЕЊА*, док се у једном његовом чланку из 1822. године јавља термилошка синтагма *ИМЕ БРОЈА*, а у предговору *Српским народним пословицама* из 1836. и облик *БРОЈНО ИМЕ* (Караца 1984: 188), која је посведочена и у Нинковићевој граматичи. Вуковим хибридом *ИМЕ БРОЈИТЕЉНО* именовао је бројеве у својој граматичи И. Захаријевић, док је варијанта са суфиксом *-ијељ* потврђена у уџбенику Д. Милаковића. Скраћени облик *БРОЈИТЕЉНО* јавља се у чланку И. Захаријевића, као и у Балугџићевом уџбенику.

Термин *БРОЈ* увео је у језикословну терминологију Ћ. Даничић у *Малој србској граматичи*. Овај облик преузимају Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале србске граматике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ћ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. Од 60-их година 19. века термин *БРОЈ* замењује руске одн. рускословенске термилошке синтагме и њихове поименичене облике и постаје једини у употреби.

Табела 30: Синонимни термини којима се именују *бројеви*

имја числителноје (1811) – име бројително (1814) – име бројења (1814) – име броја (1822) – име числително (1831) – бројно име (1836) – име бројително (1838) – бројително (1850) – број (1850)

У анализираним граматикама из прве половине 19. века, изузевши Поповићеву и Балугџићеву, подела бројева најчешће је четворочлана и петочлана јер је обухватала, осим ове врсте речи, и оне категорије које својом семантиком изражавају неку количину, а то су бројни придеви и прилози за количину.

Прву врсту бројева чине основни, које је А. Мразовић означио терминолошком синтагмом руског одн. рускословенског порекла *НАЧАЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*. Његово терминолошко решење преузимају и делимично србизирају П. Соларић (*НАЧАЛНА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*), М. Видаковић (*НАЧИНАТЕЛНА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*) и Ј. Поповић (*НАЧАЛНА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*), који основне бројеве назива још и *КОЛИКОВСТВЕНИМ*. Терминолошку синтагму *ОСНОВНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА* увео је Вук у *Писменици*, где ову врсту бројева назива још и *КОРЕНИМ*, а од Вука је преузимају и И. Захаријевић, Ј. Балугџић и П. Нинковић, у чијем уџбенику она гласи *ОСНОВНО ИМЕ БРОЈНО*. Изузетак представља и граматика Д. Милаковића, у којој су, под руским утицајем, основни бројеви означени као *КОЛИЧЕСТВЕНА ОСНОВНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*. Синтагмом *ПРОСТИ БРОЈЕВИ* Даничић је у *Малој српској ђрамаџици* означио основне бројеве, а његову синтагму преузимају Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале србске ђрамаџике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић.

За редне бројеве А. Мразовић користи терминолошки израз *ЧИННИТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*, који у морфолошки прилагођеном облику користи једино М. Видаковић – *ЧИННИТЕЛНА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*. Вук је у *Писменици* први у анализираном корпусу ову врсту бројева назвао *РЕДНИМ*, а наведени терминолошки придев преузима већина српских језикословаца у 19. веку (И. Захаријевић, Ђ. Даничић, Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале србске ђрамаџике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић), додајући га терминолошким синтагмама и терминима којима су именovali бројеве. Као конкурентан терминолошком придеву *РЕДНИ* јавља се и облик *РЕДОВНИ*, посведочен код П. Соларића, Ј. Поповића, Ј. Балугџића и П. Нинковића. Нешто друкчије именовање редних бројева, настало под утицајем руских граматика, забележено је у уџбенику Д. Милаковића – *ПОРЕДАЧНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*.

Полазну основу у именовању збирних бројева чини Мразовићева термилошка синтагма *САМОСТОЈАТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*. Мразовићев руски одн. рускословенски термилошки придев *САМОСТОЈАТЕЛНОЈЕ* у анализираном корпусу најпре је морфолошки адаптиран у облик *САМОСТОЈАТЕЛНО*, и то у граматикама П. Соларића, М. Видаковића и Ј. Поповића. Наведени термин затим је србизиран с творбеног аспекта у облик *САМОСТОЈНО*, најпре у Вуковим граматикама, а затим код И. Захаријевића, Ј. Балугџића и П. Нинковића. У Милаковићевом уџбенику збирни бројеви именовани су синтагмом *КОЛИЧЕСТВЕНА СОБИРАТЕЉНА ИМЕНА БРОЈИТЕЉНА*, док код Ђ. Даничића, Ј. Бошковића и Ј. Живановића нема термина за ову врсту бројева. Ексерпирана грађа показује да је синтагма *ЗБИРНИ БРОЈЕВИ* први пут потврђена у *Малој србској граматички* неименованих аутора, а јавља се и у уџбеницима С. Новаковића и Љ. Стојановића.

Бројне придеве и прилоге за количину А. Мразовић је збирно називао *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА УМНОЖИТЕЛНАЈА*. Ова синтагма, у морфолошки прилагођеном лику *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА УМНОЖИТЕЛНА*, потврђена је код П. Соларића и М. Видаковића. Вук у *Писменици* ову скупину рашчлањује на две групе, именујући *САСТАВНИМ ИМЕНИМА БРОЈИТЕЛНИМ* бројне придеве, а *УМНОЖНИМ* прилоге за количину. У *Српској граматички* пак *УМНОЖНИМ ИМЕНИМА БРОЈИТЕЛНИМ* назива бројне придеве, а прилоге одређује као *НАРЈЕЧНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*. Бројне придеве Ј. Поповић именује синтагмом *ДЈЕЛИТЕЛНА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*, И. Захаријевић из назива *УМНОЖИТЕЛНИМ ИМЕНИМА ЧИСЛИТЕЛНИМ*, Ј. Балугџић *УМНОЖНИМ БРОЈИТЕЛНИМ*, док П. Нинковић користи синтагму *УМНОЖНА ИМЕНА БРОЈНА*. С друге стране, ови језикословци, под утицајем Вукове *Српске граматичке*, прилоге за количину називају *НАРЈЕЧНИМ ИМЕНИМА ЧИСЛИТЕЛНИМ / БРОЈИТЕЛНИМ / БРОЈНИМ*. У другој половини 19. века, с изузетком Нинковићеве граматике, бројни придеви и прилози за количину не улазе у класификацију бројева.

Табела 31: Синонимни термини којима се именују *врсте бројева*

началноје имја числителноје (1811) – основно име бројително (1814) – корено име бројително (1814) – начално име числително (1831) – начинателно име числително (1838) – количествено основно име бројително (1838) – коликовствено име числително (1843) – основно бројително (1850) – прости број (1850) – основно име бројно (1856)
чинителноје имја числителноје (1811) – редно име бројително (1814) – редовно име числително (1831) – чинително име числително (1838) – поредачно име бројително (1838) – редни број (1850) – редовно бројително (1850) – редовно име бројно (1856)

самостојателноје имја числителноје (1811) – самостојно име бројително (1814) – самостојателно име числително (1831) – количествено собиратељно име бројитељно (1838) – самостојно бројително (1850) – самостојно име бројно (1856) – збирни број (1866)
умножителноје имја числителноје (1811) – саставно име бројително; умножно име бројително (1814) – умложно име бројително; нарјечно име бројително (1818) – умножително име числително (1831) – д(ј)елително име числително (1843) – множително име бројително (1847) – умложно бројително; нар(ј)ечно бројително (1850) – умножно име бројно; нар(ј)ечно име бројно (1856)

5.11.5. Називање заменица у анализираном корпусу прилично је уједначено. Првих шест деценија 19. века доминантан је у употреби Мразовићев руски одн. рускословенски термин *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, који у својим делима користе и Вук, Л. Мушицки, П. Соларић, М. Видаковић, Д. Милаковић, Л. Бојић, Ј. Поповић, В. Лазић, Ј. Балугџић, Н. Грујић, Д. Тирол и Ј. Суботић. У граматици И. Захаријевића посведочен је ека-визирани облик *МЕСТОИМЕНИЈЕ*. Терминолошку новину уноси К. Цукић у својој граматици, именујући ову врсту речи обликом *ЗАИМЕ*, карактеристичним за илирске и хрватске граматике из прве половине 19. века. Овај термин усваја и П. Нинковић у другом издању свог уџбеника, али он није заживео у језикословном метајезику код Срба. Термин *ЗАМ(Ј)ЕНИЦА*, актуелан и у савременој лингвистичкој терминологији, креира 1850. године Ђ. Даничић у *Малој српској грамајици*, а прихватају га Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале србске грамајике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. У Даничићевим *Облицима српскога или хрватскога језика* из 1876. године посведочен је и интернационализам латинског порекла *ПРОНОМЕН*.

Табела 32: Синонимни термини којима се именују заменице

мјестоименије (1811) – местоименије (1847) – заиме (1850) – замјеница (1850) – прономен (1876)
--

Изузимајући Д. Милаковића, до појаве Даничићеве *Мале српске грамајике* сви аутори граматика класификовали су заменице само према семантичком критеријуму, те углавном издвајају показне, односне, упитне, присвојне, личне и повратне. Показне заменице А. Мразовић именује руском одн. рускословенском терминолошком синтагмом *УКАЗАТЕЛНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Морфолошки адаптирани лик ове синтагме – *УКАЗАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* – посведочен је у Вуковој *Писменици*, у граматицама П. Соларића и М. Видаковића, као и у једном чланку Ј. Суботића. Даљи процес посрбљавања наставља се у *Малој српској грамајици* и уџбенику

В. Вујића, у којима су именоване као *УКАЗНЕ ЗАМ(Ј)ЕНИЦЕ*. Код појединих аутора јављају се конкурентни облици, у чијој се основи налазе глаголи *йоказати/йоказивати*: *ЙОКАЗАТЕЉНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Д. Милаковић), *ПОКАЗИВАТЕЉНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Ј. Поповић), *ПОКАЗАТЕЉНА МЕСТОИМЕНИЈА* (И. Захаријевић), *ПОКАЗУЈУЋА МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Ј. Балугџић), *ПОКАЗНЕ ЗАМЕНИЦЕ* (Ј. Бошковић, Ћ. Магарашевић). У Вуковој *Српској грамањници*, Даничићевој *Малој српској грамањници*, као и у делима С. Новаковића и Љ. Стојановића, показне заменице приказане су описним термилошким конструкцијама. Ипак, у *Облицима српскога или хрватскога језика* Ћ. Даничића из 1876. ова заменичка врста именована је термилошком синтагмом латинског порекла – *ДЕМОНСТРАТИВНИ ПРОНОМЕН*.

Односне заменице у Мразовићевој граматици означене су руском одн. рускословенском термилошком синтагмом *ВОЗНОСИТЕЉНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Морфолошка адаптација овог облика – *ВОЗНОСИТЕЉНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* – забележена је у Видаковићевом уџбенику. Из заменичке поделе у Вуковој *Писменици* и Балугџићевој граматици изостају односне заменице, али их Вук наводи у *Српској грамањници*, приказујући их описном термилошком конструкцијом. Србизирање руског одн. рускословенског префикса *воз-* у народно *уз-* посведочено је код П. Соларића, који ову заменичку врсту именује као *УЗНОСИТЕЉНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Милаковић их назива *ОДНОСИТЕЉНИМ*, а као творбено конкурентни јављају се и облици са суфиксима *-иелни* и *-ни*: *ОДНОСИТЕЉНО М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈЕ* (Ј. Поповић, И. Захаријевић), *ОДНОСНО ЗАИМЕ* (К. Цукић, П. Нинковић), *ОДНОСНА ЗАМ(Ј)ЕНИЦА* (МСГ, В. Вујић, Ћ. Магарашевић).

Мразовићева руска одн. рускословенска синтагма *ВОПРОСИТЕЉНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, којом је означио упитне заменице, била је, уз делимично србизирање, у употреби до 60-их година 19. века. Вук, П. Соларић, М. Видаковић, Ј. Поповић и И. Захаријевић користе морфолошки прилагођени облик *ВОПРОСИТЕЉНА М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈА*, док се код Д. Милаковића јавља облик са суфиксом *-иелъ*: *ВОПРОСИТЕЉНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Творбено посрбљавање забележено је у граматици П. Нинковића – *ВОПРОСНО ЗАИМЕ*, а лексичко у Цукићевом, Балугџићевом и Вујићевом уџбенику, као и у *Малој српској грамањници* – *ПИТАЈУЋЕ ЗАИМЕ* / *ПИТАЈУЋЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* / *ПИТАЈУЋА ЗАМ(Ј)ЕНИЦА*. Термилошка синтагма *УПИТНА ЗАМЕНИЦА* посведочена је код Ћ. Магарашевића, док у граматикама Вука (1818), Ћ. Даничића (1850), С. Новаковића и Љ. Стојановића нема термилошких назива за упитне заменице.

Присвојне заменице у Мразовићевом уџбенику именоване су руском одн. рускословенском синтагмом *ПРИТЈАЖАТЕЉНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА*.

Фонетско-морфолошке посрбице забележене су код П. Соларића – *ПРИТЈАЖАТЕЛНА* / *ПРИТЕЖАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, и код М. Видаковића – *ПРИТЈАЖАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Облици са суфиксом *-ић* јављају се у Милаковићевој граматичкој (ПРИТЈАЖАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА), као и у уџбенику Ј. Поповића (ПРИТЈАЖАВАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА). Вук у *Писменици* србизира Мразовићев термин на лексичком нивоу, те присвојне заменице назива ПРИСВОЈАВАТЕЛНИМ МЈЕСТОИМЕНИЈИМА, док их у *Српској љрамаици* представља описно. Као конкурентни забележени су и облици ПРИСВОЈИТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЈЕ (И. Захаријевић), ПРИСВАЈАЈУЋЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ (Ј. Балугџић), ПРИСВАЈАЈУЋЕ ЗАИМЕ (К. Цукић), ПРИСВОЈНО ЗАИМЕ (П. Нинковић), УСВАЈАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ (Ј. Суботић) и ПРИСВОЈНА ЗАМ(Ј)ЕНИЦА (Ј. Бошковић, МСГ, В. Вујић, Ћ. Магарашевић). У Даничићевим *Облицима српскоја или хрватскоја језика* јавља се интернационализам латинског порекла ПОСЕСИВНИ ПРОНОМЕН.

Конструкцију ЛИЧНА МЈЕСТОИМЕНИЈА у српски језикословни терминологијски систем увео је Вук у *Писменици*, а наведени придев усвојили су сви језикословци из анализираног корпуса, додајући га терминима којима су означавали заменице (ЛИЧНО ЗАИМЕ, ЛИЧНА ЗАМ(Ј)ЕНИЦА, ЛИЧНИ ПРОНОМЕН).

Повратна заменица у Мразовићевом уџбенику такође је изражена терминологијом синтагмом руског одн. рускословенског порекла – ВОЗВРАТИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ. Морфолошки и творбено србизирани лик ВОЗВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ јавља се у граматикама П. Соларића и М. Видаковића. Као семантички конкурентни посведочени су и истокорени облици са префиксом */йо-/* и кореном */-врай-/*: ПОВРАЋАТЕЛНО М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈЕ (Вук, *Писменица*; И. Захаријевић), ПОВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ (Вук, *Српска љрамаица*; Ј. Балугџић), ПОВРАТИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ (Ј. Поповић), ПОВРАТНО ЗАИМЕ (К. Цукић, П. Нинковић), ПОВРАТНА ЗАМ(Ј)ЕНИЦА (МСГ, В. Вујић).

Заменичка подела према граматичком критеријуму најпре је посведочена у уџбенику Д. Милаковића. Овај језикословац МЈЕСТОИМЕНИЈА дели и на СУШТЕСТИВЕЛНА и ПРИЛАГАТЕЛНА, одн. на именичке и придевске, према врсти речи уместо које заменица стоји, преузимајући њене синтаксичке функције. Оваква подела налази се и у *Малој српској љрамаици* Ћ. Даничића, само с друкчијом терминологијом. Даничић именичке заменице назива ЧИСТИМ, а придевске ПОМИЈЕШАНИМ. Његова терминологијска решења преузимају и Ј. Бошковић и Ћ. Магарашевић, с тим што се у Магарашевићевом уџбенику именичке заменице називају ЧИСТО ЛИЧНИМ. У *Малој српској љрамаици* неименованих аутора, као и у

уџбенику В. Вујића, именичке заменице назване су *ПРАВИМ*, а придевске *ПРИЛОЖНИМ*. Терминолошке синтагме *ИМЕНИЧКЕ* и *ПРИДЕВНЕ ЗАМЕНИЦЕ* посведочене су у граматикама С. Новаковића и Љ. Стојановића.

Табела 33: Синонимни термини којима се именују *заменичке врсте*

указателноје мјестоименије (1811) – указателно мјестоименије (1814) – показатељно мјестоименије (1838) – показиватељно мјестоименије (1843) – показатељно местоименије (1847) – показујуће мјестоименије (1850) – показујуће заиме (1850) – показна заменица (1863) – указна зам(ј)еница (1866) – демонстративни прономен (1876)
возносителноје мјестоименије (1811) – узносително мјестоименије (1831) – возносително мјестоименије (1838) – односително мјестоименије (1838) – односително мјестоименије (1843) – односно заиме (1850) – односна зам(ј)еница (1866)
вопросителноје мјестоименије (1811) – вопросително мјестоименије (1814) – вопросително мјестоименије (1838) – вопросително местоименије (1847) – питајуће мјестоименије (1850) – вопросно мјестоименије (1850) – питајуће заиме (1850) – вопросно заиме (1856) – питајућа зам(ј)еница (1866) – упитна заменица (1883)
притјажателноје мјестоименије (1811) – присвојаватељно мјестоименије (1814) – притјажателно мјестоименије (1831) – притежатељно мјестоименије (1831) – притјажатељно мјестоименије (1838) – притјажаватељно мјестоименије (1843) – присвојитељно местоименије (1847) – присвајајуће мјестоименије (1850) – присвајајуће заиме (1850) – усвајатељно мјестоименије (1853) – присвојна заменица (1863)
лично мјестоименије (1814) – лично местоименије (1847) – лично заиме (1850) – лична замјеница (1850) – лични прономен (1876)
возвратителноје мјестоименије (1811) – повраћатељно мјестоименије (1814) – повратно мјестоименије (1818) – возвратително мјестоименије (1831) – повратно мјестоименије (1838) – повратително мјестоименије (1843) – повраћатељно местоименије (1847) – повратно заиме (1850) – повратна зам(ј)еница (1866)

5.11.6. Попут заменица, именовање глагола у језикословним делима 19. века било је врло уједначено. Најдоминантнији је, свакако, термин *ГЛАГОЛ*, а као терминолошке конкурентне једнице јављају се и термини домаћег порекла *ВРЕМЕНИК* и *РАДНИЦА*. Термин *ВРЕМЕНИК* сковао је Ј. Поповић, а посведочен је још само у Балугџићевој граматици, и то као семантичка варијанта облику *ГЛАГОЛ*. Илићева кованица *РАДНИЦА* није прихваћена код осталих аутора чија дела чине корпус за ово истраживање.

Табела 34: Синонимни термини којима се именују *глаголи*

глагол (1811) – временик (1843) – радница (1860)
--

Систем глаголских облика у првој половини 19. века чинили су глаголски начини – *НАКЛОНЕНИЈА*, глаголска *ВРЕМЕНА* и партиципи – *ПРИЧАСТИЈА*. У другој половини 19. века, тачније од појаве Даничићеве *Мале српске граматике*, српски језикословци не говоре више о партиципима, већ о *ГЛАГОЛСКИМ ПРИДЕВИМА* и *ПРИЛОЗИМА* које или подводе под глаголске начине, или их обрађују као независну категорију глагола.

Мразовићев руски одн. рускословенски термин *НАКЛОНЕНИЈЕ* преузимају Д. Милаковић, И. Захаријевић и Ј. Балугџић. Вук у *Писменици* посрбљава овај облик на творбеном нивоу, те глаголски начин назива *НАКЛОНЕЊЕМ*, али се у *Српској граматички* враћа руској/рускословенској форми *НАКЛОНЕНИЈЕ*. Као конкурентан наведеним облицима јавља се и термин *НАКЛОЊЕНИЈЕ*, посведочен у уџбенику П. Нинковића. Код П. Соларића за ову категорију глагола забележен је облик *ОПСТОЈАНИЈЕ*, који није заживео у српском језикословном терминолошком регистру у 19. веку. Термин *НАЧИН* први пут је забележен у анализираном корпусу код М. Видаковића, а користе га и Ј. Поповић, Ђ. Даничић, К. Џукић, Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале српске граматике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. Даничић уз овај облик наводи и контактни синоним из латинског језика – *MODI* (Дан. 3, 37).

Табела 35: Синонимни термини којима се именује *глаголски начин*

наклоненије (1811) – наклонење (1814) – опстојаније (1833) – начин (1838) – наклоњеније (1843)

Већина језикословаца у својим делима издваја четири глаголска начина: индикатив, императив, конјунктив и инфинитив. У именовању индикатива полазну основу представља Мразовићев руски одн. рускословенски придев *ИЗЈАВИТЕЛНОЈЕ*, који се у морфолошки прилагођеном лику *ИЗЈАВИТЕЛНО* јавља код Вука, П. Соларића, М. Видаковића, Ј. Поповића, И. Захаријевића и П. Нинковића. У Милаковићевој граматички посведочен је облик са суфиксом *-ићељни* – *ИЗЈАВИТЕЉНИ*, док се код Ј. Балугџића овај начин обележава придевима *ОПРЕДЕЛЕНО* или *ИЗВЕСНО* (*НАКЛОНЕНИЈЕ*). Код К. Џукића јавља се синтагма *ПОКАЗУЈУЋИ НАЧИН*, а у граматички Ј. Илића *ПОЗНАТИ ПРОСТИ НАЧИН*. Даничићеву терминолошку синтагму *ОДРЕЂЕНИ НАЧИН* у значењу 'индикатив' усвајају аутори *Мале српске граматике*, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић.

Императив или начин *зайоведни* А. Мразовић назива *НАКЛОНЕНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЛНОЈЕ*. Морфолошки адаптирани облици овог придева – *ПОВЕЛИТЕЛНО/ПОВЕЛИТЕЉНО* јављају се код П. Соларића, у Вуковој *Српској*

ірамаѣици, код М. Видаковића, Д. Милаковића, И. Захаријевића и Ј. Балугџића. Лексичко посрбљавање наведеног руског/рускословенског придева најпре је забележено у Вуковој *Писменици* (ЗАПОВЈЕДАТЕЛНО НАКЛОНЕЊЕ), а затим и у делима Ј. Поповића (ЗАПОВ(Ј)ЕДАТЕЛНИ НАЧИН), Ј. Балугџића и К. Цукића (НАЧИН ЗАПОВЕДАЛУЋИ), П. Нинковића (НАКЛОЊЕЊИЈЕ ЗАПОВЕДНО), Ђ. Даничића, В. Вујића, Ј. Илића, Ј. Живановића, Ђ. Магарашевића, С. Новаковића и Љ. Стојановића (ЗАПОВ(Ј)ЕДНИ НАЧИН). Седмдесетих година 19. века код Ђ. Даничића и Ј. Живановића посведочен је и интернационализам латинског порекла *ИМПЕРАТИВ*.

Неки аутори граматика из прве половине 19. века у глаголске начине убрајали су и конјунктив, именујући га посрбљеним облицима Мразовићеве руске/рускословенске синтагме НАКЛОНЕНИЈЕ *СОСЛАГАТЕЛНОЈЕ*. У Вуковој *Писменици* и Захаријевићевом уџбенику овај глаголски начин назван је *СОСЛАГАТЕЛНИМ*, П. Соларић га назива *СОЈУЗИТЕЛНИМ ОПОСТОЈАНИЈЕМ*, Ј. Поповић *УСЛОВНИМ НАЧИНОМ*, док у Вуковој *Српској ірамаѣици* из 1818. конјунктив изостаје из класификације глаголских начина. У глаголске начине М. Видаковића, Ј. Балугџића и П. Нинковића уместо конјунктива убрајају оптатив, именован термилошким синтагмама *ЖЕЛАТЕЛНИ / СЛОЖЕНИ НАЧИН* (М. Видаковић), *ПОЖЕЛАТЕЛНО НАКЛОНЕНИЈЕ* (Ј. Балугџић) и *ЖЕЛАТЕЛНО НАКЛОЊЕЊИЈЕ* (П. Нинковић). Синтагмом *УСЛОВНИ НАЧИН*, за разлику од Ј. Поповића, К. Цукић и С. Новаковић означавају потенцијал, који је у анализираном корпусу називан још и *ПОГОДБЕНИМ НАЧИНОМ* (Ј. Илић, Ј. Бошковић, МСГ, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић). Ваљало би истаћи и то да се код појединих аутора (П. Соларића, И. Захаријевића, Ј. Живановића) потенцијал сврстава у глаголска времена. Живановић га назива *ПОГОДБЕНИМ ВРЕМЕНОМ*, док П. Соларић и И. Захаријевић разликују потенцијал (*ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО НЕИЗВЈЕСНО / ВРЕМЕ УСЛОВНО ПРОШАВШЕ*) и потенцијал прошли (*ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО ПРЕШЕДШЕ / ВРЕМЕ УСЛОВНО ДАВНОПРОШАВШЕ*).

У свим анализираним граматикама инфинитив је сврстан у глаголске начине. Мразовић га именује синтагмом НАКЛОНЕНИЈЕ *НЕОПРЕД(И)ЕЛЕНОЈЕ*. Морфолошки адаптирани лик овог придева *НЕОПРЕД(Ј)ЕЛЕНО* (НАКЛОНЕНИЈЕ) одн. *НЕОПРЕД(Ј)ЕЛЕНИ* (НАЧИН) јавља се и код Вука, П. Соларића, М. Видаковића, Ј. Поповића, И. Захаријевића, Ј. Балугџића, К. Цукића и П. Нинковића. У Балугџићевом уџбенику посведочен је и облик *НЕИЗВЕСНО НАКЛОНЕНИЈЕ*, код Ј. Илића *НЕПОЗНАТ НАЧИН*, док Даничићеву синтагму *НЕОДРЕЂЕНИ НАЧИН* усвајају аутори *Мале србске ірамаѣишке*, В. Вујић, Ј. Бошковић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и

Љ. Стојановић. Интернационализам *ИНФИНИТИВ* јавља се 70-их и 80-их година 19. века код Ђ. Даничића, Ј. Бошковића и Ј. Живановића.

Табела 36: Синонимни термини којима се именују *врсте глаголских начина*

наклоненије изјавителноје (1811) – наклонење изјавително (1814) – наклоненије изјавително (1818) – опстојаније изјавително (1833) – начин изјавителни (1838) – наклоненије изјавително (1838) – наклоњеније изјавително (1843) – наклоненије опред(ј)елено (1850) – наклоненије извесно (1850) – показујући начин (1850) – одређени начин (1850)
наклоненије повелителноје (1811) – наклонење заповједателно (1814) – наклоненије повелително (1818) – опстојаније повелително (1833) – начин повелителни (1838) – наклоненије повелително (1838) – начин запов(ј)едателни (1843) – начин заповедајући (1850) – заповедни начин (1850) – императив (1874)
наклоненије сослагателноје (1811) – наклонење сослагателно (1814) – опстојаније сојузително (1833) – условни начин (1843)
желателни начин (1838) – сложени начин (1838) – пожелателно наклоненије (1850) – желателно наклоњеније (1856)
условни начин (1850) – погодбени начин (1860)
наклоненије неопредјеленоје (1811) – наклонење неопредјелено (1814) – наклоненије неопредјелено (1818) – опстојаније неопредјелено (1833) – начин неопредјелени (1838) – наклоненије неопредјелено (1838) – наклоненије неизвесно (1850) – неодређени начин (1850) – непознат начин (1860) – инфинитив (1874)

У именовању глаголски времена код српских језикословаца у 19. веку влада термилошко шаренило. Уместо закључка, у Табели 37 (а, б) представљене су термилошке синтагме за седам глаголских облика, који су код анализираних аутора улазили у састав глаголских *ВРЕМЕНА*²⁷⁶ – презент, аорист, имперфекат, перфекат, плусквамперфекат, футур први и футур други. У вертикалној колони налазе се имена аутора, поред којих је у заградама наведена година употребе термина, а у хоризонталној термини за врсте глаголских *ВРЕМЕНА*.

²⁷⁶ Даничић у *Малој српској граматичици* поред овог облика наводи и контактни синоним из латинског језика – *TEMPORA* (Дан. 3, 37).

Табела 37а: Синонимни термини којима се именују *врстје*
ілаіолских времена (презент, аорист, имперфекат)

ПОТВРДА У КОРПУСУ	ПРЕЗЕНТ	АОРИСТ	ИМПЕРФЕКАТ
Мраз. (1811)	настојашчеје времја	непредјеленоје времја	преходјашчеје времја
Вук (1814)	садашње време	скоро прошавше време	полу прошавше време
Вук (1818)	садашње вријеме	скоро прошавше вријеме	полу прошавше вријеме
Сол. (1834)	садашње (текуће) време	преходеће (полу- прешедше) време	
Вид. (1838)	настојашче време	преходјашче време	мимошедше време
Милак. (1838)	садашње време	прошасто просто време	полу прошасто време
Поп. Ј. (1843)	садашње време	скоропрошавше	време
Зах. (1847)	садање време	скоропрошавше време	
Дан. (1850)	садашње време	пређашње прво време	пређашње друго време
Бал. (1850)	садашње време	скоропрошавше време	
Цук. (1850)	садашње време	скоропрошло време	полупрошло време
Нинк. (1858)	садашње време	прошасто прошло време	преходеће време
Ил. (1860)	садашње време	пређашње прво време	пређашње друго време
МСГ (1866)	садашње време	прошло време	несвршено / полупрошло време
Вуј. (1867)	садашње време	скоропрошло време	полупрошло време
Нов. (1870)	садашње време	пређашње тренутно / прво пређашње време	пређашње трајно / друго пређашње време
Жив. (1874)	садашње време	прво пређашње време	друго пређашње време
Дан. (1874)		аорист	имперфекат
Маг. (1883)	садашње време	пређашње прво време	пређашње друго време
Бошк. (1887)	садашње време	пређашње приповедно (тренутно) време	пређашње описно (трајно) време
Бошк. (1888)		прво пређашње време / аорист	друго пређашње време / имперфекат
Жив. (1888)		аорист	
Жив. (1889)	презенат		имперфекат
Нов. (1879–1894)	садашње време	пређашње свршено време / аорист	пређашње несвршено време / имперфекат
Стој. (1892)	садашње време	пређашње свршено време	пређашње несвршено време

Табела 376: Синонимни термини којима се именују *врсте* *илајолских времена* (перфекат, плусквамперфекат, футур први, футур други)

ПОТВРДА У КОРПУСУ	ПЕРФЕКАТ	ПЛУСКВАМПЕР- ФЕКАТ	ФУТУР I	ФУТУР II
Мраз. (1811)	прешедшеје времја		будушчеје времја	
Вук (1814)	давно прошавше 1 ^{во} време	давно прошавше 2 ^{го} време	будуште време	
Вук (1818)	давно прошавше вријеме		будуће вријеме	
Сол. (1834)	прешедше (пуно- прешедше) време	давно-прешедше време	будуће просто време	будуће бивше време
Вид. (1838)	прешедше време	препрешедше време	будушче време	
Милак. (1838)	прошасто сложено време		полу прошасто време	
Поп. J. (1843)	прошавше време	давнопрошавше време	будуће време	
Зах. (1847)	прошавше време	давнопрошавше време	будуће време	прошавше будуће време
Дан. (1850)	сложено пређашње прво време	сложено пређашње друго време	будуће време	
Бал. (1850)	прошавше / пређашње време	давнопрошавше време	будуће време	
Цук. (1850)	прошло време	давнопрошло време	будуће време	
Нинк. (1858)	прошасто сложено време	давно прошасто време	будуће прво време	будуће друго време
Ил. (1860)	прошло време	давнопрошло време	будуће време	
МСГ (1866)	прошло сложено прво време	прошло сложено друго време	будуће време	будуће време сложено
Вуј. (1867)	прошло време	давнопрошло време	будуће време	
Нов. (1870)	прошло / прво сложено пређашње време	давнопрошло / друго сложено пређашње време	будуће време	
Жив. (1874)	прво пређашње сложено време	друго пређашње сложено време	будуће време	
Дан. (1874)				
Маг. (1883)	сложено пређашње прво време	сложено пређашње друго време	будуће време	
Бошк. (1887)	пређашње свршено (осебно) време	пређашње претходно (давно свршено) време	будуће време	будуће претходно време
Бошк. (1888)				будуће друго време
Жив. (1888)			футур	
Жив. (1889)				
Нов. (1879–1894)	прошасто време / перфекат		будуће време	
Стој. (1892)	прошло време	давнопрошло време	будуће време	

У првој половини 19. века већина српских језикословаца издвајала је у посебну врсту речи *ПРИЧАСТИЈА*, одн. партиципе, код којих се обрађују и *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈА* и *ПРИЧАСТОДЈЕТИЈА*. Термине *ПРИЧАСТИЈЕ* и *ПРИЧАСТОДЈЕТИЈЕ* руског одн. рускословенског порекла А. Мразовић преузео од М. Смотричког, док је облик *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈЕ* сковао сâм.

Под термином *ПРИЧАСТИЈА* у првој половини 19. века подразумевани су:

а) партиципи (А. Мразовић, Вук, П. Соларић, Д. Милаковић, Ј. Поповић, И. Захаријевић, П. Нинковић); код П. Нинковића се као синоним на варијанта јавља и посрбица *ПРИЧЕШЋЕ*;

б) партиципи у служби глаголских прилога (садашњег и прошлог) (К. Цукић).

С друге стране, термином *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈА* руског одн. рускословенског порекла аутори језикословних дела у 19. веку означавају партиципе у служби глаголских прилога (А. Мразовић, М. Видаковић, Д. Милаковић, Ј. Поповић), с тим да је Д. Милаковић у њих сврстао и глаголске именице.

Педесетих и шездесетих година 19. века у граматикама Ћ. Даничића и В. Вујића глаголски придеви и прилози обрађени су у склопу глаголских начина, док се од 70-их година до краја 19. века наводе као засебна категорија глаголских облика. Глаголски прилог садашњи именован је као: *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊЕГА ВРЕМЕНА* (Ћ. Даничић, С. Новаковић, Ј. Живановић, Ћ. Магарашевић, Љ. Стојановић), *ПРВА ОЗНАЧИЦА* (Ј. Илић), *САДАШЊИ ПРИД(Ј)ЕВ* (МСГ), *GERUNDIUM PRAESENTIS* (В. Вујић), а глаголски прилог прошли као: *НАРЈЕЧИЈЕ САДАШЊЕ* (П. Нинковић), *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ПРЕБАШЊЕГА ВРЕМЕНА* (Ћ. Даничић, Ј. Живановић, Ћ. Магарашевић), *ДРУГА ОЗНАЧИЦА* (Ј. Илић), *ПРОШЛИ ПРИД(Ј)ЕВ* (МСГ), *GERUNDIUM PRAETERITI* (В. Вујић), *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ВРЕМЕНА ПРОШЛОГ* (С. Новаковић, Љ. Стојановић). Терминолошком синтагмом *СПРЕЖНИ ПРИД(Ј)ЕВ* именовали су радни глаголски придев Ј. Илић, аутори *Мале србске ірамаѝиике*, В. Вујић и С. Новаковић у *Срѝској синѝакси* из 1870. У Даничићевој, Живановићевој и Магарашевој граматичи овај неличан глаголски облик назван је *ПРВИМ ГЛАГОЛСКИМ ПРИДЕВОМ*, док С. Новаковић и *Срѝској ірамаѝици* и Љ. Стојановић у овом значењу користе синтагму *ПРОШАСТИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ*. Даничићеву синтагму *ДРУГИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ* за именовање трпног глаголског придева употребљавали су и Ј. Живановић у свом *Изводу I*, као и Ћ. Магарашевић. У *Малој србској ірамаѝици* посведочена је терминолошка синтагма *НЕПРЕЛАЗНИ ПРИД(Ј)ЕВ*, док је облик *ТРПНИ ПРИДЕВ* први пут потврђен у *Срѝској синѝакси* С. Новаковића,

одакле га преузимају Ј. Живановић (у књизи *О српском језику*) и Љ. Стојановић.

5.11.7. У вези са непроменљивим врстама речи може се закључити следеће:

а) Индеклинабилне речи обично се класификују на четири врсте (осим у *Српској грамањци* С. Новаковића), а затим се у посебном одељку дефинишу и обрађују на нивоу њихових подврста. Изузетак представљају Вукова *Српска грамањка* из 1818. и Даничићева *Мала српска грамањка* из 1850. године, у којима непроменљиве врсте речи нису обрађене;

б) Ни у једној од наведених граматика не помињу се *РЕЧЦЕ* као пета непроменљива врста речи;

в) Мразовићева руска одн. рускословенска језикословна терминологија, коју преузимају српски граматичари у првој половини 19. века – пре свега Вук, П. Соларић, М. Видаковић, Д. Милаковић и И. Захаријевић, нестаје из употребе 60-их година;

г) Потпуну иновацију у терминолошки систем науке о српском језику покушао је 1860. године да унесе Ј. Илић, али су његове кованице остале на нивоу терминолошких индивидуализама;

д) Крајем 60-их и почетком 70-их година 19. века српски језикословни терминолошки систем почиње да се уједначава и стабилизује, па су тако термини за непроменљиве врсте речи практично идентични код Ј. Бошковића, Ј. Живановића, Ђ. Магарашевића, Љ. Стојановића и Ст. Новаковића.

ђ) Као циљ за наредна истраживања остаје класификација непроменљивих врста речи на подврсте, која је углавном представљена опшним терминолошким конструкцијама (нпр. *Означице [које] йоказују местѿо или йравац радње; йредлози [који] казују йоложај више или ниже какве стѿвари или лица; савези [који] две једнаке мисли везују; междометѿия йодражаваюћа звуку [за] звукъ йаданя* и др.), што указује на недовољну развијеност српског језикословног метајезика у 19. веку.

6. СИНТАКСИЧКА ТЕРМИНОЛОГИЈА

Да је синтакса у 19. веку била најнеразвијенији део науке о језику, већ су указивали поједини српски лингвисти. У монографији о Вуковим граматичким терминима М. Караца истиче како у Вуковом језикословном опусу готово да нема синтаксичких термина (1984: 123).²⁷⁷ Бавећи се положајем синтаксе у Вуково време, И. Грицкат наводи да је у првој половини 19. века синтакса била у сенци других лингвистичких истраживања, која су се бавила изолованим лексичким јединицама:

„Синтакса се углавном сводила на разна питања слагања речи, тј. на оно шта испред чега или иза чега може стајати, како се понашају облици рода и броја у појединачним случајевима – све то, обично, наређано у једноличним низовима без хијерархије, у збрци мртвих старословенизама са грецизмима и оскудних података о живом стању у језику [...] све се кретало на нивоу морфолошких или лексичких јединица, састављених у нешто шире целине. Синтакса је представљала својеврсну морфологију реченице. Износила се материјална речничка грађа, уз мноштво правила и изузетака око питања међусобних додирџа” (1974: 56).

Слично запажање посведочено је и у студији З. Радуловић о развоју граматичке мисли у Србији и Црној Гори до 1850. године, у којој ауторка бележи да „na tom stupnju razvoja nauke o jeziku gotovo da nije bilo ni moguće postaviti granice između morfologije i sintakse” (1990: 103).

Ексерципирана грађа показује да се први синтаксички термини код српских језикословаца у 19. веку јављају 40-их година, најпре у граматици Ј. Поповића (1843). У овом поглављу биће анализирани терминологије јединице које се односе на функцију речи у реченици, посведочене у:

а) граматицама Ј. Поповића, И. Захаријевића, Ј. Илића, В. Вујића, С. Новаковића и Љ. Стојановића;

б) чланку Ј. Суботића;

в) синтаксичким уџбеницима Ђ. Даничића, Ј. Бошковића, Ј. Живановића и С. Новаковића;

г) осталим монографијама о језику, чији су аутори Н. Грујић, Ђ. Даничић и Ј. Живановић.

²⁷⁷ О Вуку као синтаксичару уп. Стевановић 1988.

6. 1. Термини за главне реченичне конституенте

6.1.1. У језикословним делима из 19. века као главни реченични чланови, који конституишу реченицу, па су у том смислу и обавезни, издвајани су субјекат и предикат. Термини којима се у анализираном периоду именовао субјекат приказани су у Табели 38.

Табела 38: Термини за *субјекат*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
подлог, подлежаће (subjectum)	Поп. Ј., 44, 106	1843.
подлог	Зах. 1, 76	1847.
подлог (subjectum)	Груј., 58	1852.
субјект	Суб. 7, 20	1853.
подлог (subject)	Нинк. 4, 51	1856.
субјект, подмет	Дан. 5, 1, 1	1858.
подлог	Ил., 3	1860.
подмет (субјект, подлог)	Бошк. 2, 1	1864.
подлог (subjectum)	Вуј., 1	1867.
подмет	Нов. 1, 1	1870.
субјекат	Дан. 8, 46 (у фусноти)	1876.
подмет (субјекат)	Бошк. 4, 147	1887.
подмет	Бошк. 5, 118	1888.
субјекат	Жив. 3, 106	1888.
подмет	Нов. 4, 2	1879–1894.
подмет	Стој. 1, 8	1891.
подмет	Стој. 2, 63	1892.

Термин *подлог* у анализираном корпусу први пут је посведочен у Поповићевој граматичкој, а аутор у заградама наводи и облик из латинског језика: „Повратителна [мѣстоименія] [...] се на подлогъ (subjectum) єдногъ истогъ смѣсла повраћаю” (Поп. Ј., 44).²⁷⁸ У одељку о *СЛОВОСЧИЊЕНИЈУ*, одн. о синтакси, овај аутор употребљава и термин *ПОДЛЕЖЕЋЕ*, који није забележен у преосталом корпусу: „Смысль svakій мора имати: 1. Подлежаће (Subjectum) кое се зове Лице, или стварь, о којој говорисе” (Поп. Ј., 106). Оба наведена Поповићева облика представљају посрбљену варијанту руског термина *подлежащее* (Ахманова ⁵2009).

²⁷⁸ У Михајловићевим *Посрбицама* (1984) прва потврда овог термина посведочена је 1802. године код Јована Рајића.

Поред Ј. Поповића, термин *ПОДЛОГ* користили су у својим делима и И. Захаријевић, Н. Грујић, П. Нинковић, Ј. Илић и В. Вујић: „Подлогъ є речъ, збогъ коє се све остале речи у израженію наоде” (Зах. 1, 76); „*Повраѣнный* [глаголь] показує станѣ нѣко, коє се као и кодъ среднихъ, на самъ подлогъ (subject) односи” (Нинк. 4, 51); „У сваком говору разликујемо: Ствар, о којој се говори, и то се зове Подлог” (Ил., 3).

Интернационализам латинског порекла *СУБЈЕК(А)Т* најпре се јавља у чланку Ј. Суботића из 1853. године: „Субѣктъ и обѣктъ свагда є двоє различно. Па башъ и онда, кадъ се субѣктъ самъ као обѣктъ свога дѣйствованя укаже, мора се као обѣктъ за различно што одъ субѣкта узети” (Суб. 7, 20), а његова употреба бележи се и у Даничићевим, Бошковићевим и Живановићевим језикословним делима: „У овом смислу имамо и прирок (предикат) у овом падежу, који управо једначи подмет (субјекат) с оним, што се у прироку о њему каже, уз глаголе који значе бивање” (Бошк. 4, 147); „Прва је реч у овој сложеној речи [разбивојска] императив, а друга је првој субјекат или објекат” (Жив. 3, 106).

Термин *ПОДМЕТ* у анализираном корпусу први пут је посведочен у Даничићевој *Срѣској синѣакси* из 1858. године као конкурентни облик интернационализму латинског порекла *СУБЈЕКТ*: „У свакој мисли има двоє: єдно о чему се мисли, а друго шта се о нѣму мисли; оно се прво зове субѣктъ или подметъ” (Дан. 5, 1).²⁷⁹ Облик *ПОДМЕТ* представља калк према латинском облику *subjectum*, изведеном од глагола *subjicere*, што значи 'подметнути' (РЈАЗУ; Маретић 1932: 24). Осим код Даничића, забележен је и у делима Ј. Бошковића, С. Новаковића и Љ. Стојановића: „У синтакси сложених реченица каткад [се] целе реченице *узимају* за подмет” (Бошк. 5, 118); „У свакој реченици (изговореној мисли) има двоје: 1. Оно о чему се говори, и то се зове *ѣподметѣ*” (Нов. 4, 2); „Оно, о чему се у реченици нешто исказује, зове се *подмет*” (Стој. 1, 8).

6.1.2. За разлику од субјекта, предикату је у анализираним језикословним делима посвећивано више пажње. У Табели 39 представљени су термини којима се у 19. веку називао овај реченични члан:

²⁷⁹ У *Посрѣбцама* се, међутим, као прва потврда термина *ПОДМЕТ* наводи Соларићев текст из 1809. године (Михајловић 1984).

Табела 39: Термини за *предикаџи*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
сказујемо (Praedicatum)	Поп. Ј., 106	1843.
прилог	Зах. 1, 76	1847.
предикат	Суб. 7, 25	1853.
предикат	Нинк. 4, 84	1856.
предикат, прирок	Дан. 5, 1, 1	1858.
прилог	Ил., 3	1860.
прирок (предикат, прилог)	Бошк. 2, 1	1864.
прилог (praedicatum)	Вуј., 1	1867.
прирок	Нов. 1, 1	1870.
предикат	Дан. 8, 47 (у фусноти)	1876.
прирок (предикат)	Бошк. 4, 147	1887.
прирок, предикат	Жив. 3, 18	1888.
предикат	Жив. 5, 11	1889.
прирок	Нов. 4, 2	1879–1894.
прирок	Стој. 1, 8	1891.
прирок	Стој. 2, 58	1892.

У Поповићевој граматичи први пут је у анализираном корпусу забележен термин којим се означава предикат – *сказујемо*, уз који је у градама наведен контактни синоним из латинског језика: „Смысаль свакій мора имати: [...] 2. Сказуемо (Praedicatum) т. е. оно что се говори о Подлежећемъ” (Поп. Ј., 106). Термин *СКАЗУЈЕМО* Ј. Поповић употребује под руским/рускословенским утицајем (уп. Ахманова ⁵2009, под *сказуемое*), али га остали језикословци не користе у својим делима. У даљем опису главних реченичних чланова такође се запажа утицај руског језика: „Подлежеће и Сказуемо обычно се саюжава съ рѣчцомъ естъ, коя се у овомъ случаю Свеза (Сорѹла) называ [...] Ако е Сказуемо времениъ, то се Свеза у томе подразумѣва” (Поп. Ј., 106–107). Термином руског/рускословенског порекла *СВЕЗА* аутор је означио спону или копулу, одн. глагол *јесам/биѣи* у копулативном предикату, који повезује субјекат и предикатив (Станојчић/Поповић 152014: 239; Кристал 1988, под *којула*).

У граматикама И. Захаријевића, Ј. Илића и В. Вујића предикат је означен термином *ПРИЛОГ*.²⁸⁰ „Прилогъ сочиняваю речи, кое подлогу

²⁸⁰ У српској језикословној терминологији у 19. веку термин *ПРИЛОГ* развио је три терминолошка значења. Осим значења 'предикат', *ПРИЛОЗИ* су у 19. веку, као и у са-

штогодъ придаю, или одричу” (Зах. 1, 76); „У сваком говору разликује-мо [...] Оно, што се о ствари говори, и то се зове Прилог. *Дейе (йодл.) йлаче (йрил.)*” (Ил., 3); „У свакоме говору мора бити [...] шта се о чему мисли и говори, и то се зове *йрилоі* (praedicatum) н. пр. *човек* (подл.) *мисли* (прил.)” (Вуј., 1).

Попут Ј. Поповића, и И. Захаријевић помиње *СВЕЗУ*: „Свеза є, која подлогъ са прилогомъ скопчава” (Зах. 1, 76). Утицај руске синтаксе за-пажа се у ауторовој подели *СВЕЗА* на *ЈАВНЕ* и *ТАЈНЕ*: „Свеза є глаголъ бити, и гдигди є явна, гдигди тайна [...] Тако є у првомъ примѣру явна свеза [Я самъ младићъ]; а при другомъ скривена у глаголу приповедамъ [Я приповедамъ], и дознає се, кад се каже: Я самъ приповедаюћій” (Зах. 1, 76). У руским речницима лингвистичких термина *СВЕЗА* је дефинисана као помоћни глагол у сложеном (именском) предикату (Ахманова 52009, под *связка*; Журављова и др. 2008, под *связка*), будући да у русистички не постоји дистинкција између глагола у функцији копуле и помоћног глагола који улази у састав сложених глаголских облика.²⁸¹ Стога се чини да је у граматичи И. Захаријевића *СВЕЗА* означена као *ЈАВНА* онда када се јавља у сложеном предикату (и глаголском и именском), док је у предикату израженом простим личним глаголским обликом она *САКРИВЕНА*, тј. *ТАЈНА* (уп. рус. *связка нулевая*).

Као и термин *СУБЈЕК(А)Т*, интернационализам латинског порекла *ПРЕДИКАТ* такође је први пут забележен у Суботићевом чланку из 1853. године: „Свой поредъ Я и ты предиката стои” (Суб. 7, 25). Осим Ј. Суботића, термин *ПРЕДИКАТ* користили су и П. Нинковић,²⁸² Ђ. Даничић и Ј. Живановић: „Нарѣчія су опредѣлене рѣчи предиката” (Нинк. 4, 84); „Прва пола основа ријечи [...] је другој поли предикат, али од обје бива име нечему трећему без новогa наставка” (Дан. 8, 46–47, у фусноти); „Придеви, заменице и бројеви кад су атрибути или предикати слажу се са својом именицом у роду, броју и падежу” (Жив. 5, 11).²⁸³

временој лингвистички, подразумевали непроменљиву врсту речи која стоји уз глаголе, именице, придеве и друге прилоге и одређује их по неком од њихових сталних пратилачких елемената (месту, времену, количини и сл.) (уп. одељак 5.7), али и *йридеве* (уп. тачку 5.3.10).

²⁸¹ Сложеним предикатом у руској синтакси сматра се, осим глаголског предиката израженог двама глаголским облицима, и именски предикат, у којем су одвојени „бытийный и вещественный компонент” (прва компонента је изражена копулом, а друга предикативом) (Журављова и др. 2008, под *сказуемое*).

²⁸² Термин *ПРЕДИКАТ* није посведочен у првом издању Нинковићеве граматике (Крапа 1984).

²⁸³ Занимљиво је напоменути да је у Михајловићевим *Посрбицама* (1984) посве-

Термин *ПРИРОК* први пут је посведочен у у Даничићевој *Српској синџакси* из 1858. године, што потврђује и Р. Симеон у свом *Рјечнику*, наводећи да је Ћ. Даничић овај термин преузео из *Суџрасаљској сјоменика* (Симеон 1969, под *прирок*). Облик *ПРИРОК* код Ћ. Даничића остварује два термилошка значења – именује предикат: „У свакој мисли има двоје: подметъ а друго предикатъ или прирокъ” (Дан. 5, 1), али и предикатив: „Будући да [се] у оваквим реченицама [Сан је *лажа*, а бог је *истина*; Крв *није вода*] [...] глагол *биџи* зове само саставак, кои остало што се у прироку каже саставља съ подметомъ да бы была мисао, друга речъ коя є управо съ њимъ прирокъ, зове се и сама прирокъ” (Дан. 5, 2). За разлику од Ј. Поповића и И. Захаријевића, у чијим се синтаксичким терминосистемама среће се облик *СВЕЗА* у значењу ’спона, копула’, Ћ. Даничић креира дериват домаћег порекла *САСТАВАК*²⁸⁴.

Од Ћ. Даничића, термин *ПРИРОК* преузели су Ј. Бошковић, С. Новаковић и Љ. Стојановић: „У свакој мисли има двоје: а. Оно о чему се мисли, које се зове *подметъ*. б. Оно што се о подмету мисли, и то се зове *прирокъ*” (Нов. 1, 1); „**Проста реченица** зове се она у којој има само *подметъ* и *прирокъ*” (Стој. 1, 8).

Термин *ПРИРОК*, под Даничићевим утицајем, и у Бошковићевом *Изводу I* реализује два термилошка значења. Прво се односи на предикат: „У свакој мисли има двоје: једно, о чему се мисли, које се зове *подметъ*, а друго, шта се о њему мисли, које се зове *прирокъ*” (Бошк. 2, 1)²⁸⁵, а друго на предикатив: „Кад је глагол *биџи* таки недовољан прирок, онда се *друџа реч*, која је управо с њим прирок, зове сама *прирокъ*; а глагол *биџи* зове се само *саставакъ*” (Бошк. 2, 2). Овај аутор је од Ћ. Даничића преузео и термин *САСТАВАК*, уз који у фусноти наводи два контактна синонима – један латинског (*КОПУЛА*), а други руског/рускословенског порекла (*СВЕЗА*).

У Новаковићевој *Српској синџакси* (1870) посведочена је прва класификација предиката: „Прирок је двострук: или од самога глагола, или од глагола и још које речи. По томе се прирок који је од самог глагола зове прост, а који је од глагола и још које речи – састављен” (Нов. 1, 3). Аутор, дакле, глаголски предикат назива *ПРОСТИМ ПРИРОКОМ*,

дочен термин *СЛОВО* у значењу ’предикат’, а поткрепљен је примером из *Подунавке* за 1844. годину.

²⁸⁴ Облик *САСТАВАК* забележен је у *Посрбицама* В. Михајловића (1984), али у нетермилошком значењу – ’композиција’.

²⁸⁵ Поред наведеног термина, Ј. Бошковић у фусноти наводи семантички конкурентне облике *ПРЕДИКАТ* и *ПРИЛОГ*, али их у даљем тексту не користи.

а именски *САСТАВЉЕНИМ*, а затим даље напомиње: „У састављен прирок може се метнути свака реч којом се може нешто казати за подмет, и понајвише та реч (именица, придев итд.) и јесте прави прирок, а глагол је само саставак који саставља прирок с подметом, те показује време у које се мисао збива” (Нов. 1, 4). Од Ћ. Даничића С. Новаковић преузима и термин *САСТАВАК* у значењу ’копула, спона’, док предикатив назива *ПРАВИМ ПРИРОКОМ*. У Новаковићевој *Српској граматици* среће се пак нешто другачија терминологија. За глаголски предикат уместо термиолошке синтагме *ПРОСТИ ПРИРОК* аутор употребљава синтагму *ГЛАГОЛСКИ ПРИРОК*, док је *САСТАВЉЕНИ ПРИРОК* у овом делу назван *ИМЕНСКИМ*. „Прирок може бити двострук: или од самога глагола, или од глагола и каквог имена. по томе се прирок од самога глагола зове глаголски, а од глагола и имена – именски” (Нов. 4, 250). Термин *САСТАВАК* овај аутор у Српској граматици замењује обликом *СПОНА*, који води порекло из чешког језика (Маретић 1932: 24; Симеон 1969, под *сѝона*), а С. Новаковић га је, може бити, преузео из Бабукићеве *Илирске словнице* (1854/2014: 351): „Суштина прирока обично је тим именима и казана, а глагол је само спона, којом се саставља прирок с подметом” (Нов. 4, 251).²⁸⁶

Новаковићеве термине *ГЛАГОЛСКИ ПРИРОК*, *ИМЕНСКИ ПРИРОК*, *ПРАВИ ПРИРОК* и *СПОНА* преузима у Љ. Стојановић у својим уџбеницима:

„Обично је прирок у реченици глагол, али он мора бити у личном глаголском облику. Такав прирок зове се глаголски прирок [...] Има глагола који сами нису довољни да нешто искажу о подмету. Тада се уз њих меће још каква реч, и онда то обоје саставља прирок. Такав прирок зове се именски прирок [...] Глагол у именском прироку зове се спона, а она друга реч је прави прирок” (Стој. 1, 8–9).

6. 2. Термини за споредне реченичне конституенте

У граматичким уџбеницима српских језикословаца из друге половине 19. века, пре свега Ћ. Даничића, Ј. Бошковића, Ј. Живановића, С. Новаковића и Љ. Стојановића, поред главних реченичних чланова (субјекта и предиката) срећу се и запажања о споредним конституентима реченице, које ови аутори доследно називају *ДОДАЦИМА*: „Осимъ подмета и прирока

²⁸⁶ „Kako su Hrvati u vrijeme ilirskoga preporoda i malo poslije uzeli prilično mnoštvo riječi iz češkoga jezika, tako su njihovi onovremeni gramatici uzeli nekoliko gramatičkih termina iz istoga jezika. Vrijedno je istaći, da su od tih termina Srbi uzeli samo *spona*, ili bolje govoreći, uzeo ju je samo Novaković, i to zato, jer je mislio da je to prava srpskohrvatska riječ” (Маретић 1932: 24).

може у реченицама бити и других речи [...] Оне се додају или подмету или прироку да бы мисао была яснѣя, и могу се звати додатци” (Дан. 5, 5).²⁸⁷

6.2.1. У ДОДАТКЕ ПОДМЕТУ наведени језикословци сврставају најчешће атрибут и апозицију,²⁸⁸ док се код појединих аутора у ову групу сврстава и актуелни квалификатив, најчешће називан као ПРИРОЧНИ ДОДАТАК ПОДМЕТУ.

Табела 40: Термини за *аѣрибуѣи*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
додатак спојени (атрибут)	Дан. 5, 6	1858.
спојени додаци (атрибути)	Бошк. 2, 4	1864.
спојени додаци (атрибути)	Нов. 1, 21	1870.
атрибут, спојени (атрибутивни) додатак	Жив. 3, 73, 18	1888.
атрибут	Жив. 4, 9	1889.
атрибут (спојени додатак)	Жив. 5, 6	1889.
придевни додатак подмету (атрибут)	Нов. 4, 255	1879–1894.
прост додатак подмету (атрибут)	Стој. 1, 15	1891.

За ДОДАТАК СПОЈЕНИ, поред којег у заградама наводи интернационализам латинског порекла АТРИБУТ, Ћ. Даничић бележи: „У додатцима [...] се узима да є оно што значе већ састављно сѣ онимъ чесму се додају и по томъ да су сѣ њимъ засѣдно већ єдна стваръ; овакови додатци могу се звати споєни (атрибути), н. п. Бела вила из горе дозива. Коњ зеленко росну траву пасе. Вели њему *царица* Милица” (Дан. 5, 5–6). Из наведених примера може се закључити да је Ћ. Даничић под СПОЈЕНИМ ДОДАЦИМА или АТРИБУТИМА подразумевао конгруентне атрибуте и атрибутивне.

Бошковић у своме *Изводу II (синѣакса)* преузима Даничићево појашњење СПОЈЕНИХ ДОДАТАКА (АТРИБУТА), наводећи чак и идентичне примере из Даничићеве *Срѣске синѣаксе*: „У сѣојеним²⁸⁹ [додацима] се узима да је оно што значе додатци, већ састављено с оним, чему се додају, и по том да су с њим заједно као једна ствар, на прилику: Бела вила из горе дозива. Коњ зеленко росну траву пасе. Вели њему *царица* Милица” (Бошк. 2, 13). Ипак, код овог језикословца посведочена је једина подела атрибута у анализираном корпусу. Он, наиме, разликује ПРИДЕВСКЕ и ИМЕНИЧНЕ АТРИБУТЕ. Прву атрибутску групу поткрепљује при-

²⁸⁷ Идентична реченица, само у савременом грађијско-ортографском руху, посведочена је и код Ј. Бошковића (Бошк. 2, 3).

²⁸⁸ Такође треба истаћи да наведени реченични чланови нису субјекатски, тј. ПОДМЕТНИ додаци, како их аутори одређују, већ се они могу приписати било ком именичком појму у реченици.

²⁸⁹ Бошковић у фусноти наводи интернационализам латинског порекла АТРИБУТИ.

мером „златна јабука”, а другу „од злата јабука” (Бошк. 2, 7), те се може закључити да Ј. Бошковић под *ПРИДЕВСКИМ АТРИБУТИМА* подразумева падежне атрибуте, а под *ИМЕНИЧНИМ* конгруентне.

Појмовно-терминолошких новина нема у *Српској синџаку* С. Новаковића: „У спојеним додацима²⁹⁰ узима се да је оно што значе већ састављено, или већ једна ствар с оним чему се додају [...] *Прим.* Гледа твоје големе красоте. – Тиха вода бријег рони. – Кад то зачу царица Милица” (Нов. 1, 21). Међутим, у *Српској ђрамајници* аутор терминолошку синтагму *СПОЈЕНИ ДОДАЦИ* замењује синтагмом *ПРИДЕВНИ ДОДАЦИ*, и то појашњава на следећи начин:

„У *придевним додацима* (атрибутима) подмет се обично описује по свагдашњим значима или по каквоћи својој. По тој природи својој такви су додатци понајвише придеви, и често их бива и више на једанпут. Именице могу бити само онда придевени додаток кад су употребљене у смислу придева. *Примери.* Бела вила из горе дозива. – Жали неву *старац* бабо. – Кад то зачу царица Милица” (Нов. 4, 255).

У Живановићем делима као конкурентни облици јављају се термини *АТРИБУТ* и *СПОЈЕНИ (АТРИБУТИВНИ) ДОДАТАК*: „Дакле у белојабука било би бело при тумачењу атрибут” (Жив. 3, 73); „У примеру: *Diana dea erat filia Latonae* [...] *dea* [је] додаток речи *Diana*, и то спојени (атрибутивни) додаток” (Жив. 3, 18).

Поред термина *АТРИБУТ*, у граматички Ј. Стојановића из 1891. године посведочена је и синтагма *ПРОСТ ДОДАТАК*: „Додаци подмету могу бити [...] *јросџи* (атрибути) [...] **Прост додаток** подмету зове се онај који показује неко својство или каквоћу подметову, или показује чиј је подмет или одакле је. *Пр.*: *Жарко* сунце греје. – Полегла је *белица* шеница. – Излазила браћа *Миличина*” (Стој. 1, 15).

6.2.2. Друга врста *ДОДАТАКА ПОДМЕТУ* именована је у анализираном корпусу као *АПОЗИЦИЈА*.

Табела 41: Термини за *апозицију*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
додатак изједначени (апозиција)	Дан. 5, 6	1858.
изједначени додаци (апозиције)	Бошк. 2, 4	1864.
изједначени додаци (апозиција)	Нов. 1, 21	1870.
апозиција	Жив. 5, 91 (у фусноти)	1889.
самостални додаток подмету (апозиција)	Нов. 4, 255	1879–1894.
подметни додаток подмету (апозиција)	Стој. 1, 15	1891.

²⁹⁰ Попут Ј. Бошковића, С. Новаковић у фусноти наводи облик *АТРИБУТИ*.

Даничић у *Српској синџакси* за *ИЗЈЕДНАЧЕНИ ДОДАТАК* или *АПОЗИЦИЈУ* наводи:

„У додатцима [...] се исто што значи речь којој є доданъ казує другимъ именомъ, кое му припада кадъ се гледа съ друге стране; овакѣй додатакъ може се звати изједначенѣй (апозиція), н. п. Да сам, *јадна*, студена водица. Ил *ћу јадна* у воду скочити / Или *ћу се млада* обесити. Ће си сине, *Стѣрахинићу бане*. Царе Лазо, *честѣиѣо колено*. Веће си ми младој додијао. Него мене *стѣарца* послушајте” (Дан. 5, 5–6).

Наведени примери указују на то да је Ћ. Даничић у *ИЗЈЕДНАЧЕНЕ ДОДАТКЕ (АПОЗИЦИЈУ)* сврставао и апозицију и апозитив.

У *Изводу II (синџакса)* Ј. Бошковића и у *Српској синџакси* С. Новаковића задржани су Даничићеви термине *ИЗЈЕДНАЧЕНИ ДОДАТАК (АПОЗИЦИЈА)* за апозицију и апозитив: „У *изједначеним* се додатцима оно, чему се додају, казује другим именом, које му припада, кад се гледа с друге стране, као: Царе Лазо, *честѣиѣо колено*. Ће си сине, *Стѣрахинићу бане*. Да сам, *јадна*, студена водица. Та немој их, *младе*, погубити” (Бошк. 2, 4); „У *изједначеним* се додацима²⁹¹ казује оно исто што значи подмет другим именом, да би се сам подмет боље описао и осветлио. *Прим.* Ће си сине, Страхинићу бане. Царе Лазо, честито колено. Да сам, *јадна*, студена водица. Стоји ага горско звере, гвозден ступац, камен тврди” (Нов. 1, 21).

Уместо синтагме *ИЗЈЕДНАЧЕНИ ДОДАТАК* С. Новаковић у *Српској грамѣиѣици* употребљава термин *САМОСТАЛНИ ДОДАТАК*:

„У *самостѣалним додацима* (апозицијама) ваља нам разликовати јесу ли ти додатци *именице* или *придеви*. Ако су именице, онда се њима подмет управо казује још једанпут, другим неким именом, које му припада када се гледа с неког другог гледишта [...] *Примери.* Стоји ага *јорско звере*, *јвозден стѣуѣац*, камен *тѣврди*. Ми, *сиромаси*, носимо им колаче [...] Ако ли су *самостѣални додѣиѣици* придеви, онда се њима казује, управо као други прирок, неко нарочито истакнуто својство подметово [...] *Примери.* Ко *жив* дочека. – Ој Дунаве, тиха водо, што ти тако *муѣйна* течеш. – Јер сам *јадан* тешко оболио. – Ао свете, *мио* и *јремио*, красно ли те вишњи удесио!” (Нов. 4, 256).

Новаковић, дакле, појмовно раздваја апозицију од апозитива (и актуелног квалификатива), али му недостају термини за наведене синтаксичке функције.

²⁹¹ Обојица аутора у фусноти наводе интернационализам латинског порекла *АПОЗИЦИЈА* (уп. лат. *appositio*).

Попут својих претходника, и Љ. Стојановић *АПОЗИЦИЈУ* сврстава у *ДОДАТКЕ ПОДМЕТУ*: „Додаци подмету могу бити [...] *йодмейни* (апозиције)” (Стој. 1, 15). За *ПОДМЕТНИ ДОДАТАК (АПОЗИЦИЈУ)* аутор наводи да „исказује подмет другим именом, тако да се он може тим додатком и заменити. Пр.: Али Туре, *Гавран-аја*, већ три ноћи нема санка. – Нек погинем *јунак* на јунаштву” (Стој. 1, 16). Под наведеним терминима Љ. Стојановић је подразумевао само апозицију, не и апозитив.

6.2.3. Термини за актуелни квалификатив, у савременој синтакси називан још и *пйредикативним айрибуџиом* или *айрибуџиским йредикаџиовом* (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 257; Пипер и др. 2005: 73), *айрибуџиско-йрилошком одредбом* (Стевановић ⁵1991: 55) и *йредикаџиским айрибуџиом* (Ковачевић 2013: 243), представљени су у Табели 42.

Табела 42: Термини за *акџуелни квалификаџив*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
додаци прирочни (предикативни)	Дан. 5, 5	1858.
прирочни додатак подмету	Бошк. 2, 4	1864.
прирочни додатак подмету	Стој. 1, 15, 17	1891.
прирочни додатак подмету	Стој. 2, 63	1892.

Даничић *ДОДАЦИМА ПРИРОЧНИМ (ПРЕДИКАТИВНИМ)* сматра оне реченичне чланове у којима се „оно што значе саставља сџ онимџ чему се додаю истомџ онда кадџ се изреку, као што бива у правоме прироку [...] н. п. Ко *жив* дочека. Отиде *жалосџан*” (Дан. 5, 5).

Код Ј. Бошковића ова синтаксичка функција представљена је као трећа врста *ДОДАТАКА ПОДМЕТУ*, коју он назива *ПРИРОЧНИМ*: „У *йрирочним* се додатцима саставља оно, што значи додатак, с оним чему се додаје, истом онда, кад се додатак изрече, на пример: Отиде *жалосџан*. Ко *жив* дочека. Нисам их рад отпустити *йладне*” (Бошк. 2, 4).

Попут Ј. Бошковића, и Љ. Стојановић у својим граматикама актуелни квалификатив назива *ПРИРОЧНИМ ДОДАТКОМ ПОДМЕТУ*, који „казује својство или каквоћу подметову, али не као његову сталну особину, већ као неко прелазно својство које подмет има само у оном случају који се у реченици представља. Пр.: Те се нисам *млада* удомила. – Ој Дунаве, тиха водо, што ти тако *муџна* течеш” (Стој. 1, 16).

6.2.4. Српски језикословци из друге половине 19. века о објекту су најчешће говорили у оквиру одељка о *ПРИРОЧНИМ ДОДАЦИМА*.

Табела 43: Термини за *објекат*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
подлог (Objectum)	Поп. Ј., 107	1843.
предмет	Груј., 77	1852.
објект	Суб. 7, 20	1853.
предмет	Нов. 1, 23	1870.
објекат	Дан. 8, 46 (у фусноти)	1876.
објекат	Жив. 3, 106	1888.
предмет (објекат)	Жив. 5, 38	1889.
предмет	Нов. 4, 257	1879–1894.
предмет	Стој. 1, 16	1891.
предмет	Стој. 2, 64	1892.

Прва термиолошка потврда којом се именовао објекат посведоче-на је у граматичи Ј. Поповића: „Ако є Сказуемо временикъ дѣйствител-ный, то има поредъ себе Существително име, у Винителномъ падежу, сирѣчь предметъ, на кои се односи, и то се называ Подлог (Objectum) н. п. Богъ є створио овай свѣтъ” (Поп. Ј., 107). Термин *подлог* код Ј. Поповића очигледно је двозначан, будући да је аутор њиме именовао још један реченични члан – субјекат (уп. тачку 6.1.1).

Интернационализам латинског порекла *ОБЈЕК(А)Т* најпре се јавља код Ј. Суботића: „Субѣктъ и обѣктъ свагда є двоє различно. Па башъ и онда, кадъ се субѣктъ самъ као обѣктъ свога дѣйствованя укаже, мора се као обѣктъ за различно што одъ субѣкта узети” (Суб. 7, 20), а употребљавају га и Ђ. Даничић и Ј. Живановић: „То је сасвијем онако како се и потпунија реченица, која има и објекат, налази као име нечему: крсти-куме-дете” (Дан. 8, 46, у фусноти); „Прва је реч у овој сложеној речи [разбивојска] императив, а друга је првој субјекат или објекат” (Жив. 3, 106).

У Маретићевом чланку и Симеоновом *Рјечнику* као прва потврда за термин *ПРЕДМЕТ* у значењу ’објекат’ наводи се Мажуранићева грама-тика *Темељи илирскоја и латинскоја језика* из 1839. године (Маретић 1932: 57; Симеон 1969, под *предмет*). Термин *ПРЕДМЕТ*, по свему су-дећи, представља калк латинског облика *objectum*, а код анализираних српских језикословаца најпре се појавио у студији Н. Грујића из 1852. године: „Све је кроз њу постало [...] ’кроз њу’ мора се сматрати као па-дежъ, кои показуе, да се подлогъ ’она’ т. є рѣчь промѣнила у прѣдметъ” (Груј., 77).²⁹²

²⁹² Овај облик посведочен је у Михајловићевим *Посрѣцима* (1984).

У убвеницима С. Новаковића и Љ. Стојановића *ПРЕДМЕТ* одн. објекат издвајан је као први од пет *ПРИРОЧНИХ (ПРИРОКОВИХ) ДОДАТАКА / ДОДАТАКА ПРИРОКУ*: „Предмет се зове додатак четвртога падежа који се јавља као неодвојна допуна прелазних глагола [...] *Прим.* Онда иште суху древину. – Имам стару самохрану мајку и једнога брата рођенога” (Нов. 1, 23); „**Предмет** се зове онај додатак прироков што стоји уз прелазне глаголе у четвртом или другом падежу да покаже на шта прелази радња прирокова. *Предмет* се тражи питањем **кога** или **шта**. Пр.: А девојке *венце* сплетавају. – *Плакано* ткала лијепа дјевојка” (Стој. 1, 16).

6.2.5. Осим објекта, у *ПРИРОЧНЕ (ПРИРОКОВЕ) ДОДАТКЕ / ДОДАТАКЕ ПРИРОКУ* С. Новаковић и Љ. Стојановић сврставају прилошке одредбе за:

а) *ПРОСТОР* или *МЕСТО*: „Простор или место на коме се збива радња исказана у прироку казује се додатком који се може рећи прилогом или каквим именом у неком падежу с предлогом. *Прим.* Онда се он дигне у свет да тражи заната” (Нов. 1, 23–24); „**Простор** или **место** где се врши радња исказана прироком казује се каквим додатком који може бити или *прилој* за *место* или *какво име* у неком падежу без предлога или са предлогом. Пр.: Да с’ *одавде* мало уклонимо” (Стој. 1, 17);

б) *ВРЕМЕ*: „Време у које се збива радња исказана у прироку казује се у додатку највише прилогом или именом у коме падежу, с предлогом или без предлога. *Прим.* Сунце јарко зашло већ одавна” (Нов. 1, 24); „**Време** у које се збива радња прирокова казује се такође или прилогом, или каквим именом у коме падежу без предлога или са предлогом. Пр.: *Позадујо* бане гостовао” (Стој. 1, 17–18);

в) *НАЧИН*: „Начин којим се збива радња прирокова може се такође казати у додатку прилогом или именом у коме падежу, с предлогом или без предлога. Овамо се може узети и поређење. *Прим.* Зелена јој гора јеком одговара. – Па кроз гору ступа ка’но муња хитра” (Нов. 1, 25); „**Начин** на који се врши радња прирокова казује се такође или прилогом или каквим именом у ком падежу без предлога или са предлогом. Пр.: *Једва* дочекасмо. Ступа чета *тихо*, *тихо* [...] Додатак прироку за начин је и *поређење* или *сличност*. Пр.: *Како деиенце* дошао сам амо. – Висока је као *оморика*” (Стој. 1, 18);

г) *УЗРОК*: „Узрок оне радње која се у прироку каже, казује се највише именима, падежима који значе узрок. *Прим.* занесе се млада од веље милоте. – Дарујте ме ручицама зарад данка данашњега, зарад ваше добре среће” (Нов. 1, 25); „**Узрок** радње прирокове понајвише се исказује падежима с прилозима који значе узрок. Пр.: *Збој сироти* сунце греје. – Благо прогнанима *правде ради*” (Стој. 1, 18–19).

6. 3. Закључне напомене о синтаксичкој терминологији

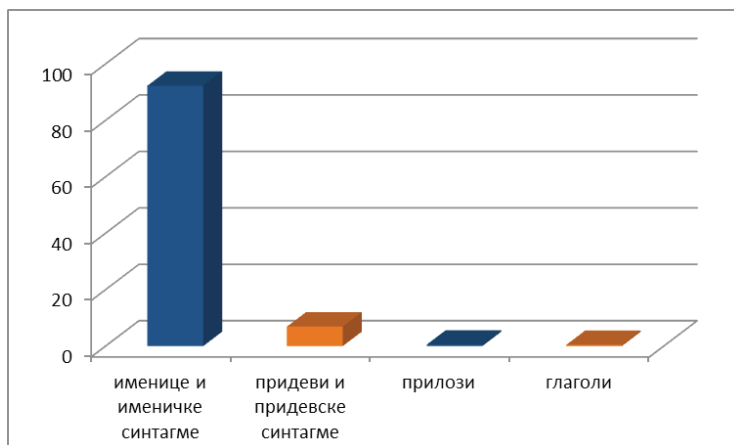
Анализа синтаксичке терминологије у 19. веку потврдила је став појединих србиста да је синтакса дуго остала најнеразвијенији део науке о језику. У првој половини века 19. века ова граматичка област представљала је својеврсну морфологију реченице, аутори су се у оквиру ње бавили углавном питањима „слагања речи” и њиховим међусобним „додирима”. На овом ступњу језикословља практично није било могуће поставити јасне границе између морфологије и синтаксе, те је стога број синтаксичких термина у првој половини века веома мали, и они су посведочени једино у граматички Ј. Поповића.

У другој половини 19. века неколико знаменитих језикословаца пише прве синтаксичке уџбенике – најпре Ђ. Даничић 1858. године, затим Ј. Бошковић 1864, С. Новаковић 1870. и Ј. Живановић 1889. У њиховим делима почиње да се развија метајезик ове граматичке дисциплине, чему је значајан допринос дао и Ј. Суботић.

7. ЗАКЉУЧАК

Лексичко-семантичка и творбена анализа српске језикословне терминологије у 19. веку показала је следеће:

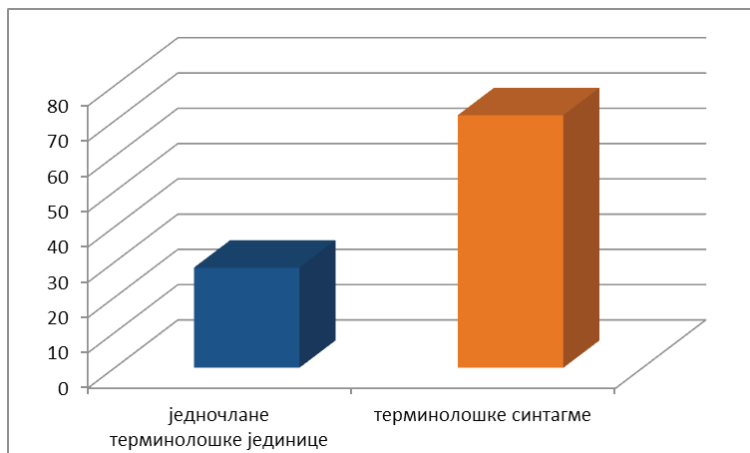
7.1. Од укупно 1.092 анализиране термилошке јединице, 1.007 јединица чине именице и именичке синтагме (92,21%), придева и придевских синтагми има 75 (6,87%), док глаголи и прилози чине најмањи део – прилога има свега шест (0,55%), а глагола четири (0,37%). Процентуална заступљеност врста речи у анализираној грађи представљена је Графиконом 2.

Графикон 2: Процентуална заступљеност врста речи у анализираној грађи

Имајући у виду да је примарна функција термина номинација, сасвим је очекивано да највећи број термина буде репрезентован именицом (или именичком синтагмом).

7.2. Према параметру структуре, у регистрованој грађи се уочавају једночлане термилошке јединице и термилошке синтагме. Највећи број чине вишечлане, синтагматске јединице – укупно 777 (71,22%), док једночланих термина има 315 (28,78%). Процентуална заступљеност анализиране грађе према структури представљена је Графиконом 3.

Графикон 3: Процентуална заступљеност анализиране грађе према структури

7.3. Према пореклу, представљени термини могу се поделити у три групе:

а) термини странага порекла (интернационализми пореклом из латинског и грчког језика и по један германизам и бохемизам);

б) славенизми – русизми и рускословенизми, као и посрбице и славеносрбизми или хибридне творевине, настали србизацијом руске и рускословенске термилошке лексике;

в) термини домаћег порекла (настали творбом, калкирањем или процесом терминологијације лексема из општег лексичког фонда).

Добијене податке тешко је статистички представити, будући да око 71% грађе чине вишечлане термилошке јединице, а њихове саставне делове могу чинити лексеме различитога порекла (нпр. *АКЦЕНАТНА РЕЧ*, *АПСТРАКТНА ИМЕНИЦА*, *АТРИБУТИВНИ ДОДАТАК*, *ЛАБИЈАЛНО СУГЛАСНО СЛОВО*, *ЛИЧНИ ПРОНОМЕН*, *СУШТЕСТВИТЕЛНИ ПРИДЈЕВАК*, *ПРОМЕНЉИВЕ ЧАСТИ ГОВОРА*, *СПРЕЖНИ ПРИД(Ј)ЕВ* итд.).

7.3.1. Интернационализми грчкога порекла најбројнији су међу општом језикословном терминологијом. У Табели 44 приказан је њихов азбучни инвентар, а поред сваког облика дат је податак о години када је први пут посведочен у 19. веку, као и о ауторима и делима у којима је употребљаван.

Табела 44: Интернационализми грчког порекла
у српској језикословној терминологији

ТЕРМИН	ГОДИНА ПРВЕ ПОТВРДЕ У 19. В.	ИЗВОРИ
аорист	1874.	Дан. 7; Бошк. 5; Жив. 3
апостроф	1811.	Мраз.; Вук 11; Вук 16; Вук 33; Милак., Поп. Ј., Нов. 1; Нов. 4; Бошк. 5; Стој. 1; Стој. 2
варија	1811.	Мраз., Вид. 4
глотика	1888.	Бошк. 5
граматика	1810.	Мил.; Сол. 1; Мраз.; Вук 2; Вид. 2; Вук 5; Вук 6; Вук 7; Вук 8; Вук 9; Вук 10; Вук 11; Вук 12; Вук 16; Вук 18; Вук 24; Вук 27; Вук 31; Вук 33; Хац. 1, Павл.; Вид. 4; Милак.; Бој.; Хац. 2; Драг.; Пеј.; Нинк. 1; Суб. 4; Поп. Ј.; Лаз.; Зах. 1; Дан. 2; Бал. 1; Бал. 2; Цук.; Дан. 3; Нинк. 4; Дан. 5; Стеј. 2; Ил.; Мих.; Бошк. 1; Вуј., МСГ; Жив. 2; Маг., Бошк. 4; Бошк. 5; Нов. 2; Нов. 3; Нов. 4; Стој. 1; Стој. 2
дифтонг	1826.	Вук 25; Суб. 1
етимологија	1811.	Мраз.; Вук 9; Вук 17; Вук 18; Вук 31; Вид. 4; Милак.; Вуј.; Бошк. 5
етимолођија	1847.	Дан. 2
исо	1811.	Мраз.
лексикографија	1888.	Нов. 2; Нов. 3
лексикон	1817.	Муш. 1; Нинк. (према Караца 1984)
морфологија	1888.	Бошк. 5
оксија	1811.	Мраз., Вид. 4
ортоепија	1811.	Мраз.
ортографија	1811.	Мраз.; Муш. 1; Вук 5; Вук 6; Вук 7; Вук 8; Вук 11; Вук 13; Вук 19; Вук 23; Вук 24; Вук 37; Вид. 4; Милак.; Хац. 4; Драг.; Јов. 1; Јов. 2; Јов. 3; Нинк. 3
прозодија	1810.	Мил.; Мраз.; Вид. 4; Рад.; Суб. 5
синтакса	1858.	Дан. 5; Бошк. 1; Бошк. 2; Вуј.; Нов. 1; Нов. 2; Жив. 3; Бошк. 5; Жив. 5; Нов. 4
синтаксис	1811.	Мраз.; Вид. 4; Милак.
филологија	1840.	Драг.; Рад.; Хац. 4; Суб. 7; Бошк. 5
филолођија	1847.	Дан. 2
фонетика	1888.	Бошк. 5
фонологија	1888.	Бошк. 5

Највећи број термина приказаних у Табели 44 спада у системски адаптиране облике, док су свега три неадаптирана интернационализма грчког порекла посведочена у ексцерпираној грађи: први, који чува формант *-ис*, јесте облик *СИНТАКСИС*, други је назив акцента *ИСО*, а трећи именује речник – *ЛЕКСИКОН*. Од ових интернационализама деривирани су и бројне изведнице, које се не третирају више као стране будући да су се у потпуности прилагодили српском језику: *ГЛОТИЧАР*; *ГРАМАТИКАР* / *ГРАМАТИЧАР*, *ГРАМАТИЧКИ* / *ГРАМАТИЧНИ*; *ЕТИМОЛОГИЧКИ*; *СИНТАКТИЧКИ*; *ФИЛОЛОГИЧНИ* / *ФИЛОЛОШКИ*, *ФИЛОЛОЖНО*; *ФОНЕТИЧАН* / *ФОНЕТИЧКИ*, *ФОНЕТИЧНО* / *ФОНЕТИЧКИ* итд.

7.3.2. Системски прилагођени интернационализми латинскога порекла најзаступљенији су у графијској и фонетско-фонолошкој, морфолошкој и синтаксичкој терминологији. Њихов азбучни инвентар приказан је у Табели 45.

Табела 45: Интернационализми латинског порекла
у српској језикословној терминологији

ТЕРМИН	ГОДИНА ПРВЕ ПОТВРДЕ У 19. В.	ИЗВОРИ
адверб	1876.	Дан. 8
адјектив	1876.	Дан. 8
акцен(а)т	1823–1825.	Вук 23; Вук 31; Драг.; Суб. 2; Суб. 5; Дан. 1; Дан. 2; Дан. 4; Бошк. 1; Вуј., Дан. 7; Жив. 2; Маг.; Бошк. 4; Бошк. 5; Нов. 2; Стој. 1; Стој. 2; Нов. 3; Нов. 4
апозиција	1858.	Дан. 5; Бошк. 2; Нов. 1; Жив. 5; Стој. 1; Нов. 4
атрибут	1858.	Дан. 5; Бошк. 2; Нов. 1; Жив. 3; Жив. 4; Жив. 5; Стој. 1; Нов. 4
апстрактни супстантив	1889.	Жив. 5
вокал	1888.	Бошк. 5; Жив. 3
граматик	1817.	Муш. 1; Вук 9; Вук 11; Вук 16; Вук 24; Хаџ. 1; Бој.; Хаџ. 2; Драг.; Тек.; Суб. 4; Бал. 1
гутурал	1874.	Дан. 7
демонстративни прономен	1876.	Дан. 8
императив	1874.	Дан. 7; Жив. 3
имперфекат	1874.	Дан. 7; Дан. 8; Бошк. 5; Нов. 4

инфинитив	1874.	Дан. 7; Дан. 8; Бошк. 5; Нов. 4
конзонант	1888.	Жив. 3
копула	1864.	Бошк. 2
лингвистика	1888.	Бошк. 5; Нов. 2
објек(а)т	1853.	Суб. 7; Дан. 8; Жив. 3; Жив. 5
посесивни адјектив	1876.	Дан. 8
посесивни прономен	1876.	Дан. 8
предикат	1853.	Суб. 7; Нинк. 4; Дан. 5
презенат	1889.	Жив. 5
прономен	1876.	Дан. 8
прономинални	1876.	Дан. 8
семивокал	1888.	Бошк. 5
субјек(а)т	1853.	Суб. 7; Дан. 5; Бошк. 2; Дан. 8; Жив. 3
супстантив	1874.	Дан. 7; Дан. 8; Жив. 3; Жив. 5
супстантив колективни	1876.	Дан. 8

Изложена грађа такође бележи само два неадаптирана интернационализма латинског порекла – *КОПУЛА* и *ПРОНОМЕН*. Занимљиво је да су изведенице са латинском основом мање су бројне него деривати настали од интернационализама грчког порекла: *АКЦЕНАТНИ* / *АКЦЕНТОВАНИ*; *АТРИБУТСКИ*; *ЛИНГВИСТИЧАР*, *ЛИНГВИСТИЧКИ* / *ЛИНГВИСТИЧНИ* ИТД.

Поређење Табела 44 и 45 доводи до закључка да је процес интернационализације језикословне терминологије код Срба интензиван од 70-их година 19. века, углавном под утицајем Даничићевог филолошког стваралаштва.

7.3.3. У ексцерпираној грађи забележен је свега један германизам – *АКЦЕНТУАЦИЈА* (Дан. 1; Бошк. 4), и један бохемизам – *СПОНА* (Нов. 4; Стој. 1; Стој. 2).

7.3.4.1. Терминолошке јединице руског и рускословенског порекла веома су бројне у анализираном корпусу, посебно у првим деценијама 19. века. Поједини русизми/рускословенизми из корпуса дати су азбучним редом: *АЗБУЧНОЈЕ ПИСМЈА*, *БЕСЈЕДНИ ОРГАНИ*, *ВОЗВРАТИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, *ВОЗНОСИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, *ВОПРОСИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, *ВРЕМЈА*, *ВРЕМЈА БУДУШЋЕЈЕ*, *ВРЕМЈА НАСТОЈАШЋЕЈЕ*, *ВРЕМЈА НЕПРЕДЈЕЛЕНОЈЕ*, *ВРЕМЈА ПРЕХОДЈАШЋЕЈЕ*, *ВРЕМЈА ПРЕШЕДШЕЈЕ*, *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, *ГРАМА-*

ТИЧЕСКИ, ДЈЕЈПРИЧАСТИЈЕ, ДВОЈЕГЛАСНОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ЗВАТЕЛНИ ПАДЕЖ, ИМЈА ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ, ИМЈА ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ ЈЕДИНАГО ОКОНЧЕНИЈА, ИМЈА ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ ТРЕХ ОКОНЧЕНИЈИ, ИМЈА СУШЧЕСТВИТЕЛНОЈЕ, ИМЈА СУШЧЕСТВИТЕЛНОЈЕ НАРИЦАТЕЛНОЈЕ, ИМЈА СУШЧЕСТВИТЕЛНОЈЕ СОПСТВЕНОЈЕ, ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ, ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ НАЧАЛНОЈЕ, ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ САМОСТОЈАТЕЛНОЈЕ, ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ УМНОЖИТЕЛНОЈЕ, ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ ЧИНИТЕЛНОЈЕ, ЈАВСТВЕНОЈЕ ДВОЈЕГЛАСНОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ЈАЗИК, ЈЕДИНИТЕЛНОЈЕ, МЕЖДОМЕТАЈЕМОЈЕ ПИСМЈА, МЕЖДОМЕТИЈЕ, МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ ИЗЈАВИТЕЛНОЈЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ НЕОПРЕДЈЕЛИТЕЛНОЈЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЛНОЈЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ СОСЛАГАТЕЛНОЈЕ, НАРЈЕЧИЈЕ, НАТЧЕРК, НЕОПРЕДЈЕЛИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, НЕРАЗДЕЛИМОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ОБЛЕЧЕНАЈА, ОБЛЕЧЕНОЈЕ УДАРЕНИЈЕ, ОПСТОЈАНИЈЕ, ОПСТОЈАНИЈЕ ИЗЈАВИТЕЛНО, ОПСТОЈАНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЛНО, ОПСТОЈАНИЈЕ СОЛУЗИТЕЛНО, ОСТРОЈЕ УДАРЕНИЈЕ, ОТРЈЕШТЕНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПИСМЈА, ПОТАЈЕНОЈЕ ДВОЈЕГЛАСНОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ, ПРАВОПИСАНИЈЕ, ПРИТЈАЖАТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПРИЧАСТИЈЕ ДЈЕЈСТВИТЕЛНО, ПРИЧАСТИЈЕ ДЈЕЈСТВИТЕЛНОГА ЗАЛОГА, ПРИЧАСТИЈЕ СТРАДАТЕЛНО, ПРИЧАСТИЈЕ СТРАДАТЕЛНОГА ЗАЛОГА, ПРИЧАСТОДЈЕТИЈЕ, ПРОСТОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ПРОСТОЈЕ СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, РАЗДЕЛИМОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, СКАЗУЈЕМО, СКУДОЈАЗИЧНИ, СЛИТНАЈА, СЛОВАР, СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕ, СЛОВОСОЧИНЕНИЈЕ, СЛОЖЕНОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, СЛОЖЕНОЈЕ СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, СОЈУЗ, СОКРАТИТЕЛНОЈЕ, СОСЛАГАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, СТРАНОЈАЗИЧНИ, ТРОЈЕГЛАСНОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, УДАРЕНИЈЕ, УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА, УКАЗАТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, УСУГУБЛЕНОЈЕ ЈЕДИНАКО САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, УСУГУБЛЕНОЈЕ ЈЕДИНАКО СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ и др.

7.3.4.2. Већ у првим деценијама 19. века, тачније од појаве Вука Караџића, код српских језикословаца запажа се тежња ка србизирању руских и рускословенских термина. Илустрације ради, у Табели 46 представљени су прототипични примери истокорених терминолошких синонима са формантама различитог порекла.

Табела 46: Истокорени термилошки синоними
са формантима различитог порекла

азбучноје писмја – азбучно писме
возвратителноје мјестоименије – возвратително мјестоименије – повратително мјестоименије – повратно мјестоименије – повраћателно мјестоименије
времја будушчеје – време будушче – време будуште – време будуће
временја преходјашче – време преходеће
гласоудареније – гласоударење – гласоударење – гласоудар – гласоударавица
граматически – граматијски – граматикални – граматични – граматички
етимилогически – етимологички
знак умекшатељни – знак умекшавања
име бројително – име бројително – име бројно – име броја – име бројења
име собирателно – име збирно
междометије – междуметије – међуметије – међуметак
наклоненије – наклоњеније – наклонење
нарјечије – нар(ј)ечје
начин заповједателни – начин запов(ј)едни – начин заповедајући
неопредјелително мјестоименије – неопредјелено мјестоименије – неопредјелено мјестоименије
правописаније – правописање – правописство – правопис
прирјечије – приреч – приречица
присвојавателно мјестоименије – присвојително мјестоименије – присвајајуће мјестоименије
притјажателноје мјестоименије – притјажателно мјестоименије – притјажавателно мјестоименије – притјажателно мјестоименије – притежателно мјестоименије
причастије – причешће
сојуз – сајуз
сливателни гласић – сливени глас
словосочиненије – словосачиненије – словосачињеније – словосачињење
удареније гласа – ударање гласа – удар гласа
умекшателно писме – умекшатељно писме/писмо – умекшавајуће слово – умекшано слово
филологически – филологични – филолошки

Полазна термиолошка јединица у приказаној табели је руског тј. рускословенског порекла, а њена србизација одвијала се на два нивоа – фонетском и творбеном, које се најчешће огледало у:

а) замени руског/рускословенског /а/ иза непалаталних, одн. /ја/ иза палаталних сугласника, које води порекло од некадашњег назалног вокала <а>, српским народним /е/: *ВРЕМЕ НАСТОЈАШЧЕ* → *ВРЕМЕ НАСТОЈЕЋЕ*, *ВРЕМЈА* → *ВРЕМЕ*, *ВРЕМЈА ПРЕХОДЈАШЧЕ* → *ВРЕМЕ ПРЕХОДЕЋЕ*, *ИМЈА* → *ИМЕ*, *ПИСМЈА* → *ПИСМЕ*, *ПРИТЈАЖАТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* → *ПРИТЕЖАТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, *ПРИЧАСТИЈЕ* → *ПРИЧЕШЋЕ* итд.;

б) екавизацији руског/рускословенског рефлекса јата: *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* → *МЕСТОИМЕНИЈЕ*, *ДЈЕЈПРИЧАСТИЈЕ* → *ДЕЈЕПРИЧАСТИЈЕ*;

в) замени руске/рускословенске сугласничке групе /жд/, која води порекло из старословенског језика (развила се из прасловенске гласовне групе *dj), српским народним /ђ/: *ГРАЖДАНСКО СЛОВО* → *ГРАЂАНСКО СЛОВО*, *МЕЖДОМЕТИЈЕ* → *МЕЋУМЕТИЈЕ*;

г) замени руске/рускословенске сугласничке групе /шт/ српскословенским /шт/ или гласом /ћ/ из српског народног језика: *ИМЕ СУЩЕСТВИТЕЛНО* → *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО*, *ВРЕМЕ БУДУШЧЕ* → *ВРЕМЕ БУДУШТЕ* → *ВРЕМЕ БУДУЋЕ*, *ВРЕМЕ НАСТОЈАШЧЕ* → *ВРЕМЕ НАСТОЈЕЋЕ* итд.;

д) замени руског/рускословенског префикса /воз-/ српским народним /уз-/: *ВОЗНОСИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* → *УЗНОСИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*;

ђ) замени руског/рускословенског префикса /со-/ српским народним /са-/: *ИМЕ СУЩЕСТВИТЕЛНО СОБИРАТЕЛНО* → *САБИРАТЕЛНО ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО*, *СЛОВОСОЧИНЕНИЈЕ* → *СЛОВОСАЧИНЕНИЈЕ* / *СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ* / *СЛОВОСАЧИЊЕЊЕ*, *СОГЛАСНИК* → *САГЛАСНИК*, *СОГЛАСНО* → *САГЛАСНО* итд.;

е) замени црквенословенског именичког суфикса /-ије/ српским народним /-је/ одн. /-ље/, /-ње/ или /-ће/,²⁹³ /-ак/, /-ица/ или нултим суфиксом: *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* → *ГЛАСОУДАРАЊЕ* / *ГЛАСОУДАР*, *ЉУБОСЛОВИЈЕ* → *ЉУБОСЛОВЉЕ*, *МЕЋУМЕТИЈЕ* → *МЕЋУМЕТАК*, *НАКЛОНЕНИЈЕ* → *НАКЛОНЕЊЕ*, *НАРЈЕЧИЈЕ* → *НАР(Ј)ЕЧЈЕ* / *НАРЕЧИЦА*, *ПРАВОПИСАНИЈЕ* → *ПРАВОПИСАЊЕ*, *ПРИРЈЕЧИЈЕ* → *ПРИРЕЧИЦА* / *ПРИРЕЧ*, *ПРИЧАСТИЈЕ* → *ПРИЧЕШЋЕ*, *СКЛОНЕНИЈЕ* → *СКЛАЊАЊЕ*, *СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ* → *СЛОВОСАЧИЊЕЊЕ*, *УДАРЕНИЈЕ* (ГЛАСА) → *УДАРАЊЕ* (ГЛАСА) / *УДАР* (ГЛАСА) итд.,²⁹⁴

²⁹³ Гласовне промене на морфемном шаву доводе каткад до појаве различитих ликовна појединих суфикса. Тако се именички суфикс /-је/, у зависности од карактера своје везе са творбеном основом, јавља у више варијација: /-је/ (нпр. *нарјечеје*), /-ље/ (нпр. *љубословље*), /-ње/ (нпр. *наклонење*) и /-ће/ (нпр. *причешће*).

²⁹⁴ У појединим примерима постоје разлике у основи, најчешће због различитог

ж) замени руског/рускословенског придевског суфикса /-телни/ српским народним /-(е)ни/: ИМЕ БРОЛИТЕЛНО → БРОЛНО ИМЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНО → НАКЛОНЕНИЈЕ НЕОПРЕДЕЛЕНО, НАЧИН ЗАПОВЈЕДАТЕЛНИ → НАЧИН ЗАПОВ(Ј)ЕДНИ, ОДНОСИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ОДНОСНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОВРАТИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ПОВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОКАЗАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ПОКАЗНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПРИСВОЛИТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЈЕ → ПРИСВОЈНО ЗАИМЕ, СЛИВАТЕЛНИ ГЛАСИЋ → СЛИВЕНИ ГЛАС ИТД.²⁹⁵

з) замени руског/рускословенског придевског суфикса /-ески/ српским народним /-ски/ одн. његовим варијантама /-чки/ и /-шки/ или /-ни/: ГРАМАТИЧЕСКИ → ГРАМАТИЧКИ / ГРАМАТИЧНИ, ЕТИМОЛОГИЧЕСКИ → ЕТИМОЛОГИЧКИ, ФИЛИЛОГИЧЕСКИ → ФИЛОЛОГИЧНИ / ФИЛОЛОШКИ.

Трећи вид србизације руских тј. рускословенских језикословних термина – на лексичком нивоу – подразумевало је замену руске/рускословенске лексеме српским народним еквивалентом: ВОЗВРАТИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ПОВРАЋАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ / ПОВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ВОПРОСИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ПИТАЈУЋЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ / УПИТНА ЗАМЕНИЦА, ГЛАГОЛАНИЈЕ → ИЗГОВАРАЊЕ/ГОВОРЕЊЕ, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО СОБИРАТЕЛНО → ЗБИРНА ИМЕНИЦА, ИМЕ ЧИСЛИТЕЛНО → ИМЕ БРОЛНО, НАКЛОНЕНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЛНО → ЗАПОВ(Ј)ЕДНИ НАЧИН, ПРИТЈАЖАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ПРИСВАЈАЈУЋЕ ЗАИМЕ / ПРИСВОЈНА ЗАМЕНИЦА, ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ → ПРАВОГОВОРЕЊЕ / ПРАВОИЗГОВАРАЊЕ, СЛОВСОЧИНЕНИЈЕ → ГОВОРСОЧИНЕНИЈЕ ИТД.

7.3.4.3. На овај начин образован је немали број како једночланих термина тако и термилошких синтагми који припадају групи славеносрбизама одн. хибридних творевина, у којима се истовремено може уочити присуство црта из различитих језичких идиома (српског народног, руског, рускословенског, па и српкословенског): БРОЛИТЕЛНО, БРОЛИТЕЛНО НАР(Ј)ЕЧНО, БРОЛИТЕЛНО ОПРЕДЕЛЕНО, БРОЛИТЕЛНО РЕДОВНО, БРОЛИТЕЛНО УМЛОЖНО, ВОПРОСНО ЗАИМЕ, ВРЕМЕ БУДУШЧЕ, ВРЕМЕ МИМОБУДУШЧЕ, ВРЕМЕ НАСТОЈАШЧЕ, ВРЕМЕ ПРЕХОДЈАШЧЕ, ГЛАГОЛСКА НАР(Ј)ЕЧИЦА, ГРАЖДАНСКО СЛОВО, ДЕЛЕПРИЧАСТИЈЕ, ДИЈЕЛОВИ ЈЕЗИКА (НЕ)СКЛАЊАЈЕМИ, ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈЕ ПРОШАСТО, ДВОЈЕСТРОЧНО ПИСМЕ, ИМЕ БРОЛИТЕЛНО, ИМЕ БРОЛИТЕЛНО КОРЕНО, ИМЕ БРОЛИТЕЛНО САМОСТОЈНО, ИМЕ БРОЛИТЕЛНО УМНОЖНО, ИМЕ БРОЛИТЕЛНО КОЛИЧЕСТВЕНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО НАРИЦАТЕЛНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО САБРАТЕЛНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО СОПСТВЕНО, ИМЕ

вида глагола који су у основи, нпр. ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ/ГЛАСОУДАРАЊЕ, СКЛОНЕНИЈЕ/СКЛАЊАЊЕ, УДАРЕНИЈЕ/УДАРАЊЕ. Основа је измењена и у пару ПРИЧАСТИЈЕ/ПРИЧЕШЋЕ због србизације руског/рускословенског /а/ у српско народно /е/.

²⁹⁵ У наведеној скупини такође постоје разлике у глаголској творбеној основи – у руским/рускословенским облицима на /-телни/ основа се завршава на вокал, а у посрбљеним облицима на /-(е)ни/ основа се завршава на сугласник.

СУШЕСТВИТЕЉНО СОБИРАТЕЉНО, ИМЕ ЧИСЛИТЕЉНО, ИМЕ ЧИСЛИТЕЉНО НАЧАЛНО, ИМЕ ЧИСЛИТЕЉНО САМОСТОЈАТЕЉНО, МЕЂУР(Ј)ЕЧИЈЕ, МЕЖДУМЕТИЈЕ / МЕЂУМЕТИЈЕ, МЕСТОИМЕНИЈЕ, МЕКАНО СОГЛАСНО СЛОВО, НАДНАЧАЛНО ПИСМЕ, НАКЛОНЕЊЕ ЗАЛОГА ДЈЕЈСТВТЕЉНОГ, НАКЛОНЕЊЕ ЗАПОВЈЕДАТЕЉНО, НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО, НАКЛОНЕЊЕ СОСЛАГАТЕЉНО, НАЧАЛНО ПИСМЕ, НАЧИН ЗАПОВЈЕДАТЕЉНИ, НЕОПРЕДЈЕЛЕНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, (НЕ)ПРОМЕНЉИВЕ ЧАСТИ ГОВОРА, НЕРАЗДЕЛИМО СЛОЖЕНО САГЛАСНО ПИСМЕ, ОДНОСНО СУШЕСТВИТЕЉНО, ОПСТОЈАНИЈЕ НЕОПРЕДЈЕЛЕНО, ПИТАЈУЋЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОВРАЋАТЕЉНО МЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОДНАЧАЛНО ПИСМЕ, ПОКАЗАТЕЉНО МЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОКАЗУЈУЋЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОЛУГЛАСНО СОГЛАСНО СЛОВО, ПРИЛАГАТЕЉНО ИМЕ КАЧЕСТВЕНО, ПРИЛАГАТЕЉНО ИМЕ ПРИТЈАЖАТЕЉНО ОПШТЕ, ПРИПРЈАЖНОГЛАСНО ПИСМЕ, ПРИЧАСТИЈЕ ЗНАЧЕЊА ДЈЕЈСТВТЕЉНОГ, САБИРАТЕЉНО СУШЕСТВИТЕЉНО, САЈУЗ, СКЛАЊАЊЕ, СЛИВАТЕЉНИ ГЛАСИЋ, СЛОВОИСПИТИВАЊЕ, СЛОВОСАЧИНЕНИЈЕ / СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ / СЛОВОСАЧИЊЕЊЕ, СОГЛАСНО ПИСМЕ, СОКРАТИТЕЉНО ПИСМЕ, СУШЕСТВИТЕЉНИ ПРИДЈЕВАК, СУШЕСТВИТЕЉНО, СУШЕСТВИТЕЉНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, УЗВИШЕНО ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ, УЗНОСИТЕЉНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, УМЕКШАТЕЉНО ПИСМЕ ИТД.

7.3.4.4. Потпуном србизацијом руске/рускословенске терминологије настао је одређени број посрбица: ВРЕМЕ БУДУЋЕ, ВРЕМЕ ДАВНОПРОШЛО, ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ, ВРЕМЕ ПРОШЛО, ДВОГЛАСНО СЛОВО, ЗБИРНИ БРОЈ, ЗНАК УМЕКШАВАЊА, ИМЕ БРОЈА, ИМЕ БРОЈЕЊА, ИМЕ БРОЈНО, ИМЕ ЗБИРНО, ЉУБОСЛОВЊЕ, МЕЂУМЕТАК, НАЧИН ЖЕЉЕЊИ, НАЧИН ЗАПОВЕДАЈУЋИ, НАЧИН ЗАПОВ(Ј)ЕДНИ, НАЧИН НЕОДРЕЂЕНИ, НАЧИН ОДРЕЂЕНИ, (НЕ)ПРОМЕНЉИВЕ ВРСТЕ РЕЧИ, ОРГАНИ ГОВОРА / ОРГАНИ ЗА ГОВОР / ОРГАНИ ИЗГОВАРАЊА, ПОЛУГЛАСНО СЛОВО, ПРАВОГОВОРЕЊЕ, ПРАВОИЗГОВАРАЊЕ, ПРИЧЕШЋЕ, РЕДНИ БРОЈ, САГЛАСНО СЛОВО, УДАРАЊЕ ГЛАСА / УДАР ГЛАСА, УМЕКШАВАЈУЋЕ СЛОВО / УМЕКШАНО СЛОВО ИТД.

7.3.5. Термини домаћег порекла могу се поделити у три категорије:

а) термини настали творбом: АБЕЦИЈА, АЗБУКВИЦА, АЗБУКОВИЦА, АКЦЕНАТНА (РЕЧ), АКЦЕНТОВАНИ (СЛОГ), АТРИБУТИВНИ (ДОДАТАК), БУКВИЦА, ВИШЕСЛОЖНИ, ВУКОВИЦА, ГЛАСАК, ГЛАСИЋ, ГЛАСНИК, ГЛАСНИЦА, ГЛАШЧИЋ, ГРАМАТИКАР / ГРАМАТИЧАР, ГРАМАТИЧИТИ, ДВОГЛАСНИК, ДВОГЛАСНИЦА, ДВОЈЕГЛАСНИК, ДВОСЛОЖНО (СЛОВО), ДЕБЕЛОГЛАСНИК, ЗАМ(Ј)ЕНИЦА, ЗВУЧИЋ, ЗГЛАСНИК, ИМЕНИЦА, ЈАСНИК, ЈАСНОГЛАСНИК, ЈЕЗИКОВКА, ЈЕЗИКОГРАДИТЕЉ, ЈЕЗИКОЗНАЛАЦ, ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ, ЈЕЗИКОПОЗНАВАТЕЉ, ЈЕЗИКОПОПРАВИТЕЉ, ЈЕЗИКОУЧИТЕЉ, ЈЕЗИКОПИСАЦ, ЈЕЗИКОУЧЕВНИК, ЈЕЗИЧАРСТВО, ЈЕЗИЧНИ, ЛИНГВИСТИЧАР, ЛИНГВИСТИЧКИ / ЛИНГВИСТИЧНИ, МУКЛАЦ, НАГЛАС, НАГЛАСАК, НАГЛАШАВАЊЕ / НАГЛАШИВАЊЕ, НЕЈАСНОГЛАСНИК, ОЗНАЧИЦА, ПОДВИК, ПОДМУКЛОГЛАСНИК, ПОЛУГЛАСНИК, ПРАВОПИСТВО, ПРИГЛАС, ПРИГЛАСИЛО, ПРИГЛАСИЦА, ПРИД(Ј)ЕВ, Р(Ј)ЕЧНИК, САГЛАСНИК, САМОГЛАСНИК, САМОГЛАСНИЦА, СЛОВОСЛОЖНОСТ, СЛОВЦЕ, СУГЛАСНИК, СУГЛАСНИЦА, ТАНКОГЛАСНИК, ТРОСЛОЖНИ, ЋИРИЛИЦА, УМЕКЧАК, ФИЛОЛОГОВАЊЕ ИТД.

Међу домаћим терминима у фонетско-фонолошкој терминологији најбројнији су деривати изведени суфиксом *-ик* од придевске основе: *ГЛАСНИК*, *ДВОЈЕГЛАСНИК*, *ДВОГЛАСНИК*, *ДЕБЕЛОГЛАСНИК*, *ЈАСНИК*, *ЈАСНОГЛАСНИК*, *ПОДМУКЛОГЛАСНИК*, *ПОЛУГЛАСНИК*, *САГЛАСНИК*, *САМОГЛАСНИК*, *СОГЛАСНИК*, *СУГЛАСНИК* и *ТАНКОГЛАСНИК*. У општој језикословној терминологији запажа се неколико изведеница из категорије *nomina actoris*, деривираних од именичке основе суфиксом домаћег порекла *-ар*: *ГЛОТИЧАР*, *ГРАМАТИКАР*/*ГРАМАТИЧАР*, *ЈЕЗИЧАР*, *ЛИНГВИСТИЧАР*, одн. интернационалним суфиксом *-ист*(а): *ГРАМАТИСТА*, *ЛИНГВИСТ(А)*, *ОРТОГРАФИСТ*.

б) термини настали калкирањем интернационализама грчког и латинског порекла, као и германизама: *ВРЕМЕНИК* (Поп. Ј., 49; Бал. 2, 43), *ГОВОРНИ ОРГАНИ* (Суб. 1, 6; Нинк. 4, 3; Бошк. 1, 1; Жив. 3, 28), *ЗАИМЕ* (Цук. 5; Нинк. 4, 44), *ИМЕ БРОЈНО* (Нинк. 4, 5), *ИМЕ ЗБИРНО* (Цук.; 7; Нинк. 4, 12), *ЈЕЗИКОЗНАНИЈЕ* (Сол. 2, СЛ 24, 13), *ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ* (Мркаљ 3, 384; Муш. 1, 69; Рад., 813; Хаџ. 4, 1025), *ЈЕЗИКОНАУК* (Мил., 468), *ЉУБОСЛОВИЈЕ*/*ЉУБОСЛОВЉЕ* (1834, према Михајловић 1982 / Драг., 7), *МЕЂУР(Ј)ЕЧИЈЕ* (Поп. Ј., 105), *МЕКАНО СЛОВО* (Вук 9, XXX), *НЕМО СЛОВО* (Вук 4, 137), *ПОЛУГЛАСНО СЛОВО* (Вук 4, 137; Вук 8, IX; Вук 9, XXIX; Вук 10, 219; Вук 11, 226; Вук 23, 339; Вук 25, 54; Вук 26, 121; Вук 27, 240), *ПИСКАВО СЛОВО* (Бошк. 1, 5; Жив. 2, 8; Бошк. 4, 238; Маг., 5), *ПОДМЕТ* (Дан. 5, 1; Бошк. 2, 1; Нов. 1, 1; Бошк. 4, 147; Бошк. 5, 118; Нов. 4, 2; Стој., 1, 8; Стој. 2, 63), *ПРАВОПИС* / *ПРАВОПИСАНИЈЕ* (1841, према Михајловић 1984; Рад., 814; Хаџ. 4, 989; Вук 1845, према Караџа 1984; Суб. 6, 122; Дан. 2, 3; Дан. 4, 5; Нинк. 4, 91; Бошк. 2, 4; Бошк. 5, 12; Жив. 3, 175; Нов. 2, 10 / Мраз., 2; Мркаљ 1, 18; Вук 13, 25; Вид. 4, 31; Милак., 1), *ПРЕДМЕТ* (Груј., 77; Нов. 1, 23; Жив. 5, 38; Нов. 4, 257; Стој. 1, 16; Стој. 2, 64), *ТВРДО СЛОВО* (Вук 9, XXX), *ТЕЧНО СЛОВО* (Бошк. 1, 5; Жив. 2, 8; Бошк. 4, 238; Маг., 5) итд.

в) термини настали у процесу терминологизације лексема из општег лексичког фонда: *ГЛАС*, *ЗВУК*, *ЗНАК*, *ДОДАТАК*, *САСТАВАК*, *ЦРВИЋ*.

7.3.6. Конкуренција творбених форманата у анализираној грађи запажа се код одређеног броја деривата, тј. истокорених формација са формално различитим, али семантички идентичним или блиским афиксом:

а) */-ак/* : */-ић/*: *ГЛАСАК* : *ГЛАСИЋ*;

б) */-ије/* : */-ак/*: *МЕЂУМЕТИЈЕ* : *МЕЂУМЕТАК*;

в) */-ије/* : */-ица/*: *НАРЈЕЧИЈЕ* : *НАРЕЧИЦА*, *ПРИРЈЕЧИЈЕ* : *ПРИРЕЧИЦА*;

г) */-ије/* : */-је/* одн. */-ље/*, */-ње/* или */-ће/*: *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* : *ГЛАСОУДАРЕЊЕ*, *ЉУБОСЛОВИЈЕ* : *ЉУБОСЛОВЉЕ*, *МЕЂУМЕТИЈЕ* : *МЕЂУМЕТАК*, *НАКЛОНЕНИЈЕ* : *НАКЛОНЕЊЕ*, *НАРЈЕЧИЈЕ* : *НАР(Ј)ЕЧЈЕ*, *ПРАВОПИСАНИЈЕ* : *ПРАВОПИСАЊЕ*, *ПРИЧАСТИЈЕ* :

ПРИЧЕШЋЕ, СКЛОНЕНИЈЕ : СКЛАЊАЊЕ, СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ : СЛОВОСАЧИЊЕЊЕ, УДАРЕНИЈЕ (ГЛАСА) : УДАРАЊЕ (ГЛАСА);

д) /-ије/ : /-ство/ : ПРАВОПИСАНИЈЕ : ПРАВОПИСТВО;

ђ) /-ик/ : /-ица/ : ГЛАСНИК : ГЛАСНИЦА, ДВОГЛАСНИК : ДВОГЛАСНИЦА, САМОГЛАСНИК : САМОГЛАСНИЦА, СУГЛАСНИК : СУГЛАСНИЦА;

е) /-ист(а)/ : /-ар/ : ГРАМАТИСТА : ГРАМАТИКАР / ГРАМАТИЧАР, ЛИНГВИСТ(А) : ЛИНГВИСТИЧАР;

ж) /-ица/ : /-овица/ : АЗБУКВИЦА : АЗБУКОВИЦА;

з) /со-/ : /са-/ : СОЈУЗ : САЈУЗ; СОБИРАТЕЛНО (ИМЕ) : САБИРАТЕЛНО (ИМЕ), СОГЛАСНО (ПИСМЕ) : САГЛАСНО (СЛОВО);

и) /-ески/ : /-ски/ : /-ни/ : ГРАМАТИЧЕСКИ : ГРАМАТИЧКИ : ГРАМАТИЧНИ, ФИЛИЛОГИЧЕСКИ : ФИЛОЛОШКИ : ФИЛОЛОГИЧНИ;

ј) /-телни/ : /-тељни/ : /-ни/ : ВОПРОСИТЕЛНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ВОПРОСИТЕЛНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ВОПРОСНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ), (ИМЕ) БРОЈИТЕЛНО : (ИМЕ) БРОЈИТЕЛНО) : БРОЈНО (ИМЕ), ОДНОСИТЕЛНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ОДНОСИТЕЛНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ОДНОСНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ), ПОКАЗАТЕЛНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ПОКАЗАТЕЛНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ПОКАЗНА (ЗАМЕНИЦА), УМЕКШАТЕЛНО (ПИСМЕ) : УМЕКШАТЕЛНО (ПИСМЕ/ПИСМО) : УМЕКШАНО (СЛОВО) ИТД.

7.3.7. Имајући у виду спроведену анализу српског језикословног метајезика у 19. веку, могло би се закључити да се у анализираном корпусу јавља прилично разуђен и шаренолик систем термилолошких јединица. Основни механизми којима се конституисао језикословни термилолошки систем код Срба у 19. веку подразумевали су позајмљивање (уз често делимично или потпуно посрбљавање) и стварање нових термина творбом или калкирањем, уз спорадичну термилологизацију лексема из општег лексичког фонда.

Међусобним поређењем термина на основу стања затеченог у представљеном корпусу утврђена су четири основна правца развоја српског језикословног термилолошког система. Ови правци, међутим, нису јасно временски омеђени, већ постоје напоредо и каткад се преплићу.

7.3.7.1. У првим деценијама 19. века приметан је велики утицај руске и рускословенске језикословне терминологије. Под утицајем руских и рускословенских граматика, приметна је знатна русификација језикословне терминологије код Срба, посебно у делима А. Мразовића, П. Соларића, М. Видаковића, Д. Милаковића и Ј. Поповића.

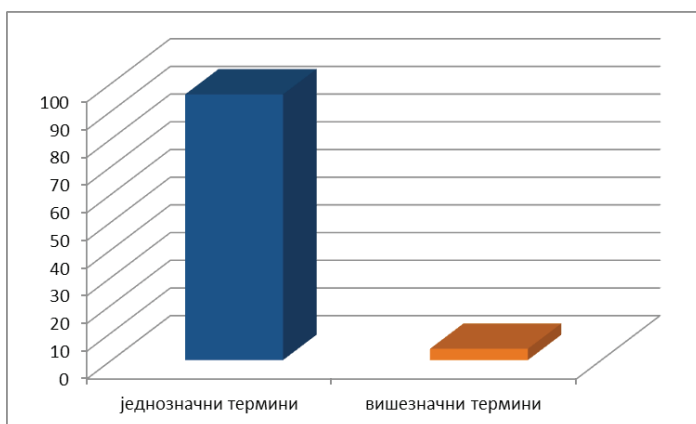
7.3.7.2. Процес посрбљавања руске и рускословенске језикословне терминологије заузима централно место у развоју метајезика ове лингвистичке дисциплине. Започео је ступањем Вука Стефановића Караџића на српску филолошку сцену, а наставили су га и други српски

језикословци до 60-их година 19. века (И. Захаријевић, Ј. Балугџић, К. Цукић, аутори *Мале србске граматике*, В. Вујић итд.).

7.3.7.3. У завршној фази развоја језикословног метајезика код Срба, која обухвата период од 60-их година до краја 19. века, приметно је потискивање славенизама у термилошкој систему језикословља и креирање термина домаћег порекла углавном помоћу творбе речи. У овој фази посебно су се истакли Ћ. Даничић, Ј. Илић и Ј. Бошковић. Илићева граматика одликује се високим степеном пуризма и већина његових термилошких решења није прихваћена код осталих аутора (изуевши термин *ИМЕНИЦА*, који се неправедно приписује Ј. Бошковићу). Даничићеве и Бошковићеве термилошке идеје углавном су прихватили и Ј. Живановић, Ћ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић, те језикословни терминсистем код Срба почиње да се устаљује од 60-их година 19. века.

7.3.7.4. Осим стварања нових термилошких јединица домаћег порекла, у завршној фази развоја језикословне терминологије код Срба у 19. веку уочава се, пре свега у Даничићевим, Живановићевим и Новаковићевим делима, појачани прилив интернационализама, углавном у области морфолошке терминологије (нпр. *АОРИСТ*, *ИНФИНИТИВ*, *ПРОНОМЕН*, *СУПСТАНТИВ* итд.).

7.4. Степен семантичке трансформације унутар анализираног термилошког регистра прилично је низак. Од укупно 1.092 анализираних термилошке јединице, свега 31 (2,75%) доживљава семантичку трансформацију, док 1.061 термин (97,25%) бележи по једно термилошко значење. Процентуална заступљеност семантичког варирања унутар термилошког лексикона приказана је Графиконом 4.

Графикон 4: Процентуална заступљеност семантичког варирања унутар термилошког лексикона

број	<i>врста речи која показује колико има нечеј у јединицама, које место заузима нешто у низу истоветних јединица или колики је (у јединицама) скуп, збир</i>	„Бројем се казује колико има чега на број, или где је што по броју и реду. Бројеви се деле на просте, збирне и редне” (Нов. 4, 13).
	<i>облик променљивих речи којима се показује да ли се говори о једном предмету, лицу, појму (једнина) или о више њих (множина)</i>	„У српском језику има два броја: једнина и множина” (Стој. 2, 12).
глас	<i>артикулисани звук као основни елемент говора, који улази у састав слова и речи</i>	„Сав српски језик склопљен је из тридесет гласова, који се данас пишу сваки својим словом” (Нов. 4, 25).
	<i>акцент, нагласак</i>	„Свака реч састоје се из једнога, или из више слогова; но ови слогови како уговору, тако и учитању неизговарају се свуд једнаким гласом, него се на неким словима глас мање или више продужије, на неким пак скраћује, а на неким подиже” (Вук 1, 39).
гласник	<i>самогласник, вокал</i>	„И сугласнице и гласнице биле су у њему дебљи и силније од сугласница’ и гласница’ у языку южных Славена” (Хац. 1858, према РСАНУ).
	<i>врста говорног органа</i>	„Гласови човечанскога говора постају оруђима смештеним у грудној дупљи и у глави човечијој. Та су оруђа: [...] грљан и у њему гласница (или писак)” (Нов. 4, 24).
гласоударење	<i>наука о акценцима и квантитетима слова</i>	„Просвѣта или Гласоударење есть наука оучащаа коемуждо произношаемому слогу подобающий гласъ воздати” (Мраз., 13).
	<i>акцент, нагласак</i>	„Ударење гласа, само ради означенія силе и важности, кое се поединимъ рѣчма у читаню дае, называе гласоударење (tonus)” (Поп. Ј., 136).
	<i>лоички, реченични акцент</i>	„Оно есть особито повышеніе гласа, съ коимъ говореній у цѣлой своіой бесѣди, ону рѣчь осимъ своју веѣма произноси, коіой по намѣренію своему, najveћу важность и силу придати жели. Отуда видисе, да гласоударење премѣнително есть, н. п. У овомъ предложенію: онъ е тебе среѣна учинію, ударење може быти четвероубымъ образомъ” (Поп. Ј., 136–137).

граматика	<i>наука која учи љавилном љовору и љисању</i>	„Славенскаа Грамматїка естъ Наѣка оучаштаа Славенски добрѣ глаголати, и правѣ писати” (Мраз., 1).
	<i>наука о језику</i>	„Грамматика је наука о језику. Српска је граматика дакле наука о српском језику” (Бошк. 1, 1).
	<i>уџбеник из ље науке</i>	„Српска грамматика” (Вук 9, наслов).
	<i>школски љредмети у оквиру којеї се ова наука изучава</i>	„Требало бы већ да се почне и Србска Грамматика предавати по школама” (Вук 5, 183).
етимологија	<i>наука о облицима и љрађењу речи, збирни назив за морфологију и љтворбу речи</i>	„Етѣмологїа, или Хѣздожнословїе сіеетѣ Наѣка ѡбѣчающаа реченїа правилнѡ производити и скланати” (Мраз., 2).
	<i>збирни назив за фонетїку са фонологијом, морфофонологију, морфологију и љтворбу речи</i>	„Србска Грамматика раздѣљует се на три части, коє су: I. Словопроизведенїе (Етѣмологїа). II. Словосочиненїе (Синтаксисѣ). III. Правописанїе (Орѡграфїа) [...] Словопроизведенїе показує, како се састављаю рѣчи, то еетѣ, разбира нѣѡве саставне части и промѣне, и разлаже рѣчи у редове” (Милак., 1–2).
	<i>наука о љрађењу речи, љтворба речи</i>	„Садашња наука дели граматѣку на четири дела: на фонологију, етѣмологију, морфологију и синтаксу или српски: науку о гласовима, о основама (творби речи), облицима речи и реченицама” (Бошк. 5, 117).
	<i>наука о љореклу речи</i>	„Етѣмологија [је] наука о ’етѣмонима’, тј. о коренима, основама, пореклу речи, а неје само о гласовима и о мењању именских и глаголских облика” (Бошк. 5, 117).
знак	<i>обележени љлас, слово</i>	„Знаке Ð ð (ђ), Љ љ (љ), Њ њ (њ), и Ѓ ģ (џ) увео је у латѣницу Ђуро Даничић” (Нов. 4, 26).
	<i>оно љишо се сїавља између речи у реченици, део инљерїуњкције</i>	„Велика писмена [...] пишу се [...] после ѡпросителне (?) и удѡвѣтелне (!), кадѣ се овѣмъ знацима, као точкомъ (.), слогѣ или смисао закључава” (Стѣј. 1, 13–14).
	<i>їрафичка ознака за акценатї</i>	„Глас је прѡга знака (´) двојак, које се особито може познати у једнаким рѣјечима [...] зато сам ја у оваковим рѣјечима метнуо два знака (``) ље се оштрије изговара” (Вук 9, XXXVI).

име	<i>збирни назив именице, йридеве и бројеве</i>	„Име се дѣли [...] на Существоително [...], Прилагателно [...], Числително” (Поп. I., 4).
	<i>збирни назив за речи које се деклинирају (именице, йридеве, заменице и бројеве)</i>	„Све речи по ономе што значе или су имена или глаголи или речце” (Бошк. 1, 10).
	<i>именица</i>	„Имена су речи, које означавају лица или ствари” (Цук., 6).
језик	<i>систем знакова који служи као средство сйоразумевања међу йјединицама</i>	„Найбољи су они [значи], које човек очленненим гласом либо звуком своим от себе дае, и кои се нашки називају рѣчма. Цѣли овакови знакова сбир, то ест, цѣли сбир очленнени разборни звукова, коима човек човеку мисли свое сообщтава, наричемо ѣзиком у нас” (Мркаљ 1, 3).
	<i>моћ, сйособностй йоворења</i>	„Иначе три знаменована има код нас рѣч ова ѣзик [...] Найпослѣ способность, возможност говорити; н.п. кад речем: Човек има ѣзик, на мѣсто: Човек ест словесан” (Мркаљ 1, 3).
	<i>врсиа йоворной орјана</i>	„Оруђа (органи) за говор [...] су: плућа, грло, језик, зуби, усне, непце, нос” (Бошк. 5, 291).
нар(ј)еч(и)је	<i>дијалекатй</i>	„Ни йедан народ (премда говори йдним йезиком) не говори свуд йеднако, него у сваком готовопредѣлу налазисе, гди манъа гди већа, разлика у говору. Ова иста по предѣлу разлика има и у Сербском йезику, и по ньой се може раздѣлити Сербски йезик на 3. предѣлна нарѣчија” (Вук 1, 112).
	<i>йрилої, адверб</i>	„Нарѣчја су такве речи, које се употребљавају ради опредѣленія глагола или прилагателногъ имена” (Зах. 1, 70).
	<i>йлаїолски йрилої</i>	„Нарѣчје є оно исто, што и причешје, само не скланя се и употребля се на питанѣ како, н. пр. ради пѣваюћи, иде смеюћи се” (Нинк. 4, 83).
ортографија	<i>наука о йравилима йисања речи и реченичних знакова</i>	„Орѣографија, или Правописаніе естѣ наѣка оучацаа подобающими писмены написовати; таа при разатїи добрѣ раздѣлати, и ѡмѣнныа знаки правилно оупотреблати” (Мраз., 16).
	<i>начин йисања речи</i>	„Ово што ћемо садъ рећи, нека не мысле Читательи, да мы говоримо за обрану Писменице и нѣзине орѣографіе” (Вук 5, 196).

писме	<i>обележени ĩлас, слово</i>	„У оконченїяма <i>сїѡво</i> и <i>скїй</i> почетно писме с єсть предѣ писмама <i>ѡ</i> и <i>к</i> дометак” (Рад., 814).
	<i>ĩлас</i>	„Писме єсть изображенїє основнога звука, кои служи да састави рѣчь” (Милак., 2).
писменица	<i>наука која учи ĩравилном ĩовору и ĩисању, ĩрамайїка</i>	„Да се дїєчица наша не буду цієлу, као сада, Писменницу изучити морала, перво него што право писати знаду” (Мркаљ 1, 18).
	<i>уѣбеник из ѡе науке</i>	„Писменица сѣрбскога ĩезика по говору простога народа написана” (Вук 1, наслов).
писмо	<i>систѣм ĩрафичких знакова који се уѡйѡребљавају за ĩисање</i>	„Већ има близу иљаду година како Сѣрбљи имају своја слова и писмо” (Вук 8, III).
	<i>обележени ĩлас, слово</i>	„Писмо ĥ не треба нам, имаютьи ми т, к и ъ” (Јов. 2, 917).
подлог	<i>субјекай</i>	„ <i>Поврайный</i> [глаголь] показує станѣ нѣко, коє се као и кодъ среднихъ, на самъ подлогъ (subject) односи” (Нинк. 4, 51).
	<i>објекай</i>	„Ако є Сказуємо временикъ дѣйствителный, то има поредъ себе Сущевително име, у Винителномъ падежу, сирѣчь предметъ, на кои се односи, и то се называ Подлог (Objectum) н. п. Богъ є створио овай свѣтъ” (Поп. J., 107).
правопис	<i>скуй ĩравила за ĩисање речи и реченичних знакова</i>	„Правописъ учи рѣчи право писати и знаке правилно употребљавати” (Тир., 3).
	<i>уѣбеник о ѡим ĩравилима</i>	„Правописъ сѣрбскогъ єзыка за употребленїє учеће се сѣрбске младежи” (Тир., наслов).
	<i>начин ĩисања речи</i>	„И зато є онъ [Вук – прим. А. М.] са своимъ послѣдовательима са свимъ удаліо се и одцепіо одъ правописа Славенскогъ, и задржао є свакій таковый звукъ само єдно єдино слово” (Хаџ. 4, 989).
правописаније	<i>наука о ĩравилима ĩисања речи и реченичних знакова</i>	„Правописанїє єсть назка оучацаа подобающимъ писмены написовати; таа при разатїи добрѣ раздѣлати, и ѡмѣнныа знаки правилнѡ оупотреблати” (Мраз., 16).
	<i>начин ĩисања речи</i>	„Ми знамо из остали књига Доситејеви, да је он ѡ слабо писао и ѣе му је мјесто (по Славенском правописанију)” (Вук 13, 25).

правописање	<i>наука о њавилима њисања речи и реченичних знакова</i>	„Правописанѣ естѣ наука, коя учи, како треба рѣчи сѣ пристоећимѣ писмеима [sic!] написывати, те при дѣленю добро дѣлити, и находеће знаке правилно употребљавати” (Поп. Ј., 138).
	<i>начин њисања речи</i>	„Што се тиче Србскога ѣзика, и свойства њѣгова, у тому Г: Србски новина учредници заслужую чест. Но будући да ни една ствар от човека совершена изитѣи неможе, тако и овде э Реч. неке погрешке, особито у правописаню, примѣтио” (Вук 2, 15).
прид(ј)ев	<i>врста речи која значи ѡриѣдање, својствѣ или особину, адјектив</i>	„Придеви су речи које стоје уз именице и показују какво је шро, или чије је што, или од чега је што” (Стој. 2, 50).
	<i>збирни назив за збирне именице којима се исказује скуѣ јединки истѣ врсте, бројне именице, ѡридеве, ѡридевске заменице и ѡрилоѣ за количину</i>	„Свака реч, којом се Именици какав знак придева, зове се Придев” (Ил., 60). ²⁹⁶
прилог	<i>нейроменљива врста речи која се додаје ѡлаѣолима, ѡридевима и друѣим ѡрилозима и доѣуѣује или ближе одреѣује њихово значење, адверб</i>	„У ове две реченице подмети су савезѣ (conjunctio) [...] и прилогѣ (adverbium) <i>сюѣра</i> ” (Дан. 5, 1).
	<i>ѡридев</i>	„Прилози су части говора, кое се узѣ имена употребљавую и њѣову каквоѣу означаваю” (Цук., 23).
	<i>ѡредикаѣи</i>	„У сваком говору разликујемо [...] Оно, што се о ствари говори, и то се зове Прилог. Дете (<i>ѣодл.</i>) плаче (<i>ѡрил.</i>)” (Ил., 3).
прирок	<i>ѡредикаѣи</i>	а) <i>ѡредикаѣи</i> „У свакој мисли има двоѣ: едно о чему се мисли, а друго шта се о њѣму мисли; оно се прво зове субѣктѣ или подметѣ а друго предикаѣѣ или прирокѣ” (Дан. 5, 1).
	<i>ѡредикаѣив</i>	„Будући да [се] у овакимѣ реченицама [Сан је <i>лажа</i> , а бог је <i>истѣина</i> ; Крв <i>није вода</i>] [...] глагол <i>бѣѣи</i> зове само саставакѣ, кои остало што се у прироку каже саставља сѣ подметомѣ да бѣ была мисао, друга речѣ коя ѣ управѣ сѣ њимѣ прирокѣ, зове се и сама прирокѣ” (Дан. 5, 2).

²⁹⁶ Уп. тачку 5.3.12.

причастије	<i>йарѣициѣ</i>	„Причастїя, кое нису ништа друго него имена прилагательна, означаваюћа време дѣйствїя или станя” (Милак., 113).
	<i>йарѣициѣ у функцији їлаїолскої їрилоїа</i>	„Причастїя. читаюћи, читавши” (Цук., 56).
прозодија	<i>наука о акценѣиима и кванѣиїиїеїу слоїа</i>	„Просвѣдїа или Гласоздаренїе естѣ наѣка оучацаа коемзждо произношаеомз слогз подобаюцїѣ гласъ воздати” (Мраз., 13).
	<i>науку о склоїу сїиїа, о дуїим и країким слоїовима и о акценѣиу</i>	„Ова часть Науке Стихотворенїя зове се наука мѣреня слогова, или Просодїя, и учи: дужину и краткость слогова опредѣлити” (Суб. 5, 14).
свеза	<i>везник</i>	„Овдѣ є додана у преводу свеза 'и', и то є назначено да є додано” (Груј., 30).
	<i>облик їомоїної їлаїола коїи їовезуїе субїекаїи и їредикаїиїв, коїула</i>	„Подлежеїе и Сказуемо обычно се саюжава сѣ рѣцѣомъ естѣ, коя се у овомѣ случаю Свеза (Сорѣла) называ [...] Ако є Сказуемо временикѣ, то се Свеза у томе подразумѣва” (Поп. Ј., 106–107).
слово	<i>реч</i>	„Име естѣ часть слова скланяема” (Вид. 4, 51).
	<i>їисмени знак у їисму, азбуци, коїи обично одїовара їедном їласу</i>	„Кадѣ бы имали мы какво слово, кое бы значило као латинско h, онда бы могли писати врh, врhа, врhy, крhати и т. д.” (Вук 4, 139).
	<i>їлас</i>	„Слова се дѣле на [...] самогласна, сагласна, двогласна и безгласна, проста и сложена, тврда, мекана и сродна” (Нинк. 4, 2).
синтакса	<i>наука о реченици</i>	„Садашња наука дели граматику на четири дела: на фонологију, етимологију, морфологију и синтаксу или српски: науку о гласовима, о основама (творби речи), облицима речи и реченицама” (Бошк. 5, 117).
	<i>уїбеник из їиїе науке</i>	„Српска синтакса” (Дан. 5, наслов).
словопроизведеније	<i>збирни назив за фонетїку са фонолоїїјом, морфофонолоїїју, морфолоїїју и їтворбу речи</i>	„Србска Грамматика раздѣлює се на три части, кое су: I. Словопроизведенїе (Етимологија). II. Словосочиненїе (Синтаксисѣ). III. Правописанїе (Орѣографїя) [...] Словопроизведенїе показує, како се саставляю рѣчи, то естѣ, разбира нїїове саставне части и промѣне, и разлаже рѣчи у редове” (Милак., 1–2).
	<i>наука о їраїењу речи, їтворба речи</i>	„Словопроизведенїе естѣ такова наука, коя показує, како се речѣ одѣ речи прави” (Зах. 1, 73).

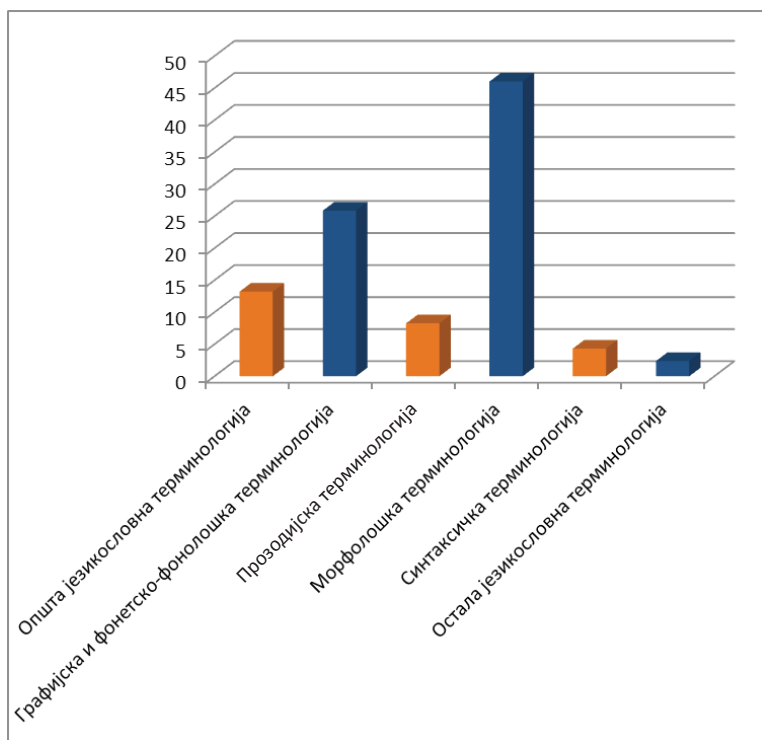
слог	<i>сѣишл</i>	„Совѣтуйте Ему моимъ именемъ да онъ [Павле Соларић] писаютьи просто Сербски, потрудисе, и величайшее прилѣжаніе въ томъ да приложи, да свойство, чистоту, и ясность Славеносербскаго слога (то естъ Стила) себи придобіе” (Страт., 120–121).
	<i>реч или део речи од једној самогласника самој или с једним или више сугласника који се осећа као изговорна целина</i>	„Слог јест једнога или више писмена једним уста јазом изговорен глас. Једно дакле или више писмена, једним отвором уста изјаснено, чини један слог” (Мил., 465).
	<i>наука о реченици, синѣакса</i>	„Наука о говору дѣли се на четири главне части: 1-во на говорне звуке и слова, 2-го на рѣчи, 3-ће на словосачиненіе или слогъ, 4-то на гласоудареніе” (Нинк. 4, 1).

7.4.2. Ваља истаћи да су међу терминима који се одликују семантичким варирањем најбројнији они чија је семантичка трансформација заснована на метонимији. Тако је, на пример, основно значење термина *ГРАМАТИКА* у 19. веку ’грana језикословне науке која утврђује језичке законе и систематизује језичке елементе и појаве’, из којег се развијају два метонимијска значења – ’уџбеник из те науке’ и ’школски предмет у коме се изучава та наука’. Метонимијском трансформацијом ’наука’ → ’уџбеник из те науке’ своја секундарна термилошка значења у 19. веку остварују и облици *ПИСМЕНИЦА*, *ПРАВОПИС* и *СИНТАКСА*.

7.5. Висок степен присуства синонимије и дублетних термилошких облика, на који указују табеле представљене у закључним напоменама у оквиру сваког поглавља, присутан је међу терминима у различитим временским периодима, нпр. *ИМЈА СУШТЕСТВИТЕЛНОЈЕ* (1811) – *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО* (1814) – *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО* (1838) – *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО* (1838) – *СУШТЕСТВИТЕЛНО* (1845) – *САМОСТАВНА РИЈЕЧ* (1850) – *ИМЕ* (1850) – *ИМЕНИЦА* (1860) – *СУПСТАНТИВ* (1876), како у оквиру текстова различитих аутора тако и у језикословном опусу истог аутора (нпр. код Ћ. Даничића *СУШТЕСТВИТЕЛНО ИМЕ* (1847) – *САМОСТАВНА Р(ИЈ)ЕЧ* (1850) – *ИМЕНИЦА* (1864) – *СУПСТАНТИВ* (1876)), па чак и у истом тексту (нпр. *ЧАСТИ Р(ИЈ)ЕЧИ* – *ЧАСТИ ГОВОРА* – *ЧАСТИ СЛОВА*, у граматичи Ј. Поповића из 1843. године). Ова појава може се тумачити као знак нестабилности језикословне терминологије у 19. веку.

7.6. Од 1.092 анализиране термилошке јединице, 502 припадају морфолошкој термилогији (46,01%), 283 термина сврстана су у графичку и фонетско-фонолошку термилогију (25,85%), општих јези-

кословних термина има 144 (13,20%), прозодијских 90 (8,25%), синтаксичких термина свега 47 (4,31%), док на осталу језикословну терминологију (углавном правописну) отпада 26 термилошких јединица (2,38%). У наведеним статистичким подацима може бити незнатних одступања због семантичког варирања унутар термилошког регистра, те у појединим, ретким случајевима, долази до извесних преклапања (нпр. термин *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* означава језикословну дисциплину, али се њиме именује и акценат, па се он може сврстати и у опште језикословне термине и у прозодијску терминологију). Процентуална заступљеност термина по језикословним нивоима приказана је Графиком 5.

Графикон 5: Процентуална заступљеност термина по језикословним нивоима

Број термина из области морфологије очекивано је навећи будући да је већина српских језикословаца овој језикословној дисциплини поклањала највише пажње. Имајући у виду да се почетком 19. века уочавају различити предлози за физиономију будућег ћириличног писма, као и да се затим јављају многобројне полемике у вези са реформом азбуке, не чуди да је друга по бројности графијска и фонетско-фонолошка

терминологија. Затим следе општи језикословни термини, у које су сврстани термини за језикословне поддисциплине што су се у наведеном периоду издвајале и проучавале. Темелји обележавања четвороакценатског система новоштокавских говора такође су ударени у 19. веку, почевши акценатских поставки Л. Милованова, преко Вука, Ћ. Даничића и његових следбеника, те прозодијски термини заузимају четврто место по бројности у анализираној грађи. Најмањи је број синтаксичких терминолошких јединица стога што су српски језикословци овој језичкој научној грани посвећивали најмање пажње.

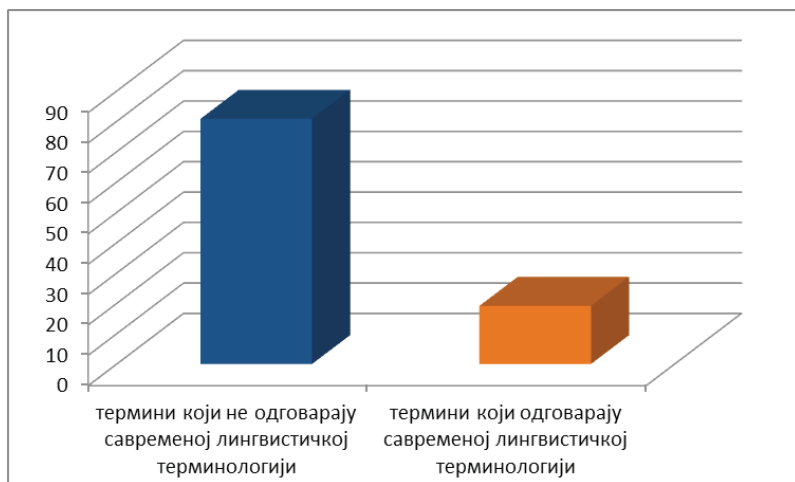
7.7. Поређењем добијеног језикословног терминолошког регистра у 19. веку са стањем у савременој лингвистичкој терминологији може се запазити да се у проучаваном периоду највећи део термина у знатној мери разликује од савремених. Број термина који је у потпуности остао неизмењен релативно је мали – 191 терминолошких јединица (17,49%), што представља нешто мање од петине од укупној броја ексцерпираних термина. У Табели 48 приказан је инвентар ових термина, класификован по језичким нивоима.

Табела 48: Списак језикословних термина из 19. века који се слажу са стањем у савременој лингвистичкој терминологији

Општа језикословна терминологија	буквар, граматика, граматичар, етимологија, језик, језикословац, језикословни, језичар, језичарев, лексикограф, лексикографија, лексикографски, лексикон, лингвист(а), лингвистика, лингвистичка наука, лингвистички, морфологија, ортографија, ортоепија, правопис, правописни, правописно, прозодија, прозодијски, р(ј)ечник, синтакса, стилистика, стилистички, творба речи, филолог, филологија, филолошки, фонетика, фонетички, фонетички (прил.), фонетично, фонологија, фразеологија
Графијска и фонетско-фонолошка терминологија	абецеда, азбука, азбучни ред, вокал, вишесложни, Вукова азбука, глас, гласница, говорни органи, грађанска азбука, грађанска ћирилица, грлени сугласник, грло, гутурал, двосложни, дифтонг, душник, задње непце, задњонепчани сугласник, звук, звучни сугласник, знак, зуби, зубни сугласник, једносложни, латиница, меки знак, многосложни, непце, непчани сугласник, нос, носни сугласник, парњак, петоросложни, писмо, плућа, полувокал, полугласник, самогласник, семивокал, слитна, славенска азбука, словенска азбука, слово, слог, сугласник, тросложни, ћирилица, усне, уснени сугласник, уста, црквена азбука, црквена ћирилица
Прозодијска терминологија	акцен(а)т, акценатна реч, акцентовани слог, акцентовати, акцентуација, дуг акценат, дуги слог, кратак акценат, кратак слог, логички акценат, нагласак, нагласити, наглашавање, наглашивање, неакцентовани слог

Морфолошка терминологија	адверб, адјектив, аорист, апстрактна именица, апстрактни супстантив, бројна именица, бројни придев, бројни прилог, будуће време, вид, време, врсте речи, глагол, глаголски облик, глаголски прид(ј)ев, глаголски прилог, градивни придев, грађење речи, давнопрошло време, демонстративни прономен, заједничка именица, зам(ј)еница, запов(ј)едни начин, збирна именица, збирни број, именица, именичка заменица, именичка заменица свакога лица, императив, имперфекат, инфинитив, лична зам(ј)еница, лична заменица сваког лица, мислена именица, нар(ј)ечје, начин, неодређена зам(ј)еница, непроменљиве врсте речи, описни придев, перфекат, погодбени начин, показна заменица, посесивни адјектив, посесивни прономен, предлог, прид(ј)ев, присвојна заменица, присвојни придев, променљиве врсте речи, прономен, прономинални, прошло време, редни број, садашње време, супстантив, супстантив колективни, усклик, условни начин, футур
Синтаксичка терминологија	апозиција, атрибут, копула, објек(а)т, предикат, придевски атрибут, свеза, спона, субјек(а)т
Остала језикословна терминологија	апостроф, велико слово, курзивно слово, мало слово

Највећи део грађе, нешто више од четири петине забележених термина, не одговара стању у савременој терминологији. У питању је 901 терминолошка јединица (82,51%), нпр: БЕЗГЛАСНО ПИСМЕ, БРОЈИТЕЛНО НЕИЗВ(Ј)ЕСНО, ВАРИЈА, ВОЗВРАТИТЕЛНО М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈЕ, ВОПРОСНО ЗАИМЕ, ВРЕМЕ МИМОБУДУШЋЕ, ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО ПРЕШЕДШЕ, ВРЕМЕНИК, ГЛАСОПОМОЋНО ПИСМЕ, ГЛАСОУДАРАВИЦА, ГОВОРСОЧИНЕНИЈЕ, ГРАМАТИЧЕСКИ, ДВОЈЕГЛАСНО ПОТАЈНО СЛОЖЕНО САМОГЛАСНО ПИСМЕ, ДВОЛИЧНО СЛОВО, ДРУГА ОЗНАЧИЦА, ЗАДАХНУТИ СУГЛАСНИК, ЗАЛОГ, ЗВАТЕЛЦО, ЗГЛАСНИК, ИМЕ БРОЈИТЕЉНО КОЛИЧЕСТВЕНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО САБРАТЕЛНО, ИМЕ ЧИСЛИТЕЛНО РЕДОВНО, ИСО, ЈАЧИ МУКЛАЦ, ЈЕДИНИТЕЛНОЈЕ, ЛИЧНО ЗАИМЕ, ЉУБОСЛОВЉЕ, МЕЖДУМЕТИЈЕ, МЕКО САМОГЛАСНО СЛОВО, НАДНАЧАЛНО ПИСМЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ, НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ, НАТЧЕРК, НАЧАЛНО ПИСМЕ, НАЧИН ЖЕЛАТЕЛНИ, НЕЈАСНОГЛАСНИК, ОЗНАЧИЦА, ОПСТОЈАНИЈЕ, ОТМЕНИ ЗНАК, ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ, ПРИГЛАСИЛО ОДУЉУЈУЋЕ, ПРИРЈЕЧИЈЕ, СКЛАЊАЊЕ, СЛИВАТЕЛНИ ЗНАК, СОЈУЗ, УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА, УСУГУБЉЕНОЈЕ ЈЕДИНАКО САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ХУДОЖЕСЛОВИЈЕ, ЧАСТИ СЛОВА итд. Процентуална заступљеност анализираних термина из 19. века у савременом лингвистичком терминосистему приказана је Графиконом 6.

Графикон 6: Процентуална заступљеност анализираних термина из 19. века у савременом лингвистичком терминосистему

7.8. Као подстицај за даља истраживања остаје проучавање терминологије осталих језикословних дисциплина – творбе речи, лексикологије и лексикографије, стилистике, ортографије, дијалектологије, као и термина који се односе на језичке идиоме. Тако комплетирана анализа била би погодан извор за стварање речника српских језикословних термина у 19. веку. Концепција и израда оваквог речника допринела би, између осталог, и конструисању речника савремених лингвистичких термина, који постоје за велики број језика (руски, енглески, немачки, шпански, италијански, румунски итд.), али не и за српски.

ИЗВОРИ

Стојк.: Аѡанасіа Стойковича *Фусіка. Первая частѣ* [Предисловіе кь читателю], въ Будимѣ, 1801, [I–XIV].

Страт.: Стефанъ Стратимировичъ, „Писмо Митрополіта Стратимировича Доситею”, *Лѣѣойис Майице сербске*, год. XII, кнѣга 42, у Пешти, 1838, 120–128.²⁹⁷

Дош.: Иоан Атанасіев Дошенович, *Лирическа ѣбнѣя* [Предисловіе о пѣснотворству], в Будимѣ, 1809, 7–24.

Мил.: Луке Милованова *Ойиѣ настѣавлења к Сербској сличноречностѣи и Слојомерју или Просодиѣ. По новом ѣравойисања начину смѣѣрајући на ѣовод к новој весма нуждној Сербској Писменици или Језиконауку сѣѣсан 1810*. А издао га Вук Стеф. Караѣић, у Бечу, 1833.

Мркаљ 1: С. М., *Сало дебелоѣа ера либо азбукойроѣрес*, у Будиму Граду, 1810.

Мркаљ 2: Савва Меркайлъ, „Палинодія либо обрана дебелога ѣ”, *Новине Сербске*, 41, 1817, 326–328.

Мркаљ 3: Савва Меркаљ, „Предложенія противъ одбраненія”, *Новине Сербске*, 48, 1817, 383–324.

Мраз.: *Рѣководсѣво кь славенсѣѣѣ ѣраммаѣѣѣѣ во уѣѣѣребленіе славенско-сербскихъ народныхъ училищъ* издано трѣдомъ Авраама Мразовича, въ Бѣдинѣ Градѣ, 1811.²⁹⁸

Кенг.: Павелъ Кенгелацъ, *Есѣесѣвословіе* [Предисловіе], въ Бѣдинѣ Градѣ, 1811, [I–XXVI].

Вид. 1: М. В., „Примѣчаніе о Сербскому языку”, у: *О језику и кнѣжесвностѣи I. Сабрана дела Вука Караѣића*, кн. 12, Београд: Просвета, 1968, 354–361.²⁹⁹

Вид. 2: М. Видаковичъ, „Отговоръ на крѣѣѣѣску реценсію издану сверху кнѣге Усамлenny ѣуноша у Сербски новина у числу 205, 206, и 208”, у: *О језику и кнѣжесвностѣи I. Сабрана дела Вука Караѣића*, кн. 12, Београд: Просвета, 1968, 314–318.³⁰⁰

²⁹⁷ Писмо је написано 29. јула 1805.

²⁹⁸ Прво издање објављено је 1794. године.

²⁹⁹ Чланак је написан 3. октобра 1813.

³⁰⁰ Полемика је написана 15. октобра 1815.

³⁰⁷ Чланак је написан 1817.

- Вук 8:** „Предговор *Српском рјечнику*”, у: *Српски рјечник 1818. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 2, Београд: Просвета, 1966, III–XX.³⁰⁸
- Вук 9:** „Српска граматика”, у: *Српски рјечник 1818. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 2, Београд: Просвета, 1966, XXIX–LXXI.³⁰⁹
- Вук 10:** „Додатакъ къ мнѣнію *О ѡисмены НН у нашымъ ѡричасійяма*”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 217–220.³¹⁰
- Вук 11:** „Одговоръ господину – Ц – на нѣгово мнѣніе о Србској граматици”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 221–234.³¹¹
- Вук 12:** „Неколико ријечи о другом објављенију на трећу часть Любомира у Елѣіуму”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 15–17.³¹²
- Вук 13:** „Примјечанија на предговор Г. Павла Соларића к Мезимцу Доситеја Обрадовића (који је наштампан у Будиму 1818.)”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 21–37.³¹³
- Вук 14:** „Примјечанија на преводе Г. Ћоме Љубибратића, и на примјечаније на њи Г. Станимира Живковића”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 41–51.³¹⁴
- Вук 15:** „Неколико ријечи о језику у првој књижици Шрекове Историје”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 55–58.³¹⁵
- Вук 16:** „Глас народољубца”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 31–37.³¹⁶
- Вук 17:** „Одговор Јовану Ранитовићу, адвокату Штипкаловићеву”, у: *О*

³⁰⁸ Предговор је написан 10. октобра 1818.

³⁰⁹ Дело је објављено 1818.

³¹⁰ Чланак је написан 1818.

³¹¹ Чланак је написан 1819.

³¹² Чланак је написан 1817.

³¹³ Чланак је написан 1820.

³¹⁴ Чланак је написан 1820.

³¹⁵ Чланак је написан 1820.

³¹⁶ Чланак је написан 1820.

језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 77–83.³¹⁷

Вук 18: „Неколико ријечи мојим овогодишњим рецензентима, а особито Благоју Штипкаловићу и старцу Куцкалу”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 61–73.³¹⁸

Вук 19: „Одговор на Добрићеве погледе *На начин Србска њисаня* у додатку к ч. 53. Н. С. метнуте”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 87–90.³¹⁹

Вук 20: „Писмо, Димитрију Фрушићу, доктору медицине”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 93–102.³²⁰

Вук 21: „Одговор Штипкаловићу или Ранитовићу на његов одговор у додатку к 75. ч. н. С.”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 107–110.³²¹

Вук 22: „Додатак к санктпетербургским сравнитељним рјечницима свију језика и нарјечија”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 115–178.³²²

Вук 23: [О језику Јована Рајића и Атанасија Стојковића], у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 337–342.³²³

Вук 24: „Одговор рускоме рецензенту”, у: *Даница 1826. 1827. 1828. 1829. 1834. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 8, Београд: Просвета, 1969, 79–84.³²⁴

Вук 25: „Главне разлике између данашњег Славенскога и Српског језика”, у: *Даница 1826. 1827. 1828. 1829. 1834. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 8, Београд: Просвета, 1969, 53–66.³²⁵

³¹⁷ Чланак је написан 1821.

³¹⁸ Чланак је написан 1821.

³¹⁹ Чланак је написан 1821.

³²⁰ Писмо је написано 1819.

³²¹ Чланак је написан 1821.

³²² Чланак је написан 1821.

³²³ Чланак је настао између 1823. и 1825.

³²⁴ Чланак је први пут објављен у *Даници* 1826. године.

³²⁵ Чланак је први пут објављен у *Даници* 1826. године.

- Вук 26:** „Оглед Српскога Буквара”, у: *Даница 1826. 1827. 1828. 1829. 1834. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 8, Београд: Просвета, 1969, 115–125.³²⁶
- Вук 27:** „Главна свршивања суштествителни и прилагателни имена у Српском језику”, у: *Даница 1826. 1827. 1828. 1829. 1834. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 8, Београд: Просвета, 1969, 233–321.³²⁷
- Вук 28:** [Белешка о Меримеовој књизи *Гусла*], у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 345.³²⁸
- Вук 29:** [Творба глагола], у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 363–431.³²⁹
- Вук 30:** „Објавленіе” [О књизи Луке Милованова *Ойиѣ насѣављења к Србској Сличноречности и Слоѣмјерју или Просодиѣ*], у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 451–453.³³⁰
- Вук 31:** „Предговор издатељев [књизи Луке Милованова *Ойиѣ насѣављења к Србској Сличноречности и Слоѣмјерју или Просодиѣ*], у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 435–445.³³¹
- Вук 32:** [Одговор др Јовану Стејићу на његове замерке језику *Пословица*], у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 15–18.³³²
- Вук 33:** „Одговор на *Сийнице језикословне* г. Ј. Хаџића = М. Светића”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 21–33.³³³
- Вук 34:** „Вуков одговор на *Уѣук* г. М. Светића”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 63–83.³³⁴

³²⁶ Текст је први пут објављен у *Даници* 1827. године.

³²⁷ Чланак је први пут објављен у *Даници* 1828. године.

³²⁸ Чланак је написан 1828.

³²⁹ Спис је настао 1832.

³³⁰ Чланак је написан 17. јануара 1832.

³³¹ Текст је настао 1833.

³³² Чланак је написан 1836.

³³³ Чланак је написан 1839.

³³⁴ Чланак је први пут објављен 1843. године у Бечу.

- Вук 35:** „Критика у језику”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 203–210.³³⁵
- Вук 36:** „Вуков одговор на лажи и опадање у Србском улаку”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 93–117.³³⁶
- Вук 37:** „Писма високопреосвештеноме господину Пллатону Атанацковићу”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 126–199.³³⁷
- Вук 38:** „Odgovor g. Vuka Stef. Karadžića [Vjekoslavu Babukiću]”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 213–220.³³⁸
- Вук 39:** „Утукъ III. сѣзикословный одъ М. Светића”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 223–226.³³⁹
- Муш. 1:** „О Србском’ езику и Грамматіки одъ Л. Мушицког’ (Писмо Г. Вуку Стефановићу Караџићу 11. Марта 1817.)”, *Лѣтопис Майице сербске*, год. XII, књига 45, у Пешти, 1838, 65–82.
- Муш. 2:** „Гласъ народолоубца”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 486–493.³⁴⁰
- Сол. 1:** *Букварь славенскій ѿрїазбучный, или ѿрвое руководство къ ѿзнанію кнѣи и ѿсаній, во ѿѿребленіе славено-сербѣвъ* списан Павломъ Соларичемъ, в Млеткахъ, 1812.
- Сол. 2:** Соларичъ, Павле, „Вход к’ Писменицы и сѣикознанію”, *Сербскій Лѣтописъ*, год. VII–X, књ. 24–27, у Будиму, 1831–1834, 13–34, 27–51, 21–53, 17–40.
- Хаџ. 1:** „Ситнице сѣикословне одъ I. Хаджића – Светића”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 290–297.³⁴¹

³³⁵ Чланак је написан 1843.

³³⁶ Чланак је први пут објављен 1844. године у Бечу.

³³⁷ Писма су први пут објављена у Бечу 1845. године.

³³⁸ Писмо је написано 11/23. децембра 1846. године у Бечу.

³³⁹ Чланак је написан 12. фебруара 1847. године у Бечу.

³⁴⁰ Песма је написана 1819. године.

³⁴¹ Чланак је написан 1837. године.

- Хаџ. 2:** „Утукъ, или одговоръ на одговоръ на *Сийнице ѣзыкословне* [...] одъ М. Светића”, *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 411–432.³⁴²
- Хаџ. 3:** М. Светић, „Утукъ II. или одговоръ на Вуковъ одговоръ на лажи и опаданъ у Србскомѣ улаку”, *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 518–553.³⁴³
- Хаџ. 4:** „Утукъ III. ѣзыкословный. О ѣзику и правопису Србскомъ”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 980–1041.³⁴⁴
- Бој.:** Лазарь Боичъ, „Ситнице ѣзыкословне”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 304–309.³⁴⁵
- Милак.:** Димитріѣ Милаковић, *Србска грамматиѣка састављѣна за црногорску младежь. Частъ прва*, у Црной Гори, 1838.
- Павл.:** „Ситнице на *Сийнице ѣзыкословне* Г. I. Хаджића – Светића”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 299–304.³⁴⁶
- Суб. 1:** I. Субботић, „Нешто о сербској азбуки”, *Лѣтописъ Майице сербске*, год. XIII, књ. 49, 1839, 1–26.
- Суб. 2:** Др. I. Субботичъ, „Примѣчанія на *Одѣворъ на нешто о сербској азбуки*”, *Лѣтописъ Майице сербске*, год. XV, књ. 55, 1841, 14–26.
- Суб. 3:** Др. Јоаннъ Субботић, „О писмену ы”, *Лѣтописъ Майице сербске*, год. XVI, књ. 56, 1841, 33–42.
- Суб. 4:** Др. Јоаннъ Субботичъ, „Афоризми Ёзыкословни”, *Лѣтописъ Майице сербске*, год. XVII, књ. 61, 1843, 43–60.
- Суб. 5:** *Наука о србскомъ сѣихойворенію* списана одъ Јоанна Субботића, у Будиму, 1845.
- Суб. 6:** Др. I. Субботић, „Нѣке черте изъ повѣстнице Сербскогъ књи-

³⁴² Чланак је први пут објављен у Новом Саду 1839. године.

³⁴³ Текст је први пут објављен у Београду 1844. године.

³⁴⁴ Чланак је први пут објављен у Новом Саду 1846. године.

³⁴⁵ Текст је написан 29. јуна 1838. године.

³⁴⁶ Чланак је штампан у Будиму 1838. године у часопису *Лѣтописъ Майице сербске*. Уместо имена аутора испод текста стоји „учредникъ”, али се ауторство приписује Теодору Павловићу.

жества”, *Лѣтоиисъ Майице сербске*, год. XX–XXI, књ. 74, 76, 1846–1847, 104–124, 91–108.

Суб. 7: Др. I. Субботић, „Разправа о употребљавану усваятелны Мой–Твой и Свой”, *Лѣтоиисъ Майице сербске*, год. XXVII, књ. 87, 1853, 1–33.

Драг.: Адамъ Драгосавлѣвић, *Посѣјанаѣ славенски слова или Писменостѣ каква є и каква їреба да є у Србскомъ єзыку*, у Београду, 1840.

Нинк. 1: П. Нинковић, „Задатаѣ србскомъ филологу”, у: *О језику и књижевностѣ III/1. Сабрана дела Вука Караѣића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 824.³⁴⁷

Нинк. 2: П. Нинковић, „Одговоръ на задатаѣ србскомъ филологу”, у: *О језику и књижевностѣ III/1. Сабрана дела Вука Караѣића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 891–897.³⁴⁸

Нинк. 3: П. Нинковић, „Нешто за Србскѣй єзыкъ”, *О језику и књижевностѣ III/1. Сабрана дела Вука Караѣића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 897–900.³⁴⁹

Нинк. 4: Петаръ Нинковић, *Србска їрамаїика за ниже їмнасиалне класе*, у Београду, 1856.³⁵⁰

Пеј.: К[онстантин] П[еичић], „Грамматическо и єзыкословно мало примѣчаніе”, у: *О језику и књижевностѣ III/1. Сабрана дела Вука Караѣића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 812–813.³⁵¹

Рад.: В. Радишић, „Филологичный погледъ”, у: *О језику и књижевностѣ III/1. Сабрана дела Вука Караѣића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 813–818.³⁵²

Тек.: Савва Тјокјули, „Писма високопреосвештеноме господину Платону Атанацковићу”, у: *О језику и књижевностѣ III/1. Сабрана дела Вука Караѣића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 126–199.³⁵³

Јов. 1: Е. Јоаннович, „Примѣчаніе на страну 289. лѣта 1842. Скороте-

³⁴⁷ Чланак је први пут објављен у Пешти 1842. године.

³⁴⁸ Текст је написан 1846. године.

³⁴⁹ Чланак је први пут објављен у Будиму 1843. године.

³⁵⁰ Прво издање Нинковићеве граматике објављено је 1848. године.

³⁵¹ Чланак је први пут објављен у Београду 1842. године.

³⁵² Текст је објављен у Београду 1842. године.

³⁵³ Писма су први пут објављена у Бечу 1845. године.

- че”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 900–901.³⁵⁴
- Јов. 2:** Евг. Иоаннович, „Примѣчаніе на књигу *Писма Вука Ст. Караджийѣа и Савве Текеліе* у Бечу 1845”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 917–921.³⁵⁵
- Јов. 3:** „„Возраженіе на отговор г. Вука Ст. Караджитѣ 19. числ. 1846 С. нар. листа”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 921–924.³⁵⁶
- Јов. 4:** Е. Е. I., „О Вуковой ортографіи, и другимъ ситницама”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 924–926.³⁵⁷
- Јов. 5:** Е. I., „Примѣчанія на књижицу Вука С. Караджича и Саве Текеліе о србскомъ правопису, у Бечу 1845.”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 927–932.³⁵⁸
- Поп. Ј.:** Јованъ Поповићъ, *Србска Грамматиѣка или Писменица: ѿо начину, коимъ најславнии наши садашњи Сѣисаѣельи ѿишу, нарочно на ѿолзу ѿремиле младежи Србске усѣироена*, у Новомъ Саду, 1843.
- Лаз.:** [Василије Лазић], „О чистоти и правилности езика србскога”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 784–804.³⁵⁹
- Поп. Ј. С. 1:** I. С. Поповићъ, „О србскимъ рѣчма предѣлнымъ”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 857–859.³⁶⁰
- Поп. Ј. С. 2:** Јоаннъ С. Поповићъ, „Разлози о назывословнымъ рѣчма”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 871–877.³⁶¹

³⁵⁴ Чланак је први пут објављен у Будиму 1843. године.

³⁵⁵ Текст је први пут објављен у Пешти 1846. године.

³⁵⁶ Чланак је први пут објављен у Пешти 1846. године.

³⁵⁷ Чланак је први пут објављен у Београду 1849. године.

³⁵⁸ Текст је први пут објављен у Београду 1850. године.

³⁵⁹ Непотписани текст најпре је објављен у *Подунавки* 1845. године. Ауторство се приписује В. Лазићу.

³⁶⁰ Текст је први пут објављен у *Подунавки* 1845. године.

³⁶¹ Чланак је први пут објављен у *Гласнику Дружѣива Србске Словесности* 1847. год.

- Поп. Ј. С. 3:** I. С. Поповић, „Предговоръ. О србској азбуки”, *Даворъ*, у Новомъ Саду, 1854, [1–10].
- Зах. 1:** Илія Захарієвић, *Србска Грамматиџа*, у Београду, 1847.
- Зах. 2:** Илія Захарієвић, *Одѣворъ друїй іосїодину СР-у, тайномъ моме оїйаснику, и моѣ Грамматиџе криїичару, на нѣїове безобразне и їодле руїе и луде їримейбе*, у Бечу, 1850.
- Дан. 1:** Ђуро Даничић, *Срїски акценїи*, Београд–Земун: Српска краљевска академија, 1925.³⁶²
- Дан. 2:** Ђ. Даничић, *Раїи за срїски језик и їравоїис*, у Будиму, 1847.
- Дан. 3:** Ђ. Даничић, *Мала срїска їраматиџа*, у Бечу, 1850.
- Дан. 4:** Ђ. Даничић, *Нови срїски буквар*, у Бечу, 1854.
- Дан. 5:** Ђ. Даничић, *Србска синїакса*, у Београду, 1858.
- Дан. 6:** Ђ. Даничић, *Диоба словенских језика*, у Биограду, 1874.
- Дан. 7:** Ђ. Даничић, *Исїорија облика срїскоїа или хрватїскоїа језика до свршеїџа XVII виїека*, у Биограду, 1874.
- Дан. 8:** Ђ. Даничић, *Основе срїскоїа или хрватїскоїа језика*, у Биограду, 1876.
- Бал. 1:** [Јован Балугџић], „Критично-разложне мысли о двоякој служби писмена ђ, ю, я”, у: *О језику и књижевностїи III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 901–904.³⁶³
- Бал. 2:** Јованъ Балукџић, *Грађа за србску їраматиџу. II. їеоретїическо-їрактїично руководсїво ко основномъ насїавленїю у србскої їраматиџи*, у Београду, 1850.
- Поп. Г.:** Г[аврило] П[оповић], „Нешто о називословнимъ рѣчма”, у: *О језику и књижевностїи III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 883–888.³⁶⁴
- Цук.:** Коста Цукић, *Србска їраматиџа за основне србске школе*, Београдъ, 1850.
- Груј.:** *Примѣїве Никанора Груића, Архіман. Кувез. на їреводъ Новоїа завѣїџа, кои є їосї. Вукъ С. Караџић їисао*, у Земуну, 1852.

³⁶² Даничићев рад на опису српског акценатског система, који обухвата седам чланака о акцентима објављеним од 1851. до 1872. године, сабрала је и под насловом *Срїски акценїи* објавила 1925. године Српска краљевска академија.

³⁶³ Непотписани текст најпре је објављен у *Подунавки* 1848. године. Ауторство се приписује Ј. Балугџићу.

³⁶⁴ Текст је први пут објављен у *Подунавки* 1848. године.

- Стеј. 1:** Јованъ Стеићъ, *Србскій ѣравойисъ*, Београд, 1852.
- Стеј. 2:** Др. Јованъ Стеићъ, „Предлогъ за србскій рѣчникъ и србску граматику”, *Гласник Дружѣва србске словесносѣи*, св. 5, 1853, 1–13.
- Тир.:** Димитрій Тирол, *Обиѣуѣойѣребѣиѣельный ѣравойисъ србскоѣ ѣзыка за уѣойѣребленѣе учеѣе се србске младежи*, у Темишвару, 1852.
- Ил.:** Ј. Илијћ [sic!], *Срѣска ѣисменица*, у Новом Саду, 1860.
- Бошк. 1:** Јован Бошковић, *Извод из срѣске ѣрамаѣиѣе*, у Београду, 1863.
- Бошк. 2:** Јован Бошковић, *Извод из срѣске ѣрамаѣиѣе II. Синѣакса*, у Београду, 1864.
- Бошк. 3:** Јован Бошковић, *Прилоѣ за ѣознавање 'садашњеѣа сѣања' срѣске ѣрамаѣиѣе*, у Београду, 1867.
- Бошк. 4:** Јов. Бошковић, *Скуѣљени сѣиси о срѣском ѣезику*, св. I, у Београду, 1887.
- Бошк. 5:** Јован Бошковић, *Скуѣљени сѣиси о срѣском ѣезику*, св. II, у Београду, 1888.
- Мих.:** Евстати Мѣхайловићъ, *Обрана ѣзыка србскоѣ одъ изѣѣачиванѣа и ѣпростѣаченѣа нѣѣовѣѣ и кирилице одъ вуковице*, у Великомъ-Бечке-реку, 1863.
- МСГ:** *Мала србска ѣрамаѣиѣа за основне србске школе*, у Београду, 1866.
- Вуј.:** Владимир Вујић, *Србска ѣрамаѣиѣа, за ѣмназиѣе у Кнежевини Србиѣи. По истѣочномѣ ѣовору*, у Београду, 1867.³⁶⁵
- Нов. 1:** Стојан Новаковић, *Срѣска синѣакса*, у Београду, 1870.
- Нов. 2:** Стојан Новаковић, *Срѣска краљевска академиѣа и неѣовање ѣезика срѣскоѣ*, Београд, 1888.
- Нов. 3:** Сѣѣојана Новаковића ѣредлоѣ Срѣскоѣ краљевскоѣ академиѣи учињен 5 айрила 1893 да се оѣѣѣочне куѣљѣње ѣраѣе за академиѣјски Срѣски Речник, и да се за ѣај ѣосаѣ усѣѣанѣви у Академиѣи Лексикоѣрафски Одсек, у Земуну, 1893.
- Нов. 4:** Стојан Новаковић, *Срѣска ѣрамаѣиѣа*, Београд, 1894.
- Жив. 1:** Јован Живановић, „Кратак историѣјски преглед слова **ђ** и **ћ**”, *Срѣски леѣѣѣѣис*, књ. 114, 1872, 131–136.

³⁶⁵ Прво издање ове граматике објављено је 1856. године.

Жив. 2: Јован Живановић, *Извод из српске драматике*, у Новом Саду, 1874.

Жив. 3: Јован Живановић, *О српском језику*, у Новом Саду, 1888.

Жив. 4: Јован Живановић, *Бранич српскога језика*, у Београду, 1889.

Жив. 5: Јован Живановић, *Српска синтакса*, Нови Сад, 1889.

Маг.: Ђорђе Магарашевић, *Мала српска драматика за српске народне школе по Даничићу и Миклошићу*, у Новом Саду, 1883.

Стој. 1: Љуб. Стојановић, *Лекције из српског језика за II разред гимназије*, у Београду, 1891.

Стој. 2: Љуб. Стојановић, *Српска драматика за I разред гимназије*, у Београду, 1892.

ЛИТЕРАТУРА

Anleitung 1779: : *Anleitung zur deutschen Sprachlehre*, Wien.

Ахманова 2009: Ольга Сергеевна Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва: Книжный дом „Либроком”.

Бабић 1968: Stjepan Babić, „O Daničićevu nadglasnom sustavu kao sustavu”, *Jezik*, XV/5, Zagreb, 150–157.

Бабић 1981: Stjepan Babić, „Daničićevi nadglasni tipovi (jedan pogled s današnjega gledišta)”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 341–345.

Бабукић 1836/2013: Vjekoslav Babukić, *Osnova slovnice slavjanske narčja ilirskoga*, prir. Branka Tafra, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Бабукић 1854/2014: Vjekoslav Babukić, *Ilirska slovnica*, prir. Branka Tafra, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Батас 2008: Ана Батас, „Дефиниције сонаната у у граматикама српског језика”, *Научни састајак слависти у Вукове дане*, 36/3, Београд, 13–33.

Белић 1941: Александар Белић, *О језичкој њприроди и језичком развии-*ку, Београд: Српска краљевска академија.

Белић 1998а: Александар Белић, „Вукова борба за народни и књижев-ни језик (расправе и чланци)”, *Изабрана дела*, т. VI, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Белић 1998б: Александар Белић, „Стојан Новаковић у својим лингви-стичко-филолошким делима”, *Изабрана дела*, том VI, Београд: За-вод за уџбенике и наставна средства.

Бјелаковић 2008: Исидора Бјелаковић, *Парџицијски љасив у књижев-ном језику код Срба у XIX веку*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Бјелаковић 2016: Исидора Бјелаковић, „Језикословци и њихове писме-нице (структура граматичких приручника ’српског’ језика у XIX веку)”, *Зборник у часџи Љиљани Субоџић. Теме језикословне у ср-бисџици кроз дијакхронију и синхронију*, ур. Ј. Дражић, И. Бјелако-вић и Д. Средојевић, Нови Сад, 55–67.

- Бјелаковић 2017:** Исидора Бјелаковић, *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку (математичка географија и картографија)*, Нови Сад: Два пера.
- Бјелаковић/Суботић 2011:** Исидора Бјелаковић, Љиљана Суботић, „Концепција дијакроничког термилошког речника”, *Лексикологија, ономастика, синтакса. Зборник у част Гордана Вуковић*, Нови Сад: Филозофски факултет, 149–162.
- Блумфилд ¹³1976:** Leonard Bloomfield, *Language*, London : George Allen and Unwin.
- Богдановић 2013:** Маријана Богдановић, „Утицај Луке Милованова на развој акцентске мисли Вука Караџића”, *Књижевност и језик*, 60/3–4, Београд, 455–464.
- Богдановић 2014:** Маријана Богдановић, „Допринос Луке Милованова развоју акцентске и метричке теорије код Срба”, *Језици и културе у времену и простору III*, Нови Сад, 335–344.
- Брапцова 1988:** Radoslava Brabcova, „Lingvistička terminologija Vuka St. Karadžića”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 17/1, Београд, 59–66.
- Брозовић 1962:** Dalibor Brozović, „О stanju srpskohrvatske lingvističke terminologije”, *Славјанска лингвистична терминологија: Сборник статаи*, I, Софија: Българска академия на науките – Институт за български език, 141–147.
- Бугарски ²2003:** Ранко Бугарски, *Увод у ошћу лингвистику*, Сабрана дела у 12 књига, књ. 6, Београд: Чигоја штампа – XX век.
- Бугарски 2007:** Ранко Бугарски, *Лингвистика у примени. Сабрана дела*, књ. 5, Београд: Чигоја штампа.
- Востоков 1831:** *Руская граматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной Грамматики полне изложенная*, Санктпетербургъ въ Типографіи И. Глазунова.
- Вукомановић 1981:** Славко Вукомановић, „Значај Даничићеве Историје облика за науку о српскохрватском језику”, *Зборник о Бури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 175–180.
- Гортан Премк 1990:** Даринка Гортан Премк, „О месту термина у лексичком фонду”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 18/1, Београд, 15–21.

- Гортан Премк 1991:** Даринка Гортан Премк, „О термилошким једи-ницама и њиховој обради у РСАНУ”, *Наш језик*, XXIX/1–2, Београд, 49–54.
- Гортан Премк ²2004:** Даринка Гортан Премк, *Полисерија и орјаниза-ција лексичкој сисџема у српскоме језику*, Београд: Завод за уџбе-нике и наставна средства.
- Греч 1828/2011:** Николай Иванович Греч, *Крајњка русскаја граммати-ка*, Москва: Либроком.
- Грицкат 1964:** Ирена Грицкат, „Покушаји стварања српске научне тер-минологије средином прошлог века”, *Наш језик*, 14/2–3, Београд, 131–140.
- Грицкат 1974:** Ирена Грицкат, „Положај синтаксе у Вуково време и у Вуковом делу”, *Ковчежић*, XII, Београд, 56–60.
- Грицкат 1983:** Ирена Грицкат, „О прилозима у српскохрватској лин-гвистичкој литератури”, *Јужнословенски филолој*, XXXIX, Бео-град, 1–41.
- Гудурић 2004:** Снежана Гудурић, *О ѝприроди јласова*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Гутков 1974–1975:** Владимир Павлович Гутков, „Србска грамматишка Димитрија Милаковића и њен значај за науку о српскохрватском језику”, *Јужнословенски филолој*, књ. XXXI, Београд, 55–66.
- Гутков 1980:** Владимир Павлович Гутков, „О појави термина *реч-ник* и његовој афирмацији у српској лексикографији”, *Наш језик*, XXIV/1–2, 34–39.
- Даничић 1864:** Gj. Daničić, *Srpska gramatika. Dio 3, Oblici srpskoga jezika*, Biograd: Državna štamparija.
- Даничић 1880–1882:** Ђ. Daničić, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексиколоџија српској језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Дудок 1996:** Мирослав Дудок, „Термин и текст”, *Сџандардизација ѝтер-минологије*, Београд: Српска академија наука и уметности, 17–20.
- Дурново ²2001:** Николай Николаевич Дурново, *Грамматический сло-варь: Грамматические и линѝвисѝческие ѝтермины*, Москва: Издательство „Флинта” – Издательство „Наука”.

- Ђорђевић 1990:** Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ђурић 2015:** Драгана Ђурић, „Славенизми у Србској грамматици Илије Захаријевића”, *Савремена проучавања језика и књижевности*, год. VI, књ. 1, Крагујевац: ФИЛУМ, 23–31.
- ЕРСЈ:** *Етимолошки речник српског језика*, св. 1: А, ур. Александар Лома, Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 2003.
- Ефремова 2000:** Татьяна Фёдоровна Ефремова, *Новый словарь русско-ю языка. Толково-словообразовательный*, Москва: Русский язык.
- Жеребило 2010:** Татьяна Васильевна Жеребило, *Словарь лингвистических терминов*, Назрань: ООО „Пилигрим”.
- Журављова и др. 2008:** Г. С. Журавлева, А. Н. Тихонов, Р. И. Хашимов, *Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий*, Москва: Флинта.
- Ивић М. 1990:** Milka Ivić, *Pravci u lingvistici I*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ивић П. 1966:** Павле Ивић, „О Вуковом Рјечнику из 1818. године”, *Српски рјечник*, поговор, Београд: Просвета, 19–191.
- Ивић П. 1991:** Павле Ивић, *О Вуку Караџићу*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић П. 1997:** Павле Ивић, „Ново читање Даничићевог *Ратја* за српски језик и правопис”, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, XLV/1–3, Нови Сад: Матица српска, 153–163.
- Ивић П. 1998:** Павле Ивић, *Прејлед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић П. 2001:** Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Илић Марковић 2012:** Гордана Илић Марковић, „Сава Мркаљ – библиографија”, *An den Anfängen der serbischen Philologie. Na počecima srpske filologije. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010). Salo debeloga jera libo azbukoprotres Save Mrkalja. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Frankfurt am Main: Peter Lang, 371–409.
- Јовановић В. 2014:** Владан Јовановић, „Семантички калкови у структури вишезначних речи”, *Научни саставак слависта у Вукове дане*, 43/1, Београд, 329–342.

- Јовановић В. 2016:** Владан Јовановић, *Српска војна лексика и терминологија*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Јовановић Г. 1998:** Гордана Јовановић, „Акценатске и интерпункцијске поуке у ’Сказанију о писменех’ Константина Филозофа (Константина Костенечког)”, *Научни састајанак славистија у Вукове дане*, 27/2, Београд, 11–18.
- Јовановић Г. 2006:** Гордана Јовановић, „Нека лексичка питања у ’Сказанију о писменех’ Константина Филозофа (Константина Костенечког)”, *Научни састајанак славистија у Вукове дане*, 35/1, Београд, 285–291.
- Јонке 1976:** Ljudevit Jonke, „Daničićev prilog normi i kodifikaciji hrvatskoga književnog jezika”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 45–53.
- Кајперт 1992:** Helmut Keipert, „Vuk Karadžić und Avram Mrazović. Zu den Quellen der *Pismenica serbskoga jezika*”, *Zeitschrift für slavische Philologie*, 52/1, Heidelberg, 104–127.
- Караца 1984:** Mevlida Karadža, „Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije – uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji”, *Radovi X*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, 1–330.
- Каретер 1953:** Fernando Lázaro Carreter, *Diccionario de Términos filológicos*, Madrid: Editorial Gredos.
- Кашић 1968:** Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Кашић 1975:** Јован Кашић, „Једно поређење Вукове и Даничићеве граматике”, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, XVIII/1, Нови Сад: Матица српска, 77–90.
- Ковал/Ман 1960:** Libor Koval, Oldřich Man, *Rusko-český slovník lingvistické terminologie*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Ковачевић 1999:** Милош Ковачевић, „Метонимија и синегдоха”, *Српски језик*, IV/1–2, Београд, 171–202.
- Ковачевић 2013:** Милош Ковачевић, „Предикатски апозитив без непосредне везе с предикатом”, *Зборник Мајице српске за славистику*, 83, Нови Сад, 243–255.
- Колесникова 2011:** Елена Александровна Колесникова, *К проблеме становления русской лингвистической терминологии (вторая по-*

- ловина XVIII- йервая йрейть XX вв.): лексикологический и лексикографический аспекты (автореферат), Санкт-Петербург, 1–22.
- Кравар 1955:** Miroslav Kravar, „Jedno pitanje naše gramatičke terminologije”, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga jezika*, 4/3, Zagreb, 82–85.
- Кристал 1988:** Devid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit.
- Кристал 2008:** David Krystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford: Blackwell publishers.
- Кручинина 2001:** Наталия Евгеньевна Кручинина, „Экскурс в историю грамматической науки: Что такое причастодетие”, *Вопросы филологии*, 8, ур. Э. Ф. Володарская и В. М. Алпатов, Москва, 33–38.
- Кузьминова/Римнова 2000:** Е. А. Кузьминова, М. Л. Ремнёва, „Предисловие”, *Граматики Л. Зизания и М. Смойричкојо*, Москва: Издательство Московского университета, 3–25.
- Лашкова 1990:** Лили Лашкова, „Српскохрватска граматичка терминологија у поређењу са општесловенском језичком традицијом”, *Научни састѧанак славистиѧа у Вукове дане*, 18/1, Београд, 89–98.
- Локнар 1987:** Vladimir Loknar, „O nekim anatomskim nazivima kojima se služi i fonetika”, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga jezika*, 34/3, Zagreb, 97–101.
- Ломоносов 1755:** Михаил Васильевич Ломоносов, *Россійская грамматиѧа*, Санктпетербург: Императорская Академія Наук.
- Ломпар 2003:** Весна Ломпар, „Систематизација врста речи у савременом српском језику”, *Научни састѧанак славистиѧа у Вукове дане*, 32/3, Београд, 35–49.
- Ломпар 2004:** Весна Ломпар, „Анализа приступа придевима у сербокroatистичким граматикама”, *Наш језик*, XXXV/1–4, Београд, 23–29.
- Ломпар 2005:** Весна Ломпар, „О класификацији именица у сербокroatистичким граматикама”, *Научни састѧанак славистиѧа у Вукове дане*, 34/3, Београд, 177–185.
- Ломпар 2009:** Весна Ломпар, „Заступљеност и статус узвика у сербокroatистичким граматикама”, *Српски језик*, XIV/1-2, 467–478.
- Ломпар 2016:** Весна Ломпар, *Врсте речи и граматичка пракса (од Вука до данас)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

- Магарашевић 1890:** Ђорђе Магарашевић, „Историјско-критички преглед словено-српске граматике до године 1847”, *Летопис Матице српске*, 162, Нови Сад, 1–29.
- Малавашич 1849:** Fran Malavašič, *Slovenska slovnica za prve slovenske sole v mestih in na deželi*, Ljubljana.
- Манолова 1999:** Лилия Манолова, *Речник на лингвистичните термини в българския език*, София: Наука и изкуство.
- Маретић 1932:** Tomo Maretić, „Pregled srpskohrvatske gramatičke terminologije XVII, XVIII i XIX vijeka”, *Rad JAZU*, knjiga 245, Zagreb, 13–78.
- Марицки Гађански 1975:** Ксенија Марицки Гађански, *Хеленска филологија пре Аристотела*, Нови Сад: Матица српска.
- Марковић 2007:** Наташа Марковић, „Преглед Вукове граматичке терминологије”, *Шездесет година Института за српски језик САНУ: зборник радова II*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 97–108.
- Мацановић 2017:** Ана Мацановић, „Лингвистичка терминологија Саве Мркаља”, *Српски језик*, XXII, Београд, 501–517.
- Мацановић 2018:** Ана Мацановић, „Лексикографска обрада синонима у Речнику славеносрпског језика – могућности, проблеми, решења”, *Научни саставанак слависта у Вукове дане*, 47/1, Београд, у штампи.
- Метјуз 2014:** Peter H. Matthews, *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, Oxford: Oxford University Press.
- Милановић А. 2005:** Александар Милановић, „Статус појма и термина славеносрбизам у србистици”, *Научни саставанак слависта у Вукове дане*, 34/3, Београд, 323–327.
- Милановић А. 2010:** Александар Милановић, *Крајња историја српског књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милановић А. 2012:** Александар Милановић, „Статус фонеме /џ/ у Мркаљевој реформи српске азбуке”, *An den Anfängen der serbischen Philologie. Напојечима српске филологије. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010). Salo debeloga jera libo azbukoprotres Save Mrkalja. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Frankfurt am Main: Peter Lang, 217–232.

- Милановић А. 2013:** Александар Милановић, *Језик весма љолезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Милановић А. 2014:** Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду – Чигоја штампа.
- Милановић А. 2017:** Александар Милановић, „Морфологија у Суботићевој *Србској грамматици* (1847)”, *Научни састјанак слависта у Вукове дане*, 46/1, 65–76.
- Милановић Б. 1981:** Бранислав Милановић, „Даничићева *Мала српска граматика*”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 447–459.
- Милисавец 1969:** Живан Милисавец, „Покушаји израде заједничке југословенске терминологије у XIX в. – одраз тежњи ка политичком и националном јединству”, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад, 101–114.
- Милисавец 1986:** Живан Милисавец, *Историја Мајице српске. I део, време националног буђења и културног прејорода (1826–1864)*, Нови Сад: Матица српска.
- Милисавец 1987:** Живан Милисавец, *Мајица српска и Вукова реформа*, Нови Сад: Матица српска.
- Милисавец 1992:** Живан Милисавец, *Историја Мајице српске. II део (1864–1880), време изневерених нада и борбе за оистјанак*, Нови Сад: Матица српска.
- Мићић 2010:** Радован Мићић, *Лука Милованов Георгијевић*, Нови Сад: Невкош.
- Михајловић 1972:** Велимир Михајловић, *Грађа за речник сјраних речи у Ѣредвуковском Ѣериоду, I Ѣом (А–Љ)*, Нови Сад: Институт за лингвистику.
- Михајловић 1974:** Велимир Михајловић, *Грађа за речник сјраних речи у Ѣредвуковском Ѣериоду, II Ѣом (М–Ш)*, Нови Сад: Институт за лингвистику.
- Михајловић 1982:** Велимир Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука. Прилој Ѣроучавању наших Ѣуризама XVIII и XIX века. I Ѣом (Б–О)*, Нови Сад: Матица српска.
- Михајловић 1984:** Велимир Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука. Прилој Ѣроучавању наших Ѣуризама XVIII и XIX века. II Ѣом (П–Ш)*, Нови Сад: Матица српска.

- Михалев 2008:** Андрей Борисович Михалев, *Общее языкознание. История языкознания: йуѣведиѣль ѣо линѣвистѣике: консѣекѣй-сѣравочник*, Москва: Флинта – Наука.
- Михалјевић 1998:** Milica Mihaljević, *Terminološki priručnik*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Младеновић 1960:** Александар Младеновић, „Прилог проучавању Орфелиновог језика”, *Зборник Маѣице срѣске за филолоѣију и линѣвистѣику*, III, Нови Сад, 153–174.
- Младеновић 1964:** Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад: Матица српска.
- Младеновић 1979:** Александар Младеновић, „Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века”, *Зборник Маѣице срѣске за филолоѣију и линѣвистѣику*, XXII/2, Нови Сад, 95–129.
- Младеновић 1981:** Александар Младеновић, „Даничићева филолошка аргументација исправности Вукове реформе књижевног језика и правописа”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 35–43.
- Младеновић 1983–1984:** Александар Младеновић, „Филолошко дело Саве Мркаља”, *Ковчежић*, XX–XXI, Београд, 3–25.
- Младеновић 1987:** Александар Младеновић, „Улога рускословенског језика у формирању српског књижевног језика новијег времена”, *Зборник Маѣице срѣске за филолоѣију и линѣвистѣику*, XXX/2, Нови Сад, 45–64.
- Младеновић 1988:** Александар Младеновић, „Стеријина схватања о термилошком речнику и грађанској ћирици”, *Зборник Маѣице срѣске за филолоѣију и линѣвистѣику*, XXXI/1, Нови Сад, 137–143.
- Младеновић 1989:** Александар Младеновић, *Славеносрѣски језик*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Мошин 1974:** Владимир Мошин, „Поговор [уз *Нови завјетѣи*]”, *Сабрана дела Вука Караѣића*, X, Београд: Просвета, 489–710.
- Мунен 1972:** Georges Mounin, *Dictionnaire de la linguistique*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Муршец 1847:** Josip Muršec, *Kratka slovenska slovnica za prvence*, v' Gradci.

- Недељковић 1965:** Олга Недељковић, „Правопис 'Ресавске школе' и Константин Филозоф”, *Српска књижевност у књижевној кријици I. Сџара књижевност*, прир. Ђорђе Трифуновић, Београд: Нолит, 467–475.
- Недељковић 1975:** Олга Недељковић, „Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара. (Посебно у односу на интерпункцију и прозодијски систем)”, *О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971*, Београд–Крушевац: Филозофски факултет – Народни музеј, 243–254.
- Никић и др. 2007:** Љубомир Никић, Гордана Жујовић, Гордана Радојичић Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српској ученој друштву и Српске краљевске академије (1841–1947)*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Николић Б. 1965:** Берислав Николић, „Вукова Писменица и Мразовићева Славенска граматица”, *Наш језик*, XIV/4–5, Београд, 272–273.
- Николић Б. 1981:** Берислав Николић, „Однос акцената млађих новоштокавских говора према Даничићевом акценту”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 139–148.
- Николић М. 1996:** Мирослав Николић, „Непроменљиви придеви у српском језику”, *Наш језик*, XXXI/1–5, Београд, 35–55.
- Нимчук 1979:** Василь Васильвич Нимчук, *Граматица М. Смојрицькојо – йерлина давньојо мовознавства*, Київ: Наукова думка.
- Обижајева 2008:** Марина Обижајева, „Онтологија првих српских граматика (црквено)словенског језика за Србе”, *Зборник Матице српске за славистику*, 74, Нови Сад, 95–129.
- Окука 2010:** Милош Окука, Сало дебелог јера *Саве Мркаља у сџаром и новом руху*, Загреб: СКД Просвјета.
- Окука 2014:** Милош Окука, *У врџлоју матице. Дојриноси крајинских џисаца развоју српској књижевној језика у џрвој џоловини 19. сџољећа*, Загреб: Просвјета.
- Окука 2016:** Милош Окука, „Србска Граматица или Писменица Јована Поповића (1843)”, *Зборник у частџ Љџљани Субоџић. Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију*, ур. Ј. Дражић, И. Бјелаковић и Д. Средојевић, Нови Сад, 69–87.
- Панић Бабић 2003:** Биљана Панић Бабић, „О граматичкој терминологији Павла Соларића”, *Зборник радова са научног скупа Јединство*

наука данас (интердисциплинарни приступи сазнању), т. 1, књ. 4, Бања Лука, 169–1977.

Панић Бабић 2012: Биљана Панић Бабић, *Орфографске и језичке карактеристике у шtamним дјелима Павла Соларића*, Бања Лука: Филолошки факултет.

Пенделъ 2012: Ljudmila Pendelj, „Fonetska analiza dubletnih oblika reči poreklom iz grčkog i latinskog jezika u *Građi za rečnik stranih reči u predvukovskom periodu I–II* Velimira Mihajlovića (II deo)”, *Interkulturalnost, časopis za podsticanje i afirmaciju interkulturalne komunikacije*, 4, Novi Sad, 164–195.

Перуничих 1973: Бранко Перуничих, *Друштво српске словесности (1841–1864)*, Београд: Српска академија наука и уметности.

Пецо 1970: Асим Пецо, „Вук-Даничићеви акценатски принципи и наша стандардна прозодијска норма”, *Наш језик*, XVIII/1–2, Београд, 93–102.

Пецо 1981: Асим Пецо, „Даничић као акцентолог”, *Зборник о Бури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 227–243.

Пипер и др. 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременог језика (проста реченица)*, Београд: Институт за српски језик – Београдска књига – Матица српска.

Пипер 2012: Предраг Пипер, *Грамматика руског језика у поређењу са српским*, Београд: Завет.

Пипер/Клајн 2013: Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

Поповић 2010: Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, Beograd: Logos art.

Правопис МС 2010: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

Путанец 1976–1977: Vladimir Putanec, „Podrijetlo nekih novijih termina u hrvatskom književnom jeziku: rječnik, točka, pravopis”, *Jezik*, XXIV/5, 141–149.

Радловић 1990: Zorica Radulović, *Razvoj gramatičke misli u Srbiji i Crnoj Gori do 1850. godine*, Nikšić: Univerzitetska riječ.

Ранђеловић 2012: Ана Ранђеловић, „Фонетски аспект славенизама у поезији Јована Дошеновића, *Језици и културе у времену и простору I*, Нови Сад, 445–452.

- Ранђеловић 2014а:** Ана Ранђеловић, „Лексика у *Искусном йодрумару* Захарије Орфелина”, *Зборник са V научној скупи младих филолога Србије Савремена йроучавања језика и књижевности*, књ. 1, Крагујевац: ФИЛУМ, 127–138.
- Ранђеловић 2014б:** Ана Ранђеловић, „Маргинализација у језикословној терминологији код Срба у 19. веку”, *Зборник са научне конференције Језик, књижевност, маринализација*, Ниш: Филозофски факултет, 471–486.
- Ранђеловић 2016:** Ана Ранђеловић, „Називање, дефинисање и класификација непроменљивих врста речи у србистичким граматикама из 19. века”, *Српски језик*, XXI, Београд, 469–493.
- Ранковић 2011:** Зоран Ранковић, *Грамаиика црквенословенској језика*, Београд: Православни богословски факултет – Институт за теолошка истраживања.
- Реј 1995:** Alain Rey, *Essay of terminology*, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins publishing company.
- Решетар 1925:** Милан Решетар, *Српски акценйи Буре Даничића*, прир. Милан Решетар, Београд: Српска краљевска академија.
- Ристић 1982:** Стана Ристић, „Морфема *-йиель* у савременом српскохрватском језику”, *Наш језик*, XXV/4–5, Београд, 189–230.
- Ристић 1983:** Стана Ристић, „Морфема *-йиель* у комбинацији са другим суфиксним морфемама”, *Наш језик*, XXVI/1, Београд, 6–24.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- РКТ 1986:** *Rečnik književnih termina*, [ur. Miloš Stambolić], Beograd: Nolit.
- РКТ ²2001:** *Rečnik književnih termina*, [ur. Dragiša Živković], Banja Luka: Romanov.
- РМС:** *Речник српскохрватској књижевној језика*, Нови Сад (– Загреб): Матица српска (– Матица хрватска), 1967–1976.
- РОС 2001–2007:** *Русский орфографический словарь*, ред. Владимир Владимирович Лопатин, Москва: Российска академия наук.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватској књижевној и народној језика САНУ*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РСЈ:** *Речник српској језика*, Нови Сад: Матица српска, ²2010.
- Салус 1969:** Peter H. Salus, *On language: Plato to von Humboldt*, New York: Holt, Rinehart and Winston.

- Сенц** ³1910: Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb: Naprijed.
- СЗ** 1878: „Др. Коста П. Цукић”, [аутор Ј.Б], *Српска зора*, св. 12, ур. Мита Георгијевић, Беч, 236.
- Симеон** 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I–II*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Симић** 1981: Радоје Симић, „Вук-Даничићева акценатска система и питање акценатских парадигми”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 251–257.
- Симић** 1983: Radoje Simić, „Ђуро Daničić”, *Књижевност и језик*, 1–2, Београд, 1–6.
- Симић** 2008: Радоје Симић, „Српска граматика Димитрија Милаковића – први покушај обухватног описа морфолошке структуре српског језика”, *Слово, часопис за српски језик, књижевност и културу*, V/19–20, Никшић, 20–27.
- Симић** ²2010: Радоје Симић, *Стилистика српског језика I*, Београд: Јасен.
- Симић/Јовановић** 2002: Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: Јасен.
- Скок** 1971–1974: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Смотрички** 1619/2000: Мелетий Смотрицкий, „Грамматика Славенских правилное Свнтагма, в Евю 1619”, *Граматики Л. Зизания и М. Смойричкою*, предисл. Е. А. Кузьмина, М. Л. Ремнёва, Москва: Издательство Московского университета.
- Сосир** ²1977: Фердинанд де Сосир, *Општа лингвистика*, Београд: Нолит.
- Станојчић/Поповић** ¹⁵2014: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике у наставна средства.
- Стевановић** ⁵1986: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски књижевни језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма) I*, Београд: Научна књига.
- Стевановић** 1988: Михаило Стевановић, „Вук је, и без синтаксе, био велики синтаксичар”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 17/1, Београд, 1–12.

- Стевановић⁵ 1991:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски књижевни језик (грамађички системи и књижевнојезичка норма) II*, Београд: Научна књига.
- Стерија 1847:** Јован Поповић Стерија, „Називословне рђчи израђене Друђством србске словесности”, *Гласникъ Друђтва србске словесности*, I, Београд, 1–99.
- Стијовић Р. 1995:** Рада Стијовић, „Стојан Новаковић и модерна српска лексикографија”, *Стијан Новаковић – личности и дело. Међународни научни скуи йоводом 150-йодишњице рођења (1842–1992)*, Београд: Српска академија наука и уметности, 365–371.
- Стијовић Р. 2014:** Рада Стијовић, „О лексици Синодовог превода Новог завјета у односу на лексику Вуковог превода”, *Зборник Мађице србске за филологију и лингвистику*, 57/1, Нови Сад, 69–81.
- Стијовић С. 1992:** Светозар Стијовић, *Славенизми у Њеђошевим йесничким делима*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књићарница Зорана Стојановића.
- Стојановић 2003:** Андреј Стојановић, „Интимизација у српској научној прози”, *Стил*, 2, Београд – Бања Лука, 143–155.
- Стојановић 2007:** Андреј Стојановић, „Рецептурни стил српскојезичне научне литературе XVIII века”, *Стил*, 6, Београд – Бања Лука, 51–61.
- Суботић 1984а:** Љиљана Суботић, „Јован Хацић и граматичка терминологија Вуковске епохе”, *Научни састћанак славистиа у Вукове дане*, 14/3, Београд, 47–53.
- Суботић 1984б:** Љиљана Суботић, „Судбина партиципа у књижевном језику код Срба у 19. веку”, *Прилози йроучавању језика*, 20, Нови Сад, 5–81.
- Суботић 1989:** Љиљана Суботић, *Језик Јована Хацића*, Нови Сад: Матица српска.
- Суботић 1991:** Љиљана Суботић, „Типови ортографских проседеа у предвуковском периоду”, *Научни састћанак славистиа у Вукове дане*, 20/2, Београд, 91–96.
- Суботић 2002:** Ljiljana Subotić, *Istorijska lingvistika*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Суботић 2007а:** Љиљана Суботић, „Барокна геометрија реченице доситејевског типа књижевног језика (Стеријин роман *Дејан и Дамјанка*)”, у: *Синћаксичка истћраживања (дићахроно-синћрони йлан)*, Лингвистичке свеске, 6, Нови Сад, 240–252.

- Суботић 2007б:** Љильана Суботић, „Још једном о Стерији и ’називословним речима’”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/1, Београд, 215–224.
- Толстој 2004:** Никита И. Толстој, *Студије и чланци из историје српској књижевној језика*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.
- Томић 1982:** Ljubomir Tomić, „Luka Milovanov i njegov rad na reformi srpske azbuke, prozodiji i književnom jeziku”, *Prilozi kulturnoj i književnoj povijesti Srba i Hrvata u Mađarskoj*, Budimpešta, 98–118.
- Трифорова 1967:** Рита Михайловна Трифорова, *Источни русској граматическој терминологији* (автореферат), Москва, 1–17.
- Троцки 1936:** И. Троцки, „Проблеми језика в античној науке”, *Античные теории языка и стиля*, ред. О. М. Фрејденберг, Ленинград: Огиз, 7–143.
- ТС 1935–1940:** *Толковый словарь русского языка*, т. I–IV, ред. Дмитрий Николаевич Ушаков, Москва: Государственный институт „Советская энциклопедия” (т. I) – Государственное издательство иностранных и национальных словарей (т. II–IV).
- Ћихонска 1990:** Maria Cichonska, „Место терминологије у језичком систему”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 18/1, Београд, 23–26.
- Ћорић 1983:** Божо Ћорић, „О Граматици Ђуре Даничића”, *Књижевност и језик*, 1–2, Београд, 7–12.
- Ћорић 1990:** Божо Ћорић, „О терминологији у нашој творби речи”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 18/1, Београд, 75–82.
- Ћорић 2008:** Божо Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- Ћорић 2009:** Божо Ћорић, *Линџомарџиналије*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Ћорић 2012:** Божо Ћорић, „О језику Мркаљевих филолошких радова”, у: *An den Anfängen der serbischen Philologie. На њочецима српске филологије. Salo debeloga jera libo aybukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010). Salo debeloga jera libo azbukoprotres Save Mrkalja. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Frankfurt am Main: Peter Lang, 189–215.
- Унбегаун 1995:** Борис Унбегаун, *Почеци књижевној језика код Срба*, Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.

- Фасмер 1950–1958:** Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, W. I–IV, Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.
- Херити 1978:** Peter Herryty, „Puristic Attitudes in Serbia in the Second Half of the Nineteenth Century”, *Slavonic and East European Review*, 56/2, London, 202–223.
- Херити 1997:** Питер Херити, „Од Сийџница језикословних до научно основане аргументације у Рајџу за срѣски језик и ѣравойис”, *Зборник Маѣице срѣске за књижевносѣ и језик*, XLV/1–3, Нови Сад, 177–184.
- Хофман/Рубенбауер ²1963:** Johann Baptist Hofmann, Hans Rubenbauer, *Wörterbuch der grammatischen und metrischen Terminologie*, Heidelberg: C. Winter.
- Цејтлин и др. 1994:** Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, С. Благова, *Сѣарославѣнский словарь (ѣо рукоѣисѣм X–XI веков)*, Москва: „Русский язык”.
- Чигоја 2006:** Бранкица Чигоја, *Траѣовима срѣске језичке ѣрошлосѣи*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Шипка ²2006:** Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.
- Штасни 2001:** Гордана Штасни, „Историјски аспект стандардизације медицинске терминологије”, *Књижевносѣ и језик*, 3–4, Београд, 29–37.
- Штасни 2012:** Гордана Штасни, „Књижевни термини у Посрбицама од Орфелина до Вука”, у: *An den Anfängen der serbischen Philologie. На ѣочецима срѣске филолоѣије. Salo debeloga jera libo aybukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010). Salo debeloga jera libo azbukoprotres Save Mrkalja. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Frankfurt am Main: Peter Lang, 81–101.
- Шуковић 1972:** Радивоје Шуковић, „Србска їраммаѣика Димитрија Милаковића”, *Зборник за језик и књижевносѣ*, књ. 1, Титоград: Друштво за српскохрватски језики књижевност СР Црне Горе, 110–116.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Антонић, И. 377
 Аристотел 14–15, 373
 Аристрах 14
 Атанацковић, П. 25, 108, 360, 362
 Ахманова, О. С. 12, 30–31, 50, 70, 268, 316, 318–319, 367
 Бабић, С. 157, 367
 Бабукић 42, 60, 165, 188, 216, 222, 238, 321, 367
 Балугџић, Ј. 23, 26, 43, 59, 72, 94, 177, 189, 206, 220–222, 237–239, 266–267, 286, 291, 295–309, 341, 364
 Батас, А. 120, 367
 Белић, А. 24, 32, 148, 179, 367
 Бјелаковић, И. 11–12, 20, 27–28, 175, 253, 367–368
 Благова, Ј. 382
 Блумфилд, Л. 15, 368
 Богдановић, М. 142, 144, 148–149, 368
 Бојић, Л. 46, 72, 296, 299, 304, 361
 Боп, Ф. 18–19
 Бошковић, Ј. 24–26, 42–43, 46–47, 61–65, 73, 75–76, 82, 84–85, 87, 95, 116–128, 130, 134–136, 160–166, 168, 172, 176, 178–179, 188, 192, 194, 196, 209, 222–223, 225, 241–243, 245, 273–274, 287–288, 292, 294–298, 300–303, 305–306, 308–310, 314–315, 317, 320–325, 328, 341–342, 365
 Брапцова, Р. 34, 182, 368
 Брозовић, Д. 32–33, 368
 Бругман, К. 18
 Бугарски, Р. 11–13, 38, 368
 Буслајев, Ф. 19
 Варон, М. Т. 15
 Вечерка, Р. 382
 Видаковић, М. 21–23, 33, 40, 42–43, 54–56, 69, 73, 88, 91, 94–95, 104–105, 109, 132, 135, 137, 152–153, 155, 170, 176, 180, 184, 204, 206, 217–218, 231, 234, 257–259, 261, 267, 286, 291, 296–297, 299–306, 308–309, 313–314, 340, 355–356, 371
 Вончина, Ј. 49
 Востоков, А. 19, 22, 55, 218, 232, 268
 Вујић, В. 33, 42–43, 63, 68, 77, 83, 95, 120–121, 128, 135, 163–164, 172, 178, 195–196, 210–211, 224, 244, 276–278, 287, 292, 294, 297–298, 300–302, 304–309, 313, 315, 317–318, 341, 365
 Вујић, Ј. 141
 Вукомановић, С. 112, 368
 Герасимов, Д. 32
 Гортан Премк, Д. 11, 68, 368–369
 Греч, Н. И. 19, 22, 55, 184–185, 204, 232, 369
 Грим, Ј. 18–19
 Грицкат, И. 20, 27, 50, 288, 315, 369
 Грујић, Н. 59–60, 286, 292, 296, 304, 315, 317, 326, 364
 Гудурић, С. 120, 369
 Гутков, В. П. 22, 55, 70, 154, 184–185, 204, 369
 Давидовић, Д. 21
 Даничић, Ђ. 21–26, 32–33, 46–47, 50, 59, 61, 63–65, 68–69, 84, 90–91, 95, 111–112, 117–118, 120, 134–135, 157–158, 162–163, 165–166, 168, 172, 175, 181, 187–189, 192, 195–196, 199, 206, 208–210, 220–225, 227, 235–237, 241, 243–245, 248, 264–267, 274, 276, 279, 281–283, 285–287, 292, 295–296, 300–306, 308–310, 313–315, 317,

- 319–322, 324–326, 328, 333, 341,
344, 349, 351, 364, 366–371, 374–
379, 381
- Делбрук, Х. 18
- Демокрит 14
- Добровски, Ј. 19
- Донат 32
- Дошеновић, Ј. 132, 355, 377
- Драгићевић, Р. 11–13, 30, 68, 369
- Драгосављевић, А. 39, 42, 44–45,
56–57, 68, 72, 74, 82–83, 90–91, 95,
106–107, 133, 135, 154, 157, 362
- Дудок, М. 12, 369
- Дурново, Н. Н. 30–31, 50, 369
- Ђалски, М. 43
- Ђорђевић, П. 86, 370
- Ђурић, Д. 187, 370
- Ефремова, Т. Ф. 104, 370
- Жеребило, Т. В. 30, 219, 370
- Живановић, Ј. 24, 42–43, 47, 63–64,
69, 73, 84, 95, 121–123, 128, 136,
164–165, 172, 176, 179, 196, 211,
224, 244, 281–282, 288–289, 292,
294–298, 300–304, 308–310, 313–
315, 317, 319, 321, 323, 326, 328,
341–342, 365–366
- Жујовић, Г. 376
- Журављова, Г. С. 30, 319, 370
- Захаријевић, И. 22, 33, 43, 58–59,
83–84, 91, 95, 111, 135, 156, 172,
177, 186–187, 206, 219–220, 222,
234–235, 262–263, 266–267, 291,
294, 296–306, 308–309, 313, 315,
317–320, 341–342, 364, 370
- Зизаниј, Л. 16, 32, 372, 379
- Ивић, М. 14–15, 18, 370
- Ивић, П. 20, 23–25, 27, 70, 81–82, 86,
143, 151, 157–158, 182, 186, 188,
228, 370
- Илић Марковић, Г. 98, 370
- Илић, Ј. 33, 42, 61, 68, 86–87, 95,
115, 135, 160–161, 163, 172–173,
178, 192–194, 196, 208–209, 222,
241, 250, 271–273, 275, 277, 287–
289, 292, 294, 297–298, 300–301,
307–309, 313–315, 317–318, 341,
365
- Јагић, В. 16, 165
- Јерковић, Ј. 377
- Јовановић, В. 11, 40, 370–371
- Јовановић, Г. 16, 139, 141, 162, 371
- Јовановић, Е. 57, 110, 296, 362–363
- Јовановић, Ј. 20, 379
- Јонке, Љ. 23, 371
- Кајперт, Х. 22, 371
- Караца, М. 17–18, 33, 43, 49–51, 61,
95–96, 100–101, 105, 133, 142–143,
150, 152, 177, 182, 191–192, 207,
216, 228, 238–240, 258, 269–270,
287, 292, 301, 315, 331, 339, 371
- Каретер, Ф. Л. 31, 371
- Кашић, Ј. 157, 180, 188, 206, 371
- Кенгелац, П. 38–40, 42, 355
- Клајн, И. 31, 202, 377
- Ковал, Л. 31, 371
- Ковачевић, М. 68, 325, 371
- Колесникова, Е. А. 227, 371
- Копитар, Ј. 19, 21
- Кравар, М. 93–94, 372
- Кристал, Д. 12, 31, 318, 372
- Кручињина, Н. Е. 252, 372
- Кузминова, Е. А. 16, 372
- Лазаревић, С. 16
- Лазих, В. 108, 286, 296, 299, 304, 363
- Лашкова, Л. 192, 372
- Лескин, А. 18
- Локнар, В. 128, 372
- Ломоносов, М. В. 17, 32, 50, 82, 94,
96–97, 106, 111, 126, 372
- Ломпар, В. 175, 182, 201, 206, 238,
295, 372
- Магарашевић, Ђ. 22, 25, 42, 64, 95,
123, 136, 165–166, 172–173, 196,
211, 225, 244–245, 282–283, 288,
292, 294–295, 297–298, 300, 302,

- 304–306, 308–309, 313–314, 341, 366, 373
Мажуранић, А. 42, 326
Мајнер 73
Малавашич, Ф. 207, 373
Ман, О. 31, 371
Манолова, Ј. 31, 373
Маретић, Т. 30, 32–33, 40, 42, 68, 91, 93, 128, 177, 192, 292, 317, 321, 326, 373
Марицки Гађански, К. 14, 373
Марковић, Н. 34, 373
Матић, П. 27
Мацановић, А. 30, 94, 98, 373
Метјуз, П. 31, 373
Миклошич, Ф. 19, 65, 73, 158, 366
Милаковић, Д. 22, 33, 43, 55–57, 60, 77, 95, 106, 111, 135, 153–154, 172, 177, 184–185, 198, 204–205, 208, 210, 218–219, 232–234, 259–261, 267, 273, 275, 280, 286, 291, 294–295, 297–298, 301–306, 308–309, 313–314, 340, 361, 369, 382
Милановић, А. 16, 19–21, 25–26, 81, 84, 87, 130, 175, 180, 187, 373–374
Милановић, Б. 188, 374
Милетић, С. 26
Милисавац, Ж. 25–26, 374
Милованов Георгијевић, Ј. 20, 33, 40–41, 50–51, 58, 68–69, 91, 100–101, 108, 124, 132, 135, 142–144, 148–152, 156, 160, 171–173, 182, 289, 351, 355, 359, 368
Мићић, Р. 20, 374
Михајловић, В. 28, 30, 39–46, 49–50, 52, 54, 56, 69, 72–73, 93–94, 100–101, 104, 130, 132, 140–142, 152, 183, 185, 196, 228, 248, 252, 261, 286, 292, 316–317, 319–320, 326, 339, 374
Михајловић, Ј. 60, 86, 116, 286, 296, 365
Михалев, А. Б. 19, 375
Михаљевић, М. 11, 375
Младеновић, А. 17, 20, 27, 29, 41, 87, 157, 180, 187, 375
Могуш, М. 49
Москопул, М. 16
Мошин, В. 60, 375
Мразовић, А. 18, 21–22, 32–34, 38, 40, 42, 48–51, 53–55, 77, 82, 88, 90–91, 95–101, 104–105, 109, 114, 132, 134–135, 137–142, 144–146, 152–153, 155, 170, 176–179, 182–184, 186, 195, 199, 201–202, 204, 214–215, 217–219, 227–231, 234, 250–254, 256–257, 259–260, 262, 266–267, 286, 289, 291, 294, 296–297, 299–306, 308–309, 313–314, 340, 342, 355, 376
Мркаљ, С. 20–21, 33, 38, 40–41, 49, 51, 68, 73–75, 82, 84, 90–91, 94–95, 97–101, 107, 115, 124, 129–130, 134–136, 182, 355, 370, 373, 375–376, 381
Мунен, Ж. 31, 375
Муршец, Ј. 207, 375
Мушицки, Ј. 43, 53, 65, 69–70, 72–74, 78, 88, 104, 299, 304, 360
Недељковић, О. 141, 376
Ненадовић, П. 17
Никић, Љ. 26, 376
Николић, Б. 157, 182, 228, 376
Николић, М. 202, 376
Нимчук, В. В. 17, 376
Нинковић, П. 23, 26, 33, 42, 60–61, 70, 95, 115, 133, 159–160, 177–178, 190–192, 207, 222, 239–240, 269–271, 280, 286, 294, 297–306, 308–309, 313, 317, 319, 362
Новак, В. 43
Новаковић, С. 24–25, 39, 42–43, 47–48, 65–66, 68–69, 119, 123–128, 130, 136, 165–168, 172–173, 176, 179, 197–199, 211–212, 225, 245–247, 278–282, 284–285, 288–289,

- 292, 295, 297–298, 300–305, 307–309, 313–315, 320–321, 323–324, 327–328, 341, 365, 367, 380
- Обижајева, М. 16–17, 376
- Окука, М. 22, 49, 60, 98, 376
- Остхоф, Г. 18
- Павловић, Т. 43, 46, 65, 361
- Панини 15
- Панић Бабић, Б. 34, 53, 103, 180, 376–377
- Пацел, В. 119
- Пејчић, К. 43, 46, 362
- Пендель, Ј. 46, 377
- Перуничкић, Б. 27, 377
- Пецо, А. 157–158, 377
- Пешикан, М. 377
- Пижурица, М. 377
- Пипер, П. 31, 202, 251–252, 325, 377
- Питагора 14
- Платон 14
- Поликарпов, Т. 17
- Поповић, Г. 26, 364
- Поповић, Ј. 22, 42–43, 45, 57–58, 60, 68, 91, 109–110, 135, 155, 170, 176–177, 186–187, 189, 206, 218–219, 221, 233–234, 250, 261–263, 266–267, 286, 291, 294, 296–306, 308–309, 313, 315–320, 326, 328, 340, 342, 349, 363, 376
- Поповић, Љуб. 13, 31, 40, 50, 58, 60, 130, 199, 202, 318, 325, 379
- Поповић, Људ. 377
- Поповић, Т. 28, 377
- Потембна, А. 19
- Присцијан 15
- Прокопович, Т. 17
- Протагора 14
- Путанец, В. 70, 377
- Радишић, В. 39, 57, 74–75, 91, 108, 135, 155, 296, 299, 362
- Радочић Костић, Г. 376
- Радуловић, З. 33–34, 95–96, 106, 139–140, 148, 154, 177, 182, 202, 227–228, 315, 377
- Ракић, В. 40
- Ранђеловић, А. 17, 20, 177, 183, 215, 287, 289–293, 295, 377–378
- Ранковић, З. 139–141, 378
- Раск, Р. 18
- Реј, А. 11, 378
- Релковић, М. А. 49, 51, 105, 188
- Решетар, М. 158, 378
- Римњова, М. Ј. 16, 372
- Ристић, С. 73, 378
- Рубенбауер, Х. 31, 382
- Ружић, В. 377
- Салус, П. 14, 378
- Сенц, С. 141, 379
- Симеон, Р. 12, 15, 18, 30, 34, 38, 40–41, 43–46, 49, 52, 69, 73, 84, 90, 117, 128, 132, 139, 152, 165, 188, 192, 250, 271, 289, 292, 320–321, 326, 379
- Симић, Р. 13, 20, 22, 24, 157, 379
- Скалигер, Ж. 15
- Скок, П. 30, 69, 84, 90, 93–94, 379
- Смотрички, М. 16–18, 32, 50, 96–97, 104, 106, 111, 139, 141, 145–146, 176, 178–179, 182, 201, 227, 250–252, 259, 286, 291, 294, 296, 299, 313, 372, 376, 379
- Сократ 14
- Соларић, П. 22–23, 34, 38–39, 41, 44–45, 48, 53–54, 61, 69, 82, 90, 92, 94–95, 103–104, 134–135, 137, 144–147, 153, 170, 177, 183–184, 187, 204, 217–218, 230–231, 233–234, 255–257, 270, 287, 291, 294, 296–297, 299–306, 308–309, 313–314, 340, 342, 349, 357, 360, 376–377
- Сосир, Ф. 14, 38, 379
- Станојичић, Ж. 13, 40, 50, 58, 60, 130, 199, 202, 318, 325, 379
- Старчевић, Ш. 143, 188, 238, 287, 292

- Стевановић, М. 199, 315, 325, 379–380
 Стејић, Ј. 26, 60, 69, 91, 114, 124, 135, 286, 299, 359, 365
 Стерија, Поповић Ј. 26–27, 45, 60, 363–364, 380
 Стефановић Караџић, В. 17–23, 25–27, 30, 33–34, 41–43, 45–46, 50–56, 59–60, 68–70, 72, 74–75, 82, 85–86, 91, 93, 95, 99–103, 107–109, 111–112, 114, 128, 130, 134–135, 147–152, 154–158, 160, 171–173, 175–177, 182–184, 187–188, 195, 202–205, 208, 214–216, 219–222, 224, 228–235, 237–238, 240, 253–257, 259, 262, 267–269, 271, 273, 275, 279, 285–286, 289, 291, 294, 296–306, 308–309, 313–315, 334, 340, 342, 351, 355–364, 367–377, 379–380, 382
 Стијовић, Р. 60, 66, 380
 Стијовић, С. 30, 43, 187, 380
 Стојановић, А. 20
 Стојановић, Љ. 25, 65, 68, 124, 126–127, 136, 168–169, 172, 179, 198–199, 212, 225, 247, 284–285, 288–289, 292, 295, 297–298, 300–305, 307–310, 313–315, 317, 320–321, 323, 325, 327, 341, 366
 Стојковић, А. 38, 151, 355, 358
 Стратимировић, С. 38, 60, 355
 Суботић, Ј. 25–26, 42–43, 45, 58, 72, 82, 91, 108–109, 128, 134, 155, 157, 240, 286, 291, 294, 296, 299, 304, 306, 315, 317, 319, 326, 328, 361, 362, 374
 Суботић, Љ. 12, 14–16, 18, 21, 27–28, 34, 81, 107–108, 180, 252, 367–368, 376, 380–381
 Танасић, С. 377
 Текелија, С. 22, 25–26, 72, 108, 363
 Тирол, Д. 26, 60, 69, 114, 296, 299, 304, 365
 Тихонов, А. Н. 370
 Толомеј, К. 15
 Толстој, Н. 20, 381
 Томић, Љ. 142, 144, 381
 Тошовић, Б. 377
 Трачанин, Д. 15
 Трифонова, Р. М. 32, 381
 Троцки, И. 14–15, 381
 Ђирило (Кирило, Константин Солунски) 84–86
 Ђиховска, М. 12, 381
 Ђорић, Б. 12–13, 40, 49, 51, 73–74, 81, 98, 100, 112, 130, 206, 381
 Унбегаун, Б. 17, 381
 Фасмер, М. 146, 382
 Филозоф (Костенечки), К. 16, 141, 371, 376
 Фон Хумболт, В. 18
 Фрушић, Д. 21, 358
 Хацић, Ј. (Светић, М.) 21, 25, 34, 43, 46, 56, 69, 72, 74–75, 85, 91, 107–108, 111–112, 128, 135, 155, 157, 286, 296, 299, 359, 360–361, 380
 Хашимов, Р. И. 370
 Хераклит 14
 Херити, П. 24, 157, 382
 Хофман, Ј. Б. 31, 382
 Цејтлин, Р. М. 202, 382
 Џукић, К. 23, 26, 59, 91, 113, 120, 135, 159, 177–178, 189–190, 192, 206–207, 221, 238–239, 267–269, 275, 278, 287, 292, 294–300, 304–306, 308–309, 313, 341, 342, 364, 379
 Чигоја, Б. 21, 382
 Шафарик, П. Ј. 19, 26, 45
 Шипка, Д. 11, 382
 Шитовић Љубишки, Л. 105
 Шлајхер, А. 18, 46–47
 Штасни, Г. 20, 28, 382
 Шуковић, Р. 22, 55, 382
 Шулек, Б. 12, 44–45, 73, 165
 Шуц, К. Г. 11

РЕГИСТАР ПОЈМОВА

- акценат 137
- александријци (александријска школа)
 - 14–15
- варија 141
- вишечлана термилошка јединица 12
- графема 81
- дериват 38
- диграф 81, 99
- дијакритички знак 139
- Друштво српске словесности 25–27
- ђерв 86
- женевска школа 38
- језик 38–39
 - доситејевски језик 21, 29
 - руски/рускословенски језик 20, 29
 - славеносрпски језик 20
 - српски народни језик 20
 - српскословенски језик 20
 - стандардни српски језик 24
 - црквенословенски језик 17, 32
- језикословље 12–13
- калк 40
- калмирање 40
- камора 141
- клитика 168
- конкуренија
 - језичка конкуренија 30
 - конкуренија језичких идиома 21
 - конкуренија творбених форманата 339
- контактна синонимија 42
- лајпцишка школа 18
- лексикологија 13
- ликвида 117
- лингвистика 12–13
 - дијахронијска лингвистика 13–14
 - општа лингвистика 18
 - синхронијска лингвистика 134
- Матица српска 25–26
- младограматичари 18
- морфологија 13
- морфофологија 13
- научни стил 20
- оксија 141
- партицип 252
- периспомени (периспомена) 141
- посрбица 30, 338
- правопис
 - историјски правопис 23
 - морфофолошки правопис 23
 - фофолошки правопис 26
- правописна реформа 21
- прозодија 13
- ресавска правописна школа 16
- реформа књижевног језика (књижевнојезичка реформа) 21
- реформа црквене ћирилице 21
- рецептурни стил (рецептурност) 20
- семантика 13
- сибилант 117
- синоним 30
 - једнокоренски (истокорени) синоними 30
 - разнокоренски синоними 30
- синтакса 13
- славенизам 30, 330
- славеносрбизам (хибрид) 30, 330, 337
- слитна 139
- слово 81
- слог 130
- сонант (гласник) 130
- спирит 139
- ћирилица
 - грађанска ћирилица 86
 - славеносрпска (предвуковска) ћирилица 81
 - црквена ћирилица 86
- Српска академија наука и уметности 26

- стилистика 13
- стоици (стоичка школа) 14–15
- творба речи 13
- термин 11–12
 - индивидуални термин (терминолошки индивидуализам) 40
 - нераспрострањени термин 40
- терминологија 11
 - научна терминологија 20
 - црквенословенска терминологија 17
- терминолошка синтагма 12
- терминолошки дублет 349
- титла 139
- универзална граматика 16
- филологија 13
- фонема 81
- фонетика 13
- фонетски закон 18
- фонологија 13

SUMMARY

SERBIAN LINGUISTIC TERMINOLOGY IN THE 19TH CENTURY

The subject of the analysis in this monography is the pre-standard and standard lexicon, thematically limited to linguistic terminology registered during the 19th century in grammar books, textbooks, and generally in scientific, publicist and essay works with a philological context. In order to follow the development of the Serbian linguistic metalanguage in the 19th century, 127 different sources, published between 1810 and 1894, have been analyzed. The corpus for this research comprises: 21 grammar handbooks, 19 specialized linguistic textbooks (syntax and accentology) and language monographies, three reading books, two orthography books and 82 scientific, publicist and essay works (articles, polemic discussions, letters, forewords to some editions discussing linguistic questions). The said texts were written in Russian-Slavonic, Dositejan and Serbian language.

The primary objective of the research is to systematically gather and describe the linguistic terminological material in Serbian scientific, publicist and essay works of the 19th century. The lexical-semantic analysis of the terminological material, as well as the mutual comparison of terms on the basis of the situation found in the present corpus, shall lead to determining the basic directions of development of the Serbian linguistic terminological system, changes in certain terminological solutions, possible models, as well as the process of stabilization the terminological register in this field.

The excerpted material has been compared to the situation in the contemporary linguistic terminology, in order to determine to what extent the 19th century linguistic terminology corresponds to the contemporary, and whether there exists a continuity in the forming of the metalanguage of the analyzed scientific discipline. In addition, the monography analyzes synonymy and semantic variation within the terminological lexicon, as well as in relation to terms created by terminologizing certain words from the general lexical fund.

The recorded material has also been classified according to word types (nouns, adjectives and syntagma featuring these types of words as leading elements, verbs and adverbs), structure (monomial terminological units, terminological syntagma) and origin (terms of foreign origin – international, Bohemian; Russian and Russian-Slavonic, terms of Slavonic-Serbian origin, or Serbian modifications; terms of domestic origin).

The conducted analysis of the Serbian linguistic metalanguage in the 19th century has pointed out great influence of Russian and Russian-Slavonic linguistic terminology in the pre-standard phase of the Serbian language, while the standard phase testifies to modification based on folk language and tendency to internationalize terms. It can therefore be concluded that the final phase in the development of the Serbian literary language is characterized by the suppression of words of Slavic origin in the Serbian linguistic terminological system, but also by modification, in the more general sense, of linguistic terms, based on folk language (principally on the phonetical, formative and lexical level).

Translated by Relja Radosavljević

РЕЗЮМЕ

СЕРБСКАЯ ЯЗЫКОВЕДЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В XIX ВЕКЕ

Предмет анализа в этом исследовании – языковедческая терминология XIX века, зафиксирована в грамматиках, учебниках, вообще научных, публицистических и эссеистических произведениях сербских авторов, в которых обсуждалась филологическая тематика. Проанализировано всего 127 различных источников опубликованных с 1801 по 1894 год, с целью прослеживания развития языковедческого метаязыка у сербов, так как материал включил лексику периода до и после стандардизации сербского языка. Корпус текстов составляют: 21 грамматика, 19 специализированных учебников (из сферы синтаксиса и акцентологии) и монографии по языковедению, три буквара, две орфографии и 82 произведения научного, публицистического и эссеистического характера (статьи, полемики, письма и предисловия некоторых публикации в которых обсуждаются вопросы языкознания). Приведенные тексты написаны на русско-славянском, славяносербском, так называемом досифеевском славяносербском, а также и на сербском народном языке.

Основная цель исследования – систематический сбор, инвентаризация и описание языковедческого терминологического материала из сербских научных, публицистических и эссеистических произведений XIX века. Лексическо-семантический и дериватологический анализы терминов, а также и их сопоставления в формах в которых они существуют в представленном корпусе – ведут к утверждению основных направлений в развитии сербской языковедческой терминологической системы, сменам конкретных терминологических решений, возможным образцам, а также и процессу стабилизации терминологии этой области.

Собранные термины сравниваются в работе и с современной сербской лингвистической терминологией, с целью утверждения в какой степени языковедческая терминология XIX века соответствует современной и есть ли континуитет в формировании метаязыка анализируемой научной дисциплины. Кроме того, в исследовании проанализированы синонимия, различные словообразовательные приёмы и семантическое варьирование как внутри терминосистемы, так и в связи с терминами получившими такой статус терминологизацией лексем общего лексического фонда.

Материал также классифицирован и по: частям речи (имена существительные, имена прилагательные и словосочетания в которых главными словами являются эти части речи, глаголы и наречия), структуре (одночленные термины и терминологические словосочетания) и происхождении (термины иностранного происхождения – интернацианизмы, германизмы, богемизмы; славянизмы – русизмы и рускославянизмы, славяносербизмы и посербицы; термины домашнего происхождения).

Проведенный анализ языковедческого метаязыка у сербов в XIX веке выявил наличие большого влияния русской и русско-славянской терминологии в периоде развития сербского языка до его стандартизации. В периоде стандартизации это влияние ослабевает и наблюдается стремление к внедрению элементов народного языка и к интернационализации терминов. Можно сделать вывод что окончательный период стандартизации сербского литературного языка отличается вытеснением славянизмов из сербской языковедческой терминологической системы, а также и внесением элементов народного языка в терминосистему языкознания в широком смысле (в первую очередь на фонетическом, словообразовательном и лексическом уровнях).

Перевод: Ружица Левушкина

О АУТОРУ

Ана З. Мацановић, научни сарадник Института за српски језик САНУ, рођена је 1985. године у Београду. Дипломирала је на Групи за српски језик и књижевност Филолошког факултета Универзитета у Београду 2009. године. На истом факултету завршила је мастер студије (смер *Српски језик*), одбравивши рад под насловом *Творбена сџрукџура именица у џоезији Јована Дошеновића* (2010). Докторску дисертацију под насловом *Језикословна џтерминолоџија код Срба у 19. веку* одбранила је такође на Филолошком факултету Универзитета у Београду 2016. године. Од 2011. године запослена је у Институту за српски језик Српске академије наука и уметности на пројекту *Линџвисџичка и сџтраживања савременоџ српскоџ књижевноџ језика и израда Речника српскохрватскоџ књижевноџ и народноџ језика САНУ*.

CIP